

**«РАДУГА» НАШРИЁТИНИНГ ТОШКЕНТ БЎЛИМИ
ТОШКЕНТ — 1983**

जगदीश चन्द्र

धरती धन न अपना

उपन्यास

ЖАГДИШ
ЧАНДР

ЎЗ УЙИДА
БЕГОНА

Роман

Муҳтарам китобхон! Ушбу романи ўқир экансиз, буюк мамлакат Ҳиндистоннинг шимолида истиқомат қилувчи, асрлардан бери ҳукм суриб келаётган машъум тонфачилик қурбони бўлиб келаётган ҳарижанлар, яъни «энг хокисор бандалар» ҳаёти кўз ўнгингизда намоён бўлади. Калий билан Гиянўнинг фожиали муҳаббати мана шу асрпй ижтимоий тузумга қарши кўтарилган бир исён бўлиб, бу билан муаллиф ҳарижанлар дилида жўш урган муқаддас туйғу — озодлик туйғусини улуғлайди.

Роман ўзбек китобхонларини қўшни ҳинд халқи ҳаёти билан яна ҳам яқиндан таништиришга хизмат қилади, деган умиддамиз.

Ҳиндий тилидан
АМИР ФАЙЗУЛЛАЕВ ва ҲАМИД ЖАББОРОВ
таржимаси

Чандр, Жагдиш.

Ўз уйида бегона: [Роман] [Ҳиндий тилидан А. Файзуллаев ва Ҳ. Жабборов тарж.; Сўзбоши Ж. Чандрникий; Сўнг сўз А. Мадранмовиники].— Т.: Радуга, 1983.—336 б.

Тит. в паралл. ўзб. ва ҳинд тилларида.

Чандр, Джагдиш: Своей земле не хозяин:

И (Инд)

Ч 4803020000—580 без. объявл.
031 (01) —83

© Ўзбек тилига таржима, расмлар, «Радуга» нашриётининг Тошкент бўлими. 1983 йил.

МУАЛЛИФДАН

Менинг бу романим дилимда жо бўлиб қолган баъзи бир ёшлик хотиралари ҳамда улар замирида яшириниб ётган аччиқ изтироблар туфайли юзага келди.

Болалигим бобом яшаган Панжоб штатидаги Ралқан қишлоғида ўтган. Қишлоқнинг бир чеккасида ҳарижанлар яшайдиган маҳалла бўлиб, шу ерлик бир ҳарижан онласи бобомнинг даласида чоракорлик қиларди. Ҳарижанлар¹ истиқомат қиладиган жойга боришни ҳеч ким қатъиян ман қилмасди, лекин тонфалар ўртасида барча амал қилиши лозим бўлган чегаралар ва насл-насаб қондалари бор эдики, мен ҳам буларни четдаб ўта олмас эдим. Мурғак кўнглим эса таъқиқларнинг бу чиркин деворини бузиб, ҳарижанларнинг каталакдай-каталакдай, зах, қоронғи кулбаларида бекиниб ётган сир-асрорлардан воқиф бўлишга ундар эди. Одамларнинг кўзини шамғалат қилиб, бу кулбалар ичига кирдим ҳам, кўнглим истаганча таъқиқларни буздим ҳам. Таҳқирланганлар қишлоғида ҳукм сурган адолатсизликларни кўриб, ёш кўнглимда ғазаб туйғулари аланга олди. Аммо бу ғазаб алангасини кимга ҳам сочар эдим, қандай сочар эдим? Китоб қилиб ёзиш эса ҳали етти ухлаб тушимга кирмаганди.

Аввал ўқиш, сўнг хизмат баҳонаси билан мен шаҳарга кетдим. Таътил чоғларида бобомни кўргани қишлоққа келганимда, ҳар сафар бир нарсанинг шохиди бўлар эдим, табақалар орасидаги тафовутлар занжири чилпарчин бўлиш у ёқда турсин, янада ҳам мустаҳкамланиб бораётгандай эди.

¹ Ҳарижан — Ҳиндистонда одамлар турли тонфаларга бўлинади. Ҳарижанлар энг қуйи тонфа вакиллари ҳисобланади. Луғавий маъноси: «хокисор бандалар» дегани. (Изоҳлар таржимонинки.)

Иқтисод факультети талабаси бўлганим учун бу огир ижтимоий аҳвол тубида яшириниб ётган иқтисодий омилларни тушуна бошладим. Бир неча асрлардан бери эзилиб келаётган ҳарижанлар ҳамон азоб-уқубатлар гирдобидан халос бўла олмаганини кўриб, вужудим ларзага келарди. Уларни кўтариб турган замин ҳам, ризқ-рўз бериб келаётган экин даласи ҳам, ҳатто улар яшайдиган кулбалар ҳам — буларнинг ҳеч бири ҳарижанларнинг ўзиники эмас эди. Мана шуларни кўриб, таҳқирланган ҳарижанлар ҳаётини қалам воситасида ифода этишга жазм этдим.

Ўзга тонфа вакили бўлганим учун ҳамда ижтимоий қонун-қондаларни четлаб ўтолмаслигим сабабли ҳарижанлар ҳаётининг аччиқ-чучугини бевосита татиб кўрмаганман. Фақат яқиндан туриб кузатганман. Катта ҳаётдан ажралиб қолган ҳарижанлар ҳаётини оддийгина қилиб тасвирладим, ҳеч бир ўринда ўз фикримни сингдиришга ёхуд бирор ўринни бузиб кўрсатишга уринганим йўқ.

Жаҳдиш Чандр

Калий қишлоққа етиб келганда тоғ ёриша бошлаган эди. У бир кекса дарахт олдида тўхтаб, тоғнинг гира-шира ёруғида беўхшов тугунни эслатувчи қишлоққа разм сола бошлади. Чеккадаги бир уйда чироқ милтирарди. Сал наридаги далада кимдир қўш ҳайдар, ора-чора қўшчининг «чуҳ, ҳаром қотгур» деган овози ва ҳўкиз бўйнидаги қўнғироқнинг жингирлаши қулоққа чалинарди. Калий бошидаги сандиқча ва елкасидаги кўрпани аста ерга қўйди. Дарахтга суюниб ўтирар экан, «Пҳатту бобонинг ерига қўш тушганга ўхшайди, ер ҳайдаётган унинг ўғли Пяру бўлса керак», деб қўнглидан ўтказди.

Калий дарахтлар ортидан кўриниб турган уйларга тикилди. Бир кўчадан ит ҳуриса, бошқа кўчадан ўнтаси унга қўшиллар, бир оздан кейин ҳаммасининг овози тиниб, атроф сув қуйгандек жимжит бўлиб қолар эди. Бу, алаҳсирай-алаҳсирай у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб, яна маст уйқуга кетган одамнинг ҳолатига ўхшар эди. Олти йиллик мусофирликдан сўнг она қишлоғига қайтар экан, Калийнинг қувончга тўла қалби негадир яна Қонпурга¹ қайтишни истаб қолди. Қизиқ, нега бундай бўляптикин?! Ахир, қадрдон қишлоғига етгунча озмунча азият чекдими! Энди қишлоғи уни бағрига олай деб турганда бирданига нега тағин шаҳарни қўмсаб қолди экан? Шунда беихтиёр холажониси эсига тушди-ю. Йигитнинг кўзларида ёш қалқиди. «Балки мен қишлоқдан чиқиб кетганимдан сўнг дупедан кўз юмган-

¹ Қонпур — тўқимачилик саноати ривожланган шаҳар.

дир? Балки ҳақи ҳам ҳаётдир. Ҳаёт бўлса, қай аҳволда экан-а?»

Хўроз қичқирди. Калий шошиб ўрнидан турди-да, нарсаларни апил-тапил кўтариб, қишлоқ томон юриб кетди. Дастлабки уйга яқинлашганда бир шалпангқулоқ ит вовуллаганча унга эргашди. Калий итнинг овозидан танишга ҳаракат қилди-ю, ўзининг бу хаёлидан кулгиси қистади. У ҳар икки томондаги ўйларнинг кимга қарашли эканини билишга уриниб, жадал одимлаб борарди. Катта йўл аввалгига қараганда анча чўкибди. Бу сўнгги йилларда ёққан кучли жалаларнинг таъсирдан бўлса керак. Қишлоқнинг борган сайин кўпроқ сезилаётган ўша таниш ҳавосини Калий тўйиб-тўйиб ҳидламоқда. Ҳар бир уй, ҳар бир ҳовли унинг кўнглида бир-бирдан ширин хотираларни уйғотарди.

Мана, човдҳрийлар¹ маҳалласи, мана бу эса мактаб. Ушбу бошланғич мактабда Калий ҳам бир мунча вақт муаллимнинг оёғини уқалаган, унинг аччиқ-аччиқ калтакларини тотган. У бир нафас тўхтаб, мактабга тикилиб қолди. Кўз олдига муаллим мунший² Шивромнинг сиймоси келди. Жотларнинг³ болалари сабзавот, шакарқамниш, сабзи, редиска ва шунга ўхшаган нарсаларни унга олиб келиб берар, чаморларнинг⁴ болалари эса бу нарсаларни унинг уйига элтиб ташлардилар. Мактаб ўша-ўша ярим хароба аҳволда, ҳовлидаги баян дарахтининг шохлари шу қадар қуюқ эдики, тонг отиб қолганига қа-

¹ Човдҳрий — ўртаҳол деҳқон. Унча-мунча ер-мулкка эга бўлгани учун баъзи қуйи табақа вакиллари ўзларига тобеъ қилиб, эзиб келадилар.

² Мунший — хат-саводли киши, мирза. Баъзан шахс исми ўрнида ҳам қўлланилади.

³ Жот — тор доирадаги алоҳида бир ижтимоий гуруҳ бўлиб, унинг аъзолари ҳаммага мажбурий ҳисобланган маълум меросий касб билан шуғулланишлари шарт. Жот диний қондалар асосида яратилиб, уни бузганлар қаттиқ жазога тортилади. Жотлар юқори ва паст табақага бўлиниб, бир табақа кишининг иккинчи табақа кишига уйланиши мумкин эмас. Борди-ю, улар қондан бузиб уйлансалар, улардан туғилган болалар таҳқирланганлар, яъни энг ҳуқуқсиз ва бечоралар тоифасига киритилган.

⁴ Чамор — асл маъноси кўнчи бўлиб, ўлган молнинг гўштини еб, терисидан пойафзал қилганлари учун шундай аталган. Умуман, энг қуйи табақа вакили.

рамай, унинг тагида гўё ҳамон қоронғу тун ҳукм су-
рарди. Мактаб биносининг орқасида виқор билан
қад кўтариб турган уч қаватли иморатни кўрдн-ю,
Қалийнинг хаёлида оқсоқол Ҳарнам Синҳ билан боғ-
лиқ хотиралар жонланди.

Мактабдан нарироқда ҳиндулар ибодатхонаси-
нинг гумбази кўзга ташланди. Унинг атрофида қиш-
лоқ дўкондорларининг тўрт эшикли ҳужралари жой-
лашганди. Унинг кўз олдига ҳарижанларни кўргани
кўзи, отгани ўқи бўлмайдиган пандит¹ Сантром кел-
ди. Яна бир оз юрган эди, христианлар ибодатхона-
сининг худди қўлларини ёйиб турган болага ўхшаш
хочга кўзи тушди-ю, қишлоқ руҳонийсининг заҳил
чеҳраси Қалийнинг хаёлидан ўтди.

Қалий бир нарсага қаттиқ қоқилиб, йиқилишига
оз қолди. Гўнгнинг қўланса ҳиди димоғига гуп этиб
урилди. У ҳарижанлар маҳалласига яқинлашганини
сезди. Ённигарчилик мавсумида ҳамма ёмғир суви
Чоу дарёсига шу ердан оқиб ўтгани учун катта йўл-
нинг бу қисми айниқса чуқурлашиб кетган эди. Яна
бир неча дақиқадан сўнг Қалий маҳалла чеккасида-
ги қудуқ ёнига келди. Қудуқнинг атрофида ифлос
сув йиғилиб, кўлмак ҳосил бўлган. У нафасини рост-
лаб олгач, қаршисидаги кичкина-кичкина гувалак
уйларга разм сола бошлади. Сўнг қудуқни айланиб
ўтиб, тўғри маҳаллага олиб кирувчи йўл бошига ет-
ди. У тўхтаб кўлмакдан ўтиш йўлини қидира бошла-
ди. Сув тагида ётган ғиштларни оёғи билан пайпас-
лаб топди-да, чаққонлик билан кўлмакдан ўтиб олди.

Йўлда унинг кетидан бир неча ит ҳуриб эргаш-
ди. Уларга нариги томондаги итлар ҳам қўшилиб,
шундай шовқин-сурон кўтарилдики, Қалий, бу ма-
ҳаллада итдан бошқа жонзот турмаса керак, деб
ўйлади. У ярим вайрона бир кулба олдига келиб
тўхтагандан кейингина итларнинг овози бирин-кетин
ўча бошлади. Қалий шалоқ эшикдан кўзини олмай,
холам тирикмиқанлар, деган хаёлда узоқ туриб қол-
ди. Охири юрак ютиб, қўлини зулфинга олиб борди.
Ташқаридаги зулфин очиқ эди. Аста эшикни ита-
риб кўрди. Эшик ичкаридан берк экан. Севингани-

¹ Пандит — қадимги ҳинд тили — санскритини яхши билладиган ўқимишли киши, олим.

дан Калийнинг юраги қинидан чиқаёзди, зулфини шиқирлатди, юраги гурс-гурс уриб, ичкаридан жавоб кута бошлади. Ҳеч ким овоз беравермагач, зулфини яна шиқирлата бошлади. Калийни ваҳима босди ва эшикни қаттиқ-қаттиқ уриб, босиқ овозда чақирди:

— Хола!

Бир оздан сўнг ичкаридан кимнингдир йўталгани эшитилди. Калийга яна жоп кирди. У эшикка деярли ёпишиб олди, қулоғига аввал йўталган, кейин «эй худо, ўзинг мадад бер» деган овоз чалинди. Шу топ қўшни эшик очилиб, бир кўланка пайдо бўлди-ю, дарҳол кўздан йўқолди. Фақат кавушнинг шип-шип овозигина қулоққа чалинарди. Калий ўша эшикка разм солди. Хаёлида беғубор ва ёрқин, хира ва жонсиз қиёфалар гавдаланди. Бироқ йўтал ва «ким у» деган овоздан ҳушига келди-да, ўзини бир қадам орқага олди. Эшикнинг икки табақаси баравар очилиб, ичкаридан бадбўй ҳид ташқарига гуп этиб урилди, бир жуфт хирагина кўз Калийга тикилиб турарди.

Калий хирқироқ товушда «холажон» деганча кампирнинг пойига энгашди. Кампир уни овозидан таниб, «Қалиймисан?» деди таажжубдан ишонгиси келмай. У меҳрибонлик билан Калийнинг сочидан силаб, елкасидан кўтариб тургазди-да, пешонасидан ўпиб дуо қилди:

— Худойим ўз паноҳида асрасин.

Калий юкларини кўтариб ичкарига кирмоқчи бўлган эди, кампир уни тўхтатди. Кулбага кириб, ёғ идишни қидира бошлади. Идишни топди-ю, ёғ тугаб қолгани эсига тушди. Бўш идишни кўтариб қайтиб чиқди ва остонанинг икки томонига бир амаллаб икки томчи ёғ томизди. Калийни, гўё дунёни забт этиб қайтган жаҳонгирдек, тангана билан ичкарига бошлаб кирди. Кампирнинг букилган қадди бирдан нига тикланиб, хира кўзлари қоронғиликда ҳам чақнаб, бир зумда ёшариб қолгандай, кулбада дадил қадам ташлаб юра бошлади. У ўзини қушдек енгил қис этаётганди. Гугурт топиб жинчироқни ёқди. Калийни чорпояга ўтқазиб, унинг юзини қўллари орасига олиб чўли-чўлип ўпар экан, тўхтовсиз дуо қиларди:

— Худога шукур, болагинам қайтиб келди!

Кейин нималарнидир ўйлаб, кўзларига ёш олди: Қалий миқ этмай ўтирганча кулбани кўздан кечира бошлади. Деворлар, вассажуфт тўсиқлар кампир билан барабар қариган, юк босиб, букилиб кетган эди. Қалий холасига диққат билан қаради.

— Холажон! Яхши ўтирибсизми?— деди-ю, у ҳам кўзларига ёш олди.

Холаси жавоб ўрнига ниқ-пиқ йиғларди. Иккови қўшилшиб обдон кўз ёши тўкишди. Қалий холасининг тиззаларини қучоқлаб олганди. Улар бошларидан ўтган қайғу-ҳасратларни бир-бирига ана шу тарзда баён қилар эдилар. Йиғлай-йиғлай юракларини сал бўшатиб олишгач, кампир унга тасалли бериб деди:

— Йиғлама, болам! Кўргулик экан-да. Поччанг тирик бўлганда, сени дунёнинг нариги чеккасидан бўлса ҳам топиб келарди, шундай саргардон қилиб қўймасди.

Кампир яна кўзига ёш олганди, Қалий унга тасалли бера бошлади:

— Холажон, энди ёнингиздан бир қадам ҳам жилмайман. Кечаю кундуз хизматингизни қиламан.

— Болам, бева холаингни ташлаб кетиб, сен ҳам подонлик қилдинг, шу ҳам бегона эмас, ўз туғишганим бўлади-ку, деб ўйламадинг,— деди кампир ҳамон кўз ёшини тиёлмай.— Менинг асли ўзи пешонам шўр экан. Кечаю кундуз сени ўйлаганим-ўйлаган эди. Туриб-туриб юрагим ёрилиб кетай дейди. Подадан адашган бузоқни кўрсам, шунга ҳам ўзимга олиб, нчим вайрон бўлиб кетарди, Қалийгинам мусофир юртида худди шундай бўзлаб, сарсон-саргардон бўлиб юргандир, деб уввос солиб йиғлайман. Худоё болагинамнинг боши тошдан бўлсин, болагинамнинг қўлида жон берай деб, худодан тилайман, холос.— Сўнг Қалийга диққат билан разм солиб, сўради:— Болам, ёки сен мени эсингдан чиқариб юборганмидинг? Ҳеч соғинмадингми?

Қалий юзини ўгириб, бўғиқ овозда деди:

— Холажон, соғинганим учун яна шу қишлоққа қайтиб келдим-да.

Қалий бошини кампирнинг кўксига қўйди. Кампир унинг елкасини силаб туриб деди:

— Отанг бўлганда, сени кўриб боши осмонга старди. Дийдорингга тўйгунича ҳам бўлмай уни ажал олиб кетди. Онангни бўлса вабо еди. Поччанг кафтида сақлаб парвариш қилди-ю, лекин худойим уни ҳам кўп кўрди. Балки яхши эслолмассан ҳам. Бутун онлада кўзимизнинг оқу қораси сен эдинг.

Кампир яна пиқиллаб йиғлай бошлади. Калий бошини унинг кўксига қўйганча бундан олти йил бурун бечораҳол уйдан билдирмай чиқиб кетганини кўз олдига келтирди. Кампир ҳам шуларни эслаб, яраси янгиланарди. Иккови анчагина жим қолди. Бирдан кампирнинг меҳри тошиб кетди-ю, Калийнинг пешонасидан ўпиб деди:

— Болам, адашган қуш ҳам учиб-учиб, бир йил-икки йил деганда ўз уясига қайтиб келаркан. Сен бўлсанг, бир чиқиб кетганча қайтиб дарагингни ҳам бермадинг.— Кейин кўз ёшини артиб, гапида давом этди.— Болам, менинг сендан бошқа суянчигим йўқ. Учар қанотим ўзингсан. Қайтиб келдингу, уйим тўлиб кетди. Йўгингда бу кулбам гўё вайрона эди.

— Холажон, энди сизни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Сизнинг дуонигизни оламан, қўлингизни совуқ сувга ҳам урдирмайман.

Қуёш чиққунча иккаласи юрагини анча бўшатиб олган эди. Кампир Калийга жой ҳозирлади.

— Бирон соат ухлаб ол. Йўл юриб толиққансан. Мен қўшниларга келганингни айтай.— Шундай деб у ташқарига чиқди-ю, дарров изига қайтди ва Калийнинг оёқ томонига ўтириб, деди:

— Болам, бир фикр миямга келиб қолди: бундай айтишдан кўра қўшниларга бир чимдим-бир чимдим шакар улашиб чиқа қолсам ўзлари билиб олишар. Сенинг қайтиб келганинг-ку мен учун тўйдан ҳам зиёда-я... Нима дейсан?

— Холажон, ўзингиз билиб қидаверинг. Сиз нима ни хоҳласангиз, мен ҳам шў.— Шундай деб Калий бошқа ёнига ағдарилиб олди. Холаси ўрнидан жиламаганини кўриб, Калий таажжубланди ва бир нарса эсига тушгандек, дик этиб турди-да, сандиқчани очди. Тахланган кийимлар орасидан бир талай қоғоз пул чиқариб, уни холасига тутқазар экан, деди:

— Манг, хоҳласангиз бир қоп шакар олиб келинг.

Кампир шунча пулни кўриб, ҳайратдан донг қотиб қолди. Сўнг пулларини қайта кийимлар орасига яшириб, ясама дўқ уриб деди:

— Мен дўкон очаман деганим йўқ-ку! Тўрт пайса¹ берсанг бўлади. Чҳажжу Шохнинг дўконидан бир-икки сер² шакар олиб келаман-да.

Қалий ўн рупиялик пулни унинг қўлига тутқазган эди, кампир овозини баландлатиб деди:

— Бу нима қилганинг? Сен менга майда пул бер.

— Бундан майда пул йўқ менда,— деди Қалий пулни унинг қўлига тутқазиб.

— Сандиқчага дарров қулф уриб, бирон жойга бекитиб қўй. Бу ерлик одамларнинг кўзи жуда бежо. Тунов куни Бяс дарёсининг нарёғидан Бантўнинг жияни келган эди. Унинг турмушга чиққанига энди икки ой бўлган эди. Келинчакнинг сарпо-суругини кўриб, Притўнинг кўзи тегибди-ю, ўша кечаснёқ шўрликнинг топган-тутганини ўғри кўтариб кетибди,— деди кампир ҳадиксираган оҳангда пулни оларкан.

Қалий холасининг гапидан мириқиб кулди, худди у айтгандай, сандиқчани бурчакка бекитиб қўйди. Кампир ўн рупияликни бир неча буклаб яширди-да, кўчада ўтган-кетганининг кўзига тушмасликка ҳаракат қилиб, шакар олгани Чҳажжу Шохнинг дўкони томон кетди.

2

Кампир уйдан чиқиб кетгандан кейин Қалий чор-пояга чўзилди. Олти йил қишлоқда бўлмаганидан ўзини бегонадай ҳис қилаётган эди. Бир оздан кейин маҳалла аёлларню эркаклари бу ерга йиғилиб, унга ҳар хил саволлар беришини ўйлаб, юраги безиллади. Хурсанд бўлиш ўрнига дилини ғашлик чулғади ва булар қанча тез бўлиб ўтса, шунча яхши бўларди, деб кўнглидан ўтказди.

¹ Пайса — майда пул бирлиги, чақа.

² Сер—600 граммдан 1 килограммгача бўлган оғирлик ўлчови.

Калий чорпояда ётганча дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдариларди. Туш билан мижжа қоқмаганига қарамай на чарчоқни ҳис қилар, на уйқуси келарди. Ётавериб зерикиб келди, юрагидаги гашлик кучайди. Охири ўрнидан туриб, кулба томига чиқди. Шалоқ нарвоннинг охириги пиллапоясида тик турганча атрофга кўз югуртирди. Қишлоқ ортида кенг дала ястаниб ётар, чапда Чоу дарёсининг қумлоқ соҳили қуёшда ярақларди. Дарёнинг ҳар икки томонидаги дамбага кўзи тушиб, Калий ҳам таажжубланди, ҳам суюнди. Қишлоқнинг шундоқ ёнгинасида, Чоунинг бериги қирғоғида бар ва шийсам дарахтлари орасидан жамоа йиғилишлари ўтадиган шийпон, ўнг томонда ҳиндулар ибодатхонаси ва қишлоқ бойларининг данғиллама уйлари, уларнинг ёнида мактаб ҳамда қишлоқ оқсоқолининг ҳовлиси қад кўтариб турарди. Кунботини томонда косибу ҳунармандларнинг уй-жойлари тизилиб кетган.

Калий нарвондан томга чиқиб, чаморларнинг уйларига кўз югуртира бошлади. Кўриниши дағал ва гуваладан тикланган каталакдай-каталакдай кулбалар Чоунинг ўнг қирғоғи бўйлаб чўзилиб кетган. Маҳалла ичкарасида кичкинагина чавгон — майдонча бўлиб, унинг қоқ ўртасида банян дарахти бор. Яккаю ягона илонизи йўл қишлоқни тенг иккига бўлиб туради. Фақат ундан ажралиб чиққан торгина йўлак Пҳатту бобо, Басанта амаки ва яна бир неча кишининг уйлари олдидан ўтиб, Чоуга олиб чиқарди. Маҳалла чеккасида гўнг ва ахлат уюлиб ётибди, унда-мундаги кўлмаклар иссиқдан қуриб қолган.

Чаморлар маҳалласида биронта ҳам гиштин иморат кўзга ташланмайди. Ўтган ёмғир фаслидан бери сувоқ қилинмагани учун уйларнинг деворлари нураб кетган. Деярли барча уйлардан таппи тутуни бурқсиб, эринчоқлик билан осмонга ўрламоқда. Эрталаб бўлишига қарамай, атроф жимжит. Ўқтин-ўқтин гоҳ эркак кишининг сўкинган, гоҳ аёлининг бақирган ва гоҳ боланинг чирқираб йиғлаган овозигина жимликни бузади.

Калий кўчадан «хола, муборак бўлсин» деган овозлар қулоғига чалина бошлагач, пастга тушди. Ҳовир маҳалла хотин-халажию бола-бақралари бостириб киришини бўйлаб, унинг юраги гуп-гуп ура бош-

лади. Қўшнилари билан йиғма ҳақда гаплашишини билолмай унинг боши қотди.

Калийнинг олдига биринчи бўлиб ён қўшни, Никкунинг хотини Притў кириб келди. У кўчаданоқ овозини барала қўйиб:

— Вой, Калий, келибсанда-а!— деди.

Калий эгилиб унинг хоки пойини олди.

— Холажон, омон-эсон бормисиз?

— Умринг узоқ бўлсин,— Притў унинг бошини силамоқчи бўлган эди, Калий эгилиб таъзим қилди.

Притў синчковлик билан тикилиб турарди. Калий ҳам унга диққат билан разм солди. Притўнинг гавдаси хиёл салқин тортиб қолган бўлса-да, ўзи ўша-ўша ўзгармаган. Тишқоли қўйганидан тишлари ва милклари худди мумга ўхшаб кўринади. Бурнидаги латуvasи ва иягига қўйган ясама холи унниқиб, ранги кетибди. Калий кўзларини бошқа томонга олиб деди:

— Хола, соғ-саломат ўтирибсизларми? Амаким яхши юрибдиларми, Лаччхў, Амру, Натҳийлар яхшимми?

Шу орада бирваракайига узун-қисқа бўлиб етти нафар бола ичкарига кириб келди. Калий улар ичидан фақат ҳозир ўзи сўраган учтасининггина таний олди, қолганларини энди кўриши эди. У олдинга ўтди-да, Амруни қўлига олиб эркалади.

— Хўш, Амру, сен ҳали ҳам ўшандай шайтонмисан?

Кейин Лаччхўга юзланиб деди:

— Лаччхў, аҳволлар қалай, катта бўлиб қолибсан-ку!

Лаччхў илжайиб, уялганидан юзини бошқа томонга бурди.

— Поччам ишда бўлсалар керак, а?

— Ишлаш қаёқда, унга, бекорчи эмасми, жамоада ўтиради. У ердан чиқиб, Шоҳнинг дўконига боради, сўнг яна бирор улфатниккига қараб кетади,— жавоб берди Притў ёзғириб.

— Қорадори ейишни ташладиларми?

— Қаёқда, энди кўкнорга ўтиб олганлар. Дерадаги! Маҳантўниқида бўлиб, ўша ердан кўкнор ичишини орттириб келдилар,— деди Притў кесатиб.

...! Дера — қишлоқ номи.

Калий болаларга бир-бир кўз ташлаб, Притўга қараган эди, у кулиб туриб деди:

— Бу лашкар ўзимники. Уйдан остона ҳатлаб чиқдимми, турна-қатор бўлиб орқамдан эргашади.

Шу топ Житу билан онаси Ниҳалий келиб қолди. Калий Ниҳалийнинг хоки пойини олди.

— Хола, соғ-омон юрибсизми?— Кейин Житуни маҳкам қучоқлаб олиб сўради:— Қалай, Житу, тузук-мисан?

— Ҳа, ўзинг-чи? Шунча вақтгача қаерда эдинг? Биз сени кутавериб кўзимиз тўрт бўлди,— деди Житу Калийнинг келишган ва бақувват гавдасига ҳавас билан қараб. Житунинг тарашадай жисмига разм солар экан, Калий болалиқдан кейин Житунинг йигитлик ва қариллик чоғи бирдай бошланганини сизди. Притў Калийга ҳавас билан қараб қўйиб, Житуга деди:

— Житу, сен ҳам шаҳарга бор, Калийдай этга тўлиб қайтасан.

— Емиш яхши бўлса қишлоқда ҳам эт битади одамга. Қоқ нон баданга юқармиди,— Житунинг ўрнига жавоб қайтарди Ниҳалий.

— Майли, бўлмаса, Калий. Ут ўриб келай. Тушда қайтиб келаман,— деди Житу Калийнинг елкасига қоқиб.

Калийнинг уйи хотин-халаж ва бола-бақрага тўлиб кетди. У ҳар бир аёлнинг хоки пойини олиб, ҳолаҳвол сўрар, болаларни бағрига босиб, эркаларди. Бантунинг хотини Прасинний келганда Калий уни таниёлмади. Унинг хоки пойини олмоқчи бўлиб энгашган эди, Притў койиб берди:

— Ҳой, бу нима қилганинг? Бу Прасинний-ку, Бантунинг хотини. Сен унга қайноға бўласан— хоки пойингни олиш унга лозим.

Буни эшитиб, Калий қизариб кетди. Прасинний эса қиқирлаб кулганича сорийсининг¹ барини тортиб олди.

Калий аёлларнинг эгиндаги яғри чиққан, минг-ямоқ либосларни бурунлари оққан қип-яланғоч болаларга қараб ўзини бошқа бир оламга келиб қолгандай ҳис қиларди. Кўпчилик хотинлар билан болалар-

¹ Сорий — ҳинд аёлларининг миллий кўйлагини.

нинг кўзлари қип-қизил шиш бўлиб, киприкдан асар ҳам кўринмас, тинмай ёш оқиб турарди. Болалар унга таажжуб ва ҳайрат билан боқар, Қалий уларни эркалаб чақирса, уялиб оналарининг оёғига маҳкам ёпишиб олардилар.

— Бор, ўғлим, ўзингинг амакинг бўлади.

Бу гапни Қалий шунчалик кўп эшитдики, охири қишлоқда уйланмаган битта ўзим қолибман-да, деган хаёлга борди.

Пратапий хола шакар улашиб бўлиб, уйга кирганида ҳамма бараварига «хола, муборак бўлсин, хола муборак бўлсин» деб уни қутлади. Хотинлар рўмоллари учида олиб чиққан бир сиқим-бир сиқим донни Қалийнинг бошидан ўгиришди. Унинг дуркун, самбитдай қаддига қараб туриб уларнинг ҳар бири бўйи етган жияниними, қайнсинглисиними, синглисиними, ёки қайнота уруғидан бирон ёш қизиними эсга олиб, қани энди Қалийни куёв қилсак, деган ўйни дилидан ўтказарди.

Хотинларнинг бир кўзи Қалийда бўлса, бир кўзи чорпоя тагидаги сандиқчада эди, унинг ичида нималар борлигини ўзларича тахмин қилмоқда эдилар. Шунинг учун уларнинг ҳар бири сенинг йўқлигингда кекса холангнинг кунига мен ярадим деб Қалийни ишонтирмоқчи бўларди. Ниҳалий Қалийнинг пешонасидан ўлиб, Житу билан Қалий тенгдош, оғани деб хушмамд қилаётганди.

— Қалий, сен азонда келдинг-а?— деди Притў ҳаммага эшиттириб.

— Ҳа, холажон, шундай.

— Овозингни эшитиб, бу кеннойим ким билан гаплашяпти экан дебман. Поччангнинг чорпоясига қарасам, бўш— кеннойимдан ҳол-аҳвол сўрагани чиқибди-да, деган хаёлга бордим. Кунда азонлаб туриб аввал кеннойимдан хабар олгани чиқарди-да.

Ёши улуғроқ аёллар сандиқча тўғрисида бир-бирига шивир-шивир қилишарди. Бантунинг хотини Прасиний, Нандсинҳнинг қизи Пашў ҳамда Притўнинг қизи Лаччў бир бурчакда ўзларича бир нимани гапириб, хандон ташлаб кулиб юборишди. Аввалига ҳеч ким уларга эътибор бермади, бироқ улар қотиб-қотиб кула бошлагандан кейин Притў афтини бурштириб деди:

— Ҳой, сенларга нима бўлди ўзи? Нега бунча шақиллаб кулаверасанлар?

Бироқ учала қиз энди қорини ушлаб кулар, шунинг учун ҳамма улар томонга қараб, бир неча аёл бараварига сўради:

— Нима бўлган ўзи? Прасинний икки боланинг онаси бўлди, учинчисини қорнида кўтариб юрибди, шунда ҳам унинг болалиги қолмади-қолмади.

Бу гап Прасиннийга зиғирча таъсир қилмади, кулавериб икки юзи қип-қизил чўққа айланди.

— Ҳой, ҳадеб ўзинг кулаверасанми, бизга ҳам бундоқ айт, кулайлик,— деди Притў уни елкасидан силкалаб.

Прасинний ҳеч нарса айтмагандан кейин Притў қизини жеркиб, нима гаплигини сўради.

Лаччў уялинқираб ўзини орқага тортаркан, Прасиннийга ишора қилиб деди:

— Мана бунингиз, Қалий дарров уйланиб олмаса бўлмайди, дейди...

Лаччў жим бўлиб қолди, лекин Притў Прасинний яна нималар деганини фаҳмлади. Ичида қаттиқ жаҳли чиққан бўлса ҳам кулиб туриб, баланд овоз билан деди:

— Ҳа, бўлмасам-чи! Қалий ҳозир бўлмаса қачон уйланади, қаригандами? У тенги йигитлар икки-учтадан болалик бўлди.

— Қалий шу ерда юрганида ҳалигача тўрт болалик бўларди,— деди аёллардан бири.

— Менинг Житум билан Қалий бунақа ишларга сушт,— деди Ниҳалий норози оҳангда.

— Қалий хўп деса мен бугуннинг ўзидаёқ уйлантириб қўяман,— деди Притў ҳаммага бир-бир қараганча мақтаниб. Бошқа аёллар ҳам унинг гапини маъқуллашди. Прасинний уйдан қизил дупатта¹ олиб келиб, Пратапийнинг бошига ёпди. Улар кампирни ўртага судраб чиқиб, ўтқазиб қўйдилар-да, худди Қалийни чиндан уйлантираётгандек, завқ билан ўлаи бошлаб юборишди.

Притў кампирнинг кўзасидаги сувни тўкиб ташлаб, сопол парчаси билан уриб, куй чала кетди. Ниҳалий ўзига жўр бўлишга ишора қилиб куйдай бошлади;

¹ Дупатта — еякага ташлаб юриладиган энсиз, узун ҳарир рўмол.

Калийгинам дунёга келган кундан айланай,
Бошимизга бахт қуши қўнган кундан айланай.

Аёлларнинг ҳаммаси давра қуриб ўтириб олди-да,
тебраниб ўланни давом эттирди:

Куёв келди, жоним, нега йиғлайсан деб,
Кўзгинамнинг ёши инжу, марварид.
Куёв келди, тўлиб-тошиб, олгайсан деб,
Мана сенга совға — инжу, марварид.
Куёв келди, пишган норжил¹ косасин
Совға қилди — инжу, марварид.
Ўйнаб-кулинг, ҳеч бир армон қолмасин,
Кўздан тўкинг дув-дув инжу, марварид.

Калий қўшиқни тинглаб гоҳ кулар, гоҳ уялиб юзи-
ни ўгириб оларди. Ундаги ётсирашдан асар ҳам қол-
маган, аксинча, худди онасининг бағрида алла эши-
тиб ором олаётган гўдакдек, ўзини эркин ҳис этарди.

3

Кўчадан ўтаётган одамларнинг дупур-дупур оёқ
товушидан Калий уйғониб кетди. Бирпас у ёқ-бу ёққа
қараб ётди-да, яна уйқуга кетди. Бироқ уйқуси узоқ
чўзилмади, тўсатдан шовқин кўтарилиб, кимнингдир
даҳшатли қичқирғин эшитилди. Калий чўчиб, ўрнидан
турди. Қўшни уйнинг тоmidан аёл кишининг овози
эшитилди:

— Оқсоқол шунақанги булғалаб сўкаяптики...
Қайси шўрликнинг бошига фалокат тушди экан? Ҳам-
ма чавгонга кетди...

Калий чорпояда ўтириб олди-да, овозларга қулоқ
сола бошлади. Кимдир оғзига келганини қайтармай
сўкинарди. Кейин бировнинг ялинган овози эшитилди:

— Тақсир, менинг ҳеч гуноҳим йўқ. Сиз мени...

Кимнингдир тарс-турс оёқ кийими билан ургани
эшитилди, калтак еяётган киши жон ҳолатда дод сол-
ди:

— Вой ўлдим, дод, қутқаринглар!

Чамор қишлоғида бундай воқеалар тез-тез бўлиб
турганидан одамлар ҳам кўникиб кетганди. Биронта

¹ Норжил — кокос ёнғоғи.

човдхрийнинг даласидаги ҳосилни ўғри уриб кетди ёки ҳосилни нобуд бўлди, биронта чамор ишга чиқмай қўйди ёки човдхрий шунчаки ўзининг човдхрий эканини, унча-мунча ер-мулки борлигини, ўзининг обрўли одам эканини билдириб қўймоқчи бўлди дейлик, шунда у шартта маҳалланинг жамоа бошлиғи ҳузурига келарди-да, шикоят қиларди.

Фарёд иккинчи бор эшитилгандан кейин Қалий чи-долмади, оёғига чаппалини¹ илди-да, кўчага отилди. Холасининг ҳай-ҳайлаганига ҳам қарамай, тўғри чавгонга қараб кетди.

Чавгонга етиб келганида маҳалланинг кўпчилик эр-каклари ярим доира қуриб тик туришарди. Ўртада оқсоқол Ҳарнам Синҳ чап қўлининг иккала бармоғи билан таҳбандининг² бир учидан тутганча тик туриб тўхтовсиз сўкинарди. Девор ва эшикларнинг ортидан юпун кийимдаги аёллар қўрқиб кетган болаларини бағриларига босиб, ёки оёқлари орасида қисиб, чавгондаги одамларни кузатиб туришарди. Ҳамма эр-каклар, худди шоҳ саройида турган мулозимлардек, бошларини эгиб олишган. Ҳарнам Синҳ ҳеч кимни аямай сўкиб турган бўлса ҳам биронтаси миқ этиб оғиз очмасди. Баъзи бирлари, худди мақтов эшитаётгандек, тиржайиб турарди.

Санту бошқалардан бир қадам олдинда бошини қуйи солиб турарди. Ҳарнам Синҳ сўкиб ёнига чақирган эди, у тиржайиб кулди. Буни кўриб оқсоқолнинг бадтар жаҳли чиқди, шердай ўкириб деди:

— Бери кел деяпман, падарингга лаънат!

Санту жойидан қимирламай жавоб берди:

— Тақсир, менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ... Мен... Мен ахир...

Гапини тугатмасданоқ Ҳарнам Синҳ уни судраб ўртага олиб чиқди. Бўйнидан қайириб, гавдасини букди ва кавуши билан савалай кетди. Санту чинқириб юборди:

— Тақсир, менинг гуноҳим йўқ!..

Кавуш икки-уч бор бошига ҳам келиб тушгач, дод сола бошлади:

— Вой, ўлдим! Ердам беринглар!

¹ Чаппал — енгил оёқ кийими, шиппак.

² Таҳбанд — эр-каклар иштон ўрнида фойдаланадиган мато.

— Айт, нега менинҗ даламҗа молларни қўйиб юбординг, а?!

— Тақсир, мен қўйган бўлсам, худо урсин!— деди Санту ялиниб-ёлвориб. Ҳарнам Синҳ ҳар гал қўлини кўтарганда у бошини ушлаганча дод сола бошларди. Охири раҳми келдим, ё чарчадим, ҳар қалай оқсоқол кавушни ерга ташлаб, Сантуни бир тепди-да, нафрат билан деди:

— Итдан тарқаган, худди биров бўғизлаётгандай бўкиради-я!

Кейин у чаморлар томонга юзланди-да, қовоғини уйиб деди:

— Кечаю кундуз суғориб, не-не машаққатлар билан маккажўхори ўстириб олувдим. Энди сўтага кирганда бир ифлос мол қўйиб юборса!

Турганларнинг ҳаммаси нафасини ичига ютганча оқсоқолнинг кўзидан яширинишга ҳаракат қиларди. Болалар қўрққанидан оналарининг орқасига бекиниб олган эдилар. Калий тўдадан четроқда, баняи дарахти тагида турганча сўкишу қарғишларни эшитиб турган иркит, қоп-қора одамларга разм солди.

Ҳарнам Синҳ ўша ерда турган ҳар бир одамга қаратиб деди:

— Тўғрисини айтинглар менга, бўлмаса бутун мақаллани мана шу чавгонга ётқизиб, кавуш билан савалайман.

Бошқалардан ажралиб, оқсоқолнинг ёнида турган Мангу ногаҳон Житуга кўзи тушиб, ундан сўради:

— Житу кеча қош қорайганда қаерда юрувдинг?

Житу Мангуга ўқрайиб қаради-да, тўнғиллаб деди.

— Нима ишинг бор? Нега тергайсан?

Шундай дейишга деди-ю, Житу қўрқиб кетди, оқсоқолнинг кўзидан йўқолиш учун аста-аста орқасига тисланди.

— Тақсир,— деди Мангу Ҳарнам Синҳга қараб,— кеча кечқурун Житу қўлида таёқ билан қудуғингиз томонга қараб кетаётувди.

Ҳарнам Синҳ тўпланганларга бир-бир қараб чиқаркан:

— Қани Житу?— деб сўради. Сўнг унга кўзи тушиб, ўшқириб чақирди.— Бери кел, итвачча!..

Житу Мангуга нафрат билан қараб қўйди-да, оқсоқолнинг ёнига келди.

— Молларни далага сен ҳайдадингми?— сўради ундан Ҳарнам Синҳ.

— Кеча қош қорайганда мен Чҳажжу Шоҳга кўмир олиб келгани хумдонга кетган эдим,— деди Житу журъатсиз оҳангда.

— Кўмиринг билан қўшиб... Аввал менинг саволимга жавоб бер!— деди оқсоқол сўкнииб.

Житу ҳеч нима деб жавоб бермади, хумдонга борганини зора бирон киши тасдиқласа деган умидда тўпланганларга бир-бир илтижоли нигоҳ ташлади. Унинг кўзи дарахт тагида турган Калийга тушди. У оқсоқол олдида сўроқ бераётганини ҳам эсидан чиқариб, Калийга қараб жилмайди ва у томон юрди. Бироқ оқсоқол бўралаб сўккан эди, у бирдан ўзига келиб, таққа тўхтади.

— Ҳў, падарингга лаънат, ит! Бу ерга ўйнагани келдингми, ифлос?!

Ҳарнам Синҳ Житуга ташланиб, унинг ёқасидан олди. Житу чап бермоқчи бўлган эди, тутақиб деди:

— Ит эмган! Нега экнингга мол қўясан?!

— Айтдим-ку, мен мол қўймадим, деб!

Житу ҳамон ёқасини Ҳарнам Синҳнинг чангалидан бўшатишга уринарди. Бунн кўриб Мангу яна оловга ёғ сепди:

— Тақсир, шу кунларда бу киши зўравон бўлиб қолганлар.

— Зўравонлигини кўрсатиб қўяман ҳали! Терисини шилиб қўлига бераман.— деди Ҳарнам Синҳ бадтар ғазаби қўзиб. Кейин қўлидаги кавушини қисиброқ ушлаб деди:

— Итвачча! Молларни даламга сен қўйиб юбордингми?— У бу саволини икки-уч бор такрорлади.

Житу индамай туравергач, Мангу унга қараб деди:

— Ҳой, тилинг танглайингга ёпишиб қолганим, нега индамайсан? Оқсоқол қачондан бери сендан гап сўраяптилар.

Мангунинг бу гапини аввал Никку, сўнг бир неча киши барабар такрорлади. Бироқ Житу ҳамон мий этмасди, гўё одамлар унда эмас, бошиқа бировдан сўраётгандек. Унинг икки кўзи теварақда эди. Ҳарнам

Синх Житунинг жим туришини ўзига ҳақорат деб тушувди. Бориб унинг ёқасидан олмоқчи бўлганди, Житу чап берди. Бундан Ҳарнам Синх бадтар тутақиб, чангитиб сўка кетди, таҳбандини қисиб боғлади-да, бир зўр бериб Житунинг бўйинини қайириб ерга букди ва кавуш билан савалашга тушди.

— Кучини кўрсатиш мана бунақа бўлади, билдингми?

Оқсоқол уриб-уриб чарчагач, кавушини бир четга ташлаб, деди:

— Айт, молларни далага сен ҳайдадингми? Битта ҳам тик турган новда қолмабди. Икки қўш ердаги экин бутунлай нобуд бўлибди.

Житу ҳамон чурқ этмай, газаб тўла кўзларини оқсоқолга қадаб турарди. Оқсоқол унинг бошига кавуш билан туширмоқчи бўлган эди, Житу унинг қўлидан ушлашга ҳаракат қилди. Буни кўриб Ҳарнам Синх шунақанги жиғибийрон бўлдики, бир зарб билан уни ерга ағдарди ва жони борича савалай кетди.

— Ҳа, ҳали менга қўл ҳам кўтарасанми?! Нақ бурда-бурда қилиб ташламасамми!

Оқсоқол охири чарчаб ҳарсиллаганча ўзини бир қадам орқага олди. Житу ердан бошини кўтарди. Унинг башараси қип-қизил қонга бўялган, оғиз-бурнидан қон силқимоқда эди. Қонни кўриб оқсоқол кўрқиб кетди-ю, бироқ сир бой бермай, ўшқирди:

— Ҳозирча сени қўйиб юбораман. Агар яна шундай ҳаракат қилсанг, тўғри турмага жўнатаман.

Оғиз-бурнидан чак-чак қон томиб турган Житунинг аҳволини томоша қилиб турганлар ичидан биронтаси ҳам унинг қўлтиғидан олиб, уйига элтиб қўйишга журъат этолмади. Йиғилганлардан кимдир паст овозда деди:

— Човдҳрийлар билан тенглашиб бўларканми. Уларнинг олдида бизлар ким бўлибмиз. Бир гал оёғига йиқилиб тавба қилганда-ку, бунчалик азобга қолмасди.

Ҳамманинг кўзи бошини чангаллаб ўтирган Житу-да эди.

Бир печа аёл Житунинг уйига қараб чопди ва унинг онаси Ниҳалийни чақириб келди. У ўғлининг қора қонга бўялган афтини кўрди-ю, бошига муштлаб, ушвос солиб йиғлай бошлади.

— Болагинам, дунёга келмасингдан ўлиб кета қолсанг бўлмасмиди! Бу кунингдан ўлиб қўя қолганинг яхши эмасмиди! — Шундай деб у яна бошига муштлай бошлади ва Житуни Ҳарнам Синҳнинг оёғига итариб деди:

— Ҳой оқсоқол, бир йўла уни ўлдириб қўя қолгин. Кунда таъна-маломат қилишдан қутуласан-қўясан. Бировнинг экинни нобуд бўлса ҳам Житу айбдор, биров бир нарсадан зарар кўрса ҳам Житу балоғардон.

Ниҳалний оқсоқолга бўлган ғазабини ифода этишдан ожиз эди. Унинг сочини юлиб телбаларча йиғлашини кўрган Ҳарнам Синҳ деди:

— Ҳой кампир, бу ҳаромини-ку шунчалик яхши кўраркансан, бундоқ ақл ўргатсанг ўласанми. Бу ҳаромзоданг икки қўш еримдаги маккажўхорини нес-нобуд қилди.

Ҳарнам Синҳнинг бу гапини эшитиб, Мангу ҳам Ниҳалнийни койий кетди:

— Узингиз ҳам болангизни бошингизга чиқариб юборгансиз. Онасидан кўрқмаган бола бировдан кўрқадими. Боринг, кампир, ҳадеб валдирайвермай, арзандангизни уйингизга олиб кетинг.

Ҳамма аёллардан олдинда турган Притў заҳархандалик билан деди:

— Бузуқнинг боласи нима бўларди, ўзбилармон, зўравон бўлади-да, Житуингиз худонинг балоси, хоҳласам ўлдираман, хоҳласам қолдираман деганлардан!

Оқсоқол кавушни оёғига илиб, таҳбандини бўшатди. Бу унинг калтаклашни тўхтатганидан дарак эди. Баъзи бировлар югуриб бориб Житуни ердан кўтарди. Ниҳалний йиғлаб-сиқтаганча, қарғана-қарғана Житуни уйи томон олиб кетди. Аёллар ва болалар қуршовида улар оломон ўртасидан ёриб ўтишди. Хотинлар тўдасида турган Мангунинг синглиси Гиянў тишининг орасидан Ҳарнам Синҳни қарғаган эди, онаси Жассў унинг оғзини қўли билан бекитиб, уришиб берди:

— Ҳой манжалақи, тилингни тий, жувон ўлгур! Аканг эшитиб қолса, нақ жопингни суғуриб олади!

Бироқ Гиянў жим турмасдан, паст овозда оқсоқолни хўп қарғади. Кейин Ҳарнам Синҳнинг ҳар бир гапини маъқуллаб, бош силкитганларнинг башараларига бир-бир разм солди. Уларга қараб туриб Гиянўнинг бадтар зардаси қайнади. «Тавба,— деб кўнглидан ўт-

казди у, — бориб золимнинг қўлидан тутиш у ёқда тур-син, шунча инсондан биронтаси «Ҳой оқсоқол, ноҳақ нега урасиз, урманг» дейишга ҳам ярамади-я».

Гиянўнинг кўзи Калийга тушди. Унинг либосидан Гиянў «бу одам мусофир бўлса керак» деб тахмин қилди, агар у шу ерлик бўлганда, бир чеккада турмас эди, халойиқ билан бирга бўларди. Гиянў, Калий ростдан бегона одам бўлса, бу қишлоқ одамлари ўлгудек шалвираган экан, дейди, деб ўзинча изза бўлди.

Гиянў одамларнинг олдига тушиб ҳеч кимга гап бермай кетаётган акасини ҳам роса қарғади. Жассў қизини уйи томон силтаб тортаркан, жаҳл билан деди:

— Манжалақи, юр уйга, қизиган оташкурак билан нақ тилингни суғуриб олмасамми.

— Бўйи етган қизни манжалақи деб бўлмайди, — деди Ҳукма биби Жассўга насиҳатомуз.

— Нима қилай, бу ҳеч тилини тиймаса. Оқсоқолни қаргаяпти-я ҳадеб. Эшитиб қолса шўрнимиз қурийдик-ку!

— Қизим, айб ўзингда. Бўйи етган қизлар жим юради, — уқдирди Ҳукма энди Гиянўга.

— Бундай бедодликни кўриб жим туролмайман, — жавоб қайтарди Гиянў. Жассў қизини урмоқчи бўлган эди, Гиянў югуриб ҳовлига кириб кетди.

Онаси Житуни уйига олиб кетгач, Ҳарнам Синҳ пайҳон бўлган экини ҳақида яна гап очди. Теварагида турган талай одам бошларини силкиб-силкиб унинг гапини маъқуллар эди. Ҳарнам Синҳ шу ёққа келаётган Чҳажжу Шоҳга кўзи тушиб, овозини бир парда кўтарди.

— Оқсоқол, — деди буларнинг ёнига келган Чҳажжу Шоҳ, — қудуқ ёнидан ўтиб кетаётсам Нанд Синҳ турган экан, айтишича, ерингиздаги маккажўхорини моллар пайҳон қилиб ташлабди. Овозингизни эшитиб, тўғри шу ёққа чопдим.

Чҳажжу Шоҳнинг гапини эшитиб, Ҳарнам Синҳнинг тепа сочи тикка бўлди.

— Ана, кўрдингми, Шоҳ, икки қўш ердаги экиним нес-нобуд бўлди. Бор ҳосил йўққа чиқди. Шундай гуркираб турган даладан бирорта ҳам тиккайган новда қолмаса-я.

— Уҳ-ҳў, роса хонавайрон бўлибсиз-кў, ҳай аттанг! Мен ҳар гал қудуқ ёнидан ўтганимда далангизни кўриб ҳавасим келарди,— деди Чҳажжу Шоҳ ҳамдардлик билдириб. Кейин теварагидаги одамларга писанда қилиб, қўшиб қўйди:

— Ҳай нодонлар-а, нега бундай қилдиларинг? Оқсоқолнинг ҳосили нобуд бўлса, ўзларингнинг тўрваларингга зиён эмасми!

Кейин у Пҳатту бобога юзланиб деди:

— Пҳатту бобо, бу нодонларга ўзингиз гапириб туринг. Тузини еб, тузлуққа тупуриш инсофдан эмас.

Чҳажжу Шоҳ Ҳарнам Синҳнинг қўлидан ушлаб деди:

— Тақсир, бу одамларнинг бари ўзингизга мутеъ. Хом сут эмган бандалар, бу галча уларни кечиринг.

У оқсоқолни уйи томон бошлади. Шу топ унинг кўзи сал нарида турган Калийга тушди-ю, янги ўн рупиялик қоғоз пул хаёлидан ўтди. У оқсоқолнинг қўлини қўйиб юбориб, Калийнинг олдига келди ва мулойим оҳангда сўради:

— Калий бобумисан?¹ Қачон келдинг? Қайтиб келганингни мен эрталаб холагдан эшитдим.

Калий Чҳажжу Шоҳга бош эгиб салом берди.

— Эрталаб поезддан тушдим.— Калий бир нафас тин олиб, яна сўзида давом этди.— Бир жойда туриш қаёқда дейсиз, Шоҳжий. Бир кун бу ерда бўлсам, бир кун бошқа жойда. Ўзингиз қандай, уй ичингиз билан соғ-саломат юрибсизларми?

— Худога шукур, юрибмиз. Таътилга келдингми ё бутунлай?

— Бир нарса дейиш қийин. Қишлоқнинг ҳозирги аҳволини кўриб, кечки поездда жўнаворсамми-кан дейман,— деди Калий Ҳарнам Синҳга ишора қилиб.

Унинг гапини эшитиб, Чҳажжу Шоҳ илжайиб қўйди ва Калийнинг самбитдай гавдасига разм солиб деди:

— Дўконимга кел, кўрган-кечирганингдан сўзлаб берасан. Ахир мозор босиб келгансан. Бизлар

¹ Бобу — жаноб, муҳтарам; кўнинеча ўқинишли кишиларга ва идора кизматчиларига нисбатан ишлатилади.

энди жувозкашнинг ҳукизидай мана шу қишлоқнинг ичида айланганимиз-айланган. Ҳушимизга келса йилда бир ё икки марта Жоландҳарми, Ҳўшиярпурми айланиб келамиз.

— Мен сизларни кўргани бормоқчи бўлиб турувдим.— Шундай дея Қалий Чҳажжу Шоҳ билан бирга кетди. У Ҳарнам Синҳнинг олдига бориб салом берди. Оқсоқол унинг саломига алик олар экан, қуруққина қилиб «Қачон келдинг?» деб сўради.

— Эрталаб. Поездда келдим.

— Ҳм,— деб қўйди Ҳарнам Синҳ яна бир Қалийга кўз ташлаб. Кетиш олдидан ўша ерда турган одамларга дўқ уриб, такрор айтди:

— Кимда-ким экиними мана шундай пайҳон қилар экан, бутун қишлоқни ерга ётқизиб, ўласи қилиб савалайман.

Қалий ўзича бу билан менга шама қиляпти, деб ўйлади. У оқсоқолга еб қўйгудек тикилиб қаради. Оқсоқол ҳам унга ўқрайиб:

— Бу чаморлар бошимизга чиқиб кетяпти. Ҳаммасининг феъли бузилган. Бир йўлга солиб қўйиш керак бўлиб қолди,— деди.

— Қўяверинг, оқсоқол, замон айнаган, замон,— деди Чҳажжу Шоҳ ва Қалийни қудуқ томон бошладди.

Улар кетиши билан одамларнинг тили калимага келиб, ўзаро гаплаша бошладилар. Биров Житуви ёмонласа, бошқаси оқсоқолнинг бедодлигидан куйиб-ёнар, паст овозда ҳасрат қиларди. Қалий Мангунинг уйи ёнидан ўтиб борар экан, ичкаридан Жасўнинг қарғанган овози қулоғига чалинди, унга жавобан кимдир, «оқсоқолнинг соқолига ўт қўяман», деди баланд овоз билан.

4

Бир оздан кейин маҳаллада, гўё ҳеч гап бўлмагандек, осойишталик ҳукм сурарди. Эркаклар тирикчилик рамида далага йўл олдилар. Бола-бақралар кўчада чиллак ўйнаб; қий-чув кўтарар эдилар. Фақат

хотинлар эрталабки воқеани бир-бирига айтиб, гоҳ шовқин солар, гоҳ шивир-шивир қилар эдилар.

Оқсоқол Житуни нега урганига ақли етмай, Каллий ҳайрон эди. Болалигида ўзи ҳам оқсоқолдан бир-икки калтак егани эсида, бироқ бунга кўпда эътибор бермай, тезда унутиб юборганди. Аммо ҳозир Житунинг калтакланганидан унинг ҳам дили озор чекмоқда, негадир ғазаби тошмоқда эди. У уйига келди-да, қоқ ерга ўтириб, ўй сурганча шифтга боқди. Қўллари ихтиёрсиз бир-бири билан чалкашиб, ўнг оёғи ўздан-ўзи силкина бошлади. Кампир унинг бу ўтиришини кўриб:

— Болам, бу қанақа ўтириш? Урнингга ётсанг-чи!— деди.

Калий жавоб беравермагач, кампир унга диққат билан разм солиб деди:

— Оёқни бунақа силтамайди, ёмон бўлади.

Калий оёғини тўхтатди, бироқ ҳамон миқ этмасди. Бир оздан сўнг кампир яна сўз қотди:

— Житунинг онаси Ниҳалийга жабр бўлди-да, Унга ачиниб кетаман. Эсини танимасдан онаси ўлиб кетди. Қариндошларининг турткисини еб катта бўлди. Тўйида таққан билакузугининг оҳори кетмаёқ бевалик бошига тушди. Энди кўзининг оқу қораси мана шу Житуни деб тирик юрибди. Боласининг орзу-ҳавасини кўраман деб ният қилиб юрган эди, бу ҳам насиб қилмайди, шекилли.

Кампир бир тўхтаб олди-да, кейин яна гапида давом этди:

— Она-бола бир-бирининг акси: бири қўйдайд ювош, бири ўлгудай шайтон. Ўғил уйга кириб келди дегунча онаси билан қирпичоқ бўлади. Кўчага чиқса, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олади. Саккиз чақирим наридан жанжалнинг ҳидини олиб юради. Бугун оқсоқолдан ўлгудек калтак еди. Бурнининг суяги сenniб, қон шариллаб оққанмиш. Ниҳалий шўрлик йиғлайвериб кўзлари шишиб кетибди. Бир оёғи гўрга етиб ҳам бечоранинг боши ғалвадан чиқмади.

Кампир аллақандай дуони ўқиди-да, зимдан Каллийни кузата бошлади. Каллий ўйга ботганча аста-аста бошини силтаб деди:

Этибди, унинг дәрдига она шўрлик куюянти... Ҳа бо-
лай, пешонага ёзгани экан-да.

Калий Житунинг уйига келганида Ниҳалий ўғ-
лининг оғзи-бурнидаги қонларини ювмоқда эди.
Житу жон ҳолатда бақириб, унинг қўлини силтаб
ташларди. Калийни кўриб, кампир ўғлига ишора
қилди.

— Калий, буни кўр, оқсоқол нима аҳволга сол-
ди. Бурнига қўл тегизиб бўлмайди... Оқсоқолнинг
арпасини хом ўрибмиди, бунақа савалайди. Йил —
ўн икки ой унинг даласида тинмай ишласа-ю, меҳ-
натига берган мукофоти бўлдимми бу?

Ниҳалий латта олиб келиб, Житунинг оғзи-бур-
нидаги қонларни арта бошлади. Бироқ онаси яқин-
лашди дегунча у ё юзини тўсиб олар, ё унинг қўли-
ни силтаб ташларди. Калий кампирнинг қўлидан
латтани олиб деди:

— Келинг, мен артаман, сиз сув олитиб келинг.

Ниҳалий ўрнидан турмоқчи бўлган эди, шу пайт-
гача эшик орқасида турган Гиянў югуриб кел-
ди-да.

— Ўтираверинг, хола, ўзим сув иситиб кела-
ман,— деди.

Калий ялт этиб Гиянўга қаради. Кўз олдига
бундан олти йил олдинги дали-ғули, жангари ва
бошланг Гиянў келди. У кун бўйи кўчаларда шата-
лоқ отиб юрар, қаерда тўй ё аза, уруш-жанжал бўл-
са, ўша ерда бўларди. Калий қизнинг дуркун ва кел-
лишган қоматига маҳлиё бўлиб:

— Гиянў, сен кап-катта қиз бўлиб қолибсан-
ку,— деди.

— Сиз ҳам катта бўлиб кетибсиз,— деди Гиянў
ва ўзининг жавобидан ўзи хижолат тортиб, ташқа-
рига чиқиб кетди. Калий латта билан Житунинг
оғиз-бурнини артиб, латтани сиқиб ташларкан, қип-
қизил сувни кўриб Ниҳалийнинг юраги қинидан чи-
қаёзди. У йиғламсираб деди:

— Житунинг ичидан лахта-лахта қон чиқяпти,
Агар яна икки-уч марта шунақа калтак еса, ажали-
дан беш кун бурун ўлиб кетади-ку.

Калий кулиб туриб жавоб берди:

— Бу оқаётган қон эмас, хола, сув. Нега бунча
кўрқасиз?

Житунинг юзларидаги қонни тозалаб бўлгач, Калий унинг бурнига иссиқ сувда намланган латта босди-да, энгашиб сўради:

— Житу, қалайсан энди? Сал енгил тортдингми?

У ҳеч нима деб жавоб бермади. Ғамгин кўзлари билан Калийга қараб, мўлтайиб турарди. Кейин Калийнинг қўлларини сиқиб деди:

— Қишлоқдан кетиб яхши иш қилган эдинг. Бу дўзахга нега яна қайтиб келдинг?

— Бошқа қаёққа ҳам борардим? Одам ҳеч жойга сизмас экан, ўз уйинг — ўлан тўшагинг,— деди Калий.

Житу кўзларини юмиб, юзини ўгириб олди. Бир оздан кейин у, худди ишонгисин келмагандек, яна Калийга бурилиб қаради. Унинг қарашидан «мени алдаяпсан-а», деган маънони уқиб, Калий тескари қаради. Бироқ Житу дилидаги шубҳани тилига келтиргач, Калий унинг елкасига қоқиб деди:

— Житу, уйда ўтирган кишига дунё жуда кенг-га ўхшаб кўринади, лекин камбағаллар учун у ҳамма жойда тор.— Кейин гапни бошқа ёққа буриш ниятида Ниҳалийга қараб деди:

— Хола, икки қултум қайноқ чой бўлганда, Житунинг ичи нлир эди-да.

Ниҳалий ўйга чўмиб деди:

— Уйда шакар-ку бор-а, қуруқ чой ҳам топилади, сутни қаердан олсам экан?¹ Човдхрийларнинг уйдан айрон чиқishi амри маҳолу, сутга йўл бўлсин. Бизникилардан фақат Мангунинг соғин сигири бор. Ундан сут сўраш бургутнинг оғзидан гўшт тилаган билан баравар.

Ниҳалийнинг бу гапи Гиянўнинг юрак-юрагидан ўтиб кетди. Бироқ бир ҳисобда кампирнинг гапи ростлигини тани олди ҳам. У нима қилишини билмай турган эди, Калий жонига оро кирди:

— Бизникида сут бор. Эрталаб холам аллақаредан олиб келган эдилар. Ғизиллаб бориб олиб келаман.

Калий чиқиб кетгач, кампир худога ҳамду санолар ўқиди ва Гиянўга қараб деди:

— Житуга ўхшаб Калий ҳам отасидан анча эрта

¹ Ҳиндлар одатда чойга шакар ва сут солиб ичадилар.

етим қолган. Бечора, отасини эслолмаса ҳам керак. Унинг отаси жуда меҳнаткаш одам эди. Кураш тушар эди. Мартабаси улуғ эди. Оқсоқолларни ҳам тан олмас эди. Маҳкамадагилар ҳам ундан ҳайнқарди. Яхшига яхши, ёмонга ёмон эди. Калийнинг онаси ҳам эридан икки йил кейин дунёдан ўтди. Пратапий бечора буни катта қилгунча нақ она суги оғзига келди. Жуда мўмин-маъқул бола. Житудан уч ойлик катта. Бошқа юртларда юриб бўйи чўзилиб қайтди.

Гиянў Ниҳалийнинг гапларини қизиқиб тинглаб ўтираркан, Калий келиши билан уялиб, ташқарига чиқиб кетди.

Ниҳалий сутни олиб, чой дамлаш учун ҳовлига чиқди. Калий остонадан ҳовлига кўз ташлади-да, қайтиб Житунинг олдига келди. У чўнтагидан бир кичкинагина тугунча чиқарди-да, унинг ичидан чинчалоқдеккина шишачани олиб унга кўрсатди.

— Ҳозир бурнингга мана шу доридан томизаман. Олдиниға бир оз оғритади, кейин секин оғриғи қолади.

Калий бир бўлак латтани шишачада ивнтди-да, Житунинг бурнига томизди. Житу оғриқнинг зўридан оҳ-воҳ қила бошлади ва қўли билан юзини беркитиб олди.

— Сабр қил, ҳозир босилиб қолади,— деди Калий унинг қўлини юзидан олар экан. Икки-уч томчи дори Житунинг бурнидан лабига ва бўйнига оқиб тушди. У тилини чиқариб ялаган эди, афти буришиб кетди.

— Шаробми дейман?— деди у бирдан авзойи ўзгариб.— Бу дейман, қўлбола шаробнинг ўзи-ку!

Калий бунга жавобан кулиб қўйди ва шишачани латтага ўраб, чўнтагига солди. Житу лабини ялаб туриб, деди:

— Қўлбола шароб экан, инглизларникими? Ўзимизникининг таъми бундай бўлмасди.

Калий жавоб ўрнига яна кулиб қўйди. Житу ўрнидан туриб ўтираркан, ялтоқланиб деди:

— Чой ичиб нима қиламан? Мана шунингдан икки қултум бера қол. Оғриқни босади.

Калий кулимсираганча қўлини унинг оғзига қўйди.

Ниҳалий чой олиб келгач, Житу истамайгина чойдан икки қултум ичди-да, яна ёғиб олди. Она қоқ су-

ва кўллари билан ўглининг бошини уқалай бошлади. Бироқ кўлларида Житунинг жонига ором бергулик дармон қолмаган эди. Қалий кампирни тургазиб, Житунинг бошини ўзи уқалай бошлади. Гиянў чорпоянинг оёқ томонида тик турарди. Қалий кўз қири билан унга қараб-қараб қўярди. Бир оздан кейин Житу кўзларини очиб, лабини ялай бошлади. Шакарнинг ширин таъмидан у тамшайиб қўйди. Қалий Житунинг устига энгашиб, паст овозда деди:

— Оқсоқолнинг даласига молни чиндан сен ҳайдаганмидинг?

— Йўқ, мен у пайтда хумдонда эдим.

— Ким ҳайдади бўлмаса?

— Менинг хабарим йўқ. Худо урсин агар ёлгон гапирсам.

— Нега бўлмаса Мангу сенга ёпишиб олди?

Мангу исмини эшитиб Гиянў сергакланди ва нима деб жавоб бераркин дея Житуга диққат билан қарай бошлади.

— У мени ёмон кўради, шу холос,— деди Житу ўрнидан туриб ўтирар экан.— Уни бир пулга олмайман. Шунинг учун мени кўргани кўзи йўқ.

Қалий жим бўлиб қолди. Житу қайта ўринга ёта туриб деди:

— Қишлоқда қолсанг, Мангу қанақалигини ўзинг биллиб оласан.

Гиянў қўрқув тўла кўзларини Қалийнинг жиддийлашиб бораётган чеҳрасига тикди. У Қалий билан Мангу ўртасида адоват пайдо бўлишини сира хоҳламас эди. Ўзини алаҳситиш мақсадида у Житу ётган чорпоя тагидаги қонли латталарни йиғиштира бошлади.

Ниҳалий уни қайтармоқчи бўлди, бироқ Гиянў латталарнинг ҳаммасини териб олиб, супура бошлагач, кампирнинг кўнгли ёришиб кетди.

— Илоё бахтинг гулдай очилсин, болам,— деб уни дуо қилди Ниҳалий.— Остонаси тиллодан уйларга келиш бўл...

Шу топ эшик тарақлаб очилди-да, Мангу қутурган нобвосдай пишқириб ичкарига бостириб кирди ва Житу ётган чорпоя тепасига келиб гўдайиб турди, Житу безовталаниб, ҳадеб чорпояда у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларди.

Шу пайт сингисига кўзи тушиб Мангу ўшқирди:

— Бу ерда нима қилиб юрибсан? Бор уйга! Нимта-нимта қилиб ташлайман!

Гиянў қўрққанидан қўлидаги супургини ташлаб, деворга қапишиб олди. У Қалийнинг олдида акаси-дан ҳақорат эшитишни истамасди. Қиз акасига рўпара келган заҳоти Мангу қўлидаги таёқни унинг қоричига нуқиб олди. Гиянў жон аччиғида чинқириб, ташқарига отилди. Қалий Мангунинг бу ҳаракатидан қаттиқ газабланса-да, бироқ тишини тишига босди. Ниҳалий Мангунини койиб деди:

— Қанақа одамсан ўзи, жаллоддан сира фарқинг йўқ. Бечора, атайлаб Житудан ҳол сўрагани келган эди.— Кейин мулойим оҳангда қўшиб қўйди.— Мангужон, бўйи етган сингилга кўл кўтариб бўлмайди...

— Бас қил, кампир, ҳадеб вайсайверма,— деди Мангу. Кейин таёғига суяниб, Житунинг чорпоясига устига энгашганча деди:

— Ҳали таъзирингни емай, кўрпа-тўшак қилиб ётиб оллингми? Ҳали маҳкамадагилар сиқиб сувингни ичишади.— Сўнг кампирга юзланиб:

— Кампир, сен уни жуда эркалатиб юборибсан. Турғаз бўни, бекор ётмасин. Агар гап маҳкамагача етиб борса, абжағини чиқаришади... Оқсоқолнинг даласини айлантириб, тўсиқ кўтаришяпти. Бориб ёрдам берсин. Оқсоқол хурсанд бўлади,— деди.

Мангу ҳалигача Қалий билан гаплашмаган эди. Қалий ундан кўзини узмай қараб турарди.

— Ҳа, Қалий шаҳар сенга мойдай ёқибди,— деди Мангу энди Қалийга қараб.— Қирчағи отга ўхшаб юрувдинг, сўқим новвосдай бўлиб қайтибсан. Ҳеч қисини йўқ, қишлоқда турсанг, икки ойга қолмай суробинг тўғриланиб қолади. Бу ерда ҳеч кимга текин томоқ берилмайди.

— Бу ердагилар нимани еса, мен ҳам шунини ейман— ҳалол бўлса ҳалол, ҳаром бўлса ҳаром,— деди Қалий.

Мангу бир печа дақиқа жимгина хонага кўз югуртирди. Унинг кўзи бўш стаканга тушди-ю, худди жиноят устида тутиб олгандек, Житуга қаради. Кўзларини ўйнатиб, дағдаға қилди:

— Маншат қилиб ётибман де чой ичи-иб?! Сутни **ана**ви манжалақи бергандир, ҳойнаҳой? Қўнглимга келувди-я, сигирим икки хурма сут берса ҳам кув пишмайди деб. Ҳозир бориб унинг адабини бераман,— дея Мангу ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, таёғини судраганича ташқарига йўл олди.

У кетгач, ҳаммалари анчагача жим ўтиришди. **Калий** Житу томонга ўгирилиб, ўйчан деди:

— Мангу жуда ўзидан кетибди.

— Узи куни билан оқсоқолнинг оғонасини ялайди-да, бу ерда нуқул осмондан келади. Маҳалладагиларни битта қўймай сўкиб чиқади. На каттани биледи, на кичикни. Притўнинг қизини куппа-кундузи қучоқлаб олади.

Буни эшитиб, Ниҳалий Житуга ёлвориб деди:

— Болам, сенинг ишинг бўлмасин! Эрталаб еган калтагиндан ҳали бурнингдаги қон қотгани йўқ.

Бир оздан кейин Калий у ердан чиқиб Гиянўларнинг уйи олдига келганда, ичкаридан қизнинг чинқирган ва акасининг ҳақорат аралаш бақирган овози эшитилди. Калий хиёл эшик тагида туриб қолди, дод-фарёд ва сўкиш овозлари жонига тегиб, тезроқ бу балолардан қутулиш мақсадида уйига кетди.

5

Ҳар гал кулбан вайронасида ётганида Калийга худди шифт ҳозир уни босиб қоладигандек туюларди. Дарҳақиқат, шифт ҳар жой-ҳар жойидан эгилиб, ҳамма ёқни ўргимчак уялари босиб кетганди. Болорларини қурт еб ташлаган, қамиш устида бостирилган тупроқни сичқонлар илма-тешик қилиб юборган эди. Агар сичқон юурса, қамиш орасидан шувиллаб тупроқ тўкилади. Том босиб қолмасин деб болорларга бир нечта устун қўйилганди. Ичкари зах, шом маҳалидек донм қоронғи. Деворлари нураб, қинғир-қийшиқ бўлиб кетганидан ҳар бир дақиқада том билан бирга гумбирлаб ағдарилиши эҳтимолдан холи эмасди.

Калий кулба ичкарисини диққат билан кўздан кечирди-да, сўнг ўрнидан туриб томга чиқди. Том ҳам шарти кетиб, парти қолган, бир неча йиллардан бери

сувоқ қилинмаганидан устидан қум тўшаб қўя қоллинган эди. У нарвоиннинг охирги пиллапоясида тик турганча човдхрий ва савдогарларнинг иморатларини ва ғиштин айвонларини кузата бошлади. Қишлоқнинг гувалак кулбалари олдида улар шоҳ қасрларидек ҳашаматли, улугвор кўринарди. У узоқ вақт ўша иморатларга қараб қолди ва мен ҳам худди шундай ғиштин уй соламан, болохонаси ҳам бўлади, деб кўнглига тугиб қўйди. Бу фикр унинг миясига қанчалик тез келган бўлса, энди уни тезроқ амалга ошириб, ўз кўзи билан кўришга шунчалик ошиқа бошлади. У хаёлида бўлажак иморат режасини ҳам тузиб чиқди ва шошиб пастга тушди-да, холасини чақира бошлади. Кампир овоз бермагач, у кўчага югурди, уни Притўнинг ҳовлисидан топди ва етаклаб уйига олиб келди. Қалий кампирни чорпояга ўтқазди-да, ўзи унинг пойига чўкиб гап бошлади:

— Холажон, миямга бир фикр келди.

— Хўш-хўш,—деди кампир суюниб. У ҳойнаҳой Қалий уйланиш ҳақида мен билан маслаҳат қилмоқчи, деб ўйлаганди.

— Хола, кулбани йиқитиб, ғиштдан уй қурсам деб ўйлаяпман. Бу уй энди ёшнини яшаб, ошини ошаб бўлган,—деди Қалий синиқ эшик, нураган девор ва букчайган шифтга ишора қилиб.

Унинг гапини эшитиб кампир қўлидаги урчуқни ерга қўйди ва ёшланган кўзини артаркан, деди:

— Уғлим, ота-боболарнинг мана шу уйда яшаб ўтишган. Шу уйда дунёга келиб, шу уйда бандаликни бажо келтиришган. Уларнинг пайтида ҳам у-бу жойин синиб-нетиб турарди. Девори йиқилса, янгисини тиклашарди. Болори синса, устуи тираб қўйишарди. Шифтдан тупроқ тўкилса, қамиши алмаштириларди, чакка томса, устидан тупроқ ташланарди... Мана шу эшикни ҳам поччанг ўз қўли билан ясаган, ундан олдин унинг ўрнида бордон бўлгувчи эди. Маслаҳатим шуки, тўрт чақа топсанг, тугиб қўйишни одат қил. Эрта-индин уйланадиган бўлиб қолсанг, жуда асқотадди. Сен менга лойхонадан лой келтириб бер, уйни бошдан-оёқ ўзим суваб берай.

— Йўқ, холā, мен янги уй қураман. Пул кетса кетар, яна ишлаб топарман,—деди Қалий кампирнинг тиззасидан ушлаб.—Хола, сиз кўзойнак тақиб, дан-

гиллама ҳовлида чарх йиғириб ўтиргангизни... бой хотинлари кўrsa ҳасаддан ёнишади-да.

Қалийнинг гапларидан кампирнинг кўнгли бир тоғдек кўтарилса, бир қандайдир шубҳалар остида қолиб кетарди. «Бу болага нима бўлган ўзи, қаёқдаги гапларни гаширади. Маҳаллада ким гиштин иморат қуриб, қойиллатиб қўйибди», ўйларди кампир. «Бу хом хаёлларни бошидан чиқариб ташласа бўларди», деб ўзича яниб тургани устига Қалий, «Холажон, бир нарса денг», деб уни қисталанг қила бошлади.

— Мен нима ҳам дердим,— деди Пратапий урчугини йиғиштираркан.— Ўзингга қанақаси маъқул бўлса, ўшандек қилавер. Сенинг миянг менинг миямдан бутун.

Қалий холасини даст кўтарди-да, ҳай-ҳайига ҳам қарамай, икки-уч айлантирди.

Сўнг уни чорпояга ўтқазиб қўйиб, ўзи уй тўғрисида Чҳажжу Шоҳ билан маслаҳатлашиш учун дўконлар томон елиб кетди. Бойлар маҳалласидан ўтиб борар экан, у ҳар бир иморатга диққат билан разм солиб қарар ва ўзича қуриладиган уйини кўз олдига келтирмоқчи бўлар эди.

Қалий Чҳажжу Шоҳнинг дўконига етиб келганида у ер одамлар билан гавжум эди. Шоҳ қўли-қўлига тегмай савдо қиларди. Қалий, кўзи тушганда салом беришимга ўнғай бўлсин, деб остонада тик туриб, унинг савдосини бирпас томоша қилди. Харидорларнинг кети узилмасди; лекин Чҳажжу Шоҳ бирорта кишини ҳам назардан қочирмасди. Бирор харидор йўқки, бу ердан на қуруқ чиқиб кетсин ва на саволи жавобсиз қолсин. Чҳажжу Шоҳнинг ҳали-бери қўли бўшамаслигига кўзи етиб, Қалийнинг ҳафсаласи пир бўлди ва аста эшикдан узоқлашди. Аммо Чҳажжу Шоҳнинг бир кўзи унда эди.

— Қаёққа кетдинг, Қалий бобу, кел, мана бу ерда ўтира тур, мен савдомни қилиб олай, кейин ўтириб бемалол гаплашамиз.

Қалий жувознинг бир томонига тўшаб қўйилган эскигина қопчиққа келиб ўтирди. Жувознинг иккинчи томонида чигит ва кунжара солинган оғзи очиқ қоплар ва каттакон тарози билан тошлар бор эди. Жувознинг орқа томони айвон бўлиб, унинг бир-бир-

чагида баззозлик жавони кўзга ташлашарди. Унинг қаршисида катта эски чодир ёйиб қўйилганди. Жавон билан бирга қўти ва газ чўпи ҳам қўйиб қўйилганди. Айвоннинг бошқа бурчагида кагга-кичик қоплар тизилиб ётарди. Ундап сал нарида одамнинг белидан келадиган ту누ка қўтилар саф тортган. Айвоннинг орқасида бир узун ва чуқур хужра бўлиб, ичи қоп-қоронғи эди. Шоҳ ҳар гал хужрага кирганида худди ёрга кириб кетаётгандек бўларди. Қалий унга қараб туриб, бу одам чиндан ҳам жаннатмакон-да, деб кўнглидан ўтказди. Хоҳ ёш бўлсин, хоҳ кекса, хоҳ оқсоқол-човдхрий бўлсин, хоҳ чамор — ҳаммаси билан бирдек муомала қилади, ўз ишига ҳам шунчалик пухта, чаққонки, худди қўли иккита эмас, тўрттадек.

Шоҳ кафти билан юзидаги терни сидириб ташлади-да, жувоз томонга чиқиб келди ва кўз очиб-юмгунча бир неча тарози чигитни тортиб ташлади. У Қалийга қараб жилмайиб қўйди ва ичкарига кириб унга сигарета ва гугурт тутди:

— Қалий, сигарет чек. Мен дарров мана буни бир ёқлик қилиб олай, кейин кўнглини ёзиб бир отамлашамиз.

Қалий сигарета чекиб туриб Шоҳни оқсоқол Ҳарнам Синҳ билан таққослай бошлади. Бири ҳалимдай юмшоқ одам бўлса, иккинчиси тошдек қаттиқ, разил эди. Қалий тутунни зўр бериб тортаркан, Чҳажжу Шоҳдай одамга жонингни фидо қилсанг ҳам арзийди, деб дилидан ўтказди.

Бир оздан кейин дўконда харидор қолмади. Чҳажжу Шоҳ чилимини кўтариб, Қалийнинг ёнига келиб жувознинг устига ўтирди. У икки-уч бор чилимини қулдирашиб тортди-да, йўталиб туриб деди:

— Қалий, сени анча қаратиб қўйдим. Нима қилай, дўкондорлик касби ўзи шунақа бўлар экан. Харидор келдими, ундап тўрт пайса фойда қолармикин деб ўлар экансан. Ўзи фойда-зарари учун ҳам дўкон дер экан-да.

Чҳажжу Шоҳ ёнчиги устини силаб қўйди ва чилимини бир-икки чуқур-чуқур тортди-да, кейин бир нарса эсига тушгандек, дарров уни четга олди. У Қалий томонга энгашиб туриб деди:

— Уша куни оқсоқол Житунни ноҳақ савалади. У шўрликда гуноҳ йўқ эди. Эрталабдан-кечгача менга

қарашган эди. Кечқурун дүкониمنى ёпганимдан кейин у тўғри уйга кетувди.

— Мен ҳеч тушунолмаيمان: уришга одамларнинг қўли қандай боради, гуноҳи бўлмаса ҳам одамлар нега калтак ейди.— Калий бир зум жим қолди-да, кейин сўзида давом этди:— Шоҳжий, бу ерда оқсоқолдан ҳам кўра Мангу кўпроқ айбдор. У оқсоқолнинг қулоғини пишитиб юради. Мен олти йилдан кейин қишлоққа қайтдим. Илгари ҳам, ҳозир ҳам у билан ҳеч қандай олди-бердимиз бўлмаса-да, негадир чиқишмаймиз. Қаерда дуч келса менга куракда турмайдиган гапларни гапирди.

— Калий бобу, бу қишлоқнинг ҳолини сўрама, Ўғрилиқ, фитна, туҳмат, фисқ-фасод роса авж олиб кетган. Одам одамга яхшилик қиладиган замонлар ўтиб кетди, муттаҳам, мунофиқларнинг даври келди.

Чҳажжу Шоҳ қаттиқ-қаттиқ йўталди.

— Хўш, ўйнагани келдингми ё бира тўла у ёқлардан туз-насибаниги узиб келдингми?

— Ниятим қишлоқда қолиш, яна худо билади. Шаҳарда ҳам аҳвол жуда яхши эмас.

— Ҳа, шаҳарда камбағал одамнинг кун кўриши қийин. Қишлоқда ҳар қалай ризқини топади. Қишлоқ одамларида ҳали ҳам оқибат йўқолиб кетмаган, лекин шаҳарда одам олдинда типирчилаб жон бериб ётса ҳам биров келиб бир томчи сув беришга ярамайди...— Чҳажжу Шоҳ чилимни қултуллатиб торта бошлади.

— Шоҳ жий, турган уйимиз хароб бўлган. Ҳадемай босиб қолади. Шунини йиқитиб, ўрнига ғиштин уй қурсамми деб турибман. Шу ҳақда сиз билан бир маслаҳатлашай деб келувдим.

Чҳажжу Шоҳнинг кўз олдидан Калийнинг ўн रुपиялик қоғоз пули ўтди. У ўридан туриб ичкарига кирди-да, Калийга яна битта сигарета тутди.

— Шоҳ жий, овора бўлманг, мен сигаретани кам чекаман. Бундан чилим маъқул, — деди Калий.

— Гапинг тўғри. Мен бундан бошқа яна иккита чилим олиб қўйган эдим. Биттасини жотларга деб, иккинчисини чаморларга деб. Лекин бу дунёда ҳар хил одамлар бўлар экан. Тунов кунини дарёнинг нариги ёғидан бир чамор менга шакар олиб келган эди. Уша чеккиш учун чилим сўради, мен бердим. Лекин бу

аканг қарағай кетишида кўзимни шамғалат қилиб чилимни ола кетган экан.

Қалий ҳижолатдан бошини қуйи солди ва анчагача сигаретани бармоқлари орасида тутганча ерга тикилиб қолди. Чҳажжу Шоҳ томоғини қириб Қалийга деди:

— Уйдан гап очувдинг, отангга балли, хўп яхши ўйлабсан. Сенинг шарофатинг билан маҳаллангизда ҳам ғиштли уй бўладиган бўпти-да. Обруйинг ошади. Чаморларнинг маҳалласида ҳам ғиштли уй пайдо бўпти, деб атрофда дув-дув гап бўлади.

— Шоҳ жий, ҳозир ёнимда уч юз рупия пул бор. Агар уч юзга иш битадиган бўлса, мен эртадан уй қуришни бошлаб юборай. Яна бир оз оладиган пулим бор, лекин уни олгунимча пича вақт ўтади,— деди Қалий руҳи кўтарилиб.

— Уч юз камлик қилади. Ҳозирги уйингни кўрганман. Поччанг Сиддху билан бизнинг олди-бердимиз бор эди. У ҳам бир вақтлар уйимни янгилайман деб ҳаракат қилган эди. Бир оз пул ҳам тўплаганди. Юз рупия мендан қарз ҳам олиб кетувди. Бироқ насиб қилмаган экан. Уша арзончилик пайтларида балки шунча пулга бемалол уй қурса бўларди, бироқ ҳозир беш-олти юз рупиясиз иш битмайди. Ҳамма нарсани қимматлашиб кетди.

— Бу жуда катта пул-ку. Менинг бунча пулим йўқ,— деди Қалий бўшашиб. Чҳажжу Шоҳ ҳам ўй сурганча чилимни қултуллата бошлади. Кейин чилим найини оғзидан олиб деди:

— Қалий бобу, майли десанг уйни мен айтгандай қилиб қур. Кўча деворини ғишдан кўтар. Қолганига бақувват синчлардан териб, гуваладан кўтариб қўя-қол. Томнинг бутун юки синчларга тушади. Қўлингга пул тушганда ўша деворларни ҳам ғишдан кўтариб олаверасан. Мен ҳам ўн беш йил бурун худди шундай уй қурган эдим. Ҳозир қара, худога шукур, болохона ҳам қуриб олдим.

Қалий Чҳажжу Шоҳнинг маслаҳатини диққат билан эшитди-да, яна бир карра ҳаммасини бир-бир хаёлидан ўтказди. Чҳажжу Шоҳ ўзича ҳисоблаб чиқиб деди:

— Ғиштни хумдондан оласан. Болор билан синчларни топиш қийин эмас. Эшикбоп ёғоч Пҳаттедан

топилади. Тупроқни эса пийпал дарахти тагидаги лой-хонадан ковлаб оласан.

У оғзида ҳаммасини нақд қилиб, ишонч билан деди:

— Енг шимариб ишни бошлайвер. Бир ойга қолмай уйингни кўтариб оласан.

Калий раҳмат айтиб, жувоздан тушиб кетаётган эди, Чҳажжу Шоҳ уни ғоят мулойим овозда чақирди. Калий орқасига бурилиб, унинг ишораси билан изига қайтди. Чҳажжу Шоҳ энди мутлақо жиддий оҳангда деди:

— Калий, сенга айтишимнинг ўзи ҳожати йўқ эди-ю... ўтиб кетган нарсани гапиришдан нима фойда...

— Қанақа гап экан, Шоҳ жий?— қизиқсиниб сўради Калий. Чҳажжу Шоҳ унинг саволини жавобсиз қолдириб, ичкарига кириб кетди. Токчадан эски бир дафтарни қоқиб-суқиб кўтариб келди-да, варақларини очди ва бир жойга бармоқларини қўйиб туриб деди:

— Поччанг Сиддху ўн икки йил бурун мendan уй қураман деб юз рупия қарз олиб эди. Устига фойда қўйишни мен эп кўрмадим, чунки у ўзимизнинг одам эди. Шундан у етмиш беш рупиясини қайтарганди, йигирма беш рупияси қолган эди. Тақдир экан, ажали етиб, ўлиб кетди. Бечора жуда ҳалол одам эди. Менинг жуда кўп оқсоқоллару судхўрлар билан олдибердим бор, лекин ундай софдил одамни ҳалигача кўрмадим.— Чҳажжу Шоҳ ўша саҳифага бармоғини қўйиб, дафтарни ёпди ва ачинган оҳангда давом этди.— Улган ўлиб кетди. Сени кўриб ўша эсимга тушган эди. Ахир сен ўша хонадоннинг зурриётисанку. Ҳар гал Сиддху эсимга тушганида шу дафтарни очиб, қараб қўяман. Бу ерда унинг бармоғи босилган.

Чҳажжу Шоҳ сўзини тугатиши ҳамон тўлқинланиб кетган Калий деди:

— Шоҳ жий, уларнинг ўрнида, мана, мен борман. Сиз менга нега эртaroқ айтмадингиз? Бугун пешинида пудингизни оласиз.

— Йўғ-е, шоҳиб нима қиласан? Берасан-да. Ун икки йил сабр қилган одамга энди уч-тўрт кун нима деган гап. Йўлинг тушганда ташлаб ўтарсан.

Калий жувоздан тушиб кетар экан, Чҳажжу Шоҳ унга далда бериб деди:

— Уйини тезроқ бошлаб юбор. Тўғри, худонинг иродасига шак келтириб бўлмайди, лекин ҳисоблаб кўрсанг, ёнгарчиликка бор-йўғи икки ой қолди, холос. Дарвоқе, кам-кўст масаласида тортиниб юрма. Худо ҳар ишда ўзи мададкор, барибир одам одамга ҳодис.

— Саломат бўлинг, Шоҳ жий. Сиздай кишиларнинг ёрдами туфайли қишлоқда бемалол туришимга кўзим етади, қолаверса бу ерга келганларнинг ҳеч бири кам бўлмаган.— Шундай дея Калий жувоздан тушиб кетди ва Шоҳнинг гапларидан кайфияти кўтарилиб, уйига равона бўлди.

6

Кўтарилган қуёш йўрғакдаги бола сингари булутлар орасидан мўралаб турарди. Аҳён-аҳёнда тонг шамоли енгил тўзон кўтариб дала бўйлаб эсади. Ана, чаморлар маҳалласининг хотин-қизлари бошларига сават қўйиб, битта-битта уйларидан чиқиб, хизмаг учун бойлар хонадонлари томон кета бошладилар. Бошларига бир газ-бир газ салла ўраган, узунлиги белдан келадиган кўйлак кийган эркаклар эса қўлларига ўроқ, эгри пичоқ олиб дала томон йўл олмақдалар.

Калий кўчада тик турганча уйини диққат билан кўздан кечирар экан, бўлажак гиштин уй ҳақида хаёл сурарди. Янги уй қуришга холасини кўндирган эди. Калий етти пушти кўрмаган катта ишга қўл ураётганидан кампир ўзида йўқ хурсанд. Бўлмасам-чи, у маҳаллада биринчи бўлиб гиштин уй қурмоқчи! Бутун теваарак-атрофга ота-бобосининг номини ёяди. Узоқдан болохонали уйга кўзи тушган бирон йўловчи бу иморат кимники деб сўраса, одамлар «Мақҳанинг ўғли Калийники» деб жавоб берадилар.

Шуларни хаёлидан ўтказиб Пратапий холанинг кўнгли ўксигандай бўлди. Қани энди ўғилларидан биронтаси ҳаёт бўлса! Балки улар ҳам мана шундай болохоналик уй қураармиди. Сўраганларга «бу Сиддхунинг ўғлиники», деб жавоб беришарди. Раҳматли эри ва беш бирдай ўғлини эслаб, кампир анча йиғидади. Юрагини бўшатиб олгач, ўзига ўзи «ўғил нимаю

Жиян нима — униси ҳам, буниси ҳам жигар-ку», деб тасалли берди. Қолаверса, Қалий унинг ўз ўғлидек. Ўзи тулмаган бўлса нима қилибди, боқиб катта қилган-ку. Қишлоқ аҳли барибир, «бу Пратапийнинг жияни Қалийнинг уйи», дейди-ку.

Қалий ичкарига кириб, холасига уйдаги нарсаларни йиғиштириб қўйишни буюрди-да, ўзи томга чиқиб кетди. Томнинг усти ва пештоқларини яхшилаб кўздан кечирди-да, пастга тушиб, нарсаларни орқадаги хонага олиб кириб қўя бошлади. Ҳамма нарса олиб чиқиб бўлингач, Пратапий бир йўғон хари ортидан қандайдир тугунчани олди ва липпасига яширди, сўнг кўча томонга ўтди-да, бўйра ёзиб ўтириб, урчуқ йиғира бошлади.

Қалий кетмон билан томнинг тупроғини пастга ота боилади. Том унинг оғирлиги ва кетмон зарбидан силкинарди. Уқтин-ўқтин кампир «болам, сал эҳтиёт бўлиб кетмон ур, том омонат, тагин йиқилиб кетмагин» деб огоҳлантириб қўярди.

Қўшни болалар кампирнинг бошига келиб уймалашиб олганди. Притўнинг болалари билан дўстлашиб олган болалар унинг уйи томига чиқиб, Қалийнинг ишнини томоша қилар эдилар. Хола тепасида чуғур-чуғур қилаётган болаларни ҳайдаб тинмай жаврарди. Қалийнинг том очаётганини кўрган қўшни хотинлар эса эмизикли болаларини опичлаганча холанинг олдига келишди. Юмуш ё хизматдан қайтган котинлар ҳам холанинг олдида тўхтаб, томни нега очишаётганини суриштирар эдилар. Пратапий эски қулба ўрнидан янги уй кўтарамиз, деб ғурур билан жавоб берарди. Таппи ёпиш учун ўзларининг томига чиққан Гиянў Қалийнинг кетмон солиб турганини кўриб, томни нега очаётганини, деб ўйланиб қолди. У саватни итқитиб, таппи юқи қўлларини бир-бирига ишқалаганча холанинг тепасида турган аёллар тўдасига келиб қўшилди. Пратапий лаби лабига тегмай бидирларди:

— Қалий гиштин иморат қураман, деяпти. Устидан болохона ҳам солармиш. Икки чақирим наридан кўринадиган қилиб, баланд қилиб қураман дейди.

Гиянў болаларни туртиб-суртиб Пратапийга яқинроқ келди-да, таппи юқи қўли билан сочини тўғрилаб туриб деди:

— Хола болохонанинг сиртини тўрт томондан ҳам қип-қизил қилиб бўятинг. Кейин у узоқдан Ҳарнам Синҳнинг болохонасига ўхшаб кўринадиган бўлади.

Гиянўнинг гапини эшитиб хотинлардан баъзилари кулгидан ўзларини тутиб туrolмади. Бундан Притўннинг гаши келиб деди:

— Э ўл, Калийнинг болохонасига худди ўзинг келиб ётадигандай маслаҳат берасан-а!

Гиянўнинг онаси Жассў қизининг овозини эшитиб шанғиллаб берди:

— Шошмай тур, эшак мия, нақ оёқларингни синдирмасамми. Сенга таппини ёп десам, мендан илгари бу ерга келиб олибсан-да.

Гиянў таппи юқи қўлини силкита-силкита уйи томон чошиб кетди ва томга чиқиб Калийнинг кетмон уришини томоша қила бошлади. Иккита таппини ёпади-да, Калийга қарайди. У Калийнинг келишган ва навқирон гавдасидан сира кўзини узолмас эди. Кейин у ўзича Калий билан бас бойлаша кетди. У кетмоннинг ҳар зарбида битта таппи ёпишга ҳаракат қила бошлади. У ёқда кетмон гурс этиб тушганда, бу ёқда таппи тап этиб ёпилади. Калий кетмон уришдан тўхтаб, нафасини ростлаган чоғда, Гиянў ҳам ишини тўхтатарди.

Қуёш кўтарилган сайин Калийнинг ғайрати жўшиб, тез-тез кетмон солар экан, Гиянўнинг таппи ёпишдаги суръати ҳам тобора кучайиб борарди. Гиянў таппини ёпиб бўлиб, тоғорани пастга улоқтирди ва Калийга қараганча керишди. Тоғоранинг даранглаганини эшитиб, Калий ўша томонга қаради ва осмонга кўтарилган кетмон бир зум ҳавода муаллақ туриб қолди. Гиянў пастга тушиб юз-қўлини ювди ва онасининг чақирганини эшитмаганга олиб, кўчага чиқиб кетди.

Калийнинг уйи томон келар экан, негадир қизнинг юраги шув этиб кетди. Қулоғи остида акаси Мангунинг сўкиб сўзлаган овози жаранглагандек бўлди. Лекин уни нимадир шу томонга етаклаб келаверди. Гиянў Калийларникига кириб келганда Пратапийнинг олдида икки-уч бола турган эди. Гиянўни кўриб кампир ёнидан жой кўрсатди.

— Қўявернинг, хола, мейга шу ер ҳам бўлаверадн,— деди Гиянў қаршидаги деворга суяниб турган Калийдан кўзини узмай. Пратапий урчуқни ташлаб деди:

— Калий гиштдан уй қурмоқчи. Худо умрини берсин.

Гиянў кампирнинг гапларини эшитмади. Икки кўзи Калийда эди. Бирпасдан кейин Калий кетмонни ташлади-да, пештоққа эгилиб:

— Хола, сувсадим, сув беринг,— деди.

Кампир урчугини қўйиб, ўридан тура бошлаган эди, Гиянў:

— Хола, тўхтанг, мен айрон олиб келиб берман,— деди.

— Э, қўй, ўша айронингни, уйингда яна жанжал бўлади.

Гиянў кампирнинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамасдан уйн томон чопиб кетди. Калий яна сув сўраган эди, кампир:

— Болам, Гиянў сенга уйдан айрон олиб келгани кетди. Ҳозир келади,— деб тинчлаптирди.

Кўп ўтмай Гиянў бир коса суюқ айронни кўтариб келди ва кампирга узата туриб деди:

— Мана, хола, айрон. Мен туз солдим.

— Энди ўзинг узатиб юбора қол. Туриб-ўтиришим қийин,— деди кампир урчуқни қўлига оларкан.

Гиянў бир қўлида айронли идишни ва иккинчи қўлида темир стакани тутганча нарвоннинг охириги инлалоясигача кўтарилиб борди ва нймана-нймана стаканга айрон тўлдириб Калийга узатди. Калий айронни ютоқиб ича бошлади. Гиянў унинг сандиқдай баҳайбат кўксигаги гужум-гужум юнглаз орасидан шовуллаб оқаётган тер дарёсига аграйиб қараб турарди. Ёнгитнинг ҳамма мускуллари чайир, тараиғ эди. Сочларига қўнган губор анбаҳ¹ юзидаги майни тукларни эслатарди. У айронни ичиб бўлиб, стакани қайтарган эди, Гиянўнинг нигоҳи стакан билан бирга пастга эгилди. Гиянў яна айрон қўйиб берди. Калий айронни ҳўплаб ичаркан, деди:

¹ Анбаҳ — Ҳиндистонда машҳур бўлган дарахт ва ўманнинг ширии, хушбўй меваси; манго.

— Бунақа мазали айронни умримда ичмаганман. Шаҳарда бўлса айрон ичиб, айроннинг мазасини билмас эдим.

Гиянў унга жавобан жилмайиб қўйди-да, паст овозда деди:

— Айрон ичиб шунча маза қиларкансиз, қишлоқни ташлаб, нега кетиб қолдингиз?

Унинг гапини эшитиб, Қалий нашъа билан кулди. Гиянў кулимсираганча нарвондан пастга тушиб кетди ва бориб кампирнинг оёқ томонига чўнқайди.

— Гиянў, бу ёққа ўтир,— деди кампир ёнида ётган ип ўрамларини йиғиштирар экан.

— Хола, менга шу ер ҳам бўлаверади,— деди Гиянў. Унинг кўзлари кетмон чопаетган Қалийда-ю, қўллари чувалиб ётган калаваларни тартибга келтириш билан банд.

Тушгача Қалий томнинг анчагина қисмини очиб ташлади. Кун забтига олавергач, у пастга тушди. Унинг янги уй қуриш ҳақидаги хабар қишлоқдаги ҳар бир одамнинг қулоғига бориб етганди. Даладан қайтган ҳар бир эркакдан энг аввал унинг хотини, Қалий янги уй қураётган эмиш, деб суюнчи оларди. Улар йўл-йўлакай Қалийнинг олдида бир ров тўхтаб, янги уй ҳақида бир-икки оғиз сўзлашишарди. Бу суҳбатлар Қалийга қандайдир завқ бағишларди.

Қалий ҳам юз-қўлини ювиб келиб овқатланди ва кулба эшиги олдига ихчамгина чорпоя қўйиб чўзилди. Шу топда қуражак уйи ҳақида биров билан мириқиб гаплашгиси келди. У қуёшнинг тафтига бардош бера олмай чорпоясини кўтарди-да, такагга қараб кетди.

7

Қишлоқдан анча нарида, Чоу дарёсининг сўл қирғоғида авлиё Бҳулла Шоҳнинг такаси бор эди. Така баҳайбат дарахтлар, баланд бўйли қалин қамишзор орасида жойлашганди. Бир томонда ҳайқирган бар дарахти кўкка бўй чўзиб турар ва ўртада эҳтимол шу қишлоқдан ҳам кексароқ бўлган сервиқор пийпал дарахтининг барглари шитирларди. Унинг шохлари ергача осилиб тушиб, баъзилари ҳатто илдиз отган эди.

Такянинг бир чеккасида нураб кетган эски даҳма бўлиб, ривоятларда уни оллоҳи таолога етишган қаландар авлиё Бҳулла Шоҳга нисбат бериларди. Баъзан бирон аламзада ё бемор одам, тирноққа зор аёл ёки душманларидан ўч олмоқчи бўлган бирон жабрдийда кечқурунлари келиб чироқ ёқиб кетар эди. Зиёратгоҳнинг атрофи шох-шаббалар билан ўралган бўлиб, фақат бир кичкинагина сўқмоқчадан кириб бориларди. Сал юрилгач, кимдир савоб йўлига қуриб қўйган ихчамгина ҳужра ҳам бор эди. Унинг бир бурчагидаги чуқурликда доим таппи-тезаклар тутаётар ва кашандалар чилимларига оловни шурдан олиб кетар эдилар. Қишлоқ аёллари ўтган-кетганларида у ерга таппи-тезаклар ташлаб ўтар ва ҳужра ташқарисидаги хумга сув тўлдириб қўяр эдилар. Эркаклар эса сигир-бузоқларини дарахтга боғлаб қўярдилар-да, соя-салқинда гаплашиб ётар ё турли ўйинлар ўйнар эдилар.

Калий чорпоясини кўтариб бу ерга келганида суҳбат роса авжига чиққан эди. Иссиқдан лоҳас бўлган ё чарчаб ҳолдан тойганларнинг баъзилари маст уйқуда, баъзиларини мудроқ босган эди.

Житу, Банту, Санту ва Багга тўптош ўйнамоқда эдилар. Калийга кўзи тушиши ҳамон Житу уни чақирди:

— Бобу жий, бу ёққа келинг.

Житу Калийни тўртинчи синфгача ўқигани ва шаҳарда олти йил юриб келгани учун бобу жий деб чақирарди. Даврадаги тўртовлон ҳам у билан қўл бериб кўришди. Житу тошларни ҳовучига ола туриб деди:

— Банту, бобу жий ғишдан уй қура бошлади. Тепада болохонаси ҳам бўлади. Энди ўйинимизни бобу жийнинг болохонасида гуллатамиз.

Мудроқ босиб ўтирганлар Житунинг гапидап сергакланиб яқинроқ келдилар. Биров ғишт, биров лой, яна биров оҳак, ёғоч тўғрисида маслаҳатлар бера бошлади. Улар қишлоқдаги баъзи уйларни мисол қилиб кўрсатишарди. Калий эса суюнганидан терисига сиғмасди. Житу тошларни рўмолчага тугди-да, кўксига қўлини қўйганча деди:

— Бобу жий, меннинг ёрдамим керак бўлиб қолса, бир оғиз сўзингиз. Уйингизни осмон баравар кўтариб бермасам, кейин айтасиз.

Пхатту бобо ҳам муъжазгина чорпоясини шақирлатиб судраганча буларнинг олдига келди. Қишлоқда у тенги чоллар бармоқ билан санарли қолгай эди. Калий бобони кўриб ирғиб ўрнидан турди-да, бориб чорпоясини унинг қўлидан олди ва сояси энг қуюқ жойга қўйиб берди. Пхатту бобо ўтира туриб деди:

— Қимнинг уйи ҳақида маслаҳат қилаётибсизлар?

— Калий уй қуришни бошлаб юборибди, бобо,— деди Житу баланд овозда. Пхатту бобо қулоғига ишбара қилиб қўлини силтаган эди, Житу овозини баландлатиб гапини такрорлади.

— Маъқул, маъқул,— деди чол Калий томонга қўлини чўзиб. Калий яқин келгач, Пхатту бобо унинг елкасига қоқиб деди:

— Хайрли ишга қўл урибсан, болам. Бутун маҳаллада битта ҳам ғиштин иморат йўқ. Иморатнинг орқасидан маҳалламиз бошини кўтариб юради.

— Буларнинг бари сиз кексаларнинг дуоларингиз орқасидан.

Йигитнинг гапларини англолмай чол қулоғини ў томон буриб деди:

— Қулоғимнинг пардаси тарвузнинг пўчоғидай қалин бўлиб кетган. Фақат бақириб гапиргани эшитди, холос.

Калий гапини қаттиқроқ такрорлагач, Пхатту бобо йигитнинг бошини силаб деди:

— Кўп яша, болам, отанг ҳамма армонини ичига сола-сола ўлиб кетганди. Топган-тутганингни ҳисоби билан харж қилсанг, кам бўлмайсан; ахир рўзгорни ғор дейдилар, ётиб еганга тоғ чидамас.

Пхатту бобо бир зум жим қолди-да, яна сўзида давом этди:

— Мен ҳам ўзимни ўтга-чўққа кўп урганман. Кечани кеча демадим, кундузни кундуз демадим. Тонг саҳардан далада бўлардим. Кундузи арқон эшдим, кечқурунлари ўт юлиб сотдим. Тунда ҳам мардикорбоп иш топилса, уйқунинг баҳридан ўтдим. Лекин ғиштан иморат қилиш армоним ушалмади-ушалмади. Қишлоқда иш кўпу унум йўқ.

Ўтмишини эслаб туриб чол кўзларига ёш олди. Ўтирганларнинг ҳам юраги эзилиб кетди, ҳамма ғир ўйга толди.

— Уйнинг битгандан сўнг менга, албатта, кўрсат!— деди чол ўзини қўлга олиб.

— Уй сизники ҳам бўлади, бобо!— деди Калий меҳрибонлик билан ва энгашиб туриб сўзида давом этди:

— Ҳозирча кўча деворни гиштдан кўтармоқчиман. Қолганларини синч қадаб, гуваладан тиклай қоламан. Кейинроқ пул топганимда қолганини ҳам гиштдан қилиб оларман.

Буларнинг суҳбати шу алпоз қизиб турганда такянинг бир томонидан кимнингдир сўкниган овози эшитилди. Ҳамма ўша томонга қаради. Бу овозни ҳам, овоз эгасини ҳам танимаган одам йўқ эди. Сигирини офтобда қолдиргани учун Мангу Никкунинг ўғли Амруни бўралаб сўкмоқда эди. Мангу сигирини сояга боғлаб қўйиб, одамлар ўтирган жойга келди. Амру чорпоясини кўтарганича у билан изма-из келарди. Мангу Калийнинг олдига келиб деди:

— Томингда бугун хўкиз ўйнаганмиди, ярми қулаб тушибди?

— Йўқ, мен ўзим очдим. Гиштдан уй қурмоқчиман,— деди Калий дадил оҳангда.

— Вой, топган гаинин қаранглар,— деди Мангу қаҳ-қаҳ уриб кулиб. Кейин бир четда ётган Гҳумманга қараб гап қотди:

— Гҳумман, эшитдингми, Калий гиштдан уй қураб эмиш.— Гҳумман бошини хиёл кўтариб сўради:

— Нима дединг? Калий уй қураб эмиш?

— Йўқ, сарой қурапти. Ижарахўру сен-менга ўхшаган қора-қураларнинг арз-додини тинглайдиган арзхонаси ҳам бўлса керак.

Шундай дея Мангу Калийдан сўради:

— Нима, шаҳарни ўмариб келдингми дейман, қишлоққа келибоқ дарров гиштин уй солиш ҳаракатига тушиб қолибсан? Бошқа қишлоқда ҳам шаҳарда туриб келганлар бор. Гиштин иморат у ёқда турсин, гиштдан ўчоқ ҳам қуришолмади-ку.

Гҳумман Мангунинг ҳар бир сўзини бош ирғаб маъқулларди. Мангу сўзида давом этди:

— Тоғамнинг қайнисин армияда командир эди — сипоҳийларнинг устидан хўжайини! Бутун умри катта-катта шаҳарларда ўтган. Шундай катта шаҳарларки, ҳар бири бизнинг қишлоғимизга юзта келади. Деҳли

шаҳригача айланиб келган у. Лекин армиядан қайтиб келганидан бери шўрлик эғни кийимга, қорни нонга ёлчинмайди.

Мангунинг овозидан ухлаб ётганлар ҳам уйғониб кетдилар. Тўптош, човпат¹ ўйнаётганлар ҳам ўйинларини тўхтатдилар — ҳозир Мангу билан Қалий ўртасида жанг бошланиши ҳаммага аён эди. Мангу очиқ-ойдин ҳеч кимни назар-писанд қилмаётган бўлсада, қўрққанидан ҳеч ким чурқ этолмасди. Аммо Қалий кучига ишонар эди, арслондай гавдаси бор эди. У Мангуга кўзларини тик қадади. Сўнг гапни бошқа ёққа буриш учун Пўхатту бобога гапира бошлаган эди, Мангу унинг елкасидан тутиб деди:

— Қалий, пулинг кўп бўлса бизга ҳам бериб тур.

— Шароб олиб ичмоқчимисан? — деди Қалий жаҳл билан.

— Хонаки шаробни номардлар пулга сотиб олиб ичади. Сен пулларни ҳаром йўл билан топгансан, мен уни бошқа нарсага ишлатмоқчиман, — деди Мангу кўкрагини кериб. Қалий унга еб қўйгудек бўлиб қаради.

— Нега менга итқараш қиласан! Мангу билан ўчакнишган одамга бу маҳалланинг тупроғи ҳаром

Мангунинг бу гапини эшитиб Пўхатту бобо чиқолмади. Босиқ овозда унга қараб деди:

— Мангу, нимага шама қилаётганингни билиб турибмиз. Қайтанга маҳалламизда ёштин уй қуришга қурби етадиган бир одам чиққанидан хурсанд бўлмайсанми?

— Оғзингни юм, қари така, қачон қараса олашқашақдай шақиллаб турасан, — деди Мангу чолни жеркиб ташлаб.

Қария синиқ овозда деди:

— Бу мишиқи на каттани билади, на кичикни. Қопоғон итдай одамни талайди.

Бунини эшитиб Мангу бадтар тутақиб кетди:

— Жим бўл, ҳой кўппак, бир урсам жойингда қотасан!

Қалийнинг кўзларида учқун чақнади, мушлари тугилди.

¹ Човпат — ўйин тури.

Кўзларига қон тўлиб, ғзабдан юзлари чўғдай ёнди. Титроқ овозда деди:

— Мангу, сен мен билан гаплашаётибсан. Негача орага чолни суқасан? У сенинг отанг барабар одам-ку.

— У сенга ота бўлади, отангнинг қанақалигини билмайсан, яхшилаб кўриб қўй,— деди Мангу. Шундай дейишга деди-ю, Калийнинг шер панжасидай келадиган чангалини кўриб, юраги шув этиб кетди. Атрофдагилардан баъзилар ётиги билан Мангуга жанжалга ота-онани аралаштириб нима қиласан, деб танбеҳ берган бўлдилар. Кўпчилик уларни мурасага келтириш учун ўзаро гаплаша бошлади. Житу эса Калий боплаб Мангунинг таъзирини бериб қўйишини истарди. Ночор қолган Пҳатту бобо ҳамманинг юзига бир-бир қараб жавдирар эди, холос. У ёнида турган Житудан нима гаплигини сўраган эди, Житу ҳеч нарса деб жавоб бермади. Кейин Бантудан сўраган эди, у «ҳеч нима» деб қўя қолди. Пҳатту бобо ҳаммадан бир-бир суриштириб чиқди, лекин ҳеч ким очигини айтмади. Охири у ҳафсаласи пир бўлиб ўзига ўзи:

— Баринг қарғадай қағ-қағ қиласан, сўраса айтмайсан,— деб ҳассасини пайпаслаб топиб ўрнидан тура бошлаганди, Калий қайта жойига ўтқаза туриб деди:

— Бобо, бемалол ўтираверинг. Жанжал тамом бўлди.

Мангу у ердан туриб, бир четга қараб кетди. Калий ўзининг чорпоясига келиб ўтирди. Житу унга тикилиб туриб, паст овозда деди:

— Бобу жий, сиз жуда сипо бўлиб кетибсиз. Чинакам шаҳарликлардай баҳслашдингиз. Қуруқ дўқдан нарига ўтмадингиз. Мангунинг ўттиз икки тишини қоқиб қўлига берганингизда бошқача бўларди-да.

Калий Житуга ҳеч нарса демади, тўптошни қўлига олиб:

— Кел, бир-икки қўл ўйнайлик,— деди.

Житу қўлига тошни олиб ўйинга ҳозирлик кўра бошлагач, қолганлар ҳам даврага қўшилиб, «ҳа-ҳа, ҳу-ҳу»лаганча ўйинга берилиб кетдилар.

Кун чошгоҳдан ўтгач, Калий тошни Житуга тутқазди-да, чорпоясини кўтариб деди:

— Соя чўзилиб қолибди. Бориб ишимни қилай.

Калий такадан чиқиб ҳам улгурмаган эди, Мангу Пхатту бобонинг чорпоясини бир тепиб деди:

— Кўтар кўчингни бу ердан, чол! Қанча жойни эгаллаб ётибсан! Иккинчи қадамнигни босма! Калийнинг болохонасида ётиб дамнингни ол бундан кейин!

Орқадан шарақлаб кулги кўтарилди ва у то Калий узоқлаб кетгунча эшитилиб турди.

8

Уйни йиқитиб, тупроғини бир ёқлик қилишга роса икки кун кетди. Калий очилган жойнинг эни-бўйини ўзича чамалаб чиқиб, бўлажак уйнинг режасини туза бошлади: олдинда даҳлиз; ундан кейин турар жой бўлади, турар жойнинг бир томонидан ошхона, яна бир томонидан зинапоя тушади, кейин олди очиқ айвон ҳам қўшилади. Худди роҳибникида кўрганидек, уйда водопровод бўлишини жуда-жуда истарди. У яна хужра тепасига болохона ҳам кўтариб, унинг тўрттала томонидаги ранго-ранг бўёқларга бўялган деразаларидан гир-гир шабада эсиб туришини ҳам хаёлидан ўтказди. Ҳар гал болохона ҳақида ўйлар экан, уни кўз ўнгидея якқоқ кўргандек бўлар эди. Бироқ уни хужранинг устида қурилганини тасаввур қилишга ҳарчанд уринмасин, негадир ҳеч кўз олдига келтиролмасди. Бу уйларнинг фақат сиртқи деворларигина пишиқ гиштдан кўтарилишини ўйласа, юрагини гашлик чулғаб оларди. Болохона бўлмаса бўлмас, аммо бутун уй пишиқ гиштдан бўлиши муҳим, дея тинмай кўнглидан ўтказарди у. Бунга эса талай пул керак — масаланинг энг нозик томони шу эди. Калий шу ергача ўйлаб келарди-да, нега ўзи ҳе йўқ, бе йўқ уйни бузиб қўйдим, пишиқ гиштдан уй кўтаролмасам элга шарманда бўламан-ку, деб юрагига бадтар гўлгула туша бошларди.

Зим-зиё қоронғилик ичидан унга фақат биргина умид чироғи милтиллаб кўрине бошлади; балки Чҳажжу Шоҳ унга бир оз пул қарз бериб турар? Балки Калийнинг армони ушалишига ўша ёрдам берар? Шунда ҳали поччасининг қарзини ҳам узиши лозимлиғи эсига тушди. Чиқмаган жондан умид, чўптагига йигирма

беш рупияни¹ солди-да, Калий иморатни биратўласига пишқиқ ғиштдан кўтаришга аҳд қилиб, Чҳажжу Шоҳнинг дўкони томон равона бўлди.

Дўконга келганда Ҳарнам Синҳ билан Ҳсмбра Клойа вилоятининг солиқ йиғувчиси Фовжа Синҳ қандайдир сирли нарса устида суҳбатлашмоқда эдилар. Калийнинг берган саломига Ҳарнам Синҳ билан Фовжа Синҳ қуруққинна алик олишди. Чҳажжу Шоҳ эса қуюқ сўрашди, кунжара солинган қопчиқлар ёнидаги бир парча бўйрага ўтиришни ишора қилди. Учаласи яна шивир-шивир суҳбатга киришиб кетди. Калий аввалига у ёқ-бу ёққа қараб ўтирди, бироқ суҳбат асносида пул қайта-қайта тилга олинуввергач, у ҳам суҳбатга қулоқ солиб, гап нимадалигини билишга ҳаракат қила бошлади.

Афтидан, Фовжа Синҳга пул керак бўлиб қолгани, Ҳарнам Синҳ унинг қўлтиғига кириб, бу ерга олиб келган эди. Чҳажжу Шоҳ Фовжа Синҳнинг ўз мансаби билан ғоят мағрурланишини жуда яхши биларди. Маҳкамаю судгача унинг сўзи ўтарди. Вилоят ҳокимлари билан ҳам салом-алиги бор. Чҳажжу Шоҳ бу миждозига унчалик ишончи йўқлиги туфайлигинан кўп миқдордаги пулни беришдан чўчиётган эди. Шунинг учун ҳозир ёнимда шунча пул йўқ деб баҳона қилмоқда эди. Дурустроқ бай пули талаб қилган эди, солиқ йиғувчи қарзни қуруқ олмоқчи эканини айтди. Гап чўзилиб кетиб, Чҳажжу Шоҳ бусиз сира мумкин эмаслигини ётиғи билан уқтира бошлаган эди, Ҳарнам Синҳ Чҳажжу Шоҳга қараб деди:

— Шоҳ, сардорларнинг² лафзи ҳар қандай байдан юқори туради. Мана шу лафз орқасидан йирик-йирик савдолар, қариндош-уруғчиликлар қарор топиб кетади.

— Гапингизга юз фоиз қўшиламан, бироқ мурсою мадора деган гаплар ҳам бор-ку,— деб жавоб берди Чҳажжу Шоҳ.

Шоҳнинг ўз айтганидан қайтмаслигини кўрган Фовжа Синҳ охири бай пули беришга розилик берди.

— Шоҳ, бизларда бай қўйиш учун биргина нарса бўлади, аммо уни сенинг номингга ўтказа олмайман, чунки бунга қонун йўл қўймайди.

¹ Рупия — Ҳиндистоннинг пул бирлиги.

² Сардор — паиждобликларнинг лақаби.

— Жаноб Чхўтўром жорий қилган қонунни кўда тутаяпсизми? Унинг давоси менинг қўлимда.— Шундай деб Шоҳ солиқ йиғувчининг қулоғига деди:— Менинг бадавлат қариндошларим бор. Сиз ернигизни ўшаларнинг номига хатлашингиз мумкин. Агар бу тўғри келмаса, Бобакдаги¹ Жагга менинг одамим бўлади, ўшанинг номига хатлатинг.

Фовжа Синҳ билан Ҳарнам Синҳ супанинг нариги бошига кетишди ва ўзаро бир тўхтамак келгач, Шоҳнинг олдига қайтиб келиб, Ҳарнам Синҳ деди:

— Солиқ йиғувчининг саккиз-ўн қўшча ери бор экан. Шундан икки қўшини хатлаб ола қол.

— Агар ўша ер байга қўйиладиган бўлса, фойдаси ҳам икки барабар оширилади. Гиёҳ ҳам унмайдиган ерни байга олиб мен нима фойда кўраман?— деди Чҳажжу Шоҳ.

Учовлон яна ўзаро маслаҳат қила бошлади ва секин-секин уларнинг овози пасая борди. Фовжа Синҳ ўзининг солиқ йиғувчилик амали билан дўқ қила бошласа, Шоҳ унга шундай чап берар эдики, яна бош эгишга мажбур бўларди. Ҳарнам Синҳ солиқ йиғувчини яна супанинг нариги четига олиб кетди ва бир оздан кейин келиб Шоҳнинг қулоғига бир нималар деди. Дўқондор бир неча лаҳза ўй суриб қолди-да, кейин оқсоқолга бир-икки савол берди ва шундан кейингина қатъий оҳангда деди:

— Нима ҳам дердик, тақсир, сиз бегона одам бўлмасангиз. Кимсан, бутун бошли вилоятнинг ҳокимисиз. Сизларнинг соянгизда дориламон тирикчилигини қилиб юрибмиз.— Шундай деб Шоҳ ўз фикрини баён қилди. Оқсоқол билан солиқ йиғувчининг капалаги учиб кетди, бироқ Чҳажжу Шоҳ уларга бир оғиз гапиргани ҳам имкон бермай кулимсираганча ғолибона бир тусда деди:

— Сиз оқсоқолсиз, ер-мулк эгасисиз, бизлар-чи — бор-йўғи оддий деҳқонмиз. Сизларнинг ёрдамингиз туфайли, худога шукур, нонимиз бутун. Сизларга умча-мунча зарар писанд эмас, аммо биз бир суришиб қоқилдикми, тамом, умримизнинг охиригача ўрнимиздан туролмаймиз... Шундай эмасми, Калий?— деди Чҳажжу Шоҳ ўз гапини исботлаш учун Калийга қа-

¹ Қишлоқ номи.

раб. Йигит жавоб ўрнига кулимсираб қўйди. У Чҳажжу Шоҳ оқсоқол билан солиқ йиғувчининг олдида бунчалик ўзини хокисор қилиб кўрсатаётганидан ёнжишиб турар эди.

Чҳажжу Шоҳнинг Калийга мурожаат қилганини кўриб Мангу тик қўйилган чигитли қопларнинг ортидан бўйинини чўзиб қараб деди:

— Шоҳ жий, савдогарсиз-а, савдогарлигингизни қилинг. Дунёдаги жамики одамзод икки тоифага бўлинади: бири човдхрий, иккинчиси савдогарлар.— Шундай деб у қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Оқсоқол билан солиқ йиғувчи яна ўзаро маслаҳат қила бошлади. Ҳарнам Синҳ Фовжа Синҳни Шоҳнинг айтганига рози қилиш учун уринаётганди, бироқ солиқ йиғувчининг юраги дов бермасди. Мангу эса Калийга ўзини кўрсатиш учун бу қулай фурсатдан усталик билан фойдаланиш пайида эди. У яна қоплар ортидан бошини чиқариб, баланд овозда деди:

— Солиқчи жаноблар, сиз Шоҳнинг айтганига йўқ деманг. Кейин хурсанд бўласиз.

Бироқ суҳбатдошлардан ҳеч қайсиси бунинг гапига эътибор қилмаётганини кўриб, Мангу қоплар орасидан чиқиб келди-да, уларга яқинроқ бориб деди:

— Гапимга ишонсангиз, Шоҳнинг гапларида заррача қинғирлик йўқ. Бунинг устига у бегона одам эмас, ўзимизники.— Мангу «мана, кўрдингми» дегандек Калийга қараб қўйди. Бироқ Мангу бу гал ҳам унинг гапини ҳеч ким инobatга олмаганини сезиб, бир қадам олдинга юрди ва Чҳажжу Шоҳга деди:

— Шоҳ жий, сиз ҳам жуда таранг қилаверманг.

Мангу сўзини охиригача айтиб улгурмасданоқ Ҳарнам Синҳ арслондай ўкириб деди:

— Жим бўласанми, йўқми, итвачча!? Бу ит ким деб ўйлаяпти ўзини?

Чҳажжу Шоҳ ҳам Мангунини койиб берди:

— Мангу, эсинг жойидами ўзи? Катталарнинг гапига аралашини сенга ким қўйибди.

Мангу бошини қўйи солиб кунжара солинган қоплар ортига ўтди ва ўзича гудрана бошлади. Калийга кўз ташлади ва назарида ҳозир еган даккисида у суюнаётгандек бўлди. Яна гудранганича Калийни сўкишга тушди, шошмай тур ҳали, деб дўқ ҳам урди. Калий эса оқсоқол нима учун Мангунини итвачча деб

ҳақорат қилганини тушунолмасди. Зардаси қайнаб, тоқати тоқ бўлган Қалий кетмоқчи бўлиб ўрнидан турганди, Шоҳ қўли билан ишора қилиб уни тўхтатди:

— Қалий бобу, йўл бўлсин сенга? Утир-ўтир. Ол, чек,— деди сигарета билан гугуртни у томон чўзиб. Қалий сигарета тутатаркан, қайтиб жойига ўтирди. Мангу ич-ичидан ёниб, олдида тилини осилтириб турган овчи итнинг бўйнидаги тасмани қиса бошлади.

Ҳарнам Синҳ итнинг вангиллаган товушини эшитиб, бўйнидаги тасмани сал бўшатиб қўйишни буюрди. Мангу қопчиқлар ортидан жавоб берди:

— Тасмаси бўш, зерикиб кетди.

— Унда ҳовлига олиб бор-да, тасмасини ечиб, катта дарвозани беркитиб қўй,— деди оқсоқол.

Мангу итнинг занжиридан ушлаб Қалийга ўқрайганча сунадан пастга тушди.

Фовжа Синҳ билан Чҳажжу Шоҳнинг маслаҳати ҳеч бир жойдан чиқавермагач, Ҳарнам Синҳ солиқ йиғувчига юзланди:

— Тақсир, сиз ерингизни байга қўйишни истама-сангиз, мана, мен еримни байга қўйганим бўлсин. Бўлганча бўлар. Икки жариб¹ ер одамнинг хуни бўладими?

— Мана бу ҳақиқий човдҳрийнинг гапи бўлди,— деди суюниб кетган Чҳажжу Шоҳ овозини баландлатиб.

— Тақсир, мен устамасини тўртдан бирга қисқартириб бераман, лекин сиз менинг шартимга кўнишингиз керак бўлади. Қонунга қарши бора олмайман. Худо шоҳид, фойда-зарарим ташвишини қилаётганим йўқ, сизнинг обрўйингизни ўйлаяпман, холос. Хоҳлаганча сарф қилинг. Сардор билан жаноб оқсоқол фойдаланмаса бу пуллардан кулол билан чаморлар фойдаланадими? — деди Чҳажжу Шоҳ чертиб-чертиб. Фовжа Синҳнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади. Ҳарнам Синҳнинг имоси билан у «ҳа» деди-ю, учовлон ўрнидан туришди. Чҳажжу Шоҳ солиқ йиғувчига деди:

— Бу иш учун қандай ҳужжатлар кераклиги ўзин-

¹ Жариб — 50 метрга тенг ўлчов бирлиги; ер ўлчагич тасиқ.

ғизга асп. Бирөнтани топиб, таҳсилдан¹ шуларни келтиргани юборсағиз. Мен бу орада пулларни тўғри-лаб келаман.

Ҳарнам Синҳ ва Фовжа Синҳ Чҳажжу Шоҳ билан хунини келишиб олдилар-да, супадан туша бошладилар. Уларнинг кетаётганини кўриб, Қалий ҳам ўрнидан турди. Ҳарнам Синҳ унга бошдан оёқ разм солиб деди:

— Хўш, Қалий, аҳволларинг қалай?

Қалийдан илгарироқ Чҳажжу Шоҳ гапни илиб кетди:

— Оқсоқол, Қалий пишиқ ғиштдан уй қурапти.

Оқсоқол яна бир карра Қалийга кўз ташлади-да, ҳеч нима демасдан пастга тушиб кетди. У бир оз узоқлашгач, Чҳажжу Шоҳ Қалийга деди:

— Нима ҳам дердинг? Оқсоқол деган номи бор, ер-мулк эгаси. Пул-мул керак бўлиб қолса, олдинга югуриб келади. Буларга йўқ деб бўлмайди. Йўқ деб кўр-чи, ҳали дўконингни қароқчи босган, ҳали уйингга ўғри тушган. Ҳозиргина қизимни чиқараман деб икки минг рупия сўраётган эди. Қарзини устамасиз олмоқчи эди. Хужжатиинг бўла туриб, ҳаққингни еб кетди-ку, қуруғини икки дунёда ҳам қайтармас.

Қалий не мақсадда келганини айтиш учун Чҳажжу Шоҳнинг гапларини маъқуллааркан, деди:

— Шоҳ жий, бу дунёда фақат киши жонига киши оро кирар экан. Шу вилоятда кимга пул керак бўлиб қолса, тўғри сизга келади.

— Бандасининг қўлидан нима келарди? Ҳар нарсага қодир худо. Бандаси фақат чора излайди, ҳолос,— деди мулоғимлик билан Чҳажжу Шоҳ.

Қалий мақсадга кўчиб қўя қолсаммикни деган андишада дўкондорнинг юзига қаради. Ниҳоят чўнтағидан ҳалиги йигирма беш рупияни чиқарди-да, Чҳажжу Шоҳга узата туриб деди:

— Шу ёққа йўлим тушиб, поччам олган пулни сизга бериб ўтсам деган эдим.

Чҳажжу Шоҳ ўзини зўрға эсига келгандай қилиб кўрсатиб, деди:

— Э-ҳа, эсимга тушди. Бу ўн икки йил олдинги гап-ку. Эҳтимол бундан ҳам кўпроқдир.

¹ Таҳсил — маъмурий район.

— Менинг хабарим йўқ, сиз йигирма беш рупия деб эдингиз, ўшани олиб келдим.

— Ҳали бунинг устамаси ҳам бўлса керак... Кел, ўн икки йилга эмас, олти йилга бера қол. Ўз одамингга шунчаллик қилмасанг бўладими,— деди Чҳажжу Шоҳ йигирма беш рупиялик қоғоз пулни икки-уч бор бармоқлари орасида эзгилаб. Устама тўғрисидаги гапни эшитиб йигитнинг руҳи тушиб кетди, чунки Чҳажжу Шоҳ олдин бу ҳақда оғиз очмаган эди-да. Бироқ у сир бой бермай очиқ чеҳра билан деди:

— Қанча бўлар экан, устамаси, Шоҳ жий?

— Яна ўн олти рупия берсанг бўлди, ҳисобласа талай пул бўлади,— деди Чҳажжу Шоҳ ўзича тахмин қилиб. Қалий унинг қўлига ўн олти рупияни санаб берди. Чҳажжу Шоҳ бу пуллари ҳам бир-икки бор қайта санади-да, нимчаси тагидан кийган кўйлагининг чўнтагига жойларкан, деди:

— Илгарилари маликанинг сурати туширилган кумуш танга юрар эди. Кейин Жорж бешинчининг¹ сурати туширилган кумуш танга зарб қилинди. Қиссангда ўн рупиянг бўлса, киройи бир нарсанг бордек бўлиб юрар эдинг. Энди бари қоғоз пулга айланиб кетди. Енингда минг рупия пулинг бўлса ҳам ҳеч нарсанг йўқдай.

Чҳажжу Шоҳ яна бир карра нимчасининг ичига қўлини суқиб пулни пайпаслаб қўйди-да, гапиди давом этди:

— Бунақа мижозларга бай олмай туриб ҳам қарз беришдан чўчимайсан. Агар ота бўйнидаги қарзини узолмай ўлиб кетса, ўғил узади. Ҳатто бобосининг қарзини невараси узган ҳоллар ҳам кўп бўлди-да. Лекин энди замон ўзгариб кетди.

Чҳажжу Шоҳнинг бу гапларидан Қалий, демак ундан пул унар экан, деган хулосага келди. Бир лаҳза суҳбатдошига қараб турди-да, хаста овоз билан деди:

— Шоҳ Жий!

— Хўш, хўш, Қалий, қулогим сенда,— деди Чҳажжу Шоҳ унинг кўнглидаги муддаони пайқашга ҳаркат қилиб.

— Шоҳ, жий, шу... бир йўла ҳамма деворни пришиқ гиштдан кўтариб қўя қолсамми, деб ўйлаган эдим. Ке-

¹ Инглиз қироли.

йин бузиб тузатсам чиқим ҳам кўп бўлади, уй ҳам яхши чиқмайди.

— Агар шундай қила олсанг, нур устига аъло нур бўлар эди,— деди Чҳажжу Шоҳ ҳозиржавоблик билан.

— Бироқ ҳамма деворини гиштдан қилишга харжим камроқ. Агар... агар...— Қалий гапини тугатолмади. Чҳажжу Шоҳ сал далда бергач, у шошиб-пишиб деди:

— Агар, сиз устига қўйиб бир оз пул бериб турсангиз, иш кўнгилдагидек битар эди.

— Қанча пул керак бўлади?

— Менда икки юз-икки юз эллик рупия бор. Агар яна юз-юз эллик рупия бўлса, етиб қоларди.

Чҳажжу Шоҳ ўйланиб қолди. Қалий нафасини ичига ютиб унга тикилди. Шу топда унинг бутун вужуди қулоққа айланганди.

— Шунча пулни қаердан топдим энди?

— Сиз истасангиз ҳамма нарса бўлиши мумкин. Мен бир-икки йилнинг ичида фойдаси билан қўшиб, тўлиқ қайтараман.

— Бу-ку тўғри-я, лекин шунча пулни қаердан оламан? Менда пул бўлганда жоним билан берар эдим. Бировдан олиб берай десам, у бай пули сўрайди,— деди Чҳажжу Шоҳ.

— Наҳотки сизда пул бўлмаса? Ишим битса, умр-бод дуойи жонингизни қилиб юраман.

— Гап дуода эмас. Шу кунларда ҳеч тирикчиликнинг мазаси бўлмапти, қаёққа қарасани касодчилик. Илгариги замонлар энди қаёқда. Қорин тўйгазиш амри маҳол бўлиб қоляпти-ку, қаёқдан пул орттирасан,— деди Чҳажжу Шоҳ осмонга қараганча. Қалий яна бир илтимос қилган эди, Чҳажжу Шоҳ ўй суриб қолди ва бир неча дақиқадан кейин сирли оҳангда деди:

— Байга бирон буюмнинг борми? Биронта зеварми...

— Мана шу соатимдан бошқа ҳеч вақом йўқ,— деди Қалий чўнтагидан эски бир соатни чиқара туриб. У бу соатни ўн беш рупияга сотиб олган эди.

— Бунинг нимага ярайди? Қишлоқда соатдан кўли йўқ! Бу ердаги одамлар кундузи қуёшга, кечаси юлдузга қараб вақтни билиб оладилар. Байга

ярайдиган биронта-бўюмнинг отини айтсанг-чи! — деди Чҳажжу Шоҳ яна таъкидлаб.

— Сиз солиқ йиғувчига икки минг рупия беришга ваъда қилдингиз,— деди Қалий жаҳл оҳангида.

— Уларни қўявер. Улар хўжайин одамлар, заминдор. Икки қўш ерни бай қўйиб кетди. Ана шу ери борлиги учун улар устама фойдадан жарақ-жарақ пул ишлайди.

Чҳажжу Шоҳнинг гаплари Қалийнинг кўнглида шусиз ҳам милтиллаб турган умид чироғини лип этиб ўчирди-қўйди. У Шоҳга нима дейишини ҳам билмай қолди. Охири ўзини қўлга олиб деди:

— Шоҳ жий, сиз менинг уйимни байга ола қолинг.— Қалий бу гапни шу қадар маъюслик билан айтдики, гўё у ҳайдалган даласига экин экишдан олдин зарпечак уруғини сочаётган эди. Чҳажжу Шоҳ Қалийнинг маъюслиги сабабини англаган ҳолда деди:

— Қалий, сен тилга олган ер аслида сенинг еринг эмас. У қишлоқ заминдорларининг шериклик ери. Бу ерда хоҳ сен тур, хоҳ фарзандларинг турсин, ўша жой фақат яшаш учунгина сеники ҳисобланади. Охири бориб-бориб у қишлоққа қолади. У сенга хусусий мулк эмас, ворислик мулки саналади.

Ингит бу гаплардан кейин ўзини қишлоқда йўқ одамдай ҳис қила бошлади. Кўз олдини қоронғилик қоплади. Анча вақт бир нуқтага тикилганча ўтириб қолди. Кексалардек қўли билан тиззасига суялиб ўрнидан турди-да, супадан пастга туша бошлади. Чҳажжу Шоҳ унга тасалли бериб деди:

— Қалий, хафа бўлма. Пулим бўлганда мана деб олдингга қўяр эдим. Поччангга берган, сенга бермас эдимми... Ҳозирча кўча деворни гишдан кўтариб тура тур. Худо хоҳласа икки йилга қолмай, болохона ҳам қуриб оласан.

Қалий унинг сўнги гапларини пиллапоядан туша туриб эшитди. Чҳажжу Шоҳ чилиминини қулқулатиб торта бошлагач, у нарвондан тушди-да, уйига қараб йўл олди. Хаёлидаги бўлажак уйнинг шакл-шамойилидан асар ҳам қолмади. Қишлоқ чеккасидаги қудуқ ёнида тўпланиб қолган кўлмак олдига келиб тўхтади. Илгари у бу ердан ўтганда сас-сиққа чидамай бурнини бекитиб оларди. Ҳозир эса чуқур-чуқур нафас олди-да, кўлмакни кечиб ўтиб

чаморлар маҳалласига кириб кетди. Оёғига ёпишган балчиқни эзгилаб одимлаганча вайрона гўшасининг рўпарасига келиб, туриб қолди. Уйилиб ётган эски, чириган болорлар, устунлар ва вассаларга қаради. Кафтдеккина ҳовли саҳнига разм солар экан, помаълум бир овоз унга ҳадеб «бу ер сеники эмас, бу ер сеники эмас» деб такрорларди. «Фақат менинг тақдирим шундайми? Пўқ маҳалладаги ҳар бир буюм чаморлар учун азалдан шундай бўлиб келган. Ҳозир ҳам шундай». Қалий кўчада ўтириб қолди, кўзларини юмиб, бошини деворга тиради. Шу пайт кимнингдир суҳбати қулоғига чалинди.

— Хола, бу уй битиши билан Қалийнинг бошини иккита қилиб қўйинг. Ўзига ўхшаган баланд бўйли, сергайрат қиз олиб беринг. Тағин қаёқдаги бир овсарни етаклаб келманг. Уйга келин келгандан кейин сиз чархингизни томга олиб ўтинг.

— Э қиз бўлмай кет, сенга ким қўйибди бунақа гапларни.— Кейин бир зум хаёлга толди-да, ўзича гапирга бошлади.— Тўйни ҳам бошлаб юборардим. Лекин йигит тушмагур сира уйланишдан оғиз очмайди. Унинг ёшидаги йигитлар икки-уч боланинг отаси бўлди.

Кампир билан Гиянў шу тариқа ўзларича Қалий ҳақида гап суришиб ўтирар эдилар. У йўталиб ўзининг шу ердалигини билдирди. Гиянў уялганидан ерга кириб кетаёзди. Бироқ йигитнинг ҳаддан ташқари ғамгин ўтирганини кўриб кампирга деди:

— Хола, Қалийга нима бўлди? Жуда хомуш, жафа кўринади?

Кампир ҳовлиққанча Қалийнинг тепасига келди.

— Болам, нега офтобда ўтирибсан?— деди ташвишланиб.

Холасининг овозини эшитиб Қалий ёмон туш кўрган одамдай кўзларини катта-катта очиб қаради. У аввал кампирга, кейин Гиянўга бир-бир қараб қўйди-да, ҳовли томонга ўтиб, девор соясига ўтирди.

— Ишинг ўрин бўлдими?

— Бўлмади,— деди Қалий синиқ овозда. Пратаний хела анчагача жим бўлиб қолди. Қўлидан урчуқ тушиб кетди.— Бўлмаган бўлса, ҳеч қиси йўқ. Гишт бўлмава гувалак бўлар — шунга ҳам ота гўри қозихонами,— деди у Қалийга тасалли бериб.

Қалий куюниб деди:

— Хола, мен элбурутдан кулбани очиб қўйдим. Мен-ку ақлимни еган эканман, сиз нега бир оғиз тўхта демадингиз?

— Бўлар иш бўлди. Энди худо деб ишни бошлайвер, камбағалнинг ишини худо ўнгласин.

— Йўқ, хола, энди мен қишлоқда турмайман. Сизни ҳам ўзим билан бирга олиб кетаман. Менинг бу ерда нима бор ўзи? Бу ерда менинг қанақа томорқам қаровсиз қолиб кетяпти?— деди Қалий асабийлашиб.

— Болам, шу ёшимда энди хокимни қаерларда хор қиласан? Бутун умрим шу қишлоқда ўтди, қолган уч-тўрт куним ҳам бир амаллаб ўтар. Сен кетсанг, қишлоқдагилар тўртта чўпни устимдан ташлаб, бир амалини қилишар.¹— Шундай деб кампир йиғлай бошлади. Қалийнинг ҳам юраги эзилиб кетди. Бир оздан кейин у деди:

— Хола, ўзингиз айтинг, мен энди бу қишлоқда қайси юз билан юраман. Гиштин уй қураётганимизни бутун қишлоқ билади. Энди гувалакдан уй қурсам, одамлар айтмайдими, ўрнидан олтин кошона кўтармоқчидай шошиб уйини йиқитган эди, энди қуруқ гувалакдан девор тиклашини кўринглар, деб. Бу таъналарга мен қандай чидаб тура оламан?

Гиянў Қалийнинг сўзларидан бир ҳайрон, бир хафа бўлиб гапга аралашди:

— Бунинг нимасидан номус қиласиз? Ўз уйингиз — қандай хоҳласангиз, шундай қурасиз.

Бу сўзларда ҳеч қандай сеҳр-жоду йўқ эди. Бироқ Гиянў камоли ишонч билан айтганидан Қалий ҳайрон бўлиб унга қаради. Гиянў далда берган оҳангда давом этди:

— Агар қишлоқдагиларнинг гапига кирсангиз, бир кун ё қишлоқдан бош олиб чиқиб кетасиз, ё ўзингизни қудуққа ташлайсиз.

Қалий бирданига бу қорамағиз, қадди-басти бинойидек қизни ўзига яқин ҳис этди ва билегимда кучим бор экан, нега уй қурмас эканман, деб дилидан ўтказди. Чеҳраси бирданига ёришиб холасини даст кўтарди-да:

¹ Мурданинг куйдирилишига ишора.

— Холажон, ҳеч қасққа кетмайман, уйни ҳам пишиқ гиштан қураман!.. — деди. — Мен хумдонга бориб гиштни гаплашиб келаман. Лойхонадан тупроқни ташиб келтириш учун Дину кулолнинг олдига ҳам бораман. Уста Санта Синҳ билан ҳам учрашишим керак.

Калий жилмайганча Гиянўга қаради. Қизнинг ҳаё билан ерга тикилган кўзларига бирпас маҳлиё бўлиб турди-да, сўнг кўчага чиқиб кетди.

9

Дину кулолнинг уйи қишлоқнинг кунботиш томонида эди. Калий уни дарахт соясида дам олиб ётганида учратди. Кулолнинг иккала эшаги сал нарида ўтлаб юарди. Калийнинг овозини эшитиб у дарров туриб ўтирди ва унга кўзларини қисиб қараб, хижолатомуз деди:

— Энди кўзим нинган экан...

— Шундайми? Ҳеч қисн йўқ,— деди Калий кулимсираб. Дину керишиб ўрнидан турди ва яғири чиққан салласини олиб бошига ўради.

— Гишт уй қураётган эмишсан, кеча такада эшитиб қолдим,— деди у.

— Олдингизга келганимнинг боиси ҳам шу,— деди Калий.— Аввал мен билан хумдонга борсангиз, гиштни кўрамиз. Ундан кейин лойхонадан тупроқ ташиш керак бўлади.

Дину дарахт ёнида ётган эски кавушини оёғига илди-да, Калийга эргашди.

Хумдонга яқинлашгач, Дину Калийдан қайси нав гиштан олмоқчилигини сўраган эди, у «аввал кўрайлик-чи, олиш қочмайди», деб жавоб берди.

Дину хумдоннинг иккита катта-катта мўриси ёнига бориб мутасаддини чақира бошлади. Ичкаридан овоз келгач, кулол хумдоннинг ёнидан ичкарига олиб кирадиган йўл томон бурилиб кетди.

— Мутасадди ичкарида экан. Хом гиштарни қалаяпти, чамаси.

Калий ҳам унга эргашиб ичкарига кирди. У ерда ўнтача одам тартиб билан хом гиштарни қалаёт-

ган эди. Динуни кўриб мутасаддининг чеҳраси ёришиб кетди.

— Ҳа, тақсир, жуда камнамосиз? Эшакнинг шохи кўринмай кетгандай, сиз ҳам кўринмай қолдингиз?

— Ростданми? Кимнинг эшаги экан у шохи кўринмай кетган?— деди Дину чиндан таажжубга тушиб, кетидан ғамгин оҳангда кўшиб қўйди:— Жуда жабр бўлибди-ку! Эшак ўзи омонми ё у ҳам йўқолиб кетдимми?

Мутасадди ўзини кулгидан тўхтатолмади. Қалий ҳам хандон ташлаб кулди. Ёшт қалаётган ишчилар ҳам қотиб-қотиб кулишарди. Уларнинг кулаётганини кўриб Динунинг баттар энсаси қотди. Мутасадди зўрға кулгидан тўхтаб, Динуга қараб деди:

— Сизга ҳам жуда фаросатдан берган-да. Ҳеч жаҳонда эшакнинг ҳам шохи бўладими?

— Тақсир, ўзингиз шунақа демадингизми?— деди Дину.— Аввалига мен ҳам ишонгим келмаётувди, бироқ хумдонга атроф қишлоқлардан эшак кўп келишини ўйлаб, рост гапираяписиз деб ўйлабман-да.

Мутасадди кулгидан тўхтаб, йўталиб, томоқ қирди-да, Динудан сўради:

— Хўш, қандай шамол учирди?

— Мана бунга пишиқ ёшт керак экан.— деди Дину Қалийга ишора қилиб. Мутасадди Қалийга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-ю, бироқ эгни-бошидан унинг қайси табақага мансублигини фарқлаёлмай ҳайрон бўлди. Кейин Динуга қараб деди:

— Қанақасидан керак экан?

— Биринчи навидан,— деб жавоб берди Қалий.

— Қанча керак?

— Ўн беш-йигирма минг етса керак,— деди Қалий ўзича хомчўт қилиб.

Мутасадди уларни биринчи нав ёшт уюмининг олдига олиб борди. У битта ёштни қўлига олиб деди:

— Биринчиларнинг биринчиси бу. Ўн йил хумдонда ишлаб, ҳеч қачон мана шундай ёшт пиширганганини эслаёлмайман. Рангини кўринг — қондай қизил.

Қалий ҳам битта ёштни олиб кўрди ва яна қайтариб уюмга қўяр экан, деди:

— Хўш, Дину, унинг гапи тўғрими?

— Динудан сўраб нима қиласан?— деди мутасадди.— Ундан кўра эшаги гиштларни яхши фарқлайди. Эшагига биринчи нав гиштларни ортиб қўйсанг, шунақанги йўргалаб кетадики, Дину чопиб етолмайди. Иккинчи нав гиштни ортсанг, йўлда хиёл тайсаллаб юради. Учинчи навни ортсанг, оёқлари чалишиб кетади. Шундай эмасми, Дину?— мутасадди яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Қалий гишт танлаш учун нарироқдаги уюмларни кўздан кечиргани кетгач, мутасадди Динудан сўради:

— Дину, бу ким ўзи?

— Нима, сен ҳали танимадингми уни?— деди Дину ажабланиб, — Қалий-да. Чаморлардан. Бунинг отаси яхши одам эди.— Шундай дея Дину хаёлга чўмди ва бошидаги салласини яна ҳам қиялатиб, ўзича минғирлаб қўйди:

— Яхши одам эди.— Сўнг мутасаддига қараб сўзида давом этди.— Бу йигит шаҳарда турар эди. Яқинда қишлоққа қайтиб келди. Яхшигина пул ишлаб келган.

— Мен ҳам авзойидан чамор бўлса керак деб ўйловдим-а, лекин кийиниши бир оз ҳалигидақа бўлганидан...— деди мутасадди.

Қалий қайтиб келгач, уларнинг суҳбати бўлинди. Мутасадди энди сал бошқачароқ муомала қила бошлаган эди. У биринчи нав гишт уюмига қўланиш қўйиб туриб деди:

— Хўш, танладдингми?

— Мен гиштни билмайман. Санта Синҳ биринчи нав гишт яхши бўлади деб айтган эди.

— Бўлмаса биринчи навидан ол-қўй,— деди мутасадди.

— Қанча туради бу?

— Мингтаси ўн икки рупия.

— Тақсир, Қалий човдхрий эмас, бир оз тушасиз-да, деди Дину илтимос оҳангида.

— Менга ҳаммаси бирдай. Чўнтагида пули, эгнида кўйлак-иштони бор одам биз учун човдхрий.— Мутасадди гапни айлантира бошлаган эди, Дину Қалийга қараб деди:

— Қанча гишт олмоқчисан?

Калий мутасаддига беш минг ғишт олмоқчи эканлигини айтган эди, бироқ у қулоқларига ишонмай Калийга анграйиб қараб қолди. Дину ҳам шунча ғиштга қоғоз ёзиб беришини айтганди, мутасадди ҳамон ўша алпозда деди:

— Байга пул олиб келганмисизлар?

— Йўқ, ҳозир ёнимда атиги икки-уч рупия пул бор, холос,— деди Калий.

— Олтмиш рупия ғиштнинг пули, ортиб-туширишга яна икки ярим рупия қўшилади. Шунча пулга бор-йўғи икки рупия бай жуда камлик қилади,— деди мутасадди. Калийнинг жим қолганини кўриб, Дину деди:

— Пул бор, бўлади. Сиз ҳисоблаб бераверинг.

— Дину, борди-ю пулни олиб келмаса, мен сизни иккала эшагингизга қўшиб мана шу ерга қантариб қўяман,— деди мутасадди.

Бунни эшитиб Калий чидаб туролмади ва жаҳл билан деди:

— Кетдик бу ердан, Дину, нақд пулга мол олар эканмиз, қаердан олсак ихтиёр ўзимизда эмасми! Ҳали бир дона ғиштни олмай туриб бизни алдоқчига чиқариб ўтирибди.

Калийнинг гапини эшитиб мутасадди қизаринқиради, бироқ яна бояги оҳангда давом этди:

— Бекорга жаҳлингиз чиқяпти, бизлар насяга онда-сонда мол берамиз. Берганда ҳам одамига қараймиз. Агарда биронта човдхрий нася сўраса, бемалол бераверса бўлади, чунки олти ойлик ҳосил мўтарилган чоғида орани очиқ қилиб оламиз. Эртами-кечми бундай одамлар ҳақингни беради, еб кетмайди, аммо ҳемири бўлмаган одамдан бир нарса ундириб олишнинг ўзи бўлмайди. Бобаклик Мангу чамор тўрт мингта ғишт олиб кетувди. Мана, уч йил бўлибдики, фақат йигирма икки рупиясини узолди, холос. Энди ўзини хумдонда ишлатиб, қарзини уздирипман. Шунда ҳам бир кун бор бўлса, бир кун йўқ. Бунақада бир-бир ярим йилгача чўзилиб кетиши ҳеч гап эмас.

Мутасаддининг гапларини эшитиб Калий бошини қуйи солди. Ўзини ўзи оқлаб мутасадди давом этди:

— Мен сеҳргар эмасманки, изига қараб одамнинг ичидагисини билиб олсам. Янги одам келгандан кейин сўраганининг айби бўлмайди... Ҳа, майли, ғишт берганим бўлсин, аммо бугун кечгача, кеч билан эртага эрталабгача пулни бериб кетинглар.

— Мен биратўла ҳамма пулни тўлаб, ғишти олиб кетаман,— деди-да, Қалий Динуни ёнига олиб, қишлоққа равона бўлди.

Улар хумдондан сал узоқлашгач, Қалий деди:

— Дину, бу дейман, мутасадди ўлгудай зикна одам экан-ку, а?

— Йўқ, мутасадди ўзи ёмон одам эмас, аммо харидорлар вақтида пулни тўлайвермагандан кейин ҳар қандай одам ҳам диндан чиқиб кетади. Одамлар бир жуфт пойафзални тўрт йил кияди, мутасадди эса бир йилда икки жуфт пойафзални адо қилади, тағин ҳам бунинг жонига тўзим берсин,— деди Дину.

Мутасаддининг яхши одам эканлигига Қалийни ишонтириш учун Дину уни мақтар, унга осон эмаслигини зўр бериб исботлашга уринарди. Барибир Қалий ўзини мутасадди томонидан камситилганини сира дилдан чиқаролмаётганди. Кўнглига неча турлик гап келиб-кетиб турса ҳам у ҳамон чурқ этмасди. Қишлоққа кираверишда у ўзларининг маҳалласига олиб борадиган йўл устида тўхтаб, деди:

— Дину, мен тупроқ бўшатгани ҳозир лойхонага бораман. Сиз иккала эшагингизни тезда ўша ерга олиб келинг. Тушгача икки-уч қатнов қилолсак, жуда аъло иш бўлар эди.

Қалий лойхонага келганда ҳаво тандирдек қизиган эди. У юмшоқроқ ерни танлаб, ҳафсала билан қовлашга тушди. Баданидан тер қуя бошлади. Ҳадемай у тупроқни хирмон қилиб юборди.

Дину эшакларини тупроқ уюми олдига турғазиб қўйди-да, икковлон қопларга тупроқ тўлғаза бошлади. Сўнг тўлган қопларни эшакларга ортишди. Дину уларни қишлоқ томонга ҳайдаб кетар экан, Қалий кетмонни ердан ола туриб деди:

— Дину, тупроқни ҳовлининг бир чеккасига тўкиб, тезда қайтиб келинг.

У ҳали гапини тугатганча ҳам йўқ эдики, лойхона ташқарисидан кимнингдир устма-уст сўкинган овози эшитилди.

Калий билан Дину ялт этиб ўша томонга қаради. Оқсоқолнинг оти бошини бўш қўйганча Мангу шу томонга ўқдай учиб келарди. У лойхонага сараб тушди-да сўкина-сўкина, бу ерни ким қовлаётганини сўради, ваҳоланки, ҳаммасини у кўриб турган эди.

— Кимдан сўраб қовлаяпсан?— деди у ўдагайлаганча Калийнинг тепасига келиб. Унинг гап оҳангидан, бу жойнинг эгаси мен бўламан деяётгани сезилиб турарди. У кетмонни олмоқчи бўлган эди, Калий оёғи билан кетмоннинг дастасидан босди. Мангу сўкиниб туриб деди:

— Кимдан сўраб қовлаяпсан деяпман?

— Лойхонадан ким шу вақтгача сўраб тупроқ қовлаган эдики, мен ҳам сўраб қовлайман?..

— Лойхона отангнинг мулки эмас! Бу ит эмган яна тескари жавоб қилади!

— Лойхона секин отангники ҳам эмас,— деди ғазаб қайнаб Калий. «Оқсоқол чамор деб, Чҳажжу Шоҳ камбағал деб, Мунший ер-мулки йўқ деб писанд қилмайди, аммо мана бу Мангу нимасига ишониб бунчалик гердаяди?» деб ўйлади Калий ва вазмин оҳангда унга қараб деди:

— Томирларингда лойқа сув эмас, тоза қон оққанида эди, ҳайвонга эмас, одамга ўхшаб гапирган бўлардинг.

Мангу эшак устидаги қопларни ағдара бошлагач, Калий югуриб бориб унинг қўлидан маҳкам тутди. Иккалови урушиб кетишига кўзи етган Дину у ердан қочиб қолди ва лойхона чеккасидаги дарахт ортига ўтиб, қараб турди. Мангу сўкиб-сўзлаганча қўлларини бўшатинишга уринарди. Бунинг уддасидан чиқа олмагач, у Калийнинг кўкрагига калла урди. Калий унинг қўлларини орқасига қайириб бир қисган эди, Мангунинг бутун гавдаси шилқ этиб тушди.

— Энди бировга қўл кўтарганингни кўрмай, ифлос!— деди Калий унинг қўлини аста қўйиб юборар экан.

Мангу ўзини тутиб олиб, Калийнинг кўкрагига кетма-кет мушт туширди.

— Шошмай тур! — деди-да, Калий уни гарданидан ушлаб ерга йиқитди. Бир оёгини унинг билагидан, иккинчи оёгини кўкрагидан босди.

— Агар салгина зўр берсам, суякларнинг майда-майда бўлиб кетади.

Мангунинг нафаси ичига тушиб, кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, шундан кейингина Калий оёгини олиб, деди:

— Шу ҳолинг билан чираниб нима қилардинг?

Мангу ирғиб ўрнидан турди-да, устларини қоқа-қоқа ғазаб ва алам билан деди:

— Сени қаматиб юбормасам, Мангу деган отимни бошқа кўяман!

— Тўёғингни шикллатасанми, йўқми бу ердан?.. Хув сендақа маҳкаманинг итидан ўргилдим... Бор, бориб оқсоқолнинг оёгини уқала. Сени кутиб ётган бўлса керак.

Калийнинг яна таҳдид қилиб келаётганини кўрган Мангу сўкина-сўкина жўнаб қолди. Бирпасдан кейин Дину Калийнинг олдига келди-да, кўрқа-писа деди:

— Калий, яхши иш бўлмади... Мангу ўлгудай расво одам. Энди у оқсоқолни сенга қарши қайрайди.

Калий унинг гапларига эътибор ҳам бермай деди:

— Дину, тупроқни ташлаб дарров қайтиб келинг... Ҳа, эсингизда бўлсин, ҳозирги бўлган ишлар шу ерда қолсин.

— Менга нима. Мен бир камбағал одамман — менинг калтак ейишга тоқатим йўқ, — деди Дину қулогини ушлаб.

Дину кетгач, Калий бирпас у ёқ-бу ёққа кўз югуртирганча туриб қолди, нима бўлганда ҳам бугун Мангунинг ҳоли қанақалигини билиб олдим-ку, деб енгил нафас олди. Иккинчи томондан эса Мангу оқсоқолга чақиб ишнинг пачавасини чиқармасмикин, деган хаёлга бориб яна хавфсирай бошлади. Вақти келганда оқсоқол билан ўзим яхшилаб гаплашиб кўяман деб ўзига тасалли берди. Кўрқиб яшагандан кўра ўлиб қутулган яхши эмасми?

Дину қайтиб келганида Калий Мангу билан бўлган жанжални деярли бутунлай унутганди. У қоқларни тупроққа тўлдириб, эшакларга ортди ва белкуракни ола туриб деди:

— Дину, иссиқ роса забтига олди. Энди сал кун қайтгандан кейин ишлармиз.

Дину Калийга яқин келиб аста деди:

— Мен бу ёққа келаётганимда, Мангуни оқсоқолнинг уйи олдида турганини кўрдим.

10

Туш. Такиядаги одамлар қишлоқ томонга сабр-сизлик билан кўз тутишарди. Улар на тўптош ўйнашарди, на човпат. Чоу дарёси томонда Калийнинг қораси кўриниши ҳамон бирдан улар ҳаракатга келдилар. Калий такияга кириб келар экан, ҳамма бир овоздан уни қарши олди:

— Калий, бу ёққа кел, мана бу ернинг сояси қуюқроқ.

Житу югуриб бориб Калийни қучоғига олди-да, кўтариб, ўзининг чорпоясига ўтқазиб қўйди. У ҳарсиллаб деди:

— Бобу жий, бугун сиз дилимдаги ишни қилдингиз. Падарлаънатини шундай бопладингизки, умр-бод эсидан чиқмайди. Ўзи ҳам ўлгудай манман бўлиб кетувди-да,

Калий булар дарров қаёқдан эшита қолди деб ҳайрат билан Житуга қаради.

— Кимни, нимани гапиряпсан?

— Э, ўша ўзини чаморлар оқсоқолиман деб гердайнб юрадиган ифлосни-да,— деди Банту.

— Мен ҳеч кимни урганим йўқ-ку,— деди Калий ҳушёр тортиб.

Ҳамма Калийни мазаҳ қилаётгандек пиқир-пиқир кула бошлади.

Калий йиғилганларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Дарахт тагида бир четга салласини ерга тўшаб Дину ётар эди. Калий чақирган эди, у ўзини ухлаганга солди. Калий қайта-қайта чақиравергач, охири кўзларини уқалай-уқалай ўрнидан турди-да, яқинроқ келиб, ҳадиксираган оҳангда деди:

-- Мангуни урганингни ҳеч кимга айтганим йўқ. Ишонмасанг... худо урсин агар.

— Дину, нимадан кўрқасан? Бировни ёмонламаган бўлсанг, чақмаган бўлсанг,— деди Житу Динуга далда бериб. Дину Калийнинг қоплондек вазоҳатига

қараб елкасини баттар қисиб олди ва Житуга ишора қилиб деди:

— Мен оғиз очганим ҳам йўқ. Мана бу ҳадеб сўрайверди-да, «нима бўлди, нима бўлди» деб.

Динунинг гапидан ҳамма завқланиб кула бошлади. Житу Қалийнинг билагидан ушлаб деди:

— Бобу жий, ўзингиз айтиб қўя қолинг, уриш нимадан чиқди ўзи?

— Мангудан қачон бир жўялик гап чиқувдики, уришмасанг?— деди Банту.

— Дўстларим, бирпас жим бўлинглар, ҳозир ҳаммасини Қалийнинг ўз оғзидан эшитамиз,— деди Санту йиғилганларга қўли билан ишора қилиб. Қалийдан садо чиқавермагач, жўрттага йиғламсираган оҳангда деди:

— Никку, Мангуни калтаклашибди. Бориб ўридан тургаз. Тағин ҳалигача лойхонада тупроққа қоришиб ётган бўлмасин.

Никкунинг жавоб бермаётганини кўриб Банту яна бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфглаган эди, Житу уни тўхтатди:

— Жим бўлинглар, дўстлар, бобу жийнинг ўзларидан бор гапни эшитайлик... Бобу жий, айтинг, уриш нимадан чиқди?

— Ҳеч қандай уриш-пуриш бўлгани йўқ...— Қалий бу гапни шу қадар жиддийлик билан айтдики, ҳамма жим бўлиб қолди. У Житу, Банту, Сантуларнинг бу ерда нега шердай важоҳатлию, Мангу пайдо бўлган заҳоти мушук панжасига тушган сичқондай ожиз бўлиб қолишларидан қаттиқ таажжубда эди.

Ҳеч ким миқ этмас, Қалийнинг бир оғиз жиддий гапи уларнинг чеҳрасидаги шўх табассумни шамолдай учириб кетганди. Қалий ҳамқишлоқларининг тумшайган башараларига қараб кулгиси қистади. У Житунинг сонига шапатилаб деди:

— Бугун ўша паҳлавонларингизнинг она сутини оғзидан келтирдим.

Кейин Мангу билан бўлган можарони бир бошдан ҳикоя қила бошлаган эди, йиғилганларнинг яна чеҳраси очилиб кетди. Қалий Мангунинг кўкрагидан оёғи билан босиб, бундан кейин бировга қўл кўтарганингни кўрмай деганигача айтди. Ора-чора унутиб қолдирган жойларини Дину унинг эсига солиб турди.

Бирпасда кун қиёмга келиб қолди, одамлар жачидай мизғиб олиш учун сояга чўзилишди. Қалийнинг энди кўзи илинган ҳам эдики, қасқдандир Досу қарол пайдо бўлиб, аразлаган боладай бир четда ётган Ниққудан сўради:

— Қалий шу ердами?

Қалий ўз исмини эшитиб, чўчиб кўзини очди.

— Нима? Нима гап?— деди Ниқку чорпоядаи турар экан.

— Уни оқсоқол чақиряпти.

— Ана у, мусичадай кўзларини юмиб ётибди. Кўтариб олиб кетавер,— деди Ниқку Қалий ётган чорпояга ишора қилиб.

Досунни кўриб ҳамма туриб ўтирди. Кўзларини уриштириб бир-биридан «у нима деяпти» деб сўрай бошлади.

— Досу, нима гап ўзи?— сўради Қалий чорпоядан тураркан.

— Оқсоқол чақиряпти.

Досунинг галини эшитиб, Дину кулолнинг томирида қон тўхтаб қолгандек бўлди. Тезроқ унинг кўзидан қочиш учун одамлар орасидан аста чиқди-да, қамишзор орқасига ўтиб кетди. Қалий уни қидириб атрофга кўз югуртирди, тополмагач, жилмайганича баланд овозда деди:

— Дину, эшакларингизни олиб лойхонага боринг, мен оқсоқолнинг олдидан тўғри ўша ёққа ўтаман.

Қалийнинг оқсоқол девонхонасига чақирилиши ҳаммани даҳшатга солди. Житу Досунни бир четга олиб бориб, паст товушда сўради:

— Оқсоқол Қалийни нега чақирди?

Аввалига Досу ҳеч нима демади, бироқ Житу сўрайвериб ҳол-жонига қўймагач, у ёқ-бу ёққа қараб олди-да, сирли оҳангда деди:

— Мен бугун эрталабдан бери ўша ерда эдим. Афтидан Қалий Мангунинг болаб таъзирини берганга ўхшайди. Падарлаънатни бир йўла ўлдириб қўя-қолмабди-да. Бутун туш мобайнида оқсоқолнинг оёғини уқалаб роса дийдиёсини айтди занғар. Бир-икки марта хўнграб йиғлади ҳам. Нималар деб шикоят қилганини-ку билмайман, аммо ўт бўлиб ёнаётувди.

Житу им қоқиб Бантуга нима гаплигини билдирди. Қалий ҳам Мангу билан бўлган жанжал юзаси-

дан чақирилганини фаҳмлаган эди. У Динуни лой-хояга жўнатишни Житуга тайинлади-да, ўзи Досу билан кетди. Улар сал узоқлашгач, Никку Житу билан Бантуни жеркиб деди:

— Ҳой, нега оналаринг ўлгандай мотам тутиб ўтирибсанлар?

Кейин у кўкрагига шапатилаб гапирди:

— Мангуга бас келиш қутирган ҳўкизининг шохига осилиш билан баробар. Энди Қалийнинг эсон-омон қутулиб чиқишини тилайверинглар!

Житу билан Бантунинг оғзига толқон солиб олган-дек жим турганларини кўрган Никку таъна билан деди:

— Нега энди бу ерда ўтирибсанлар? Бориб бобу жийларингни қутқармайсанларми?

Никкунинг гапларини эшитиб Житу ўзини ноқулай ҳис қилди ва энгашиб туриб деди:

— Мангу ким бўлибди, худомиди? У ҳам сен билан менга ўхшаган чамор-да. Худди Мангу полиция бошлиғи бўлиб қолгандай лоф уришингни қара-ю!

— Шу гапларингни Мангунинг олдида айтиб кўр-чи. Орқаваротдан одамлар ҳукуматни ҳам хоҳлаганча сўкаверади,— деди Никку Житунинг гижгижлаб.

Житу билан Никку ўртасида гап чўзила бошлагач, одамлар орага тушиб уларни тинчлантиришди.

Хаял ўтмай такагга Қалий кириб келди. У йўл-йўл кўйлак билан кул ранг шим кийиб олган эди. Оёғида ян-янги шиппак, бошида офтобдан сақланиш учун салла ўрнида сочиқ. Унинг ясан-тусанини кўриб ҳамманиннг оғзи очилиб қолди. Житу Қалийнинг кийимларига ҳавас билан қарар экан, севинчини яширолмай деди:

— Энди чинакам бобу жий бўлибдилар!

Никкуга бу гап нашъа қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Қолган камини оқсоқол тўлдирадн. У тунов кунн инглиз пойафзалидан олиб келувди.

Қалий унинг гапига парво қилмай, Житуга яқин келиб, деди:

— Дину билан бирга бориб эшакларга тупроқ ортиш, хўпми? Тупроқни эрталаб ўзим бўшатиб қўйганман. Мен ҳам иложи борича тезроқ боришга ҳаракат қиламан.

Қалий оқсоқол қароргоҳи томон олиб борувчи йўлга қараб юрди. Ҳамманинг кўзи унда эди. Басанга амаки унинг ортидан қараб деди:

— Қалийнинг ранги оқ бўлганида бу кийимларида у инглиз жанобдан сира фарқ қилмас экан.

— Жаноб бўлмаганда ҳам камида оқсоқол бўларди. Тунов куни Житуни оқсоқол жаноб қилиб қўйгани эсингдан чиқдими?— Никку Житуга қараб қўйди ва чорпоясини кўтарди-да, қишлоққа қараб кетди.

Никку уйининг тўғрисига келиб хотини Притўни чақира бошлади. Притў ҳужрада донг қотиб ухлаб ётарди. Никку ичкари кириб уни туртиб уйғотди ва бирпасда ҳамма гапни оқизмай-томизмай гапириб берди. Притў бошига дупатта ёпишни ҳам унутиб, Мангунинг онаси Жассўнинг уйига, сўнг Қалийнинг холаси Пратапийнинг олдига шамолдай учиб келди.

Бирпасда маҳаллада шовқин-сурон кўтарилди. Пратапий билан Жассў бир-бирини қарғаб, етти қат ернинг тагига кўймоқда эди, Гиянў бўлса уларни қандай тинчлантирсам экан деб, ҳайрон қараб турар эди.

11

Қалий мактаб орқасидаги кичкинагина майдонда тўхтаб, оқсоқолнинг уйига разм солиб қарай бошлади. Болалар ёзги таътилларининг қарийб ярмини ўйин билан ўтказадиган бу майдон анча торайиб, иморат деворлари мактаб томон анча яқинлашиб қолгандек туюлди унга.

Қалий туш пайтида Ҳарнам Синҳ ва бошқа човдҳрийлар соясида дам оладиган иккита баҳайбат бар дарахти томон кетди. Бироқ у ерда ҳеч ким йўқ эди. У тепа қисмидаги соябони қорайиб кетган дарвоза олдига келди. Бу дарвозани Ҳарнам Синҳнинг тоғаси Басава Синҳ унга солиқ йиғувчилик амали тегиши муносабати билан қурган эди. Қабулхона ҳам ўша пайтларда қурилган эди.

Қалий дарвозани оҳиста очиб, ичкарига мўралади ва ҳовлига ўтиб, дарвозани ёпди. Дарвоза очиб-ёпилганини эшитиб ит ҳура бошлади. Айвон томондан кимдир «Йўлбарс, Йўлбарс» деб итни чақирди. Бироқ ит ҳуриб Қалийга югуриб кела бошлади. Қалий ердан бир тош олиб итга ўқталди. Бу орада Досу айвондан югуриб келди-да, итни тасмасидан тутиб

ўша томонга олиб кетди ва Калийга ўтавер ишорасини қилди.

Калий девонхона томон борар экан, кўзи тева-ракда. Чапдаги айвонга иккита урғочи қўтос билан битта от боғлоқлиқ. Бундан ташқари нариги бостир-мада хўкизлар учун узун охур кўзга ташланарди. Бир чеккада хўкиз қўшиладиган икки ғилдиракли араваю битта эшак ҳам бор. Иккала айвон алоҳида-алоҳида уйчаларга бориб тақаларди. Уйчаларнинг биридан қабулхонага пастаккина девор чўзилиб кетган бўлиб, ортидан оқсоқолнинг уч қаватлик уйи мана мен деб турарди.

Калий учта пиллапояни босиб қабулхонага кўтарилди. Айвончада тўхтаб, учала эшикка бир-бир қараб чиқди. Ҳамма эшикларнинг устидан чий ташлаб қўйилганди. У қайси бир чийни кўтарсам экан деб ҳайрон бўлиб турганда бир чийнинг орқасидан оқсоқолнинг жияни Ҳардев чиқиб келди. Калий дарров таниди ва саломлашар экан, жилмайиб деди:

— Ҳардев, танимадингми?.. Мен Калийман.

Ҳардев бир лаҳза уни таниёлмай ҳайрон қараб турди-да, кейин бундан олти йил бурунги озғин бола кўз олдига кела бошлади. У Калийга ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас билан узоқ тикилиб қолди ва қувноқ оҳангда деди:

— Оббо Калий-ей, қачон келдинг?— Сўнг унинг келишган гавдасига тикилди ва қўллари билан Калийнинг мушаклари ва бўғинларини эзгилаб туриб деди:— Кучга тўлиб келибсан у ёқдан.

Калий жавоб ўрнига кулиб қўйди. Ҳардев беўх-шов гавдасини силкитиб деди:

— Эрталаблари келиб мени уқалаб турасан. Бу қишлоқда тузукроқ уқалайдиган чамор анқонинг уруғи. Ҳар замон-ҳар замонда Мангуга уқалатаману занғарнинг қўлида қувват деган нарса йўқ.

Калий кулиб туриб сўради:

— Жаноб оқсоқол шу ердамилар?

Ҳардев чийга ишора қилди-да, «киравер» деганича ўзи ташқарига йўналди.

Калий чийни кўтариб қадам қўйди-ю, остонада тўхтаб қолди. Ҳарнам Синҳ чорпояда чўзилган. Мангуга эшикдан сал нарида шифтга осиб қўйилган попукли елпиғични аста-секин тортиб турибди. Калийнинг

шарпасидан оқсоқол кўзларини очди. Утиришга ишора қилиб, бошқа ёнбошига ағдарилди. Утириш учун у ерда ҳеч нарса йўқ эди. Калий ерга ўтиришдан кўра тик туришни афзал билди. Ерда ялпайиб ўтириб олиб елпигич тортаётган Мангуга қараб қўйди.

Ҳарнам Синҳ икки-уч бор у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб олгач, Мангу елпигични қўйиб юборди ва эшик олдига келиб чақира бошлади:

— Ҳўй, Наттхў, оқсоқол жанобларига бодом яхнасидан келтир!— Мангу у ёқдан-бу ёққа қадам ташлаб юрар экан, гўё бу хонадондаги интизом учун кўпроқ у жавобгардек овозини барала қўйиб гапирар эди. Баъзан сўрида тик турган кўйи итларнинг лақабини айтиб чақира бошларди.

Бир оздан кейин Ҳарнам Синҳ туриб ўтирди. Бошига салласини қўндирди ва оёқларини осилтириб олди. Калийнинг ҳамон тик турганига кўзи тушиб унинг пешонаси тиришди. Бошқа биронта чамор бўлганда-ку, бунинг учун сўкиб бериши аниқ эди, бироқ Калийнинг савлатини кўриб, индамади. Бодом яхнасидан симириб ичди-да, Калийга деди:

— Энди ёш бола эмассан-ку, кўчада ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб шўхлик қилаверсанг. Бунақа аҳмоқона қилиқларинг билан узоққа бормайсан.

Калий оқсоқолнинг нима демоқчи эканини тушунолмади, вазмин оҳангда сўради:

— Оқсоқол жаноблари, мен гапнигизга тушунолмадим. Ҳеч ким билан уришмайман.

— Бугун сен Мангуни урибсан. Худо кўрсатмасин, бирон жойи чиқибми, синибми кетганда, бунинг учун ким жавоб берар эди?

— Оқсоқол жаноблари, аввал унинг ўзидан ўтди. Мен лойхонада тупроқ бўшатаётсам, Мангу келиб аввал мени сўкди, кейин эшакка ортилган тупроқли қопларни ағдариб ташлади. Кейин менга қараб қўл кўтарган эди, жим қараб туrolмадим.

— Бир нарса дегансанки, у сенга қўл кўтарган... Уриш Мангу билан сенинг ўртангда бўлган, лекин сен кетмон билан байталишни ургансан. Яхшиямки, кетмон унинг у ер-бу ерига тегмабди, бўлмаса нақ беш юз рупиялик жониворинини нобуд қилар экансан. Шўрлик жонивор қўрқиб шу қочгандан қочибдики,

икки киши уни аллақасрлардан тутиб келди.— деди оқсоқол тобора овозига ваҳимали тус бериб.

— Кетмон билан уриш у ёқда турсин, мен бай-талингизни кўрганим ҳам йўқ. Бу бошдан-оёқ ёлғон. Сиз Мангуни мен билан юзма-юз қилиб туриб сўранг,— деди виждон азобига чидай олмаган Қалий оқсоқол томонга бир қадам ташлаб. Ҳарнам Синҳ чорпойанинг бош томонига суяна туриб деди:

— Қишлоқда турадиган бўлсанг, одамга ўхшаб тур. Туз еган ерингнинг тузлуғига тупуришнинг хосяти бўлмайди.

— Оқсоқол, мен ҳеч кимнинг тузини еганимча йўғу, қасқдан унга тупура қолдим?— деди Қалий ўта жиддий оҳангда.

Қалийнинг бу жавобидан оқсоқол калавасини йўқотди. Шу вақтгача ҳеч бир қарол ё чамор унинг рўпарасида бу тариқа сўзлашга журъат этмаганди. У қаттиқ ғазабланган бўлса-да, ўзини босиб деди:

— Менга қара, бир-биринг билан аҳил бўлгин. Ота-бобондан қолган қандай бир давлатни бўлишолмайсанки, сенлар уришасанлар?

Қалий бир неча лаҳза жим турди-да, кейин мулоҳим оҳангда деди:

— Оқсоқол жаноблари, лойхонадан тупроқ олсам йўқ демайсизми?

— Лойхона ҳамманики. Хоҳ чамор, хоҳ човдҳрий— ким бўлмасин, истаганча тупроқ қазиб олаверсин, фақат жуда ҳам ўйиб, чуқур қилиб юбормаса бўлгани. Узоқ йили юқори маҳалладан Пуран Синҳ ўша ерни қудуқ қилиб юборди. Ёмғиргарчилик фаслида Чҳажжу Шоҳнинг урғочи қўтоси шунга йиқилиб тушиб, ходалар билан зўрға олиб чиққан эдик,— деди оқсоқол Қалийга қараб. Бир оздан кейин йингит кафтларини ишқалаб деди:

— Энди кетсам майлими?

Оқсоқол розилик бергандай бош ирғаб қўяркан, деди:

— Гапларим қулоғингда бўлсин. Яна уриш-жанжал қилар экансан, биздан ўпкалама.

Қалий ҳеч нарса деб жавоб бермади ва хайрлашиб, ташқарига чиқиб кетди.

Мангу қабулхона зинасида ўтирарди. Қалийни

кўрди-ю, кўзларини ундан олиб қочиб, айвон томон юриб кетди. Оқсоқолнинг чақирган овозини эшитган заҳоти у ўқдай учиб, хонага кириб кетди. Ичкаридан оқсоқолнинг йўғон овози эшитилди:

— Ит эмган, ҳароми, байталнинг тушовини нега ечиб қўйган эдинг?! Биров етаклаб кетса, хунини отанг тўлар эдинг? Итвачча чамор ҳар қадамда мени куйдиради.

Калий бир нафас тўхтаб қолди. У «чамор» деган номдан қаттиқ ор қилар эди. У дарвоза томон жадал юриб кетаркан, Ҳардевни уқалагани зинҳор-базинҳор келмайман, деб ўзича қатъий аҳд қилди.

Калий Ҳарнам Синҳнинг уйдан тўғри лойхона томон кетди. У ерда Житу тупроқ бўшатар эди. Калийни кўриши билан кетмонни ташлади-да, унга пешвоз чиқар эка ташвишланиб сўради:

— Оқсоқол нега чақирган экан?

— Уша Мангунинг машмашаси-да,— деди Калий бепарволик билан.

— Хўш, нима деди?

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, қайтанга Мангу шатта еди,— деди Калий ва бирдан зардаси қайнаб сўзида давом этди:— Мангу билан гаплашганда оқсоқол уни доим «ит чамор» дейди.

— Нима, бўлмаса подшоҳи олам десинми?— деди Житу,— чамор номи унга сут билан кирган, ит номи қилмишига яраша олган,— Житу кулиб қўйди-да, оқсоқол билан бўлган суҳбатни миридан-сиригача сўраб-билиб олгач, охирида қўшиб қўйди:

— Бобу, ҳалиги, менга шуни айтинг, Мангуни қаерда чалпак қилиб ташловдингиз?

— Нима эди?

— Мен ўша ерга бир пешоб қилай.

— Бунақа гапингни қўй. Ахир у ҳам сен билан менга ўхшаган битта «ит чамор-да»,— деди Калий ясама жиддийлик билан.

Калий кўйлаги билан шиппагини ечиб, бир четга қўйди ва кетмонни олиб, тупроқ бўшата бошлади. Житу ўзини четга олиб деди:

— Никку билан Притў сизни Мангунинг қўлини сиқдириб қўйибди, полиция олиб кетибди деб оламга жар солибди. Ҳозиргина мен ўша ёқдан келаётсам, Жассў чавгондаги дарахт тагида туриб сизнинг гў-

рингизга гишт қалаётган экан. Притў ҳам унинг ёнида гапни маъқуллаб турибди.

Калий ер чопишдан тўхтаб, бир нима демоқчи бўлган эди, Житу уни гапиргани ҳам қўймай деди:

— Холангиз қарғаб, кўз ёши қилаётувдилар. Притў, жиянингизни тутиб олиб кетгани полиция келаяпти, деб унинг қулоғига қуяётувди.

Калий бир нафас ўйланиб турди-да, кейин Житуга қараб деди:

— Сен уйга бориб, менга жин ҳам урмаганини, шу ердалигимни дарҳол етказ. Жассўга эса, ўглингизнинг иккала қўли ҳам соппа-соғ, у оқсоқолнинг итини мириқиб уқалаб ётибди, дегин.

Калий билан Житу лойхонадан чиққанида қуёш уфқ ортига беркинабошлаган эди. Уйига келиб қараса, тупроқ уюмининг нариги ёғидан қиралаётган хира ёруғлик унинг соясини бир кичик тоғдай қилиб кўрсатиб турарди. Калий эшак устидаги тупроқни пастга ағдарганда шамни кимдир юқори кўтарди. Бу унга интиқ ва маънодор боқиб турган холаси Пратапий эди. Кампир ўрнидан туриб Калийнинг бошидан чироқ ўғирди ва пешонасидан ўпиб туриб, титроқ овозда деди:

— Болам, нақ ажалимдан беш кун бурун ўлай дедим. Притў сени Мангунинг қўлини синдириб қўйибди, энди уни қамаб қўядилар, деб оламни бошига кўтарса бўладим!

— Мангунинг қўли сингани ҳам йўқ, мени ҳеч ким қамамоқчи ҳам эмас,— деди Калий кескин тарзда.

Шу ерда турган Гиянў чуқур уҳ тортди-да, хотиржам бўлиб уйига чиқиб кетди.

Калий холасининг гапларига парво қилмай, сочилган тупроқларни бир жойга тўплар экан, Мангу уни жанжал чиқаришга мажбур этганидан жигибийрон бўларди.

12

Қурилиш учун керакли нарсаларни йиғиб олгач, Калий пойдевор қазишга қарор қилди. Унинг ўнг томонида Бантунинг, чап томонида Никкунинг уйи бор эди. Житунинг ёрдами билан Калий пойдевор режасини тортди.

Даставвал у Бантунинг отаси ва онаси — Чонап-ром билан Тҳоқурийни чақриб, пойдевор қаердан тушишини кўрсатиб деди:

— Тагин мен сизларнинг жойингизга ўтиб кетмадимми, кўриб, кўнгилларингизни тўқ қилиб олинглар.

Бу гап эр-хотиннинг кўнглига ботди шекилли, Чонап-ром:

— Шундай дегани қандай тилинг борди? Қайтанга бизнинг деворлар ҳам сенинг ғишт деворингга суяниб жон сақлаганидан бошимиз осмонга етмайдимми?— деди.

Қалий хижолат бўлиб деди:

— Одамлар ҳар хил бўлади-да, амаки. Баъзан шу арзимаган нарса устидан катта жанжал чиқиб кетади. Шунинг учун ҳамма томонини олдиндан келишиб олган маъқул деб ўйлаган эдим.

Улар кетгач, Қалий Никкунинг уйига кириб келди ва ундан чиқиб, пойдеворни бир кўриб беришини сўради. Никкудан-ку садо чиқмади, бироқ хотини Притў Қалийдан ўпқаланган оҳангда деди:

— Қалий, худди сен билан биз шерикликка уй қураётгандай гап қиласан-а!

Никку ҳам хотинининг гапини маъқуллаб, бошини сарак-сарак қилиб турди. Қалий уларнинг таънасини ҳазилга олиб, Никкуни уйдан судрагандай олиб чиқди-да, пойдеворнинг жойини кўрсатди.

— Кўриб қўйинг, амаки, режа тўғри тортилганми, йўқми. Агар кўнглингизда бирон гап бўлса, ҳозир айтинг.

Никку рози бўлгандай бош ирғаб қўйди-да, индамай уйига қараб кетди. Шу томонга қараб келаётган Мангу ҳам унга қўшилиб, Никкуларникига кириб кетди.

Бунни кўриб Қалий ишни Никкунинг уйи томондан бошлашга қарор қилди. Житу иккаласи пойдеворнинг хомаки режаси ўрнидан пухта режа тортишга киришган ҳам эдики, Никку бошига чодра ёпинган, қўлида ингичка калтак тутган ҳолда Қалийнинг тепасига келди-да, деди:

— Бу ердан пойдевор қазинмайсан. Бу менинг ерим.

Қалий таажжуб билан унга қаради.

— Амаки, ҳозиргина сизга режани кўрсатганимда миқ этмадингиз-ку. Энди бўлса пойдевор қазий бошлаганимда бошингизга чодра ёпишиб, уришга шайланиб келибсиз?

Никку режа тортилган ерга оёғини қўйиб туриб деди:

— Бу жой меники дедимми, меники. Бу ердан пойдевор қаздирмайман.

— Амаки, бекорга шовқин солаверманг, фойдаси йўқ. Ўзингизни босинг,— деди Қалий кетмоқчи улоқтириб.

— Улсам ўламан, аммо бу ердан пойдевор қаздирмайман.

Шовқинни эшитиб, бир қанча аёл уйдан чиқиб келди. Баъзи аёллар Қалийнинг уйи олдига келиб, тўп бўлиб олди. Халойиқ тўплана борган сари Қалийнинг юрагини ваҳима боса бошлади. Талай одам йиғилганини кўриб, Никку бошқаларнинг раҳмини келтириш мақсадида йиғламсираган овоз билан деди:

— Пулим бор, ёшман, кучлиман, деб Қалий, камбағал, почор қўшилларининг ҳақиға чанг сола берадимми?.. Жоним шу ерда чиқиб кетса ҳам бунга ўз еримда пойдевор қаздириб қўймайман.

Ўз навбатида Қалий йиғилган аёлларга мурөжаат қилди:

— Мен хомаки режа олганимдан кейин буларнинг олдига кириб, бир режамни кўринг, дедим. Булар индамадилар, аммо Притў кеннойи, бизни жуда нима деб ўйлаяпсиз, дегандек ўпкаладилар. Шунга қарамай, мен Никку амакини зўрлаб олиб чиқиб, режамни кўрсатдим, улар ҳеч қандай норозилик билдирмадилар. Энди бўлса, таёқ кўтариб, бир йўла уришишга шайланиб келибдилар.

Қалий Никкуга яқин келиб, унинг қўлидан тутишга ҳаракат қилар экан, деди:

— Амаки, гапимга қулоқ солинг!

Никку бир силтаниб қўлини бўшатди-да, бақириб деди:

— Замона зўрники бўлдимми?! Қаранглар, ҳам еримни тортиб оляпти, ҳам ўзимни калтакламоқчи бўляпти.

Никку худди қаттиқ лат егандек, зўр бериб тиззаларини уқалай бошлади.

Шу пайтгача жим турган Притў эрининг тиззаларини уқалаётганини кўриб, жон аччиғида чинқириб юборди:

— Калий қутуриб кетди! Ҳаммани қон қақшатапти!—Кейин қўлларини ёйиб, қарғашга тушди:—Илоё Калийни вабо олсин! Илоё Калий ёниб ўлсин! Дарбадарликда адо бўлсин!

Пратапий жиянининг шаънига айтилаётган бундай ҳақоратларга чидаб туролмади, бирдан тутақиб кетиб деди:

— Вабо ўзингни олсин! Эрингни олсин! Узукун бировларнинг эшигини тинмирскилаб юрадиган ўша чурвақаларингни олсин!

Гиянў кампирнинг ёнида турган эди. Кампирни бир амаллаб тинчитди-да, бориб Притўнинг оғзига кафтини қўйиб деди:

— Уришган эркаклар-ку, сиз нима қиласиз ўртага тушиб, кеннойи?

— Менга гап уқдирадиган сен ким бўлдинг, манжалақи! Тарафини олгани етиб келибсан-да! Сенда шарм-ҳаё бўлганда, акаингнинг калтакларини дарров эсингдан чиқарармидинг!— деди Притў Гиянўнинг қўлини силтаб ташлаб. Гиянў хижолат тортиб, ўзини орқага олди.

Притў билан Пратапий бир-бирини қарғаб, сал хумордан чиққач, Калий холасининг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Холажон, қўйинг, бас қилинг. Худди биров бировни ўлдириб қўйгандай уриш бошлаб юбордиларингиз.

— Улдир!!! Шу кунларда ўзи қонга ташна бўлиб юрибсан. Ҳамёнимга пул тушди деб энди кўрингани орқасидан калтак олиб қувлаяпсан!— деди Притў унга сайин асабийлашиб.

Калийнинг гапидан кейин Пратапий жим бўлди. Гиянў ҳали ҳам қарғишдан оғзи тинмаётган Притўнинг овозини ўчириш учун унга яқинлашди. Бун кўриб, Притў тутақиб деди:

— Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ! Уйини Калий ўзига эмас, бунга қураётгандай ўшаларнинг тарафини олаётганини қаранглар бу манжалақини!

Гиянў бир нималар деб гудранганича дарров изига қайтди. Калийнинг азбаройи ғазабдан қони қайнаб

кетди, бироқ тўпланганларнинг кўпчилиги хотин-халаж бўлгани учун аламини ичига ютишга мажбур бўлди. Пратапий чидаб туролмади. У Притў томонга бир қадам ташлаб деди:

— Аввал чорпоянгни тагига бир қараб кўр-чи! Жуда сутдан оқ, мусичадан уволман деб ўйлайсанми ўзингни, бузуқ!

Шовқинни эшитиб Ниҳалий ҳам бу ерга етиб келди. Житунинг Қалийнинг олдида турганини кўриб, кўрқиб кетди. Ҳовлиққанича унинг олдида келди-да, қўлидан ушлаб деди:

— Юр бу ёққа, болам. Нега ўзингча келиб жанжалга аралашсан?

— Ойи, сиз уйга боринг, ётиб дамингизни олинг,— деди Житу Ниҳалийни туртиб четлатаркан.

— Болам, қутурган буқанинг ўртасида ўлиб кетмагин тагин. Сени деб кунда маҳкамага қатнашга тобим йўқ.

Житу онасига ўқрайиб қараб қўйди-да, кескин равишда деди:

— Худди мен икки яшар гўдакдай, куни билан орқамдан пойлаганингиз пойлаган.

Ўғлининг жеркиб гапириши Ниҳалийнинг суяк-суягидан ўтиб кетди, чунончи, сиқиқ овозда деди:

— Бу мени шундай қон қақшатади-да!— Кейин Пратапийга яқин бориб, деди:— Пратапий, ўзинг бунга тушунтир.

Пратапий билан Ниҳалийни биргаликда кўриб, Притў Житунинг ҳам гўрига ёшт қалай кетди:

— Икки дунёда манжалақининг боласи билан савдогарнинг оти тўғри йўлдан юрмаган. Қалтак еганинг эсингдан чиқдими, тагин кекирдагингни чўзиб қолибсан? Ўл, йигит бўлмай, ўл!

— Сенинг кимлигингни мен жуда яхши билман,— деди Житу жаҳл билан.

— Аёлларнинг уришига аралашиб нима қилсан?— деб Қалий Житуни койиб берди.

Житу кетмонни олиб, Никкуга ташланди:

— Ҳозир абжағини чиқараман! Ҳаммаси мана шу ифлосдан бўлди!

Никку ўзи томон хезланиб келаётган Житуни кўриб, дағдаға билан деди:

— Қани, яқини келиб кўр-чи! Бурдалаб ташлайман! Ҳаромидан бўлган, ўзини жуда инглиз жаноб деб ўйляпти, шекилли.

Житу Никкуни энг ифлос сўзлар билан сўқди-да, яна унга ташланди, бироқ Қалий унинг билегидан маҳкам тутиб қолди.

— Житу, тентак бўлма!

Житунинг бу ҳолатини кўриб Притў яна ҳам тутақиб кетди.

— Илоё тухумингга ўт тушсин! Илоё қирчинингдан қийилгин! Баданларинг ириб оқсин!

Притўнинг бир қарғишига Ниҳалий ўнтасини қайтариб турди. Бу ёқдан Пратапий ҳам унга қўшилиб турди. Притўга эса унинг ёшгина қизи Лаччў қўшилиб қарғарди. Уларнинг овози бошқа ҳар қандай овозни босиб кетмоқда эди. Худди ўнтача жоди бирваракай шовқин солиб ишлаётганга ўхшарди. Гианў уларни тинчлантираман деб куйиб-пишарди. Айланиб келиб яна Притўнинг қаршисида пайдо бўлганди, у шанғиллаб берди:

— Йўқол кўзимдан, бузуқ! Ҳамманинг олдида акасининг номусини тупроққа қорган жувонмарг!

Бу сафар Гианўнинг ҳам зардаси қайнаб кетиб жаҳл билан деди:

— Хола, оғзингизга қараб гапиринг!

Пратапий Притўга бостириб келаркан, деди:

— Дунёда андиша, юз хотир деган гаплар бўларди. Сенда ўша ҳам йўқ экан. Бўй етган қизни ёмон-отлиқ қилиб, уялмайсанми, бешарм!

— Сенинг шунақа тарафингни олиб тургандан кейин бузуқ бўлмай нима бўларди. Сенга у ким эди бўлмаса?

— Притў, сен ҳаммани ўзингдай деб биласан. Ҳар қанақанги беандиша аёл ҳам олдингда ип эшолмай қолгани ёлғонми? Кўчага чиқдинг дегунча, ўнта эркакни ўзингга дум қилиб оласан. Қизинг бўлса, бир йўла йнгирматасини ўзинга дум қилиб олади. Қилмишларингни жуда тез эсингдан чиқарибсан. Хў ўша уйда кун бўйи қолиб кетадиган човдҳрийлар бугун айтадиганини айтяпти. Бу ёғини сўрасанг, кўзбойлогичларнинг даврасигача кириб боргансан.

Притў кампиришиг гапларига жавобан теша тегмаган қарғишлардан йиғирматасини инъом қилди. Пратапий қўлларини ўйнатиб гапида давом этарди:

— Сен Наттҳа Синҳиниг ўйнашисан... Юқори маҳаллалик Хараг Синҳиниг модасисан... Бобаклик Лома Чаманлаълнинг қанжиғисан... Қишлоқдаги бўз йиғитлар у ёқда турсин, теваракдаги қари-қартаңлар ҳам қолмаган сендан. Юзингга эшакнинг терисини қоплаган экансан. Унта боланинг онаси бўлсанг ҳам қизларга ўхшаб на ўсмани, на сурмани, на ясантусанни қўясан!

Притў ҳам енг шимариб жангга киришиб кетганди. Бошидаги дупатта сирғалиб тушиб, қачондан бери ерда ётар, кўйлагининг ёқалари очилиб кетганди. Болалари қўрқиб оёқларига ёпишиб олганди. Хотинлар ҳамон бир-бирини қарғгани-қарғгани эди. Бу қарғишлар орасида номи тилга олинмаган биронта бу маҳаллалик одам қолмаганди. Калий билан Житу ўзларининг насл-насаблари ҳақидаги янги-янги тафсилотларни эшитиб, номусдан ерга кириб кетмоқда эдилар. Никку ҳам бўйнини ҳам қилганча ерга мук тушиб ўтириб қолганди.

Гап аёллар зотидан кўтарилиб, болалар билан катталарга бориб етганини кўрган Калий холасининг қаршисида қўл қовуштириб ялина бошлади:

— Холажон, бас қилинг деяпман! Нега одамларга кулги бўласиз?!

Пратапий жим бўлиш у ёқда турсин, баттар бақириб гапира бошлади. Ҳансираб нафас олар экан, жиянини қўли билан четлатиб туриб деди:

— Шошмай тур, болам, мени қон қилиб юборди бу яшшамагур. Бугун бир ёқли қилмагунча қўймайман уни.

Калий холасини бундай аҳволда биринчи бор кўриши эди. Кампир бамисоли олов бўлиб ёнмоқда эди. Охири Калий уни қўлидан тортиб орқага олиб ўтдида, уйдан узоқроқ жойга, чавгон томонга етаклаб кетди. Кампир дам-бадам орқасига қайрилиб, шанғиллаб Притўни қарғар эди. Аёллардан бир қанчаси у билан изма-из келарди. Притў анчагача овозини барала қўйиб вайсади-ю, бироқ унга бас кела оладиган кимса топилавермагач, ҳовуридан тунга бошлади.

Калий холасини чавгонда қолдириб, Притўнинг олдига келди ва унинг қаршисида қўл қовуштириб, бош эгиб ялинаркан, деди:

— Холажон, оёғингизга йиқиламан! Олдингизда йигит бошимни эгиб, тиз чўкаман! Сиз мана шу бошимга юз кавуш уриб, бир санани! Бутун қишлоқдаги супуриндини олиб келиб бошимга тўкинг— фақат шу томоша ўлгурни тўхтатинглар! Мен сизнинг ўғлингиз бараварман. Жонимни ҳам суғуриб олинг, розиман.

Шундай деб Калий Притўнинг оёғига эгилган эди, у ўзини орқага олди.

— Бу нима қилганинг?— деди у Калийнинг гапларидан кейин сал ўзига келиб.

— Холажон, сояга келинг, офтобда туравериб ўзингизни олдириб қўясиз.— Калий ерда ётган дупатани олиб қоқди-да, Притўнинг қўлига берди.

Калийнинг бу ҳаракатларидан жаҳли чиққан Житу минғирлаб деди:

— Кетмон билан бошига яхшилаб тушириш ўрнига бу ялмоғизнинг оёғига йиқилишини қара.— Шундай деб у нафрат билан юзини тескари ўгирди. Притў аввал бошини ҳам қилиб ўтирган Никкуга, сўнгра болаларига қаради. Болаларнинг кўзи жиққа ёш. Калий болаларни ўз олдига чақирди-да, бошларини бир-бир силаб деди:

— Чумчуқдай чирқиллашларини кўриб, жигарим пора-пора бўлиб кетди.

Болалар Калийга мўлтираб қарай бошладилар. Уларга қараб туриб Притўнинг ҳам юраги эзилиб, уларни бағрига босди.

Калий Никкунинг олдига борди-да, қўлларини қовуштириб деди:

— Амаки, шаштингиздан қайтинг. Мен ҳаммасини сиз айтгандай қилиб бажараман. Қаердан кўрсатсангиз, пойдеворни ўша ердан қазий, агар, йўқ керак эмас, десангиз, майли уй қурмаганим бўлсин. Одамларга бекорга кулги бўлганимиз қолди, холос. Турнинг энди, бу ердан кетайлик.

Калийнинг бу сўзларидан Никку устидан совуқ сув қуйилгандай тили калимага келмасди. Калий девор соясига чорпоясини қўйди-да, Никкун шунга ўтқазди. Бир бола елпигич топиб келиб, уни елпий

бошлади. Притў ҳам эрининг олдига келди. Болалар тўрт томондан у ерни қуршаб олдилар. Қалий ҳаммага кўзадагн муздек сувдан қўйиб берди.

Қалий ҳовуридан тушиб қолган эр-хотинни елпир экан, ётиги билан гап қотди:

— Амаки, энди айтинг-чи, сиз нимадан хафа бўлган эдингиз? Агар майли десангиз, мен ўз еримдан бир қулоч сизнинг деворингизга қолдирай. Лекин шуни айтиб қўяй, ёмғирда сизнинг ҳам, меннинг ҳам деворимни сув ювиб, қулаб тушиши ҳам ҳеч гап эмас.

Никкудан садо чиқавермагач, йигит Притўга қараб гапира бошлади:

— Кеннойи, сиз айта қолинг. Амакимнинг мияларига ҳеч нарса келмаяпти.

— Мен нима дейман? Эркакларнинг ишига маслаҳат бергувчи мен ким бўлибман?— деди Притў кифтини учуриб. Шундан кейин Қалий яна Никкуга уқдира бошлади:

— Амаки, гувалак девор жуда қўпол, энли бўлади, гиштин девор эса бунинг тескариси—ихчам, чоққина бўлади. Туриб ўзингиз бир қаранг, деворингизга тиг теккизганим йўқ.

Никку ҳамон индамасди. Қалий яна унинг хотинига юзланиб деди:

— Кеннойи, ўзингиз сўраб кўринг. Амаким мен билан гаплашишни истамайди, шекилли.

Притў эрини койиб берди:

— Нега гапирмайсиз? Тилингиз танглайнингизга ёпишиб қолганми?

Никку бошини кўтарди. Унинг лаблари пир-пиради ва синиқ овозда деди:

— Бошда менга сен деворимнинг ярмини ағдариб ташлагандай бўлиб кўринган эдинг.

— Энди кўзингизни катта-катта очиб, яхшилаб қаранг-да, кўнглингизни тўқ қилинг,— деди Қалий.

Никку ҳеч нима деб жавоб бермагач, Қалий хурсанд бўлган оҳангда деди:

— Бекорга шунча вақтимни олдингиз. Бир чақага қиммат гаплар кимга керак эди шу!— Кейин у кулимсираб Притўга савол берди:— Кеннойи, бу нега сиз мени бунча қарғадингиз? Сиз ростданам мени шунчалик ёмон кўрасизми?

— Сейи ёмон кўриб ўлибманми. Сен нима-ю, болаларим нима, улардан ҳам зиёд кўраман сени, — деди Притў хиёл қизариб.

— Нега бўлмаса мени бунчалик қарғадингиз?

— Амакинг билан уришаётганинг учун-да. Хотин зотининг эрига юраги ачимайдими, мен ҳам гапириб юбордим.

— Қачон мен амаким билан уришибман? Мана, ўзидан сўранг. Мен унга оғзимни ҳам очганим йўқ.

— Бу ўзи шунақа лақмаларнинг лақмаси. Биров роса ўргатган бўлса керак-да... Бошига чодра ёпиб, қўлига калтак олиб уйдан чиқаётганида мен уни бирон иш-пиш билан кетаётибди, деб ўйлабман. Бу ерга келиб ер талашиши кимнинг хаёлига келибди дейсан, — куйиб-пишиб деди Притў. — Худонинг зорини қиламанки, шу ҳам далага чиқиб, меҳнат қиладиган кун бормикан деб.

Бир оз жимликдан сўнг Қалий деди:

— Кеннойи, энди майли десангиз, мен ишни бошлай.

Притў эрига қаради. Никку на «ҳа» деди, на «йўқ».

— Бундоқ одамга ўхшаб гапирсангиз-чи, — деди Притў зарда билан. Кейин Қалийга қараб деди: — Бу гуниг бўлиб қолган.

Притў яна бир зуғум қилиб эрини қистовга олган эди, у хириллаган овоз чиқариб деди:

— Қўлингдан ушлаб турибманми? Жой сеники, кўнглинг хоҳлаган ердан қазийвер-да.

Бир оздан кейин Никку билан Притў уйларига кириб кетди.

Қалий билан Житу кетмонларни қўлларига олишди. Житу кетмон сопини маҳкам тутиб деди:

— Пойдевор қазини аввал Никкунинг девори ёнидан бошлаймиз. Унга ишониб бўладими? Ҳозир бундай дегани билан бир оздан кейин бошқа нарса деб келади.

Қалий Житуга маъноли қараб туриб деди:

— Тўғри айтасан, ҳализамон яна таёқ кўтариб келиб қолиши ҳеч гап эмас.

Шундан кейин иккаласи икки томондан пойдевор қазинига киришди. Притўнинг болалари эса бир-бирга кесак отиб ўйнай бошлашди.

Никку билан Қалийнинг ярашганини эшитиб, Мангу ғазабидан ёниб кетди. Бу пайтда Никку шишллаб ухлаб ётарди. Мангу унинг оёқларини куч билан силкалаб тортган эди, Никку чўчиб уйғониб ўрнидан туриб ўтирди. У бир зум Мангуга қараб турди-да, кейин ғўнғиллади:

— Мангу, ўйинни бой бердик. Сенинг айтганингга кириб, на ишга бордим, на бу ёқдан бир нарса унди. Уйда бир чимдим ҳам ун йўқ. Сув ичавериб ҳаммамизнинг ичимиз ширдон бўлиб кетди.

— Итдан бўлган, бир умр косанг оқармайди! Сендек бедавога ўша сув ҳам ҳайф!— ўшқирди Мангу.

— Менга нима дейсан? Қалий режа тортган ерда ётиб олдим. Сўкдим, дўқ қилдим, жаҳли чиқиш ўрнига олдимга келиб, ялиниб-ёлворди. У менинг деворим тагидан ярим қулоч ерни қолдиришга ҳам рози бўлди.

— Боплаб алдабди. Сен бўлсанг битиб турган ишнинг пачавасини чиқардинг. Ўрнингда мен бўлганимда тўрт-беш рупия ундирган бўлардим,— деди Мангу нафрат тўла нигоҳларини тикиб.

Пул сўзини эшитиб, Притўнинг қулоқлари динг бўлди. «Қалийнинг сандиғи тўла пул экан-да, Пратапий кунда эллик марта унинг қулфини текшириб туриши бежиз эмас экан», деб кўнглидан ўтказди у. Притў муштини эрининг тумшуғи тагига келтириб деди:

— Бу ландовурнинг қўлидан шу пайтгача нима иш келувдики, энди келади? Бировлар йўқни йўндиради, бу бўлса оғзидаги ошни ҳам эплаб ютолмайди. Асли пешонаси шўр бўлмасам, шу куйдургулик билан куйиб ўтаманми? Худо эртaroқ бунинг жонини олганда-ку, бир нонхўр камаяр эди.

Кейин Притў Мангуга зарда қила бошлади:

— Сен ҳам бунга маслаҳат бердинг-у, ўзинг оқсоқолникига урдинг-кетдинг. Бу ўлгур сутдай тошгани билан яна бирпасда кўпикдай ўтиради-қолади. Қалий келиб икки-уч оғиз ширин сўз айтган эди, бу унинг пойдеворини қазиб беришга ҳам тайёр бўлиб ўтирибди.

Бунг эшитиб Никку тутакиб кетди ва хотинининг етти пуштини битта қилиб сўка бошлади:

— Ўзинг эмасми уни «ўғлим, ўғлим» деб эсинг кетган? Сал бўлмаса қучоқлаб бағрингга босаётган эдинг-ку.. Кошки мен сенинг маккорлигингни энди кўриб турган бўлсам.

Мангу бу иккаласининг орасидан гап қочаётганини кўриб, тинчитаркан, деди:

— Ҳали гишт қолипдан кўчганича йўқ. Энди пойдеворнинг ярми қазилибди. Шундай одамлар борки, иморат битгандан кейин жанжал кўтардилар. Тушдан кейин Қалий ишини давом эттиргани келганда, сен ўша ерга чорпоянгни қўйиб ётиб оласан. Қолганини менга қўйиб бер.

Мангу, Никку бунга нима дер экан, деб унинг оғзини пойлай бошлади. Никкуга бу гап маъқул тушмади, шекилли, Мангуга иккиланиб қаради. Қалий билан бўладиган жанжални ўйлаб ичидан зил кетаётган бўлса, пулни ўйлаб жони кираётган эди. Мангу унинг иккиланганини кўриб, елкасидан силтаб деди:

— Эркакмисан? Эркакдай иш қил!

— Бу фақат уйни болаларга тўлдириш учун эркак. Қўлидан шундан бошқа бит ўлдириш ҳам келмайди,— деди Притў эрини баттар ерга уриб.

Никку хотинига ўқрайиб қараб қўйди-да, тутила-тутила деди:

— Хўп, сен айтгандек қилиб яна бир ҳаракат қилиб кўраман. Аммо ўзинг ҳам шу ерда бўл...

— Агар ўлжани қўлга киритолсанг, сени бир обизамзамга тўйдираман.

Ичкилик номини эшитган заҳоти Никку бирданига жонланиб кетди ва чорпоядан тураркан, деди:

— Агар кечгача қазилган жойни ҳам тупроққа тўлдирмасам, башарамга туф де.

Никкунинг шу заҳоти бошига чодрани ўрай бошлаганини кўриб, Мангу терисига сиғмай кетди ва усти-устига йўталиб, бадмаст буқадай ташқарнига отилди.

Кун оғиб, Житу билан Қалий пойдевор қазигани келганида Никку аллақачон бошига чодрани ўраб, қўлида калтак тутиб ўша ерда ётиб олибди. Бунг кўриб Қалийнинг пешонаси тиришди, бироқ у кулиб туриб, мулойимлик билан деди:

— Э амаки, офтобда нега ётибсиз? Турнинг, чор-поянгишни сояга олиб берай.

Унинг мулойимлик билан айтган гапларидан Никку аввалига бир оз ийингандай бўлди, бироқ пул ва ичкиликни эслаши билан тағин теляба тўнни тескари кийиб олди ва қовоғини уйиб деди:

— Эрталаб сен мени алдаб ярим пойдеворни қазиб олдинг. Бўлди, бошқа қаздирмайман.

Житу ҳам Калийнинг олдига келди-да, унинг елкасидан қоқиб деди:

— Никку амаки нима деяпти?

Калий бўлган гапни айтиб бергач, Житу кулиб туриб Никкуга деди:

— Амаки, мавридсиз ҳазил зилга айланади. Турнинг, ишимизнинг белига тепманг.

Никку Житуни ёмон сўз билан сўқиб деди:

— Йўқол кўзимдан, бузуқнинг боласи! Бир урсам, нақ ерга кириб кетасан!

Бунга жавобан Житу хандон ташлаб кулди ва Калийга қараб деди:

— Калий, оқсоқол билан ўзингиз гаплашиб қўйинг. Бу мени тириклай ерга кўмаман деб қўрқитяпти.

Калий Никкуга яқин келиб, ғоят жиддий оҳангда деди:

— Амаки, нима қиласиз вақтимизни олиб. Турнинг ўрнингиздан, мен сиз томондан ярим қулоч ерни қолдирдим-ку.

— Ким бўлибсан жуда ер қолдирадиган? Сеннинг ниманг бор эди ўзи? Худди ерлик-сувлик бойхўжадай осмондан келишингни қара-ю!— деди Никку қўшни йигитни масхаралаб.

— Амаки, ўша ерлик-сувлик бойхўжа ҳам бир қарич ер учун бунақа жанжал қилмаса керак. Агар сизнингча мен ерингизга хиёнат қилаётган бўлсам, жамоа кенгашини чақириб, масалани ҳал қилиб олинг.

— Мен ҳеч қанақа кенгаш-пенгашни билмайман. Еримга хиёнат қилаётганинг етмай, мени қўрқитмоқчи ҳам бўляпсанми?— деди Никку овозини кўтариб.

Эрининг овозини эшитиб, ҳалидан бери эшик орқасида пойлаб турган Притў ташқарига чиқиб кел-

ди-да, оғзидан боди кириб-шоди чиқиб Қалийни қаргай кетди. Чавгондаги дарахт тагида ўтирган Пратапийнинг қулоғига хабар бориб етиши биланоқ у ҳам Притўнинг авлод-аждоди гўрига гишт қалаганча етиб келди. Иккала хотин ўртасидаги жанжал хасга тушган оловдек бирдан аланга олиб кетди ва кўз очиб-юмгунча бутун маҳалла жам бўлди. Чопа-чопа такадан эркаклар етиб келишди.

Қалий Никкуни чорпоядан кўтариб турғазишга уринаркан, деди:

— Амаки, бундоқ ўрнингиздан турсангиз-чи! Мен сиз билан ҳозир орани очиқ қилмоқчиман.

— Бу ердан менинг ўлигим чиқади,— деди Никку унинг қўлини силтаб ташларкан.

— Қўйинг амаки, душманларингизнинг ўлиги чиқсин,— деди у Никкуни чорпоядан турғизишга ҳаракат қилиб, бироқ Никку чорпояга яна ҳам маҳкамроқ ёпишиб олди. Унинг жанжал кўтариш пайнда эканлини англаган Қалий жаҳл билан деди:

— Боринг, оқловчингизни олиб келинг! Мен у билан орани очиқ қиламан!

Қалийнинг бу гапни эшитиб одамлар хахолаб кулиб юборди.

Шу аснода осмондан тушгандай пайдо бўлган Пҳатту бобо бориб Никкунинг чорпоясига чўкаркан, деди:

— Никку, энди сен бола эмассан. Эртага қизингни эрга чиқариб, қайната бўласан, индинга, қараб-санки, бир этак неваранинг бобосиан. Ақл билан иш тут, уриш-жанжалдан нима чиқади!

— Сен ким бўлдинг менинг ишимга аралашадиган? Бир оёғи гўр оғзига бориб қолгану, тагин бировларнинг қўлтигидан оламан, деб чиранади-я!— деди Никку чолни туртиб. Ёнида турган Банту уни ушлаб қолмаганда Пҳатту бобо ерга ағдарилиб тушарди.

— Эркак кишида лафз деган нарса бўлиши керак. Эрталаб яхшиликча рози бўлиб кетган эдингиз, энди яна тониб турибсиз. Шу ҳам инсофданми?— деди Банту таъна қилиб. Одамлардан бир қанчаси унинг гапни қувватлади. Ингилганларнинг ҳаммаси унга қарши эканлигини кўриб, Никкунинг ранги қув ўчди. Ботасини эмизаётган Притў эрини гижгижлаш учун

кўкрагини чиқарди-да қўлларини ҳавода ўйнатганча, шанғиллаб кетди.

Пхатту бобо замонага лаънатлар ўқиганча у ердан кета бошлаганда Житу Никкунинг тепасига келиб дагдага қилди:

— Амаки, нессигида жўнаб қолинг, бўлмаса чорноя билан қўшиб кўчага улоқтираман.

Никку булғалаб сўкканча Житуга таёғи билан ҳамла қилди. Қалий чаққонлик билан унинг қўлидан таёғни юлқиб олиб улоқтирди.

— Амаки, бир муштлик ҳолингиз йўқ. Мен индамаганим сайин бошимга чиқиб кетяпсиз.

Никку Қалийнинг қип-қизил кўзларига тик боқишга дош беролмай нигоҳини ерга олди. У Қалийга жавоб бериш учун оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Мангунинг қутқули овози эшитилди.

— Мен ўз жойимда ўтирибман, қани, қўзғатиб кўр-чи,— деди Никку жонланиб.

Қалий хап сеними дея у томон хезланган эди, Мангу дўқ уриб деди:

— Никку амакининг олдига яқинлаша кўрма, хўй! — Кейин атрофдагиларга мурожаат қилди. — Ҳаммангнинг кучинг Никку амакига етибди-да, уни хўрлаганларинг-хўрлаган.

Мангунинг ҳадисини олган Никку ҳам шер каби чорноя устида тик туриб, деди:

— Қани, биронтаг белкурак кўтариб шу ёққа қадам бос-чи, бошингни сапчадай узаман!

Притў ҳам Никкуга яқинроқ келиб турди ва бағрида биғиллаётган чақалоғини овутиш учун оғзига кўкрак тутар экан, ўшқирди:

— Еримизга кўз олайтирганнинг қонини ичман!

Ишнинг тобора пачаваси чиқаётганини кўрган Қалий кетмонини улоқтириб, Никкунинг олдига келди.

— Амаки,— деди у,— шу, бировнинг қутқисига учиб нега жанжал кўтарасиз? Ўз ишингизни биллиб қилсангиз-чи!

Житу ҳам Никкуга худди шундай танбеҳ берганини кўриб, Мангу жеркиб ташлади:

— Сен ўзинг кимсан ўртага суқиладиган? Жуда доно бўлиб кетибсан-ку! Онаси кўчама-кўча тиланчилик қилади-ю, боласи одамларга ақл ўргатади.

— Сен ўзинг қанақа доно бўла қолдинг? Қун бўйи оқсоқолнинг кавушини ялайсан, бу ерга келиб кекирдагингни чўзасан? Бунчалик ўзингдан кетмасанг бўларди, ё тунов куйги калтак эсингдан чиқдимми?— деди Житу Мангуга нафрат билан қараб.

Мангу бўралаб сўкинган кўйи таёғини кўтариб Житуга даф қилгач, Қалий уларнинг ўртасига келиб, Мангуга кўкрагини ғоз қилиб туриб олди.

— Билиб қўй; бу мен билан Никку амаки иккаламизнинг орамиздаги можаро. Борди-ю, сен келиб қўшиладиган бўлсанг, бошқалар ҳам қараб турмайди. Бўлар-бўлмасга қозилик қилаверишинг ҳам яхши эмас.

— Қозилик қилишни ҳам худо лойиқ кўрганга буюради. Қани, Никкунинг еридан пойдевор қазийдиган мардни бир кўрай.

— Мен қазийман!— деди Қалий қўлига кетмон олиб. Ўзи томон девдай бостириб келаётган Қалийни кўриб, Никкунинг капалаги учиб ирғиб тушди-да, бир четга бориб турди. Қалий чорпояни пойдевордан нарироққа суриб қўйиб кафтларини бир-бирига ишқалади.

Мангу Никкуга бақриб деди:

— Балого қараб турибсанми? Бундоқ бориб тўхтатсанг ўласанми?

Шунда ҳам Никку қимир этавермагач, Мангу уни Қалий томонга итариб юборди. Қалий уни қўлидан тутиб қолди. Мангу иккинчи бор Никкуни Қалийга қараб туртгач, шўрлик Никку ўзини тутолмай, гишт уюми устига ағдарилиб тушди ва «Вой ўлдим» деб бақриб юборди.

Никкуни ўридан турғазини, унинг пешонасидан қон оқарди. Қонини кўриб йиғилганлар саросимада тарқала бошлашди. Ана энди Притўнинг соч юлиб фарёд уришини кўрсангиз! Онадан кўриб болалари ҳам уввос сола бошлашди. Қалий қўлидаги кетмонни ташлади-да, Никкуни у ердан кўтариб чорпояга ётқизди. Ҳолсизликдан Никкунинг юзи девордай оқариб кетганди. Мангу эса оёғи куйган товукдай типирчилаб деди:

— Мана, энди қўлга тушдинг. Энди сени турмага тикмай қўймайман.

Шундай деб у кетди.

эгаси деб билмайман. Менинг ёруғ оламда тупроғу ахлат уюмидан бошқа бисотим йўқ.

— Бу тупроғу ахлатнинг ҳам ҳаммаси сеники эмас. Унинг тупроғини қишлоқ лойхонасидан олиб келгансан,— деди оқсоқол зуғум ва таҳдид билан. Чҳажжу Шоҳ яна унинг қўлидан қисди.

— Қалий, Никку жанжал кўтарган экан, бундоқ оқсоқолнинг олдига югуриб кела қолмабсан-да! Шугина можарога бир-биринининг кучинини кўрсатиш энциди?— деди у.

— Шоҳ жий,— деб жавоб берди Қалий,— эрталаб у чин дилдан рози бўлди. Ишонмасангиз, хоҳлаган одамдан сўранг... Тўғрисишни айтсам, бу касофат Мангунинг иши. Нуккуни йўлдан урган ҳам, гиж-гижлаб жанжал қўзғаган ҳам, кейин уни гиштларнинг устига итариб юбориб, бошини ёрган ҳам мана шу Мангу бўлади.

— Ёлгон! У Никкуни камбағал, почор, деб унинг ҳаққига хиёнат қилмоқчи бўлди.

— Бу маҳалладагиларнинг ҳаммаси ҳам камбағал. Менинг қанақа ошиб-тошиб ётган давлатим бер экан?— деди Қалий.

Мангу кекирдаги бўғилгудек бақриб гапира бошлаганда, Чҳажжу Шоҳ қўллари билан қулогини беркитиб деди:

— Мангу, секинроқ гапирсанг-чи, бу ердагилар қар эмас.— Кейин оқсоқолга юзланди.— Никкунинг ҳам мияси йўқ. Узининг фойда-зарарини ўйлаш кирак.

Никку ҳамон чорпояда оҳ-воҳ қилиб ётарди. Қалийдан қора чақа ҳам ундирилмаслигига унинг ақли етгач, ётган жойндан оқсоқолнинг оёғига эгилиб зорлана бошлади:

— Оқсоқол жаноблари, тамом бўлдим. Бошим ёрилди.

Притў ҳўнг-ҳўнг йиглаганча болаларининг ҳаммасини оқсоқолнинг рўпарасига олиб келиб деди:

— Оқсоқол жаноблари, қаролийгизга бир нима бўлгудай бўлса, мана бу жўжаларнинг ҳоли нима кечадди?

Ҳарнам Сийҳ нима қилишни билмай турарди. Бўлган гапларини бундоқ торозига солиб кўрса, Қалийнинг айтишларини гуноҳи йўқлиги маълум бўляпти. Бир

кўнгли шартта жўнаворай ҳам деди, бироқ можарони бир ёқлик қилмаса яца бўлмасди. Охири у дўкандорга юзланди:

— Шоҳ, уриш-жапжалга арзигулик ҳеч гап йўқлигини бу пастларга қандай тушунтирса бўлади?

Чҳажжу Шоҳнинг кўзи Пҳатту бобога тушди.

— Маҳалланинг каттаси сенсан, буларни ўзинг йўлга сол.

Пҳатту бобо қўлидаги ингичка таёқни ерга қўйди-да, қўлини қулоғига теккизиб деди:

— Шоҳ жий, Никкуга эгамнинг ўзи ҳам ақл киргизолмайди. Йўлга солмоқчи бўлиб уриниб кўрувдим, қолдим балога, ўлдираман деб нақ пайимга тушди... Хўш, энди Мангуга келсак... У мен билан худди олти яшар бола билан қилгандай муомала қилади. Хуллас, бу маҳалладан фаришта кўтарилган... Ҳозир бу бу ерда нуқул муттаҳамлару беҳаё хотинларнинг сўзи сўз, гапи гап...

Чол гапини тугатганича ҳам йўқ эдики, йўлнинг муюлинишидан кимнингдир сўкинган овози эшитилди. Овоз эгасини таниган Чҳажжу Шоҳ жилмайганича деди:

— Дҳаррам човдҳрний келяпти.

— Юр, тезроқ кетайлик бу ердан, қонуншунос келиб қолди, — деди Ҳарнам Синҳ.

Қўлида таёқ ушлаган, озғин, узун бир одам пайдо бўлди. Халойиқ унга йўл берди. У белига белбоғ боғлаб олган, бошида эса оппоқ салла. Дҳаррамнинг асл исми Наттҳа Синҳ эди. Ҳар қандай одамнинг ишига аралашиниши ўзининг бурчи деб билгани учун одамлар унга юқоридаги лақабни берган эди. Ихтиёридаги бор ерни сотиб, еб қўйган эди. Хотини у билан икки йилгина турмуш қуриб, безурриёт ёруғ дунёдан кўз юмиб кетганди. Наттҳа Синҳ икки нарсани: қонун талашиш билан судлашишни ўлгудай яхши кўрарди. Иши бўлса-бўлмаса ҳар икки ё уч кунда бир маҳкамага бормаса кўнгли жойинга тушмасди. Гоҳ чин, гоҳ ёлгон гувоҳликлар бериб, кунини ўтказиб юрарди. Ҳамма ундан чўчир эди, кўчада яхши-ёмон сўзининг фарқига бормади, шартта гапириб ташлайверарди. Унга қариялар давраси ҳам, ёшлар давраси ҳам бирдай эди. Мана бу оқсоқол экан, мана бу чамор экан

деб одам ажратиш унга бегона эди. Шу боисдан ҳам қишлоқни ундан яхши биладиган кимса йўқ эди.

Дҳаррамни кўриши билан Притў ўзини уриб йиғлашга тушди.

— Оқсоқол, Қалий қаролингни уриб, бошини ёрди.

— Қим у — Қалий? — деди Дҳаррам атрофга аланг-жалаң қараб.

— Макҳанинг ўғли.

Дҳаррамнинг хаёлида аввал бир манзара намоён бўлди, шу заҳотиёқ унинг ўрнини иккинчи бир манзара эгаллади. У Қалийни таниб сўради:

— Ие, бунинг бошини сен ёрдингми? Ўзингга маълум, бундай жиноят 302 моддага тааллуқлидир. Қатта жиноят бу. Етти йилгача қамоқ жазоси берилиши мумкин.

Буни эшитиб йиғилганларни ваҳима босди. Қонуни яхши билишда Дҳаррамнинг олдига тушадиган йўқлигини ҳамма билар эди. У мана маи деган адвокатларни ҳам мот қилган пайтлар бўлган.

Кейин у қўшимча қилди:

— Жазо бўлганда ҳам энг оғир жазо: турмада темир тегирмон юргизишга тўғри келади.

Буни эшитиб Гиянўнинг томирларидаги қон музлаб қолгандек бўлди. У бенхтиёр баланд овозда деди:

— Никқунинг бошини Қалий эмас, Мангу ёрди. — Овоз эгасини таниб олиш учун одамлардан бир қанчаси аёллар тўдасига қаради.

Дҳаррам деди:

— Бу баёнот содир бўлган воқеа учун берилаётган гувоҳга ўхшаб кетаяпти. — Кейин у Мангуга юзланди. — Сен унинг бошини нега ёрдинг?

— Мен ёрганим йўқ. Бунинг бошини анави ёрди, — Мангу Қалийга ишора қилиб.

Чҳажжу Шоҳ бўлган воқеани бир бошдан ҳикоя қилиб бермоқчи бўлиб гап бошлаган эди, Дҳаррам жеркиб ташлади:

— Жим бўл! Жуда оқловчи бўлиб кетибсан! Аввал иккала томоннинг ўз оғзидан эшитиб олай-чи!

Чҳажжу Шоҳ хижолатини яшириш мақсадида яна гап қотди:

— Наттҳа Сипҳ жаноблари, мен буларга жанжални бости-бости қилиб юбора қолдинглар, деб келиштираётган эдим.

— Тайёр қонун турганда, келшувчиликка балъ борми? — деди у Чҳажжу Шоҳга ўқрайиб қараб. Чҳажжу Шоҳ Ҳарнам Синҳнинг қўлидан тутиб деди:

— Юринг, кетдик, оқсоқол, мана, Наттҳа Синҳ ўз оёқлари билан келиб қолдилар. Улар ишни хамирдан қил суғургандай битирадилар-қўядилар.

Улар кетгач, Дҳаррам ерга туфлади-да, Никкуни сўроққа тутди:

— Сен унинг пойдевор қазизиға нима учун қаршилик кўрсатаётган эдинг?

— Тақсир, у менинг еримга даъво қилаётган эди, — деди Никку синиқ овозда.

— Ерингга даъво қилаётган бўлса, нега патворийга¹ бора қолмадинг? У ўлчаб, ерингни чиқариб берар эди. Оламини бошингга кўтариб, нега дод соласан? Патворийни чақирайми?

— Патворийни рози қилишга ёнимда ҳемири ҳам йўқ эди, — ишнинг пачаваси чиқаётганини кўрган Никку энди баҳона қилишга ўтди.

— Уни ўзим рози қиламан. Фақат шу ишни бир ёқлик қилиб олайлик, — деди Калий Дҳаррамга қараб.

— Икки рупияга рози бўлармикан? — деди Дҳаррам ўзинча Калийнинг чоғини билмоқчи бўлиб. Бир оз сукутдан кейин яна давом этди:

— Аслида бунақа иш учун ҳеч қанақа ҳақ-пақ олинмайди. Лекин ана шу ширинкома берилмаса, патворий ҳали жариб йўқ, ҳали қишлоқнинг режа қоғози йўқ деб пайсалга солиши мумкин.

Калий хўп дегандек бош ирғади ва Дҳаррам Житунни чақариб, виқор билан деди:

— Чолиб бор-да, патворийни олиб кел. Мени айт. Узи билан жариб ва қишлоқнинг режа қоғозини ола келсин.

Бундай иш учун патворий бир рупия олишини ҳамма биларди. Лекин Дҳаррам икки рупия деб ўз хиссасини ҳам нақд қилиб қўйди. Житу кетгач, у Калийга қонунни яхшилаб тушунтирди. Ора-чора у гоҳ Никкуни сўкиб қолар, гоҳ кимларнингдир устидан мазаҳ қилиб кулар эди. Гапларидан бу ерга йиғилган

¹ Патворий — ер ва ер соягини ҳисоб-китоб қилиб берувчи қуйи мансаб эгаси.

лар ҳам роса мириқиб кулмоқда, боя ҳукм суриб турган умумий танглик аста-секин юмшамоқда эди.

— Патворий қани?— деб сўради Дҳаррам бир оздан кейин ёлғиз қайтиб келган Житудан.

— Тақсир, уни тополмадим. Идорасининг эшиги қулф экан.

— Лийлў суюқнинг кошонасида ўтирган бўлса керак,— деди Дҳаррам киноя билан. Кейин патворийнинг шаънига бир арава ҳақоратни тўкиб соларкан, қўшиб қўйди:

— Падарига лаънат ўша Лийлўнинг иши тугамадн-тугамади-да. Бўғизланган мол гўштидан еб¹ буқадай куч йиғиб олади-да, қоронғи уйдан чиқмай ётади.

Аёллар уятдан юзларини яширишди, эркаклар хахолаб кулишди, Дҳаррам ҳам жилмайиб қўйди.

— Ўлгудай ичидан пишган одам. Қулоқма-қулоқ элга жорня бўлмасин деб нуқул «бир иш» билан кетган бўлади. Лекин мендан бир гапни яшириб бўларканми? Мен ернинг тагида илон қимирласа биламан.

Шу тариқа Дҳаррам одамларни кулдириб ўтирди. Анчадан кейин Житу жариб кўтариб келиб қолди-да, ерга ташлай туриб, «патворий жий келяптилар» деди. Ҳаял ўтмай бир қўли билан дхўтийсининг учидан тутган ҳолда гердайганча патворийнинг ўзи ҳам пайдо бўлди. Дҳаррам унга кўзи тушиши билан баланд овозда деди:

— Бу ерда одамлар бир-бирининг гўштини еяптию, сен бўлсанг қўрғончада оёқларингни уқалатиб ётганинг-ётган. Қишлоқнинг режа қоғозидан Макҳанинг ўгли Калийнинг уйини топгин-да, ерини чиқариб бер.

Патворий харитадан Калийнинг уйини топди ва ерини жариб билан ўлчаб кўриб, деди:

— Калийнинг ери Никкунинг ерига ярим қулоч ўтади.

Бунн эшитиб Дҳаррам баттар тутақиб кетди ва Никкуни болохонадор қилиб сўкиб деди:

— Кўрдингми, бунинг ери сенинг ерингга ярим қулоч ўтган экан. Борди-ю, у сени судга берса, нима бўлшининг билармидинг?! Ҳў сендақа зўравондан

¹ Чаморлар тонфасига мансуб кишилар ҳаром ўлган молнинг гўштини ейдилар. Сўйилган гўштни кейин гуноҳ саналади.

Ўргилдим! Оламни бошга кўтариб дод солади тагин! — Кейин у Қалийга юзланди. — Бунинг деворидан ярим қулоч ўлчаб, йиқит. Агар бу жанжал кўтарадиган бўлса, уриб-уриб абжағини чиқар.

Қалий икки рупня чиқариб Дҳаррамга тутқазди. Дҳаррам олдинга чиқиб Қалийнинг қўлидан тутди-да, Никкунинг деворидан ярим қулоч кенгликдан йиқитишни яна бир карра ўқдириб, патворий билан жўнаб кетди. Мангу аллақачон ғойиб бўлган. Никку ҳам инграганча у ердан қорасини ўчирди. Притў болаларини судраб эрининг орқасидан эргашди. Аста-секин қолганлар ҳам битта-битта тарқай бошлади. Намозгар чоғида у ерда Қалий ва холасидан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Қалий хомуш ҳолда кампирнинг олдига келиб ўтирди. Холасининг узуқ-юлуқ нафас олаётганини кўриб юраги баттар ғаш тортди ва ўрнидан туриб пойдеворини қазишга тутинди. Бу ҳам унинг қоронғи дилини оз бўлса ҳам ёритишга фойда бермагач, кетмонни ташлади-да, холасидан сал нарига бориб ерга ўтириб олди. Не-не умидлар билан яна қишлоғига қайтиб келганини хаёлидан ўтказар экан, тўсатдан, қайтиб кетсаммикин, деган ўй кўнглидан кечарди, ўзича қишлоғимни қўмсаб юрадиган жуда ҳам олис ерларга бош олиб кетсам қандай яхши бўларди, деб орзу қиларди у.

14

Қалий Чоунинг нариги қирғоғидаги кўзбойлоғичлар маҳалласи томон бораётганда Ниҳалийга дуч келди. У яғири чиққан унгури тагидан қандайдир бир идишни яширганча жуда эҳтиётлик билан битта-битта қадам ташлаб келарди. Қалий тез-тез юриб унга яқинлашди-да, баланд овозда «хола» деб чақирди. Кампир чўчиб қўлидаги идишни яна ҳам маҳкамроқ ушлаб олди. Қалий кулиб туриб унинг унгури томонга ишора қилиб деди:

— Хола, яшириб олиб кетаётганингиз ёғми дейман?

— Қаёқда, болам... Ёғ юзини кўрмаганимга ҳам печа замонлар бўлди. Сенга айтсам, Житу, дунёга келганда ярим сер ёғ еган эдим. Ёғнинг ранги қанақа бўлади, таъми қанақа бўлади — эсимдан ҳам чиқиб кет-

ган... Айрон олиб келяпман. Айрон қаёқда, сувнинг ўзи. Қандай замонларга қолдик, бир қошиқ суюқ айрон сўрасанг, бой хотинларнинг қўли дағ-дағ қалтирайди. Кўнгилдагидай айронлар ҳам арзанда бўлиб қолаётир.— Ниҳалий идишни унгури тагидан чиқариб Қалийга кўрсатаркан, деди:— Сен чой ичасан, шундайми? Пратапий айтаётувди, жияним айронга қайрилиб қарамайди деб.

— Йўқ, хола, унақа эмас. Ахир, айрон бэр бўлса чой ичаманми? Шаҳарда кунда айрон ичардим. Бу ерда эса айрон йўқ. Сут топишга бир-икки уриниб кўрдим, бироқ тополмадим. Қишлоқда ҳамма нарса ни тилаб оласан. Зўрлаб олиб бўлмайди. Шу, уйни битириб олгандан кейин битта сигир олсамми деб юрибман.— Қалий бўйинини чўзиб идишнинг ичига кўз ташлади.

— Болам, сенинг пулниг бор. Истаганнигни қила оласан,— деди Ниҳалий идишни қайта унгури тагига яшира туриб.— Житу неча кундан берн, ичим ўтдай ёнапти, айрон бўлса бир туз солиб ичардим, деб кўп айтди. Уйда туз бор-у, айрон йўқ эди. Кеча ўнтача уйдан йўқлаб чиқдим, ҳаммаси, ёзда сигиримнинг сути қуриб қолади, деб битта гапни айтади, холос. Бугун Пҳатту бобонинг хотинига худонинг зорини қилиб ёлборган эдим, ўша берди ярим коса айронни.

Қалийнинг ўзи билан бақамти келаётганини кўриб, тагин меникига келаётган бўлмасин дея Ниҳалийнинг кўнглига ғулғула тушди. Борди-ю, шундай бўлиб чиқса, Житунинг насибаси яримта бўлди деявер! Баҳона билан шу топда бировникига кириб ҳам бўлмайди. Чунки кимникига кирмасин, айронни қаердан олдингиз, деб суриштириши аниқ. Чунончи, кампир Қалийни уйга олиб кирмаслик ниятида деди:

— Болам, Житу сеникида эмасмиди? Эрталаб тонг қоронғусида чиқиб кетганича дараги йўқ. Ким билади, қаёқларда юради... Дарвоқе, ўзингга йўл бўлсин?

Қалий кампирнинг дилидаги шубҳани тушунди-да, муғамбирона жилмайиб деди:

— Мен ҳам Житунинг кўргани келаётган эдим. Агар у уйда бўлмаса, кўзбойлоғичлар маҳалласига ўтиб келаман. Томга бордон керак эди.

Уйига етиб келишгач, Ниҳалий шошиб ичкарига

кирди-да, шартта эшикни ёшиб олди. Кампирнинг Житунни суйиб эркаланлари кўз олдига келди-ю, Қалий кўзбойлогичлар маҳалласи томон жадал юриб кетди.

Дарёнинг нариги соҳилидаги чакалакзорлардан ўтгач, Қалий бозингарлар маҳалласига бурилди. Одамлари мушук, тулки ва чиябўри гўштини тановул қилгани учун бу маҳалла бошқа қишлоқлардан чеккароқда жойлашган эди. Сирасини айтганда, бу жониворларнинг гўштига қишлоқдаги ҳар бир кишини ҳам қаттиқ ўч деб бўлмайди, аммо пандит Сантрам бундай таомнинг соясини кўрса саккиз чақирим нарига қочарди. У лойдан турли қўғирчоқлар ясагани, қўлдан қизиқчилик келганидан ташқари яна бордон ва тулки ичагидан чилвир ҳам ясар эди.

Ёш бозингар Ҳушия билан унинг амакиси Рўда Қалийни кулбалари ёнида қарши олишди. Қўлини пешонасига соябон қилганча Рўда Ҳушиядан сўради:

— Ким келяпти?.. Бу одамни қишлоқда ҳеч кўрмаганман. — Ҳушия ҳеч нима деб жавоб бермади, у келгиндини таниш учун икки кўзини Қалийдан узмай қараб турарди. Нотаниш кимса жуда яқин келганидан сўнггина Ҳушия хурсанд бўлиб, «Қалий келяпти» деб юборди.

— Қапақа Қалий?

— Чамор Қалий-чи?

— Қайси чамор Қалийни айтяпсан?

— Қишлоқдан кетиб қолган эди-ку. Шаҳардан кўп пул топиб келган дейишади,— деб жавоб берди Ҳушия.

— Жуда уддабурро йигит! — дея Рўда олдинга икки қадам ташлади.

Қалий анча яқин келгач, Ҳушия унга қараб турди ва чархпалак бўлиб бир айланди-да, рўпарасига бориб турди.

— Салом, Қалий, аҳволларинг қалай?

— Узинг қалайсан? Яхши юрибсанми?— деб Қалий қўл бериб, у билан сўрашди ва Рўда томонга юриб, салом берди.

— Ваалайкум ассалом!—Рўда ҳам Қалийдан ҳолаҳвол сўрай кетди.

Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашишгач, Қалий деди:

— Ҳушия, ҳозир ҳам бордон ясайсизларми ё касбни ўзгартириб юбордингларми?

— Шу вақтгача қишлоқда ҳеч ким касбини алмаштирганми? Бордон қиламиз-да. Нима, ер ҳайдармидик!.. Хўш, бордон сенга нега керак бўлиб қолди?— деди Рўда.

— Калий уй қуряпти,— деб унинг учун Ҳушия жавоб берди.

— Ие, шунақами?— деди Рўда таажжубланиб.— Пишиқ гиштданми ё?..

— Пишиқ гиштдан деса ҳам бўлади, хом гиштдан деса ҳам.

— Неча хоналик?

— Битта даҳлиз, битта уй ва ошхона.

— Уйларнинг неча болорлик?

— Даҳлизга иккита, уйга иккита, ошхонага битта.

— Ун олти бордон кетар экан-да,— деди Рўда бармоқлари билан ҳисоблаб чиқиб.

— Пули қанча бўлади?— сўради Қалий.

— Узинг билиб бераверасан. Бизлар жуда қанақа судхўр эдикки, тийин-тийинининг ҳисобиغا борсак.

— Энди-да?

— Айтдим-ку ўзинг биласан, деб... Одамлардан битта бордонга ўн икки анна оламиз, сендан ўн анна оламиз-да. Лекин қулнинг ўргилсин бордон қилиб бераман. Ип ўрнига тулки ичагидан қилинган чил-вир билан боғлайман.

Қалий чеккадаги кулба ёнида ўйнаётган болаларга қаради. Ҳушиянинг укаси болаларга ўйин ўргатмоқда эди. Болалардан биронтаси хатога йўл қўйса, у қўлидаги хипчин билан тушириб қоларди. Қалий болаларнинг ҳаракатларини қизиқиб томоша қилар экан, деди:

— Ҳушия, ҳали ҳам қизиқчилик қиласанми ё ташлаб юбордингми?

— Томоша қилувчи бўлмагандан кейин ким қизиқчилик қиларди. Улгудай қалтис иш. Ҳаромий шунга жуда қизиқади, барибир бир-икки лат егандан кейин унинг ҳам ҳафсаласи пир бўлади.

— Саккиз йил олдин у мушук боладайгина келарди, энди эса девдай йигит бўлибди. Ажойиб одам бўлади,— деди Қалий ҳамон ўша ёқдан кўзини олмай. Кейин Ҳушиядан сўради:

— Нега унинг отини Ҳаромий қўйгансизлар? Бошқа от топилмай қолганмиди?

Хушия-ку жим тураверди, бироқ Рўда ўзини туголмай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Отаси болалигидан уни Ҳаромий деб чақирарди. Бунинг биринчи сабаби шуки, у бошданоқ ёввойи мушукдай олғир эди. Иккинчи томондан, унинг ранги оқ. Айтишларича, оқ юзли фуқаро билан қора юзли браҳман иккаласи ҳароми бўлар эмиш... Бора-бора унинг оти шунақа бўлиб қолди. Энди у қачон биров билан кураш тушгудек бўлса, димоғдорлик билан «ҳа, шошмай тур, сен ҳали Ҳаромийнинг совунига кир ювмагансан» деб қўяди.

Шундай деб Рўда яна хандон ташлаб кулди.

Калий киссасидан бир рупиялик пул чиқариб деди:

— Амаки, мана бунинг олиб қўйинг, хамир учидан патир. Қолганини бордонларни қилиб берганингиздан кейин оласиз.

— Бу нимаси, бизга ишонмаганингми?— деди Рўда.

— Нега энди ишонмаганим бўлар экан? Бу иш пишди дегани бўлади,— деб жавоб берди Калий.

— Менга берган пулнинг қоғозданми?— деди Рўда пулни кўздан кечирар экан.— Шаҳарда шунақаси юрар эканми?

— Ҳа, шунақаси юради.

— Пулнинг аҳволи шу бўлса, бошқа нарсаларини сўрамаса ҳам бўлар экан,— деди Рўда ташвишланган оҳангда, сўнгра ўз кулбаси томон жадал юриб кетди.

Калий Чоунинг кечиб ўтиб, дурадгор Санта Синҳнинг дўконига йўл олди. Бу дўкон қишлоқнинг кунботар томонидаги йўл устида жойлашган. Дўкон иккита хонадан иборат бўлиб, уста биттасида иш қилса, иккинчисида яшар эди. Лекин ишнинг кўпчилик қисмини ҳовли саҳнидаги жамун дарахти тагида бажарарди. Юқори маҳаллада ўзининг отамерос ҳовлиси бор бўлса ҳам ёлғиз ўзи бўлгани учун дўконда яшар эди.

Унинг асосий иши қишлоқ деҳқонлари учун омовчилик ва зарур бўлган бошқа ёғоч асбоблар тайёрлаш ҳамда шуларни тузатишдан иборат эди. Бу

нинг учун у ҳар қўш чоғида баҳорги ва кузги ҳосил ҳисобидан бир ботмон-бир ботмон капсан олар эди. Иморатга ишлаганидан оладиган ҳақи ҳисобдан ташқари эди.

Калий дўконга кириб келганда уста Санта Синҳ ҳовлида юрарди. У тиззадан келадиган тор дхўтнийда бўлиб, бошига оқ-сарик тусли салла ўраб олганди. Кулба девори тагидаги това осилган ўчоқда ўт ёнар, унинг ёпида бир хамирли идиш кўзга ташланарди. Калий унга салом берди. Уста соқолини бармоқлари билан тараб деди:

— Келсинар, келсинлар, чаморлар шаҳзодасининг қадамларига ҳасанот!

Калий жилмайиб қўйди.

— Ҳа, уста, нон пиширяпсизми?

— Шунақа, оғайни, нон пишириб берадиган хоти-чимиз йўқ. Начора, қўлдан келганча эплеймиз-да.

Уста кичкина бир зувала узиб, товага ёпди. Бирпасда ноннинг ранги аввал сарғайиб, қора тортди, кейин бирдан дуд кўтарилди бошлади. У яна бир зувалани ёйиб, товага ёпди. Нондан чиққан буғ уннинг бармоқларини куйдирди, у қўлини шартта тортиб олиб пуфлади. Унг қўлига буғ кўпроқ тегди, шекилли, дарҳол сувга ботириб деди:

— Теша, арра, болтага ўрганган қўл билан нон пишириб бўларканми?

Шундай деб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Уста олтига нонни пишириб олгач, товани пастга олди. Учоқда ёнаётган тарашаларни қўлида эзгилаб ўчирган эди, тутун бурқсий бошлади. Ачишган кўзларини ишқалай-ишқалай уста деди:

— Бўйдоқлик билан ўтган умр худди чала ёнган ўтиннинг ўзи, фақат тутайди, холос, иситмагани ҳам етмагандай, кўзингдан ёшингни оқизиб йиғлатади.— У яна қаҳ-қаҳ уриб кулди ва кир сопол идишдан қайнатилган сабзавот олиб, устига қўйди-да, оғзини тўлдириб ея бошлади.

Калий уни диққат билан кузатаркан, деди:

— Уста, ҳар куни қўлингизни куйдириб юрасизми? Уйланиб олсангиз бўлмайдами? Дўконингизга барака кирарди.

Дурадгор навбатдаги луқмани чайнаб айрондан бир қултум ютдида, болохонадор қилиб сўкинди.

— Мен учун дунёдаги ҳамма қизлар опа ё сингил, аёллар-она бўлади. Бир ёстиққа бош қўйиши керак бўлган қиз ё ўлиб кетган, ё ҳали онасининг қорнида ётибди.

Санта Синҳ нон еб бўлиб, идиш-товоқларни йиғиштириб ичкарига қўйиб чиқди ва кавушини оёғига иларкан, чамор Нанд Синҳни сўкиб туриб деди:

— Билмайман, миҳ қоқаётганда қарамайди, шекилли. Қийганимда нуқул оёғимга бир нарса ботади.

— Бу камчилигингизни бошқа бирор пайтда тўлдириб оларсиз,— деди Қалий кинояли оҳангда ва Санта Синҳнинг қулоғига оғзини олиб бориб сўради:

— Уста бува, Нанд Синҳнинг қизи Пашў сизга қанақа қариндош бўлади?

— Ит билан фоҳишага ўхшаган қариндош. Мен сенга айтсам, Қалий, кўз очиб кўрган хотининг — хотин. Уни хоҳла бошингда кўтар, хоҳла оёғинг тагида босиб сақла — сенга биров фиринг демайди. Аммо бегона аёл худди сур байталга ўхшаган бўлади: бугун бу ерда бўлса, эртага бошқа бир жойда, — деди Санта Синҳ кўзларини сузиб.

Бир зумгача уста миҳнинг қадалишидан қутулишга ҳаракат қилиб кавуш ичида оёғини ўйнатиб турди, кейин соқолини силаб сўради:

— Хўш, қандай шамол учирди?

— Уста бува, мен бир ғиштин иморат қурмоқчи эдим. Пойдевор ўрнини қазиб қўйдим.

— Э-ҳа, Никку билан жанжаллашиб қолган сенмидинг? Менга Нанд Синҳ айтувди, Қалий билан Никку сал нари-бери бўлиб қолди деб. Ушанда Қалий дегани сен эканинг хаёлимга ҳам келмабди. Тўғриси-ни айтганда, қишлоқда ит билан чаморни эсда сақлаб қолиш жуда қийин, бири келиб, бири кетиб турмай-дими,— деди Санта Синҳ кулиб.— Шундай қилиб уй қуряпман де.

— Уста бува, сизнингча, ит билан чамор бара-варми?

Санта Синҳ унинг жаҳли чиққанини кўриб, елкасига қоқди-да, юпатиб деди:

— Ҳазиялашдим. Сен бўлсанг кўнглингга олиб ўтирибсан. Жаҳлни тупуриб ташлагини-да, муддаодан кел.

Қалий жаҳлини босгунча хиёл вақт ўтди. Унинг

ичида гўё илон тўлғонарди. Уста неча марталаб билмай айтиб қўйибман, кечир, деб изи сўрагандан кейингина Қалий ғамгин оҳангда деди:

— Ғиштич уй қурмоқчи эдим.

— Жуда маъқул.

— Ё сиз ўзингиз тиклаб беринг, ё бироқ уста тоғиб беринг.

— Мен ўзим тиклаб бераман уйингни.

— Кунига қанча оласиз?

— Бошқа усталар қатори-да. Ҳозир кун байи — биру чорак, бир ярим руниядан кетяпти. Мен биру чоракдан оламан.

— Яхши. Қачондан бошлайсиз ишни?

— Сен қачон десанг, шунда. Тўғрироғи ҳозироқ бошлашга тайёрман. Шу кунларда икки қўлим бўш. Дўконнинг иши касод.

— Эртага бошлай қолинг бўлмаса.

— Дуруст. Эртага эрталаб уйингда бўламан. Лой тайёр бўлиб турсин, ғишларга сув сепиб қўй.

Санта Синҳ Қалийга разм солиб қаради. Қалий кетишга чоғлангач, уста тўхтатиб деди:

— Қалий, сенга бир гапни айтиб қўймоқчи эдим... Биз ишлаган жойимизда тушлик билан кечликни уй эгаси ҳисобидан қиламиз. Сеникида эса бунинг иложи йўқ, шунинг учун овқат пулини алоҳида бериб қўя қол. Тўрт анна бўлади.

Қалий бўшашиб катта йўл томон юриб кетди.

15

Бошида сават кўтарган Лаччқў ҳовлига кириб келиши билан Ҳарнам Синҳнинг жияни Ҳардев девор тагидаги баланд от охурига миниб олди-да, унга қараганча аллақандай қўшиқни хиргойи қила бошлади.

Ҳардев йнгирма-йнгирма бир ёшлардаги бўйдоқ йнгиб бўлиб, эртаю кеч кўзбойлогичларнинг болаларига ўзини уқалатар ва қош қорайди дегунча улар билан муштлаша кетарди. У қора ипак чилвирдан олтин тумор ўтказиб, бўйнига осиб олган. Чап билагига қувваттумор тақиб олган, ўнг қўли билагининг юқорисидан ўзининг исмини, битта сонига маймулар тангриси Ҳануманининг, иккинчисига аллақандай парининг суратини ўйдириб олган. Унинг кўйимларидан

доим хушбўй ёғларнинг атри бурқсиб туради, кучини баданга сиғдиролмаётгандай, чайқалиб юрар эди.

Лаччхў қайрилиб унга қараб қўйди-да, шошиб отхона томон юриб кетди, Ҳардев навбатдаги қўшиқни хиргойи қила кетди.

Ўзининг келганини Ҳардевга билдириб қўйиш ниятида қабулхонада ўтирган Мангу қаттиқ-қаттиқ йўталиб қўйди. Ҳардев унга кўзи тушиб, баланд, овозда деди:

— Мангу, томоғингга нима тиқилиб қолган? Чиқмаётган бўлса, айт, таёқ билан туртиб чиқариб қўяй.

Мангу ўтирган еридан туриб Ҳардевнинг олдига келди ва ҳиринг-ҳиринг кула бошлади. Мангунинг ҳамма гапдан воқиф эканини дарҳол англаган Ҳардев жаҳл билан деди:

— Нега эшакка ўхшаб хирр-хирр қиляпсан?

Мангу унинг жаҳли чиққанини кўриб жим бўлиб қолди ва бир оздан кейин унга яқин келди-да, сирли оҳангда деди:

— Тақсир, Притўнинг қизи Лаччхў шу бўлади.

Ҳардев ҳайрон бўлиб унга қаради. У Мангунинг нима демоқчи эканини англолмади.

— Очикроқ гапирсанг-чи. Нуқул жумбоқли гап қиласан-а?!

— Яъни, Ҳардев жий, мана бу Притўнинг қизи Лаччхў бўлади, деяпман,— деди Мангу сирли қараб.

— Бунисини-ку эшитдим. Буидоқ давомини айт.

— Тақсир, Притўнинг кимлигини наҳотки билмасангиз?

— Биладан.

— Унда қизини ҳам кўриб қўйинг. Бир вақтлари оқсоқол хўп мурувват кўрсатган байталнинг қулуни шу бўлади.— деди Мангу ва яна ҳиринглаб кула бошлади.— Хўжайин, белингизда белбогингиз бор, айғирдай ариллаб турган бўз йингитсиз. Кучингизни нимага ишлатишни билмай, баданингизга сиғдиролмаяпсиз!

Ҳардев ўзининг кенг ўмрови, бақувват сонлари, таранг мушакларига бир-бир қараб қўйди-да, иккала қўлини керштириб деди:

— Машқ қилганмиз-да, чаморвой, чиниққанмиз. Ёг еганмиз, сут ичганмиз. Сенга ўхшаб қоп-қора арпа нони кавшамаганмиз.

— Шунн айтаман-да. Биронта чамор қизи нафла-
ниб қолса дейман.— Мангу яна ҳиринглаб кулди ва
қўшиб қўйди.— Жаноб, менинг кўп нарсага ақлим
етади, ойни этак билан ёпиб бўлмайди.

Ҳардевнинг қаттиқ жаҳли чиқди ва уни бир ёқлик
қилмоқчи бўлиб шайланган эди, Мангу унинг авзойи-
ни кўрибоқ қўл қовуштириб ёлвора бошлади:

— Кечиринг мени, хўжайин, бу гапларни фақат
сизга яхшилик қилиш мақсадида гапирдим, холос.
Бу ёввойи кабутар эмас, хонаки кабутар. Донни кў-
риши билан шундоқ кафтингизга келиб қўнади.

Мангунинг сўзларини эшитиб ва унинг аянчли чеҳ-
расини кўриб Ҳардев ғазабдан тушди ва қувноқ
оҳангда деди:

— Оббо Мангу-ей, гапни жуда топиб гапи-
расан-да.

Мангу Ҳардевнинг елкасига қўлини қўйди ва уни
бир четга олиб бориб, деярли пичирлаб, ниманидир
тушунтира бошлади. Ҳардев унинг гапини эшитиб
орқага тисарилди. Қўрқувдан унинг ранги қув оқа-
риб, лаблари пир-пир уча бошлади.

— Хўжайин деган ҳам қўрқар эканми? — деди
Мангу унга шиғов бериб.

Қўрқув ҳақидаги гап Ҳардевга қамчидай туюлди.
У гердайиб туриб деди:

— Худди мени билмагандай гапирасан-а, ча-
мор!— Мангунинг қулогига алланима деб шивирлади
ва кейин иккаласи бир-бирининг қўлини шундай қат-
тиқ сиқдики, бечора Мангу анчагача қўлини уқалаб
қолди.

Лаччхў гўнгни ташлаб келгач, Ҳардев димоғдор-
лик билан уни чақириб деди:

— Ма, отхона эшигининг калитини ол. У ерда буг-
дой машоғи сочилиб ётибди. Ушани йиғиб, ола кет.
Отхона эшигини очиқ қолдир, сал ҳавоси тозалансин.

Лаччхў ҳеч нарсага тушунмади. Бир қарорга кел-
гунча, қўли беихтиёр калит томонга чўзилди ва са-
ватни ташлаб отхона томон юриб кетди.

— Хўп бўлмаса, мен борай. Тозимга кучала бе-
ришим керак. Қуёпнинг ҳидини тез оладиган бўла-
ди,— деб Мангу қабулхонага қараб кетди.

Ҳардев охур ёнида турган кўйи гоҳ Мангуга, гоҳ
дарвоза томонга, гоҳ Лаччхўга қарар эди. Лаччхў

отхона эшигини очди-ю, Ҳардев ўша томонга интилди, аммо икки қадам юриб тўхтаб қолди ва Мангуга қарай бошлади. Мангу қўли билан тезроқ борсангчи ишорасини қилди. Қиз тез-тез қадам ташлаб отхона томон юриб кетди.

Лаччхў ичкари кириб кетди. Отхона сомонга лиқ тўла эди. Бир томонда гўзапоялар сочилиб ётар, яна бир томонда машоқлар. Лаччхў машоқларни йиғиш қулай бўлсин деб эшикнинг бир табақасини ёпиб қўйди. У эгилиб машоқни олиш учун қўлларини узатган эди, бирдан сийнасида бир жуфт қўл сирғалаётганини сизди. У босиқ бир чинқирди-да, ўзини қутқариш учун оёқларини ҳар томонга ура бошлади.

— Қўйиб юбор мени!

Бироқ Ҳардевнинг чангали ғоят қаттиқ эди. Лаччхў оёқ-қўлнинг типирлатишдан бошқа ҳеч нарса қилолмади. Унинг баданлари аста-секин бўшашди.

— Қўйиб юбор мени, бўлмаса оқсоқолга айтиб бераман,— деди қиз товуши хириллаб.

— Нима-нима? Худди ойнмқизларга ўхшаб осмондан келишини қара!

Анчагача уларнинг остидаги гўзапояларнинг қисирлагани эшитилиб турди ва яна бир оздан кейин Ҳардев отхонадан чиқиб, ҳовлини тарк этди. Лаччхў ўша ерда, сомон устида ўтирганча қолаверди. Бироқ у ташқаридан кимнингдир оёқ шарпасини эшитиши билан шошиб ўрнидан турди-да, этагига машоқ териб солишга тутинди. Этаги тўлғач, эшикнинг иккала табақасини ланг очиб юборди. У саватини олди-да, ён тарафдаги эшикдан оқсоқолнинг хонадонини томонга ўтиб кетди. Саватни бир четга қўйгач, юрагидаги аламини бир амаллаб босиб овоз берди:

— Бегойим, пон бериб юборинг!

Ҳовлида Девраний идиш чаяётган эди. У Лаччхўга қараб қўйдида, бекаси чақириб қолиб, ичкарига кириб кетди. Ҳаял ўтмай у кечадан қолган, бозланган поиларни кўтарганча қайтиб чиқди. Лаччхў халтаси ўринга қўлларини чўзган эди, Девраний кўзларининг пахтасини чиқариб сўради:

— Халтанга нима бор?

— Нима бўлса, ўша-да, сенга нима? Сен нонини беравер мевга,— деди Лаччхў кулишга уривиб.

— Мана бу машоқни қаердан олдинг?

— Жаноб Ҳардев бердилар, — Лаччхў ўзининг янги жароҳатига тирноқ урди. Девраний қизга маъноли қараб, ичкарига кириб кетди. Лаччхў кетмоқчи бўлиб турганида бегойим чиқиб газабдан титраб-қақшаб деди:

— Ҳой, нима қилиб қўйдинг? Бу машоқ уруғликка олиб қўйилган эди-ку! Уларни нега олиб кетяпсан?

— Бегойим, мен ўзим олганим йўқ. Менга жаноб Ҳардев бердилар. Булар моллардан қолгани дедилар, — деди Лаччхў баданидан тер қўйиб.

— Кун дўзахдай ёнапти-ю, буларга қаёқдан мол тега қолди? Уша ўлгур Мангуга юз айтаман, отхонанинг эшигини очиб, шамоллатиб тур деб. Хўжайин билиб қолса мени нақ ўлдирадилар, ҳа! Сен бўлсанг мендан бир оғиз сўрамай-нетмай ҳаммасини кўтара жўнабсан. Тўк дарров!

Бека саватни оёғи билан Лаччхў томонга суриб қўйди. Лаччхў машоқларни саватга тўкди-да, бўм-бўш халтани кўтарганча ташқарига йўл олди.

16

Притў дам-бадам кўчага чиқиб, Лаччхўнинг йўлига кўз тутар, ундан дарак бўлавермагач, ичкарига кирар, ерга ўтириб олиб яна оҳ-воҳ қиларди. Никку чорпояга узала тушганча нуқул қоринини уқалар, оғзига келганини вайсарди. Болалари гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан онаси ёнига йиғлаб келарди-да, ундан юпанч ўрнига қарсиллатиб тарсаки еганча чириллаб жўнаб қоларди.

Никку бир амаллаб чорпоядан турди-да, хотинининг олдига келиб ўтирди.

— Очликдан қорним шунақанги бураб оғрияптики! Бир бурда нон емасам, ҳозир жоним чиқиб кетади, — деди.

Отасини кўриб болалари ҳам Притўнинг қошига жам бўлди. Притў чап қўли билан пешонасига шап уриб деди:

— Бугун нимага Лаччхў ҳаяллаб қолди экан-а...

Кейин у «нон», «нон» деб чирқиллаётган болаларини юпата бошлади. Бироқ уларнинг хархашаси баттар ортганини кўриб, уришиб берди:

— Бунча меннинг гўштини чўқилайсанлар, қуз-
ғунлар, сабр деган нарса борми сенларда?!

Оналарнинг қарғиши ва уришларидан жим бў-
лиш ўрнига болалар баттар шовқин сола бошлашди.
Эрталабдан бери ярим коса-ярим коса айрондан
бошқа ҳеч вақо оғизларига олмаган болаларнинг бу
шовқини ўринсиз эмаслигини Притў билиб турарди.
У эринчоқлик билан ўридан турди-да, ошхонага
бориб бўш идишларни кўздан кечира бошлади. Бо-
лалар ҳам у билан изма-из ошхонага кириб келишди.
Притўга қўшилиб улар ҳам идишларга мўралаб қа-
рар, бироқ идишларни ҳам қоринларидек бўм-бўш
кўриб, маъюс тортар эдилар. Идишлардан ҳеч бир
нарса чиқмагач, Притўнинг хўрлиги келиб кетди.
Оғзи кенг мис қозончанинг ичини бўлса ўргимчак
уяси босиб кетибди. Бунни кўриб фиғони фалакка чиқ-
ди. Заҳархандалик билан овозини чиқариб деди:

— Бу қозончани ойим менга келин бўлиб туш-
ган жойида кунда овқат пиширади деб совға қил-
ган бўлса керак. Келганимдан бери шўрлик ўчоқ
юзини кўргани йўқ.

У қозончани ерга отиб юборди-да, жаҳл билан
деди:

— Чиқариб сотиб юбор бунни, бунда қайси гўшт
ёғларни пишираман!

Тўнғич ўғли Амру ҳозиржавоблик билан деди:

— Олиб келинг, ойи, мен сотиб келаман. Тҳат,
ҳнёр бобу идиш олади.

Притў зарда билан қозончани Амруга қараб ду-
малатди ва Амру уни олиб, ташқарига йўл олди.
Эшикка етганича ҳам йўқ эдики, Притўнинг ичида
нимадир узилгандек бўлди. «Ахир бу қозонча онам-
дан ёдгорлик эди-ку, энди шуни ҳам сотаманми?»—
кўнглидан кечирарди у. Шуларни ўйлаб аёлнинг
юрак-бағри эзилди. Ўғлини чақириб орқасидан чоп-
ди. Бироқ бола ўзини онасининг чақирган ва қарға-
ган овозини эшитмаганга солиб, анча узоқлаб кет-
ганди.

Йўл-йўлакай Амру бир вақтлар сикҳлар¹ ибодат-
хонасидан тунука кўзачани ўғирлаб, ўн аннага пул-

¹ Сикҳлар — панжоб халқи. Сикҳизм — шу халқнинг дини.

лаганини эслаб борарди. Бу қозонча ундан хийла катта. Дурустгина пуллаш мумкин. У қадамини жадаллатди. Притў туртина-суртина ўглининг ортидан кўчагача чошиб чиқди-ю, Амру аллақачон қишлоқ чеккасидаги қудуқдан ўтиб кетганини кўриб, ўзича жавраниб қолди:

— Жувонмарг энди қозончани сотмагунча келмайди. Қўйиб берсанг, уйдаги сопол идишларни ҳам чиқариб сотса.

Амру ҳаллослаганча Тҳатҳиёرنинг дўконига етиб келди ва унинг олдига қозончани дўқиллатиб қўяркан, деди:

— Мана бунн торозида тортиб, пулини ҳисоблаб туринг, мен ҳозир келаман.

Амру ўқдай ўчиб, Чҳажжу Шоҳнинг дўконига келди ва тез-тез нафас олиб деди:

— Шоҳ жий, тўрт анналик қиём, бир анналик туз, тўрт анналик бугдой уни., яна бир пачка сигарет беринг.

— Пулингни тугиб келганмисан ё насяга сўра-япсанми?— деди Чҳажжу Шоҳ Амруга шубҳа билан разм солар экан.

— Сиз айтганларимни олиб қўяверинг, пулни ҳозир олиб келаман,— деди-да, болакай яна Тҳатҳиёرنинг дўконига учиб кетди. Бу орада Тҳатҳиёр қозончани торозида тортиб, пулини чиқариб қўйганди. Унинг бор-йўғи бир ярим рупня қўлнга тутқазганини кўриб, Амрунинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Бу нима қилганингиз,— деди у,— ҳеч бўлма-са икки рупня беринг... Шундоқ катта қозонни...

— Тағин ҳам икки анна ортиғи билан беряпман,— деб жавоб қилди дўкондор,— бунақа эски буюмни ҳеч ким шунча пулга олмайди ҳам... худо билади, сен бунн ҳам аллақадан ўмариб келганмисан...

Тҳатҳиёр қозончанинг тагидан болғача билан учтўрт қаттиқ-қаттиқ уриб, баттар унинг таъбини тирриқ қилди ва ўтирган жойидан уйнинг тўрига қараб улоқтириб юборди. Амру бошқа ҳеч нарса демасдан пулни муштига тугиб, Чҳажжу Шоҳнинг дўконига қайтиб келди.

— Шоҳ жий, ҳалиги айтганларимни беринг,— деди у муштумни ёзиб.

Чҳажжу Шоҳ, Амрунинг қўлида шунча пулни кўриб, ҳайратдан оғзи очилиб қолди ва торозийни ушлаб деди:

— Бирор жойдан ўғирлаб келдингми? Шунча пулни қаёқдан олдинг?

— Шоҳ жий, сиз пул олишни билдинг. Ўғирлаб олганманми ё ўзимникими, сизга барибир эмасми?— деди Амру ранжиган оҳангда.

— Гапинг тўғри, мен фақат пул олишни билай.

Амрунинг бу қўпол муомаласи кўнглига қаттиқ тегса-да, Чҳажжу Шоҳга унинг гапи маъқул тушган эди. У харидларни тортиб ўлчаб, қоғозларга ўраб берди.

Амру сигарета пачкасини йўл устидаги Сарке сартарошнинг уйи деворидаги бир кавакка яшириб қўйди.

Лаччхў уйга кириб келиши билан Притў шошиб уни сўроққа тутди:

— Нега бунча ҳаяллаб кетдинг? Йўлларингга қарайвериб кўзларим тешилди!

Қиз ҳеч нима деб жавоб бермади. Бўш саватни итқитиб, халтадан бозланган нонларни чиқарди-да, онасининг қўлига тутқазиб, ўзи бир четга бориб ерга ўтириб олди. Болалар нонни кўришлари билан гурр этиб оналарини қуршаб олишди.

— Қиём сўрамайсанми, маккажўхори ё сули сўрамайсанми! Бегойимга айтмайсанми, дадам касал ётибдилар, деб,— жаврай кетди Притў болаларни ўзидан четлатаркан.

Лаччхў тағни ҳеч нима демади. Унинг оғзига толқон солиб олганини кўриб, Притў зарда билан деди:

— Мен кучукдай акиллайверай-да, сен иккала қулоғингга қум тиқиб, тек ўтиравер. Гапингга бир оғиз «ҳа, йўқ» деб жавоб бермайсан?

— Оқсоқолнинг жияни буғдой машоғи берган эди, бегойим қайтиб олдилар,— деди Лаччхў онасига қарамасдан.

Притў унга тикилиб туриб юраги эзилди. Худди қаттиқ зарба еган одамдек, бирданга жим бўлиб қолди. Болалар оналарининг қўлидаги нонларни юлқиб олиб, бир-бири билан жиққамушт бўлаётганидан беҳабар, ҳайкалдек қотиб турарди. Кейин уйқудан уйғонгандек, бирдан ўзига келди-ю, болаларни қар-

гай-қарғай қўлларидаги нонларни тортиб ола бошлади.

— Қирон келгурлар уйда ҳеч нарсани қўймайди! Ҳамма нарсанинг ғоратини бериб, кейин тинчийди!— Сўнг Лаччхўга қараб деди,— сенга ҳам бирон тўғрам тегдим ё йўқми?— Унинг жавобини ҳам кутмай яна болаларни қарғай кетди.

Бироқ бундай қарасаки, уларни уриш-қарғаш энди бефойда. Нонларни аллақачон жигилдонга уриб бўлишган. Бир неча дақққа бир жойда ўй суриб туриб қолди, кейин битта-битта юриб, ташқарига чиқиб кетди.

Бу чоғда Калий уларнинг девори тагидан қазинётган пойдевор ўрнини кўздан кечирмоқда эди. Притў унга яқин бориб деди:

— Калий, ўғлим, биз томондан очиқ жой қолдирмагани. Баҳорда ёмғир сувни ювиб, иккала томон деворимиз нураб кетади. Сенинг деворинг пишиқ ғиштдан бўлади, тураверади, бизнинг деворлар чидамайди.

— Йўқ, хола, мен ярим қулоч жой қолдирдим. Вақти келиб пишиқ ғиштдан уй қурсаларингиз, деворларингизни сал беридан оласизлар.— деб жавоб берди Калий бўш қолган жойга диққат билан назар солиб.

— Э болам, ғиштин уйни бизга ким қуриб беради? Бир бурда қора нонга зор бўлиб ўтирибмиз-ку! Амакнинг бўлса кўрна-тўшак қилиб ётиб олган. Уч кундан бери аъзойи баданим қақшаб оғрийди. Лаччхў бўлса...— Притў ортиқ гапиролмади ва гапини бошқа томонга буриб деди:

— Кўчага чиқиб биронта уйдан бир сиқим уи сўраб келай, зора болаларимнинг қорнига бир нима тушса.— Бирпас жимликдан кейин у яна сўраб қолди.— Айтмоқчи, холанг кўрнимайдимиз?

— Шу ердалар... Амакимнинг аҳволлари қалай?— деб сўради Калий.

— Нима бўларди аҳволи. Чорнояда ётибди вой-войлаб.— деб жавоб берди Притў.

— Дори-пори ичирдингизми?

— Дори, — деди Притў Калийга ғалати қараш қилиб ва маъносиз кулиб қўйди. — Эрталабдан бери ҳаммамиз туз тотмай ўтирибмизу, сени доридан гапи-

расан.— Притў кўзларидан қалқиб келган ёшни артди.— Битта-яримтадан зогора унми, арпа уними сўраб олгани уйдан чиқувдим.

— Холамдан сўраб кўринг-чи,— деди-да, Қалий ўзи кампир ётган чорпоя олдига бориб сўради:— Хола, унни қаерга қўйгансиз? Притў кеншоини сўра-япти.

Притў ҳам яқинроқ келди-да, кампирдан ҳол сўрай кетди. Кампир ундан Никкунинг аҳволини сўради ва ўнкалаган оҳангда деди:

— Шунақами... Боя жуда одамни танимай, терак бўйи санчиётганди. Мана энди, худо билади, неча кун ердан бағрини узолмайди.

Қалий ун тўла катта бир челакни кўтариб келди. Буғдой унни кўриб Притў донг қотиб қолди. У Қалийнинг олдига унгурини ёйди ва шу заҳоти яна йиғштириб олиб деди:

— Менга косада бера қол. Унгуримга солсам анча ун ёпишиб қолади. Косани Лаччхўдан чиқартириб юбораман.

Притў бир коса унни олиб уйига равона бўлди, бироқ ярим йўлдан изига қайтди-да, Пратапийнинг олдига келиб деди:

— Қиёминг бўлса озгина бериб тур, қайноганга бераман. Ўрнимдан турсам бошим айланади деяпти ҳадеб.

— Уйимда қиём номига ҳам йўқ,— деди Пратапий хаста овозда.— Қалий каллақанд солиб чой ичади, мен ҳам баъзи-баъзида, кўнглим тусаганда ўша билан андек оғзимни чучитаман.

Ҳа, буғдой нонни еб, каллақандли чой ичгани учун ҳам Қалийнинг зеҳни ўткир экан-да, деб ҳайрон бўлмоқда эди Притў. Унинг назарида қўшни йигит аллақайси мамлакатнинг шаҳзодасидай туюла бошлади.

Уйга келиб Притў унни Лаччхўнинг қўлига тутқазаркан, деди:

— Ма, нон қил.— Ўзи эса Никкунинг олдига бориб ерга чўкди-да, гапира кетди:— Ана, Қалий буғдой нони ер экан, қанд чой ичар экан. Битта сиз у, бинойи умр суякларингизни чорпояга ишқалаб ётадиган. Сиз ҳам шаҳарга борганингизда ҳаммамиз роҳатда-фароғатда яшаган бўлардик. — У деворга ёни

билан суянганича ўзича минғирлаб деди:— Қилган савоб ишларининг роҳатини кўряпти-да одамлар.

Уйда бугдой унини кўрган болалар, худди бугун гаройиб бир нарса пишаётгандек, Лаччўни ўраб олишди.

— Мен тўртта чапати ейман!

— Мен олтига ейман!

— Мен ҳаммасини ейман!

Болалар ўзаро баҳслаша-баҳслаша охири муштлаша кетишди.

Шу аснода Амру ҳам қозончани сотиб, нарсалар кўтариб келиб қолди. Притў унинг қўлидаги нарсаларни кўриб, қичқириб юборди:

— Вой яшшамагур, қозончани сотдингми? Етган жойида кўзингга игнадай қадалаётган экан-да? Энди кўнглинг жойига тушгандир?

Амру онасининг гапини эшитмагандек деди:

— Бугдой уни олиб келдим. Қиём ҳам бор, туз ҳам.

Притў қиём дарагини эшитиб, қозончани ҳам унутиб юборди ва бақириб сўради:

— Қани қиём? Олиб кел бу ёққа!

Амру қиёмдан бир қисмини олиб қолиб, қолганини онасига берди. Притў унинг бир бўлагини Лаччў томонга итқитиб деди:

— Ма, болам, е. Қиёмни яхши кўрар эдинг.

Притў Лаччўга меҳри пийиб, суйган маҳалларида уни «болам» деб чақирарди.

Болалар қиёмга аридай ёпишишди. Оналарининг бақириб-чақирганига ҳам, уриб-силтаганига ҳам қарамай, олиб-олиб ҳар томонга қочиб кетишди. Яна қозонча Притўнинг эсига тушиб, Амруни қарғай кетди:

— Бола бўлмай кет сен, зарарқунанда. Отасидан ҳам боласи илгари. Бугун бориб қозончани сотиб келди, эртага онаси билан сингилларини олиб бориб сотади бу.

Бу гапини эшитиб Лаччўнинг юраги шув этиб кетди, хамир қоришга тутинар экан, кўнглидан шундай ўйлар кечмоқда эди: онаси ун қарз сўраб чиқиб, ун кўтариб келди, Амру қозончани сотиб, пулига ҳам ун, ҳам қиём олиб келди. У бўлса ўзининг ҳамма

нарсасидан жудо бўлиб, икки қўлини бурнига тикиб қайтди.

Лаччўнинг кўз ёшлари битта-битта думалаб тушиб, хамирга қоришиб кетмоқда эди.

17

Калий билан Санта Синҳ иккови биргаликда олд деворни анча кўтариб қўйди. Уста деворнинг ёнида туриб баландлигини чамалаб кўрар экан, деди:

— Деворимиз осмонга ўрлаб кетибди-ку! Нафсиламрини айтганда, уста билан лой-ғишт узатувчининг қўли енгил бўлса, иш юришиб кетади. Агар кунбай мардикор ёлласанг, у кунни билан ўн марта чилим чекади, йигирма марта сув ичади, эллик марта ҳожатхонага чопади.

— Уста ака, ростданам қўлингиз гул экан. Баъзи усталар битта ғиштни йўнишга ярим соат уринади. Сиз бўлсангиз бир зарб билан ғиштни шундай учирасизки, худди арра билан арралагандай теп-текис чиқади,— деди Калий жилмайиб.

Санта Синҳ терисига сизмай кетди.

— Сен Жўда қишлоқдаги гурудворни¹ кўрганмисан? Ана шу гурудворни саккизта уста қурганмиз. Лекин ўзимга ажратилган қисмини икки кун илгарни тамомлаган эдим. Мен тиклаган девор узоқдан шундоқ ажралиб туради. Нишон жанобнинг сўрисини ҳам ўзим қурган эдим. Сувоғини ўзим қўлдан чиқарганман. Ҳалигача ёғ сургандай йилтиллайди,— деди Санта Синҳ деворга зеҳн солиб қарар экан. Унинг қўли билан оғзи барабар ишламоқда эди.

Деворни яхшилаб кўздан кечириб бўлгач, Калийга яқинроқ келиб сирли оҳангда деди:

— Бир гап сўрасам, айтасанми?

Пигит ҳа-дегандек бош ирғаган эди, уста яқинроқ келиб деди:

— Сеннигина келиб турадиган қиз Мангунинг сизгилси бўладими?

— Ҳа.

— У билан ўрталарингда бир гап борга ўхшайди...— Санта Синҳ ҳали гапни тугалламаган ҳам

¹ Гурудвор — сикҳлар ибодатхонаси.

эдики, Калийнинг жавофидаги ўзгарини кўриб
гани дарров бошқа ёққа бурди.—Яъни қишлоқнинг
ҳар бир қизи сингилдай бўлади, лекин Гиянў нега
сенинга дам-бадам тумшугини суққанига сира ту-
шунолмаймаман... Тўғри, бунинг ҳеч қандай ёмон то-
мони йўқ... ҳар кимнинг ўз кўнгли... Жот одамлари
фақат ўз сингилларига шундай меҳрибон бўладилар.—
Шундай деб Санта Синҳ Калийга синовчан
боқди ва унинг хомуш қиёфасини кўриб, давом эт-
ди:— Сенинг кўнглингда нима гап-нима сўз бор — бу-
ни ўзинг биласан, аммо у қиз, кўзингнинг бир имосига
маҳтал, бир ишора қилсанг,— Санта Синҳ қиқирлаб
кула бошлади ва қаттиқ керишиб туриб деди:

— Мангунинг пишиқ ғиштдан уй солиш нияти
йўқми?

Калий Санта Синҳга диққат билан разм солиб
қаради-да, елкасига қўлини қўйиб сўради:

— Уста, нега уйланиб ола қолмайсиз?

Санта Синҳ аввалига хандон уриб кулди, кейин
еса бирдан жим бўлиб қолди. Калий саволини ик-
кинчи марта такрорлагач, салмоқлаб деди:

— Энди уйланиб нима қиламан? Вақт ўтди.— У
чуқур бир уҳ тортди-да, асбобларини йиғиштира
бошлади. Калий устага яқин бориб деди:

— Ганимга тўғри жавоб беринг... нега айлан-
тирасиз?

Санта Синҳ тешани қўлига олатуриб деди:

— Отам менга болалигимданоқ теша ушлашни ва
ғишт теришни ўргатган. Энди оила қуришни ҳам ўр-
гатаман деб турганида бу дунё билан хайр-маъзурни
насия қилиб жўнаб қолган. То ўзим оила қургунимча
бўлмай бир томондан ёшим ҳам ўтиб қолди, иккинчи
томондан ёруғ дунёда мени деб қайгурадиган на
отам, на онам бор эди.

— Бунинг нима фарқи бор. Ҳар кимга ҳам ота-
онани умрбод боғлаб қўйибдимиз,— деди Калий.

— Сенинг бошингда холаи борлиги учун ҳам
шундай деясан. Бир холам бор эди. Мени уйланти-
риш тараддудида юрарди, бир-икки жойни гаплаша-
ётувди ҳам, бироқ уни ҳам худо кўп кўрди,— дея
Санта Синҳ бир неча дақиқа жим қолди-да, яна да-
вом этди.— Калий, одамлар ўғлига, қизига қарамай-
ди, балки унинг ота-онасига қарайди... қариндош-

уруғини суриштиради... Қариндош-уруғнинг бўлмагандан кейин сенга ким ҳам қайрилиб боқади дейсан!— Санта Синҳ бусиз ҳам дилида тўлиб-тошиб турган дардини яшириш ниятида зўраки жилмайди.— Кел энди, кўпи кетиб ози қолди... кўз очиб юмгунча ўтиб кетади.

Калий ҳам таъсирланиб, маъюс ҳолга тушганини кўрган уста гапида давом этди:

— Қўлингда унча-мунча еринг бўлса-ку, ҳеч гап эмас, оёқни узатиб ётиб ҳам уйланиб олишга қурбинг етади, лекин мардикорликка кунинг қолганидан кейин, бошингда бир соябонинг бўлмаса, шундай ўтасан дунёдан.

— Бошимга ҳали бу савдо тушганича йўқ,— деди юрагини ваҳима чулғаб Калий ва яна устага диққат билан разм солиб давом этди:— Ёшингиз уйланолмайдиган даражада катта кўринмаяпти-ку. Акангиз ҳозир ҳам ҳаракат қилиб, бирон жойдан қайлиқ топиб берса бўлар эди.

Санта Синҳ гижинган оҳангда деди:

— Ноҳар Синҳ тўғрисида гапиряпсанми?.. У мени уйлантириб бўлган. Келинойим шунақанги бурнидан ип ўтказиб олганки, қариндош-париндошни ҳам унутиб юборган. Қишлоққа қадам босмай кетди. Бултур унга уйимнинг томи ишдан чиққан деб хат ёзган эдим. Унда болор билан вассаларини алмаштиришга ёрдам беришини сўрагандим, ақалли ҳа ёки йўқ деб бир энлик хатни раво кўрмади. Кейин олдига, шаҳарга тушдим, мақсадни айтдим, шунда ҳам миқ этмади. Унинг ўрнига хотини қуруққина қилиб, қишлоқда яшаган одам ўзини ўзи эплаб ўтиради-да, деди.— Санта Синҳ яна ҳам жиддийлашди, кўзлари қислиб, алам билан деди:

— Келинойим мени ўзига куёв қилиб оларди ҳам, лекин унинг синглисига уйланганимдан кейин рўзгоримни бўлак қилишимдан, борди-ю, бирга яшаган чоғимда ҳам болаларимни боқиш кўпроқ эрининг гарданига тушишидан қўрқарди. Шунинг учун у доим мужмал жавоб қиларди, шаҳарга кўчиб кетди-ю, бу тўғрида оғиз ҳам очмай қўйди. Уйимни тузатиб олди тўғрисида гапирганимда, у, тўғрич ўғлим билан кенжа қизимни тарбиянгизга оласиз, деб шарт қўйди. Шу билан хонадонингиз чироғи ҳам ўчмайди,

деди. Мен унга, бировнинг ёғидан хонадоннинг чироғи ёнармиди, деб жавоб бердим.

Калий ўйлаиб туриб жавоб берди:

— Уста ака, пулдан камчилигингиз йўқ, бирон жойдан хотин сотиб олмайсизми?

— Бу ишдан ҳам панд еганман. Нақд эллик рупиямдан ажраб, кейин кўзим очилган. Баъзи нодонлар бундан ҳам кўпга тушган. Жўдалик Пурн Синҳ бўлса бутунлай хонавайрон бўлди. У битта хотинни сотиб олиб келди. Хотин етти кун ичида уйдаги ҳар бир битта буюмни кўзининг тагига олиб қўйган экан. Бир куни кечаси Пурн Синҳ район маҳкамасига кетганида у бутун уйни шипириб, тупроғигача кўтариб жўнабди. Пурн Синҳ маҳкамага ариза ташлаб қўйди, лекин ҳалигача бирон натижа чиққани йўқ.

— Уста, сиз қандай панд еган эдингиз?— деб қизиқсиниб сўради Калий.

— Сўрама бу гапни,— деди Санта Синҳ кўнглидаги кудуратни яширолмай. Бироқ Калий айта қолинг деб тиқилинч қилавергач, ҳикоя қилиб берди:

— Бобаклик Лаъла Банорасийни билсанг керак. У билан анчагина ош-қатиқлигим бор. Уч ошёналик уйини ўзим қуриб берганман. Уша одам бир аёлни уч юз рупияга гаплашиб берди. Аёл бева бўлса ҳам боласи йўқ экан. Тагини суриштирсанг, ўзимизнинг қавмдан. Уртада турган одам бизни шунақанги лақиллатдики, ҳатто Банорасийдай туллак ҳам ип эшолмай қолди. Уша одамнинг гапига қараганда, аёлни қишлоғи бу ердан йигирма чақиримча нарида экан. Отаси ўлиб кетган, онасини Жасвант Коур дейишар экан. Ҳалиги киши биздан эллик рупияни олди-да, уч кундан кейин хотинни олиб келиб, қўлларинга топшираман, деб жўнаб кетди. Кетишидан олдин қаерда туришини бизга яхшилаб тушунтириб қўйган эди. У айтган кунда ўша хотинни олиб келди-да, ҳамма гапни пухта гаплашиб олди. Кечқурун қайтар чоғида уч кунгача тўй-томоша тараддулини кўриб туринглар, тўртинчи куни эрталаб Жўдалинг гурудворида халққа ош берамиз деди-да, аёлни олиб жўнаб қолди. Мен гурудворнинг мавлавийсига¹ айтиб келдим ва атаганимни ҳам ташлаб келдим.

¹ Мавлавий — диний қонун-қоидалардан хабардор киши.

Тўртинчи куни эрталабдан Лаъла Банорасий ва қишлоғимизнинг оқсоқоли Бувта Синҳ иккаласини олиб, ўша ерга бошлаб бордим. Кечгача кўз тутдик, на ҳалиги одамдан, на хотиндан дарак бор. Эртасига Банорасий иккаламиз ҳалиги одамнинг қишлоғига бордик, сурштириб билсак, у илгарилари унча-мунча дўкондорлик қилиб юрар экан, кейин бир куни қишлоқдаги бир ёш қизин олиб қочиб кетибди. Уни шу кайтгача полиция қидриб тополмади-ю, сизларга йўл бўлсин, дейишди... Шунақа, Қалий, карнай-сурнай билан, сеп-сарпоси билан тушириб келмаган хотин хотинми. Кўз очиб кўрмаган хотин билан от ким минса, ўшаники.— Шундай деб у асбоб-анжомини йиғштираркан, қўшиб қўйди:— Хўп, мен бораёй энди. Нон пиширишим керак, ибодат қилишим керак.

Қалий ҳам асбобларини халтага солишда Санта Синҳга қарашиб юборди. Сўнг уста йиғитнинг елкасига қўлини ташлаб деди:

— Ҳой, шер, ҳали ёшсан, бир бало қилиб уйлашиб ол. Холангнинг кўзи юмилгандан кейин сени ҳеч ким сўрамайди. Ахта буқадай қаерга борсанг уриб ҳайдайдилар.— Кейин кампирга қараб деди:— Хола, уй битгандан кейин Қалийнинг бошини иккита қилиб қўйинг.

Кампир чорпоядан турнишга ҳаракат қиларкан, деди:

— Э болам-а, бунга айтавериб чарчадим, ўзингиз бундоқ тушунтириб қўйинг. Никқунинг хотини Притў жиянини айтаётувди...

Санта Синҳ оғзини Қалийнинг қулоғига яқин олиб бориб деди:

— Притўнинг жиянига уйлаима. Агар у катта онасига тортган бўлса, сен ўз пуштикамарингдан бўлган болаларингни ҳам танилмай қоласан.— Шундай деб у овозининг борича хахолаб кулиб юборди. Қалий ҳам аввал жилмайди-ю, бироқ кейин жиядий бўлиб қолди. Пратаний устанинг нимадан кулаётгани сабабини сурштириб ҳам ўтирмай, чала қолган гаинини давом эттирди:

— Бир оғиз ҳа, деса-ку, бир эмас, еттига қизини топиб келаман-а. Бу тенги йиғитлар тўрттадан бодалик бўлди.

Шу аснода “Гиянў пайдо бўлди ва кампирдан ҳол-аҳвол сўрагач, девор томонга кўз сола бошлади. Санта Синҳ чуқур бир уҳ тортди-да, кейин овозини кўтариб Калийдан сўради:

— Нега уйланмайсан? Тезроқ уйлан, кампир ҳам тўрт кун келиннинг роҳатини кўрсин.

— Устажон, тўғри айтасиз. Тўрт кунлигим бор-ми-йўқми...

— Хола, кимнинг тўйи ҳақида гапиряписизлар?— кулиб сўради Гиянў.

— Уста Калийга, уйланиб ол, деб маслаҳат беряптилар.

— Ҳа-ҳа, холажон, тезроқ қилинг тўйни, бизлар ногора чаламиз, боқон соламиз,— деди Гиянў яна ҳам кўпроқ суюниб.

Қизнинг гапини эшитиб кампир жилмайди. Калийдан садо чиқмади. Санта Синҳ нигоҳлари билан тешиб юборгудек бўлиб қизга қараб турарди. Гиянўнинг гапидан у нашъа қилиб кулди-да, Калийнинг елкасига қоқиб деди:

— Бу қиз нақ сейга эгар уриб, миниб оладиган шашти бордек гапиряпти.

Санта Синҳ яна овозининг борича хахолаб кулди ва асбоб-анжомлар солинган халтани елкасига ташлаб, чиқиб кетди.

18

Уста Санта Синҳ кетгач, Калий холаси билан Гиянўнинг кўзини шамғалат қилиб, аял-тапал ишини йиғиштиришга тушди. Лой тоғорани бир четга қўйиб, сочилган ғишларни бир жойга тўплади, челақда қолган сувга юз-қўлини ювган бўлди-да, келиб холасига деди:

— Болорларни гаплашгани Тиртҳрамникига кетяпман. Уларникида эски болорлар бор деб эшитдим.

Тиртҳрамнинг дўкони бор бўлиб бор эмас, йўқ бўлиб йўқ эмас эди. Дўконнинг айвоқлари шип-шийдам эди. Эндиликда у фақат улгуржи савдолар билан шуғулланарди. Айвоннинг орқасидаги уйнинг бир чеккасида қоплар бўлиб, яна бир чеккасида тахталар териб қўйилганди. Дўкондорнинг тош-торозин-

ларини занг боса бонлаган. Унинг учала ўрли ҳам шаҳарда инглайди. Қизлари эса турмушга чиқиб кетган. Қишлоқда дўкондорнинг ўзи-ю, хотини қолган. У иккита урғочи қўтос сақлар, сутини соғиб қатиқ қилар, қатигини шаҳарга, ўғилларига юборар эди. Ўзининг тирикчилиги учун эса майда-чуйда ишлар билан банд. Янги ҳосил чиқиши билан дон-дун сотиб олади, қоп-қоп шакару қандларни бостириб қўяди ва ҳоказо. Яқинда аллақерда тахта учраб қолган эди, арзонгаров баҳолаб, уни ҳам уйига тушириб олди. У дўконидан газетага обуна бўлиб олгани учун ҳар куни газетхонлик авжида.

Калий Тиртҳрамнинг дўконига келганида доктор Вишандас билан роҳиб Ачинтрам шу ерда ўтиришган экан. Вишандас билан дўкондор аллакимлар устида қизгин баҳс қилар эди. Калий учаласига баравар салом берди, баҳс бир зумга узилди. Вишандас чилимни қулдуратиб тортганча Калий билан жуда қуюқ сўрашди. Роҳиб эса унинг елкасидан қоқиб дуо қилган бўлди, дўкондор иккала кафтини жуфтлаб алик олди. Вишандас Калийнинг қўлини сиқиб деди:

— Калий, қишлоққа келганингда талай кун бўлибдики, бир ров олдимга келмайсан. Узим борай дейману, қани бу дўкондан қўлим бўшаса... Калий, сенда бир оғиз гапим бор эди.

Доктор қўли билан ишора қилиб йиғитни тўхтатди-да, кейин чилим пайини дўкондор томонга буриб деди:

— Тақсир, инқилобни тўхтатиб қолишга на сизнинг қурбингиз етади ва на роҳиб жанобларининг. Инқилоб бу шундай тошқин селким, хурофотларнинг тупроқ каби бўш қирғоқларини емириб, ҳамма ёқни босиб кетади.

Роҳиб Калийга юзланди-да, «гапир, ўғлим, аҳволларинг қалай», деди.

— Шукур, роҳиб жаноблари.

Роҳиб Ачинтрам жиккаккина одам эди. Бошида оппоқ салла, эгнида оқ суруп шолвору оқ кўйлак устидан хоҳ ёз бўлсин, хоҳ қиш бўлсин, доим узун пальто кийиб юрарди. Қўлидан кумуш дасталик ҳасасини сира ташламайди. Унинг бежиримгина чеҳрасида ҳаммиша табассум жилва қилиб турарди.

— Калий, эшитишимизча, сен уй қураётган эмишсан?— деди у кўзларини қисиб кулганча.— Қўшнинг Никку жанжал кўтарибдими?

— Тинчиб кетди. Жаноб патворий жариб билан ўлчаб, еримни чиқариб бердилар.

— Ажаб қилибсан, ўғлим... Қадимги китобларда қўшниларингиз билан аҳил бўлинг, деб ёзилган. Бундай калималарга асло шак келтириб бўлмайди,— деди роҳиб мулойим оҳангда. У диққат билан эшитаётган Калийга қараб сўзида давом этди:

— Ҳар замон-ҳар замонда маҳаллангизга йўлим тушиб қолади. Зеро, Исо пайғамбаримиз амрлари ҳам шулдир. Нафсиламрини айтганда, ғарибу ғураболар парвардигорга яқин турадилар. Муборак инжилда қайд этилмишким, «Туя нинанинг тешигидан ўтиши мумкин, аммо бойларнинг жаннатга ўтишлари асло мумкин эмас».— Роҳиб бир дақиқа тин олди.— Сизларнинг маҳаллангизда Нанд Синҳ исмли киши бор, ҳалиги, косиб-чи. Кўп маъқул одам. Бир кун у мени далада учратиб қолиб, қўлимни тутди-да, шундай деб қолди: «Роҳиб жаноблари, мен энди чаморликни ташласам. Шу балодан фориф бўлиш учун бир қур гуруларнинг обнҳаётидан тотиб, сикҳ бўлиб олган эдим. Лекин барибир ўша-ўша чамор бўлиб қолавердим. Қандай қилсам шу чамор деган касофатдан қутуламан, бир йўлини айтсангиз».— Роҳибнинг овози хириллаб, Калийга яна ҳам яқинроқ келди.— Баъзи-баъзида уникига бориб тураман. Муқаддас китобларга шунақанги ишқи тушиб қолганки, асти қўяверасан. Унинг тўнғич ўғли Деҳлидаги бир катта идорага ишга ўтиб олди. Оллоҳнинг марҳаматисиз бунчалик бўлиш мумкин эмас эди, албатта... Ер юзидаги жумла мўминларнинг қиблагоҳи удир... Умнатларининг гуноҳини ўз зиммасига олади... Қўлим текканда бирор кун уйингни кўргани бораман. Сал ўзини кўтаришга уринган одамни кўрсам, ўзимда йўқ қувонаман.

Роҳибнинг Калийга ҳамон гап уқтираётганини кўриб, дўкондор гапини охиригача айтиб улгурмаган Вишандасни чўрт кесиб, жаҳл билан деди:

— Вишандас, бас қиласизми, йўқми. Қачон қарасанг, ўзингизникини маъқуллаганингиз маъқуллаган. Халқпарвар бўлдим деб миянгиз ҳам суюлиб қолиб-

ди.— Кейин у роҳиб томонга ўгирилди.— Вишандас билан сенинг ўртангда бор-йўқ фарқ шундаки, Вишандас бақириб гапиреди, сен киши эшитмас қилиб гапирасан. Аммо иккаланг ҳам қаерда, кимни кўрсанг, елимдай ёпишиб оласанлар-да, у одам қулоқ соладими, йўқми, ишларинг бўлмайди — дийдиё ўқийверасанлар.

Роҳиб дўкондорнинг гапига кулиб қўйди. Калий жилмайганча деди:

— Роҳиб жаноблари менга яхши гапни айтдилар.

— Тиллари ширин бўлгани учун шунчалик бўлиб юрибдилар-да,— деди дўкондор.

— Менга ёмонлик қилганларга ҳам Исо пайғамбаримиз иноят бахшида қилур,— деди роҳиб дўкондорга қараб.

Вишандас шошиб-пишиб чилмни икки-уч тортди-да, ўрнидан туриб Калийнинг қўлидан тутар экан, деди:

— Мен кечқурун келиб сизга бу масалани илмий жиҳатдан исботлаб бераман. Унақа-мунақа одамнинг эмас, буюк бир доҳийнинг сўзлари билан исботлайман... Лени шундай деган эди...

Дўкондор Вишандаснинг сўзини бўлиб, роҳибга мурожаат қилди:

— Бундоқ ўзимизнинг китоблару ўзимизнинг улуғларимизни ҳам тилга олиб туринглар.— Сўнг яна Вишандасга қаради,— Сиз гап бошладингиз дегунча оғзингиздан «Маркс», «Ленин»га ўхшаган сўзлар тушмайди, роҳиб гапирганда-чи, фақат битта сўзни билиб олган: «Инжил», «Исо-Масих!»

Вишандас қаҳ-қаҳ кулиб, Калий билан дўкон супасидан пастга тушди.

Кўчага чиққач, Вишандас ҳамроҳидан сўради:

— Дўкондорнинг олдига не юмуш билан келиб эдинг?

— Уй қураётган эдим, шунга болор билан васса кўргани келган эдим. Вишандас жий, айтинг-чи, сиз партия аъзолигидан қандай доктор бўлиб қолдингиз?

Вишандас аввалига кулди, кейин жиддий тусда деди:

— Нон топиш ҳам керак эди-да! Қуруқ партия билан болаларнинг қорнини тўйғазиб бўлмайди. Ҳозир мен илгаригидан кўпроқ иш қиламан. Илгари одам-

ларнинг олдига бош уриб борар эдим, энди улар менинг олдимга бош уриб келадилар. Мен уларга касалликдан қутулиш йўли билан бирга ғарибликдан қутулиш йўлини ҳам ўргатаман. Ҳозир қишлоқда менга ҳаммаслақ бўлганлар талайгина. Юқори маҳаллалик Чонан Сииҳнинг Хўшиёрпур коллежида ўқийдиган Қҳел Сииҳ деган ўғли ҳозир энг содиқ ватанпарварлардан бири. У ўқишини ташлади. Тиллик-жағлик, зеҳли бола. Маҳаллада унинг олдига тушадигани йўқ.

Калий Вишандасга ҳайрат билан тикилиб турарди. Вишандас ўзи Жоландҳар коллежида ўқиб юрган пайтлари унинг кўз олдидан бир-бир ўтмоқда эди. Таътил чоғлари у қишлоққа келганида ҳар куни кечқурун Калийни Чоу лабига олиб борарди-да, тун чўккунча инқилоб борми, ишчиларнинг кураши борми ва яна алланималар ҳақида узоқ сўзлар эди. Уларнинг ҳаммасини ҳам Калий тушунавермасди, бироқ оз бўлса-да, ўз таъсирини ўтказган эди: човдҳрийларнинг болалари ҳақоратига чидолмай Калий уч-тўрт марта уриш чиқариб, уларни роса дўппослаган эди.

Дўконга етиб келгач, доктор сўради:

— Хўш, гапир-чи, қаерларга бординг? Нима ишлар билан шугулландинг?

— Бу ердан тўғри Жоландҳарга кетган эдим. Шундан кейин бир ошна орттириб у билан бирга Коппурга келдим. Уша ерда анчагина ишсиз қийналганимдан кейин бир тўқимачилик корхонасида уч йил ишладим,— жавоб берди Калий.

— Бундан чиқди, сен пролетар бўлиб кетибсан-да?— деди Вишандас жилмайиб. Калий бу ёт сўзнинг маъносини тушунмай, у ёқ-бу ёққа аланглаб жим бўлиб қолди. Бир оз сукутдан кейин дўкон эгаси деди:

— Уй қуряпман дедингми?

— Ҳа, шундай. Жуда унчалик эмас, оддийгина ҳужра кўтараётувдим.

— Кимдир Никку пойдевор қурдирмай жанжал кўтарди, деб айтди?

— Ҳа, уни Мангу гижгижлатди-да; йўқ, ҳозир тишичиб кетди.

Вишандас ўйлаб туриб деди:

— Мангу Ҳарнам Сииҳнинг айгоқчиси. Камбағаллик одамнинг силласини қуритади. Камбағалликни

бартараф қилган одам ўз аравасини ўзи тортиб кетади, мустақил бўлади. Камбағалликни йўқотишининг яккаю ягона йўли бу — инқилоб!.. Ҳаётин таг-томири билан қайта қуриш лозим!

Калийнинг ҳеч нима деб жавоб бермай, жим турганини кўрган Вишандас уни роҳибнинг ширин-ширин сўвлари таъсирига йўйди-да, бу таъсирга барҳам бериш ниятида деди:

— Роҳиб кўринишидан жуда мулойим бўлгани билан унинг тиғи энг ўткир ханжардан ҳам кескир. Бир куни у уйингга боради-да, бир жуфт кийимни олдинга қўйиб, бу кийимларни муборак паноҳқоримиз ўзининг ғариб умматларига инъом қилди, сен шукроналик билан буларни қабул эт, илоҳий нажотқоримизнинг ҳаққига дуо айла, у ер юзидаги жумла мўминларининг гуноҳини ўз зиммасига олиш учун бошини дорга тутди, дейишдан ҳам тоймайди... Ҳа, унинг касбкори шу: битта диннинг афъюни билан кайфини тарқатади-да, иккинчи диннинг афъюни билан маст қилади. Мендан роҳиб дўкондор ҳам ҳайиқади. Пандит Сантрам бўлса-ку, мени кўриши билан кўкрагига туф-туф қилади.

Доктор, гапим қандай таъсир қилди экан, деб Калийга разм солиб қаради. Калийдан ҳеч қандай садо чиқмагач, хаёлга чўмди ва ўнг оёғини тез-тез силкита бошлади. Анчадан кейин яна тилга кирди.

— Қишлоққа анча кеч қайтибсан. Бу ердаги вазиятни билмайсан.

Вишандас гапини тугалламаган ҳам эдики, уйининг дўкон ичкарасига қараган деразаси очилиб, кимдир майин овозда гапирди:

— Дада, ойим айтяптилар, овқатланиб олармишсиз.

— Ҳозир бораман,— деб доктор шошиб жавоб қилди-да, яна Калийга қараб давом этди:— Мен сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим: сен ишлаган ўша корхонада ишчилар уюшмаси бўлган бўлса керак, шундайми?

— Битта эмас, учта уюшма бор эди.

— Сен ҳам бирор уюшмага аъзо эдингми?

— Учала уюшмага ҳам аъзо эдим... бир чақага қиммат. Ҳар уюшма раҳбарининг мақсади турлича эди.

Калийнинг гапларини эшитиб Вишандас ҳайрон бўлиб қолди ва яна ундан бир нарсани сўрайман деб турганда, тагин ҳалиги дераза очилди-да, ўша майин овоз такрорлади:

— Дада, ойим айтяптилар, овқатланиб олар ёмишсиз.

— Ҳозир бораман, қизим,— деб жавоб берди Вишандас ва Калийга қараб деди:

— Капиталист ҳеч қачон ишчиларнинг орасида уюшма бўлишини истамайди. Бу бир империалистик найранг бўлса керак.

Вишандас жуда тўлқинланиб гап бошлаган эди, шу пайт унинг уч яшарлик қизчаси жуда қийналиб супага чиқди-да, деди:

— Дада, ойим айтяптилар, овқатланиб олар ёмишсиз.

— Ҳозир бораман, она қизим,— деди-да, уй эгаси меҳмонга қараб гапира кетди.— Қасаба союзларининг асосий иш услуби шундан иборатки...— Вишандас гапидан тўхтаб, ўйга толди. Шкаф ортидаги дераза шарақлаб очилиб, у чўчиб тушди ва ўша томонга ялт этиб қаради. Деразадан аёл кишининг зардали овози келди:

— Келиб овқатингизни еб олинг деб қизимни неча марта юбордим. Қанақа бир фойдали иш қиляпсизки, вақтингиз бўлмаса... Одамларнинг ҳам уйда қиладиган иш қолмаган, шекилли, бари шу ерни билиб олган!

Дераза яна шарақлаб ёпилди. Доктор Вишандас нима деётганини ҳам эсидан чиқариб юборди ва дўконга қулф солиб, супадан пастга тушар экан, деди:

— Калий, кечқурун келгин. Бафуржа ўтириб гаплашамиз.

Калий уйига келса, уста Санта Синҳ деворни бели баравар кўтариб қўйибди, ўзи унинг ёнида тик турганча кампирнинг олдида чархнинг чалкашиб қолган калавасини тартибга солиб ўтирган Гиянўга зимдан разм соляпти.

— Уста ака, ишни бошлаймизми?— деди Калий кўйлагини ечиб, чорпояга ташлар экан.

— Қаёққа гумдон бўлувдинг?— Санта Синҳ лабларини ялаб, паст овозда гапирди.— Маъшуқанг чакки эмас!

Қалий лойтогорани девор устига қўятуриб деди:
— Уста, энди бу ёққа ҳам қаранг. Кун аллақачон пешиндан оққан.

Санта Сииҳ Қалийга тикилиб қаради-да, андава билан тешани олиб деди:

— Сен кун пешиндан оққанига ачинасан, мендан аҳволнинг қалай деб бир оғиз сўрамайсан.

Санта Сииҳ лабини тишлаганча теша билан гиштини учира бошлади.

19

Қош қорая бошлаганда Қалий ишини тўхтатди. Бир нафас бели баравар кўтарилган деворга қараб турди. Кейин сочилиб ётган буюмларни йиғиштирди-да, кийимларини кийиб холасига деди:

— Бир айланиб келай, кейин овқатланарман.

— Болам, кеч тушиб қолди. Аввал қорнингни тўйгазиб ол,— деди кампир ўчоққа пуфлаб.

— Йўқ, холажон, бирпасда қайтиб келаман,— деди-да, кўчага чиқиб кетди. У кўкрагини ғоз тутганча йирик-йирик одимлар билан маҳалла чеккасидаги қудуқ олдига келди. У ерда бир оз тараддудланиб тургач, қаёққа боришини билмай боши қотди. Даставвал эсига доктор Вишандас тушди. Бироқ бир гапга тушса эзмаланиб, ярим кечагача қўйиб юбормаслигини ўйлаб, унинг дўконига бориш фикридан қайтди. Охири ҳеч нарсани ўйламай-нетмай далага қараб йўл олди.

Чоу қирғоғига яқинлашганда кўпчиликнинг шовқини қулоғига чалинди. Қишлоқнинг бўз болалари кабаддий деган ўйини ўйнамоқда эдилар. Қалийнинг ҳам ғайрати жўш уриб қадамлари ўз-ўзидан тезлаша бошлади. Унга узоқдан кўзи тушган Житу баланд овозда деди:

— Ана, бизнинг бобу жийимиз келиб қолдилар!

Қалий кабаддийни томоша қилиб турганлар орасида ўтирган Лаълу полвоннинг ёнига бориб чўкди.

Житу ўйинни ташлаб, Қалий томонга келар экан, деди:

— Бобу жий, бу ёққа келсангиз-чи, икки қўл-икки қўл ўйнайлик!

Калий жавоб ўрнига кулимсираб қўйди, бироқ Лаълу полвон уни ўйинга таклиф қилгандан кейин кийимларини ечиб майдонга тушди.

— Бобу жийни аввал мен тутаман,— деди Житу кулиб ва «кабаддий, кабаддий» деганча тўғри Калийга қараб кела бошлади. Калийнинг юрагида қандайдир бир номаълум ғашлик пайдо бўлди, лекин бунга эътибор бермасликка ҳаракат қилди. Бироқ Житу бир сакраб Калийни тутиб, курашга чорлаганча орқага чекина бошлагач, Калийнинг ғайрати жўшиб кетди, мушукдай бир сапчиб Житунини шунақанги маҳкам тутиб олдики, бечора бир қадам ҳам жиллолмай қолди. Житу баданига ёпишган қумларни қоқа-қоқа ўз тўпига қараб кетди.

Калий билан Житунинг олишувини кўриб турган томошабинларга жон кирди. Лаълу полвон Калийнинг елкасига уриб қўйди-да, насиҳатомуз деди:

— Тутганиндан кейин қўлларингни ростлаб ол, сўнг шундай дхўтийнинг¹ни айлантириб тортсанг, рақибинг ерга чархпалак бўлиб тушади.

Калий Лаълу полвоннинг гапига кулиб қўя қолди. Унинг юрагидаги ғашлик ҳамон тарқалмаган, рақиби билан очиқ жанг қилишга юраги бетламаётган эди. Бироқ одамлар сира қўявермагач, у яна «кабаддий, кабаддий» деганча майдонга тушди. Житу уни тутиш учун уч марта уриниб кўрди, бироқ Калий баданига рақибининг қўлининг учини ҳам теккиздирмади.

Бир оздан кейин Калийнинг дилидаги ғашлик тарқагандай бўлди ва болаликдаги кабаддий тушишлари аста-секин вужудида жонлана бошлади. Моҳир ўйинчилар сингари у орқа-олдига, ўнг-сўлига зийраклик билан назар ташлаб, бутунлай ўйинга киришиб кетди. Иккинчи марта рақиби майдонидан ўтиб келди. Учинчи марта ўтганидан кейин эса жотларнинг Дилдор деган ўйинчиси ён томонидан келиб Калийни тутишга ҳаракат қила бошлади. Дилдор навқирон ўсмир бўлиб, ҳар кун кийим тикувчининг олдига бориб ўмровини ўлчатиб турар эди. Калий унинг қўлини силтаб ташлади. Бундан Дилдорнинг қони қайнаб кетди, бор кучини тўплаб Калийга ташланди, аммо бу сафар

¹ Дхўтий — эркаклар белидан пастини ўрайдиган мато. лунга.

ҳам Калий уни хира пашшадай бир томонга учириб юборди. Қаҳрамон ўз тўдасига қайғиб келгач, шериклари уни ҳавога кўтарди. Лаълу қойил қолиб деди:

— Эй яшшавор, арслоним! Қўлининг учини ҳам теккиздирмадинг-а! Бундай ҳалол кабадий ўйнайдиганлар ҳозир жуда кам қолган! Фақат бир нарсаи ёдингдан чиқарма: тизза қўлга тушмасин, қўлга тушдими, рақиб «қайчи» солиши мумкин. Шунинг учун доим тиззангга хушёр бўл. Яна битта гап: рақибингнинг қўлидан тутдингми, дарров оёқларига «қайчи» солиб, қўлга олиб олиш керак. Бўлмаса эпчиллик қилиб қўлдан чиқиб кетади.

Ўйин айни авжига чиққан маҳалда осмондан тушгандай оқсоқолнинг жияни Ҳардев пайдо бўлди. Този итнинг занжиридан тутганча Мангу ҳам у билан измаиз келарди. Ҳардевини кўриб томошабинлар билан ўйинчилар уни олқишлай бошладилар. Ҳамманинг назарида ўйинда бир нарса етишмаётгандай бўлиб туюлаётган эди. Ўйин бир неча дақиқа тўхтаб қолди ва Калийнинг рақиблари бараварига чақира бошладилар:

— Тақсир, биз тарафга келинг! Юғқазяпмиз.

— Бу ерда биронта олишадиган борми ё фақат чаморлар банд қилиб олганми?— деди Ҳардев кибр билан. Кейин Дилдорга қараб деди:— Дилдор, сен чаморларнинг болалари билан кабадий ўйнаб, кучингни увол қилиб нима қиласан? Тушсанг полвон билан тушгин-да.—Шундай деб қаттиқ керишди ва Лаълу полвоннинг ёнига келиб ўтирар экан деди: — полвон, Бяснинг нариги ёғидаги Раҳим полвоннинг курашини кўрганмисиз, йўқми?... Жуда чапдаст йиғит экан дейишяпти.

— Унинг курашини сенга кейин айтиб бераман. Аввал бу ерда бир кучингни кўрсат,— деди Лаълу полвон Ҳардевини қучоқлаб турғазишга ҳаракат қиларкан.

— Э, бу ерда ким билан майдонга тушаман? Нуқул чаморлар тўпланиб олибди-ку. Битта Дилдор бўлса у ҳам ўзимизникилардан,— деб жавоб берди Ҳардев йиғилганларга гердайиб кўз югуртирганча. Сўнг Лаълу полвонга қараб деди:

— Менинг кабадий ўйнашимни шаҳардаги сайлла бўладиган мусобақада томоша қилинг.

— Калий яхши ўйнайди кабаддийни. Дилдорни у бир марта ютиб қўйди,— деди Житу.

Ҳардев кўзга кўринган ўйинчи бўлмаса ҳам, кабаддийнинг кўнгина сирларини биларди. У бу ерга ўйнаш ниятида келмаганди, бироқ одамлар уни қайта-қайта таклиф қилиб, ёлворишларини яхши кўрарди. Лаълу полвон оқсоқол жиянининг ноз қилаётганини кўриб, баланд овозда деди:

— Ҳардев, сен ҳам Тҳатҳиёр бобудай жуда тараф қиласан-да. Ундан ҳам битта гармонда куй чалиб беришни сўрасанг, элликта баҳонани пеш қилади. Лекин бир бошласа, тамом, кейин чиябўрига ўхшаб тўхтовсиз чийиллайверади. Кийимингни ечиб, майдонга туш. Калий сени қарчиғайдай пойлаб турибди.

Шунда ҳам Ҳардев жойидан қимирламагач, Лаълу полвон Қалийга қараб деди:

— Бундай бўлса ўзинг чақириб ол!

— Ўйинини ҳар ким хоҳласа ўйнайди, уни чақириб ё мажбур қилиб ўйнатгандан нима фойда,— деди Қалий кулиб туриб. Ҳардев Қалийга бир ёвқараш қилиб қўйди-да, кийимларини еча бошлар экан, деди:

— Майли, бўлмаса, бугун бу кишининг ҳам бир кучини кўриб қўяйлик-чи. Яқинда шаҳардан келган, а?

Ҳардев ечиниб, баданига қум сепди, эгилиб майдон тупроғидан олди-да, манглайига, қулоқларига сурди, сўнг дикир-дикир сакраб майдонга кириб келди. Томошабинлар олдинга сурилдилар. Ўйинчилардан бир-иккитаси Ҳардевнинг рақибни тўдаси томонга ўтди. У ҳаммадан яққол ажралиб турар, янги боқувдан чиққан отдай тинимсиз ирғишларди. У рақибларини биттама-битта курашга чорласа ҳам ҳеч ким олдинга чиқишга журъат қилмас эди. Охири у барча ўйинчиларнинг юзига қараб қум отди-да, ўз тўдаси олдига қайтиб келди.

Лаълу полвон ҳол-жонига қўймагач, Қалий «кабаддий, кабаддий» деганча Ҳардевнинг тўдаси томон юриб борди. Қалий бир неча қадам ташлаган эди ҳамки, Ҳардев унга кишт берди. Қоплон сингари унга човут солмоқчи бўлган эди, бироқ Қалий уни қўли билан итариб юборди. Ҳардев иккинчи марта ташланди, энди Қалий кишт бериб, чаққонлик билан ўзини бир четга олди ва ўқдай учиб келган Ҳардев ўзи-

ни тўхтатолмай ерга думалаб тушди. У чапглариини қўқиб, ўрнидан тургунча Калий ўз чегарасига бориб олганди. Ҳардев «кабаддий-кабаддий» деганча Калийнинг орқасидан етиб келди ва то Калий ўзини ўнглагунча иккала қўли билан рақибининг кўкрагига айлантириб солди. Калий бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Ҳардев ютқазганига қасос олмоқчи экани ҳаммага аён эди. Калий уни тутишга роса уриди, бироқ Ҳардев мушукдай чаққонлик билан чап бериб, баданининг бирон жойига қўл теккиздирмасди. У ҳаммага қараб тантанавор қийқирганча ўз тўдаси томон қайтиб келди.

Бир неча дақиқа нафасини ростлаб олгандан кейин Калий рақиб тўдаси томонини курашга чорлаб майдонга тушди. Ҳамма ўйин иштирокчилари ортга чекинишди, чунки энди Калийни Ҳардев тутиб олишга ҳаракат қилиши маълум эди. Калий бир айланиб бурилган эди, Ҳардев шундай бўлишини олдиндан сезгандек, вазиятини ўзгартириб, унинг қаршисида пайдо бўлди, бироқ Калий уни орқага итариб юборди. Ҳардев Калийнинг қўлини қайириб олишга уч-тўрт карра уриниб кўрди, бироқ ҳаракатлари зое кетди. Калий ўз майдонига қайтиб келгач, Лаълу полвон хурсанд оҳангда деди:

— Калий, рақибингни асло ён томондан яқинингга йўлата кўрма!

Кейин у Ҳардевга қараб деди:

— Нега сен донм тўғридан тутишга ҳаракат қилсан? Бақага ўхшаб нуқул тўғрига қараб сакрайсан?

Шовқинини эшитган йўловчилар ҳам тўплана бошлаганидан томошабинлар анча кўпайган эди. Осмонда шафақ ҳам ғойиб бўлиб, ғира-шира қоронғилик чўка бошлади. Даладан қайтаётган Ҳарнам Синҳ ҳам шовқинини эшитиб шу ерга келди. Уни кўриб баъзилар ўзини орқага олди. Оқсоқол Лаълу полвоннинг олдига келиб деди:

— Хўш, полвон, ўйин қизияптимиз?

— Ҳа, оқсоқол, аммо энди у гаплар қасқда дейсиз. Тонг отгунча кабаддий ўйнайдиган замонлар ўтиб кетди. Йигитлар ҳам хўп чаптаст бўлар эди. Уларнинг олдида ҳозирги болалар ип эшолмайди. Раъду оқсоқолнинг жияни Лаълкар Синҳ, юқори маҳалла-

лик Фовжа Синҳ, чйлангарлардан Никка, чаморлардан Макҳа... эҳ-ҳе...

Калийнинг бир қулоғи полвонда эди. У отасининг таърифини эшитиб, терисига сигмай кетди ва аввалгидан бир печа баравар ғайрати жўш урди. Амакисининг шу ерда эканини кўрган Ҳардев кўнглида майдонга тушган ҳар бир ўйинчининг оёғини осмондан қелтиришга қасд қилди. Ўйин тўхтаб қолганини кўриб, Ҳарнам Синҳ баланд овозда деди:

— Нега ўйинни тўхтатиб қўйдиларинг? Мен ҳам бир қўлимнинг томирини ёзиб олай.

Хиёл вақтгача ўйинчилар бир-бири билан шивир-шивир қилишди, кейин Ҳардев товусдай товланган ҳолда рақиб тўдаси томон муқом қилиб кела бошладди. Калий унга кишт бергач, бошқа бир ўйинчига қараб бурилди, бироқ шу лаҳзадаёқ у Калийга шунақанги тез ва шунақанги чаққонлик билан келиб ёпишиб олдики, томошабинлар «ўҳа» деб юборишди. Кўз очиб-юмгунча икки шер ерда думалаб ётарди. Ҳардев қўлларини олдинга чўзганча «кабаддий кабаддий» деб ўз майдони чизиги томон сурилишга ҳаракат қиларди. Бир неча дақиқа у ўзини Калийнинг исканжасидан чиқариб олиш учун оёқ-қўлларини уриб тирчиллади, бироқ кучи етмай ҳолдан тойди. Калий қўйиб юборгач, Ҳардев бошини эгганча ўз майдонига қайтиб келди. Лаълу полвон хурсандлигини яширолмай Ҳарнам Синҳга деди:

Бу Макҳанинг ўғли — отасига ўхшаб ботир, бақувват. Агар усулларини ўрганиб олса, вилоятда бунинг курагини ерга теккизадигани топилмайди.

Ҳардевга ўзининг мағлубияти қаттиқ алам қила бошлади. Айниқса аллақандай чамордан енгилганини ўйлаб баттар жаҳли чиқмоқда эди. У орқага ўтиб, пича нафасини ростлаб олгач, ҳар икки ёндан ўйинчилар галма-галдан келиб-кетиб турди. Калийнинг навбати келганда Ҳардев олдинга ташланди. Калий бу гал ҳам Ҳардев уни тутишга ҳаракат қилади деб ўйлаганди. У битта-битта қадам ташлаб, рақиб тўдаси томон бора бошлади. Ҳардев Калийни ёни ё орқаси билан менга рўпара келиб қолганда шартта чанг соламан деган хаёл билан тек қараб турарди. Бироқ Калий у ўйлагандай бўлишига йўл қўймасди. Буни

кўриб Мангу Ҳардевнинг шерикларига қараб қичқирди:

— Унга кишт беринглар рўпарадан ит ҳам шерининг чангалига тушмайди!

Мангунинг овозини эшитиб Қалийнинг диққати бир лаҳза бўлинди. Ана шу лаҳзадан фойдаланиб, Ҳардев уни қучоқлаб олди. Қалий зўр бериб уни судрашга ҳаракат қила бошлади. Рақибнинг қўлдан чиқиб кетаётганини кўрган Ҳардев Қалийнинг кўкрагига қаттиқ мушт урди ва бунинг устига чап бўксасига товони билан зарб берди. Қалийнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Қўллари бўшаша бошлади. У бир зум гандираклаганича тик турди-да кейин гурсиллаб ерга йиқилди. Ҳардев бир қадам орқага чекиниб, атрофга тантанавор назар ташлади. Қалий бўксасини ушлаб, у ён-бу ёнга ағдарила бошлагач, Житу унинг боши узра энгашиб деди:

— Қалий лат еди!

Лаълу полвон югуриб Қалийнинг олдига келди. Қолганлар ҳам у ерга жам бўлди. Лаълу полвон Қалийнинг кафтларини қаттиқ-қаттиқ ишқалар, Житу оёғи кафтларини уқаларди. Бир оздан кейин Қалий кўзларини очди ва худди бир неча йилдан бери касал бўлиб ётган одамдек, зўрға ўрнидан турди.

— Қаеринг лат еди?— сўради Лаълу полвон ташвишланиб.

— Бўксамга Ҳардевнинг товони келиб тегди,— деб жавоб берди Қалий зўрға овоз чиқариб. Лаълу полвон Ҳардевга таъна билан қараб деди:

— Бу ерга ўйнагани келганмидинг ё уришганими?— Кейин у Қалийга ёрдам бериб, гавдасини ростлади ва меҳрибонлик билан деди:

— Аста-секин юришга ҳаракат қил. Ҳозирча лат янги. Қон бир жойга тўпланса, юриш қийин бўлиб қолади.

Ҳарнам Синҳ Ҳардеви уришиб берди:

— Агар шунақа кабадий ўйнайдиган бўлсанг, бир кун ўзининг суякларингни ҳам майдалаб оласан.— Кейин у Қалийнинг аҳволини сўраган бўлди-да, тасалли бериб, уйи томон кетди. Лаълу полвон билан Житу Қалийнинг қўлтигидан тутиб, секин-аста юргиза бошладилар.

Ҳардев кийимларини олиб, майдондан жимгина чиқиб кетди. Тозисининг заңжиридан тутган Мангу у билан ёнма-ён борарди.

20

Калий тун бўйн оғриқдан азоб чекиб, у ёнидан-бу ёнига ағдарилиб чиқди. Тонг отишга яқин кўзи илинди-ю, қаттиқ ухлаб қолди.

Пратапий хола аввалига унча эътибор бермади, бироқ кун найза бўйи кўтарилганда у Калийнинг елкасидан туртиб деди:

— Турмайсанми энди, болам, кун ёйилиб кетди-ку. Ётаверасанми тоғдай узала тушиб.

Калий шошиб кўзларини очди ва туриш учун оёқларини йнга бошлаган эди, оғриқдан аъзойи бадани қақшаб кетди. У чорпояда оёқларини осилтириб ўтириб олди-да, холасига сездирмасдан, ўғирлаб келган буюминини кўраётгандек, жароҳатинини кўздан кечира бошлади. Холаси ошхонага кириб кетгандан кейин у яна ётиб олди. Бир оздан кейин Пратапий қайтиб келди ва жиянига яқин келиб деди:

— Тур, нимилламасдан тез-тез бўл-да, ишни бошла.

— Хўп хола, мана, тураяпман,— деди Калий тишини тишига босиб. У бир амаллаб ўрнидан турди-да, тўрт-беш қадам босди. Йигитнинг пешонасидаги томмирлар бўртиб, қулоқлари қип-қизил бўлиб кетди. Унинг оқсоқланаётганини кўрган Пратапий кўрқиб сўради:

— Нега оқсоқланаяпсан? Бирон жойнинг лат едими?

— Йўқ, хола, оёғим увишиб қолибди,— деди Калий кулишга ҳаракат қилиб.

Холаси уй юмушларига унаб кетгач, яна лат еган жойинини силай бошлади.

Уроқ кўтариб ўтга кетаётган Житу ҳовлида ўтирган Калийга кўзи тушиб ичкарига кирди.

— Қаттиқ лат едингми?— деб сўради у Калийнинг хаста аҳволинини кўриб. Кейин жавоб ҳам кутиб ўтирмай сўзида давом этди:— Ҳардев ўзини жуда катта полвон деб билади. Лекин кеча сен унинг попугини пасайтириб қўйдинг.

— Унинг попуги пасайдими, йўқми, билмайман, ammo оёғимни ишдан чиқарди. Балки ичидан эти узилгандир. Қаттиқ оғрияпти,— деди Қалий синиқ овозда.

Житу ўроғини қўлтигида қисиб, энгашаркан, деди:
— Бундоқ кўрсат-чи!

Қалий липпасини тушириб, лат еган жойини кўрсатди. Нақ сонидан муштдай жойи кўм-кўк бўлиб бўртиб чиққан эди. Житу бўртган жойини оҳиста босган эди, Қалий додлаб юборди.

— Қўй-қўй, жоним чиқиб кетади!

Житу қаддини ростлади ва ташвишга тушиб деди:

— Дурустгина лат еган. Увадани қиздириб бос. Қиздирилган ўсимлик мойи суриб, сила.

Иккала йигитнинг ўзаро пичир-пичир қилаётганини кўриб, кампирнинг кўнглида яна шубҳа пайдо бўлди ва уларга яқин келиб сўради:

— Узи нима гап? Қалийнинг оёғига бир нарса бўлганми?

Буни эшитиб Житу юзини ўгириб олди, Қалий кўзларини ерга тикди.

— Нима бўлди? Нега индамайсизлар?— деди кампир овозини хиёл кўтариб.

— Ҳеч нарса,— деб жавоб берди Житу бошқа томонга қараб.

— Ҳозиргина бир-бирингга қараб бошларингни лик-лик қилиб гапирётган эдиларинг-ку, нега энди «ҳеч нарса» дейсанлар?

— Хола, оёғим салгина лат ебди. Узи яхши бўлиб кетади,— деди Қалий кампирни тинчлантириш учун.

— Қани, ўзим кўрай-чи,— деди кампир юрагини ваҳима чулғаб.

Қалий Житуга қараб қўйди ва қунишибгина ўтириб олди.

— Э, хола, қўйсангиз-чи, ҳеч нима бўлгани йўқ. Бекорга ташвиш қилиясиз.

Хола Қалийнинг нозикроқ жойи лат еб, унга кўрсатишдан нйманаётганини англади ва меҳрибонлик билан деди:

— Мен учун сен ҳали ҳам бундан ўн йил илгари бағримда олиб ётган ўша муштдай боласан. Юзларингни ўзим қўлларим билан ювар эдим. Она учун боласи қариганда ҳам бола бўлиб қолаверади.— Қалий-

нинг ҳайрон бўлиб турганини кўриб, кампир эркалаб қўйди.

— Бўпти, кўрсатаман,— деди Қалий паст товушда.— Аввал менга увода қиздириб келинг. Икки бўлак гиштни ўчоққа ташлаб қўйинг. Ярага босиб, иссиқ қиламан.

Лекин хола аввал ярани кўрсат деб туриб олди. У ярани кўрмагунча кўнгли тинчимаётган эди. Бироқ Қалийнинг ҳар гапини ошкор қилавериш одати йўқлигини у яхши биларди. Жиянининг яна иккиланаётганини кўриб, унга қўлни узатган эди, «хўп, хўп, ҳозир кўрсатаман» деганча чорпояга чўзилди ва иштони липпасини пастга туширди. Кампир дўппайиб турган кўмкўк тошга ўхшаш жойни кўриб, кайфи учиб кетди.

— Қаёқдан лат единг? Биронтаси билан уришиб қолдингми?

Қалий индамади, унинг ўрнига Житу паст товушда жавоб берди:

— Кабаддий ўйнаётиб бўлди, Ҳарнам Синҳнинг жияни Ҳардев товони билан тепди.

Кампир бир неча дақиқа тахтадай қотиб қолди, кейин ич-ичидан қайғуриб деди:

— Бойлар билан кабаддий ўйнаб нима қилардинг? Уларга нима? Товони билан тепибди. Камбағалнинг ўлгани билан нима иши бор уларнинг. Чамор тикилиб қараса ҳам човдҳрийга қаттиқ ботади. Чаморни ўлдириб қўйинса ҳам биров келиб сўрамайди. Сенга юз марталаб айтганман улар билан ўйнама деб... Мана, бўлгандан сен чўлоқ бўлдинг, Ҳардевнинг нимаси кетди?

Кампир Қалийнинг ёнида ўтириб узоқ дийдиё қилди. У човдҳрийларни ўлгудай ёмон кўрарди-ю, лекин қўлидан нима келарди. У тиззаларига суяниб ўрнидан турди-да, яғирни чиқиб кетган кўрпадан увода олиб келди, кейин ўчоқдаги чўққа икки бўлак гишт парчасини ташлаб қўйди.

Пратапий биронтадан ўсимлик мой топиб келиш ниятида кичкинагина идишни кўтариб ташқарига чиқиб кетди. Қалий Чҳажжу шоҳнинг дўконидан ўзим олиб келаман деганига ҳам қарамади. Бир ҳисобдан нарса сўраш унга одат бўлиб қолган эди. Нима қилибди, қўни-қўшнилари ҳам ундан ҳали уни, ҳали

буни тинмай сўраб олаверадилар-ку. Кампир, қайтап-га мана шундай олди-бердилар яхши-ёмон кунларда маҳалла-қўйни аҳил қилади дер эди. Кўчада унинг кирмаган уйи қолмади, ҳаммага бир-бир Калийнинг лат еганини гапириб берди, паст овозда човдхрийлар ҳақида яхши-ёмон гапларни айтди, ўсимлик мойи сўради. Қўшнилари ҳам ҳар бири аввал у ёқ-бу ёқдан гап сотар, камбағалчилик жонга текканини айттар, раҳми келар, бойларнинг болаларини қарғар, агар ўсимлик мойимиз бўлса сиздан аярмидик, деб қасам ичардилар. Холага ҳеч ким бир қатра мой топиб беролмади, фақат Ҳардев Калийнинг сонини тегиб синдирганидан бутун маҳалла хабардор бўлгани қолди, холос.

Холасининг ғудраганича бўш идишни кўтариб кириб келаётганини кўрган Калий деди:

— Шу пайтгача шаҳарга тушиб мой олиб келса бўларди.

Жиянининг бу гапи Пратапийга ўлганининг устига чиқиб тепган бўлди. Ўзи-ку тутаб келаётган эди, Калийнинг бу таънасидан лов этиб ёнди-қўйди:

— Бу қўшнилardan икки дунёда ҳам ёлчимайсан. Ўзларига бир нарса керак бўлиб қолса, безрайиб кириб келаверади «хола, тузингиз борми, хола, қалампирингиз борми» деб... Худди уларга бу ерда омборхона очиб қўйгандай...

— Сиз жуда кўнгилчансиз, хола, бировни ноумид қилгингиз келмайди.

— Худо кўтарсин бунақа қўшнилари. Энди биттаси бир нарса сўраб кирсин-чи, «йўқол» деб тўғри юзига айтаман.

Пратапий сопол хумчадан бир эски латтани олдида, унинг неча қайта боғланган тугунини ечиб, ичидан икки пайсани ажратиб олди. Чақаларни обдон пайпаслаб кўрди, кўзига яқин олиб келиб қаради. Чиндан ҳам чақа эканига ишонч ҳосил қилгандан кейингина латтани хумга беркитиб, идишни кўтарганча кўчага чиқиб кетди.

Калийнинг лат еганидан дарак топган болалар унинг уйи олдида ивирсиб юрар эдилар. Хола бириккитасидан мой олиб келиб беришни сўраган эди, улар аста жуфтаси ростлаб қолишди. Болалар бу ерга мой олиб келиб хизмат қилгани эмас, текки то-

моша кўргани келган эдилар. Хола биттасини эркалаб деди:

— Жуда яхши бола экан-да. Югуриб бориб Таке-нинг дўконидан мой олиб келиб бер, мен сенга шприн-лик бераман.

Бироқ бу бола ҳам тутқич бермай қочиб қолди.

— Ҳозирги болалардан худонинг ўзи асрасин. Кўндаланг чўпни олиб қўйса, бели синади. Бизнинг замонларда бирон бола каттанинг гапини иккита қилиб кўрсин эди. Бутун қишлоқнинг дастёри эди.

Кампирнинг тобора жиғибийрон бўлаётганини кўриб Калий деди:

— Хола, Житуга пул беринг, у олиб келади.

Кампир идиш билан пулни Житуга узатди. Калий атиги икки пайса пулни кўриб деди:

— Икки пайсага қанча мой берарди. Қим билади ҳали неча кун силаш керак бўлади.

— Мен кундалигимни кунда олиб келаман. Бир йўла ярим шиша келтирсанг, уйингни мой сўровчилар келиб босади. Бир-бир томчидан сўраб, қарабсанки, икки кунга бормаи бутун бир шишаси йўққа чиқиб ўтирибди.

Холанинг қурумсоқлигидан Житу ўзини поқулай ҳис қила бошлади. Бунн Калий ҳам сездн. У бунн кулгига олиб деди:

— Бекорга биров бировнинг олдига қўл чўзиб боради дейсизми. Келган одам ўз ҳолини биллиб келади-да. Хола, Житуга битта шиша билан саккиз анна пул беринг.

Кампир аввалига унамай туриб олди, охири Калий-нинг айтганига кўнишга мажбур бўлди.

— Тагига сув қуй,— деди қовоғидан қор ёғиб.— Тўрт пайса пул ҳамманнинг кўзига тикандай қадалади. Борнда чора-чора, йўғида бечора.

Холанинг чинакамига жаҳли чиққан эди. У вайсай-вайсай бир нечта хумчани кўтариб кўрди ва биттасидан тугунчага ўхшаган нарсани олди. Унинг тах-ламларини ёзиб, ичидан бир рупияни ажратди. Кейин Житунинг қўлига пул билан шишани тутқазар экан, деди:

— Ма, мойга лиммо-лим тўлдириб кел бунн.

Унинг зардасидан Житу жилмайиб қўйди ва Калийга қараганча кўчага чиқиб кетди. Житу кетган-

дан кейин кампир Қалийнинг олдига чўкиб, овозини кўтариб деди:

— Бунақада кун кўриб бўлар эканми? Одамларни қара, тузини ҳам бир чимдим-бир чимдимдан олиб келади.

Қалий унинг гапларидан пинагини ҳам бузмаганини кўриб баттар тутатиб кетди ва ўрнидан туриб кўчага чиқиб кетди.

Кўчада Притўнинг ўғли Амруга кўзи тушиб, уни чақирди-да:

— Менга қара, онанг косани олиб кетувди ун тўлдириб. Уни бўлмаса, айт, косанинг ўзини бериб юборсин! — деди.

Коса сўзини эшитиб Амрунинг кўзлари чақнаб кетди. У бирпас кампирга қараб турди-да, ура қочиб қолди. Кампир орқасидан қарғанича қолаверди, сўнг ичкарига кириб, кўтарилган деворни кўздан кечира бошлади.

Уйнинг томида пайдо бўлган Притў кампирдан сўради:

— Қалий лат ебди деб эшитдим, нима, бирор жойдан йиқилиб тушибдими?

— Ёмон лат еган. Тошг отгунча вой-войлаб, миужа қоқмай чиқди.

— Вой ўлмасам, қаери лат ебди?— деди Притў томдан энгашиб қараркан.

— Қўймучидан. Ҳардев билан кабаддий ўйнаётган экан. Қалийгинам ҳам кўзга яқин-да, бўлаликкина. Ҳардев бунга ютқазиб қўйиб, аламига чиқолмай, келиб бунинг қўймучига тепибди. У-ку, юрибди, бунга қийин, энди неча кунгача кўрпа-тўшак қилиб ётади.

Қалийнинг лат егани устида гап очилди-ю, кампир ундан коса сўрашни ҳам эсдан чиқарди.

— Худонинг ўзи шифо берсин. Ҳали уйнинг девори ҳам ярмида ётипти. Мойни қиздириб силаса, ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетади...— деди Притў ачинган бўлиб.

— Житу кетди мой олиб келгани.

Притў кампир билан у ёқ-бу ёқдан яна пича гаплашиб, пастга тушди ва тўғри Мангунинг онаси Жас-сўнинг олдига кетди.

— Эшитдингизми?— деди у сирли оҳангда.— Қалий лат ебди. Сонининг суяги синиб кетибди. Ҳозир

чорпояда чўзилиб ётибди. Ҳардев билан кабаддий ўйнаётган экан. Худойим ҳамманинг додига етади. Бунчалик ўздан кетиш ярамайдн. Аввал Мангуни урди, кейин Лаччхўнинг отасини уриб, бошини ёрди. Мана, човдхрийга бас келаман, деб худонинг қаҳрига учраб ўтирибди. Худди худойимнинг ўзи кўнглимдагини эшитгандай-а! Шунақа, катта кетиш парвардигоримга ҳам хуш келмайди!

Притў шарақлаб кулди. Унинг овозини эшитиб Гиянў ичкаридан чиқиб келди. Притў уни кўриши билан қовоғини уйиб олди.

— Бор ишингни қил! Нега жик этиб чиқиб келинг? Қиз бола деган ҳар нарсага қулоқ солавермайди. Қалий озгина лат ебди, ўлиб қолмабди.

Притў Жассўга маънодор қараб қўйди-да, Гиянў сал нари кетгач, паст овозда деди:

— Ҳар кимнинг обрўйи ўзининг қўлида. Қачон қарамай, Гиянўнинг Қалийникига кириб кетаётганини кўраман. Кошки энди бу ёш бола бўлсаки, дайди бузоқдай кўчама-кўча санқиб юраверса. Қизим Лаччхўни човдхрийларнинг даргоҳига изини бостирмай дейман-у, нима қилай, иложимиз йўқ.

Жассў-ку Притўнинг гапига парво ҳам қилгани йўқ, аммо Гиянў титраб кетди. Кўнглида, ёниб турган таёқ билан бошига айлантириб бир солайми, деб ўйлади-ю, бироқ онасининг олдида оғиз очолмай ичкарига кириб кетди. Кейин бирдан Қалийнинг лат егани эсига тушди. «Илоё шу човдхрийларнинг уйи куйсин, илоё ҳаммасига ўлат келиб, қирилиб битсин, ҳаммасининг оёғи синсин» деб ўзича қарғанди. Қаттиқроқ лат еган бўлса, Қалийнинг уйи ҳам чўзилиб кетади. Шунн ўйлаб, Гиянўнинг юрагини ваҳима босди. Эшик панасидан туриб ҳовлига мўралади. Притў кетганини кўриб, онасининг олдига келди-да, шундай деди:

— Мен бундан кейин ҳовлига анави бузуқнинг изини бостирмайман. Ўзига ўхшаб ҳамманн ярамас деб билади. Меннинг устимдан ғийбат қиладиган ким бўлибди у ўзи?

Шундай деб Гиянў йиғлаб юборди. Жассў аввалига индамади, бироқ қизининг ростманасига ўксиб-ўксиб йиғлаётганини кўргач, юпатиб деди:

— Сен нега йиғлайсан? Унинг одати шу-ку. У айтган билан сен ёмон бўлиб қоляпсанми? Бор, туриб ишингни қил!

Гнянў ўша жойда ўтираверди. Яна Қалий эсига тушди-ю, ташқарига чиқмоқчи бўлиб ўрнидан турди, бироқ нимагадир журъат қилмади. Кўнглида қандайдир ўзгариш пайдо бўлгандек ҳис қилди у. Кейин ўзинча, шу Притўнинг гапини назарга иламанми, деб ўзига-ўзи далда берди. Қиз кўча эшигигача юриб келди-да, тўхтаб қолди, турган жойида интизор кўзлари билан кўчага мўралай бошлади.

Житу мой кўтариб қайтиб келгач, кампир ўчоқдан гишт парчасини олди-да, уни бир эски латтага ўраб ярасига босиш учун Қалийнинг қўлига тутди. Ўзи ҳалиги идишчага майдан қуйиб, қиздиришга тутинди. Қиздирилган ёғ билан силаганидан кейин лат еган жойнинг ранги ўзгариб, оч кўк тусга кирди ва унда мунда қизил доғлар пайдо бўлди.

Житу лат еган жойга диққат билан разм солиб деди:

— Эти узилбди.

— Ҳа,— деди Қалий ҳорғини оҳангда жавоб бериб.

— Лаълу полвонга ярангни кўрсат. Биринчидан, у уқалаб қўяди, иккинчидан, шикаст еган суякни яхши биладди.

Қалий бир оз ўйланиб турди-да, гишт парчасини итқитиб деди:

— Тўғри айтасан.

Житу хаёлга чўмди. Унинг жиддий бўлиб қолганини кўриб, Қалий сўради:

— Нимани ўйлаб қолдинг?

— Лаълу полвон яхшилликка яхши одам, лекин афсуски, човдхрий-да, шунини ўйлаётувдим. Бу ерга келмаса ҳам керак. Унинг уйи қишлоқнинг нариги чеккасида. У ёққа юриб боришга қийналасан.

— Нимага қийналар эканман? Судралиб-судралиб, бир амаллаб етиб оламан.

Қалий ўрнидан турди-да, чолворини ечиб, таҳбанд боғлаб олди. Житу унинг тайёр бўлганини кўриб деди:

— Хола, мойли шиншани беринг. Лаълу полвонга уқалатиб келаман. Яра тезроқ яхши бўлиб кетади.

Лаълу полвон фақат ўз қишлоғида эмас, атрофдаги қишлоқларда ҳам синган суякни соладиган моҳир табиб деб ном қозонган эди. Йиқилиб тушган борми, оёқ-қўли синган борми, у ер-бу ери қайрилиб кетган борми — бари Лаълу полвоннинг олдига келарди. У ҳам ҳамма ишини ташлаб, аввал шунга эътибор берар эди. Одам саломатлигини сақлаб қолишни ҳамма нарсадан устун қўяр эди. Бу ишни у худо буюрган деб ўша заҳоти ва бутун вужуди билан берилиб бажарарди. Каттаю кичик, човдҳрию чамор — бу борада унинг учун ҳамма барабар эди.

Калий бир қўлини Житунинг елкасидан ошириб, оқсоқлана-оқсоқлана юра бошлади. Унинг бу аҳволини кўриб кампирнинг юрагини бир нарса тешиб ўтгандай бўлди. Ўзича жавраниб, жувонмарг Ҳардев шундоқ йигитни куйган ойдек қилиб қўйди-я, деб яниди. Жамийки човдҳрийларни босиқ овозда қарғади, кейин худога зору тавалло қилиб, Қалийга тезроқ шифо беришини тилади.

21

Лаълу полвоннинг уйи кунботиш томонда, қишлоқдан сад нарида жойлашган. Бу ҳовлини қурганига икки-уч йил бўлгани сабабли ҳали ҳам гиштариннинг ранги кетмаган. Ҳовлисини гир айлантриб девор кўтариб олган. Ўртадаги темир дарвозадан бир арава бемалол кириб-чиқади. Ҳовлининг қоқ ўртасида шакарқамнишни янчиб шарбат оладиган дастгоҳ турарди. Қаршидаги айвоннинг ортида бир нечта уйча бўлиб, уларда деҳқончиликка керакли асбоб-ускуналар қалашиб ётарди. Бир томонда моллар боғлайдиган айвон ва пичан сақлайдиган бостирма кўзга ташланарди. Қиём пиширадиган уйча ҳам шунга туташ.

Калий билан Житу ҳовлига кириб келганда Лаълу полвон айвондаги чорпояда ўтириб, канопдан арқон эшмоқда эди. Буларнинг дарвозадан кириб келаётганини кўриб у жилмайди.

— Ҳа, кел, Калий. Чўлоқланиб юряпсан, қаттиқ лат еганга ўхшайсан-а?

Калий бир нима деб жавоб бергунча Житу муддаога кўчиб қўя қолди:

— Полвон ака, лат бўлганда ҳам қанақаси денг, ўша ери худди қора туздай бўлиб кетибди. Бир оёғини сира ололмайди. Бечора судралиб-судралиб, аранг етиб келди.

Калий жуда қийинчилик билан лабининг бир чеккасини қийшайтириб жилмаяркан, сўради:

— Арқон эшаяпсизми?

— Ҳа, ука, ўрим-йиғимдан кейин ёш-ялангларнинг иши қолади. Ёмғиргарчилик мавсуми бошланмасдан ерга қўш солиб бўлмайди. Мол-қолларга эрта билан бир, кечқурун бир ем-хашак солинади. Туш вақтида қўлинг бўш қолади. Улфатчилик ҳам жонга тегади. Бунинг устига у ердаги минг хил фиққ-фасод гапларни айтмайсанми. Худо ол қулим деб бир ҳосилни бериб қолса борми, жотнинг баданидаги сув ҳам қондай бўлиб кетади. Агар баданида асли қонни мўл одам бўлса, у ё авлиёга айланади, ё девга, аммо кўпинча жотлар девга айланади. — Лаълу полвон кулиб қўйди. — Менинг устозим қулоғимга қуяр эди: агар устим бут бўлсин десанг, сира бекор ўтирма... ер чоп, томорқа қил, борди-ю, ҳеч иш топилмай қолган тақдирда чорпояларга ип торт... Мен ҳам устозимнинг айтганига амал қиламан. Гоҳо бекор қолганимда ўзимни худди касалдек сезаман.

Лаълу полвон қўлидаги нарсаларни бир чеккага қўйди-да, Калийга қараб деди:

— Нега тик турибсан, ўтир.

У сули поялардан бир тутам олиб ерга ёйди ва улар иккаласини ўтиришга таклиф қилиб, ўзи ҳам ўтирди.

Калий ялт этиб Лаълу полвонга қаради: човдхрий бўла туриб ҳам улар билан ёнма-ён ўтирибди — қандай бағри кенг, олижаноб одам-а!

— Қаеринг лат еди?— Лаълу полвон сўради. Калий ёнбошига ишора қилди.

— Ёт-чи!

Калий ётгач, полвон унинг оёғини тўғрилади. Таҳбандини бўшатиб, ярани кўрди ва бармоқлари билан туртиб-туртиб, унинг қанақалигини текширди. Оғриқдан жони чиқиб кетгудек бўлса ҳам Калий чидади. Лаълу полвон ярани синчиклаб кўздан кечирди, оёқларини ҳар ёққа силкитиб кўрди ва Калийга термулиб деди:

— Бу эр кишининг иши эмас. Ҳинда қасос олиш-га қасд қилдим, у энди Ҳин эмас, уриш бўлади. Мен Ҳардеви яхши биламан. Келишган, бақувват бола. Ҳтган йили олдимга келиб турар эди. Сира қўявермагандан кейин мен уни майдонга ҳам туширдим. Унча-мунча қонун-қоидаларини ҳам ўргатдим, устозим менга қандай насиҳатлар қилган бўлса, мен ҳам шундай қилдим. Аввало, бегона аёлларга назар-қўзингни солма, иккинчиси, май-шаробга асло ҳирс қўйма. Мана шу иккала гуноҳдан зўр гуноҳ дунёда йўқ. Агар киши шу иккала гуноҳдан биттасига йўл қўйдими, бошқа ҳар қандай гуноҳдан қайтмайдиган бўлиб қолади... Сендан яшириб нима қиламан.. Мангу борку, Наттхўнинг ўғли... Ҳозир у Ҳарнам Синхнинг уйида хизмат қилади. Ҳшанинг синглиси.. исми эсимдан чиқибди, ўша бу ерга макка савалагани келар эди. Бир куни эрталаб келганида Ҳардев ҳам шу ерда ўтирган экан. Дастгоҳнинг ёнгинасидаги майдончада Ҳардев бадантарбия қилаётган эди. Ҳз юмуши билан овора қизгинани кўриб, калака қилиб, гап отди. Мен ҳам эшитиб турувдим. Эслик-хушликкина қиз экан. Унга боплаб жавоб қайтарди. Бир вақт лаблунжларини осилтириб, ўтириб қолдилар акам. Қиз кетгандан кейин мен унга, «эй тентак, ҳар кимнинг иззати ўз қўлида. Сенинг нимаг кам эди. Отанг билан амакингни бутун вилоят билади. Аллақандай бир чамор қиздан шатта еб ўтирибсан. Агар сен шунақани хоҳлар экансан, кийимларингни ечиб, ярим яланғоч бўлиб ол-да, қўлингга таёқ ушла, бошингга саллани қия қўндириб, ундай кейин билганингни қил!» дедим. Гапларим аччиқ эди, суягидан ўтиб кетди, шарт ўрнидан турди-да, жўнаб қолди. Шу кетганича бошқа келмади.

Қалий Гиянў тўғрисида бу тариқа гапни биринчи марта эшитиши эди. Бир дақиқа у нафасини ичига ютиб, жим қолди. Яраси ва офриқни бутунлай унутди. Юрагида ғазаб аланга ола бошлади. Ҳзи бу ерда бўлса ҳам юраги, ҳасли бошқа ёқда эди. Лаълу полвоннинг овозидан у ўзига келди:

— Мана бу ерга тегибди. Суяк асло шикастланмаган. Эти узилибди, холос. Мен ўсимлик мойи билан силаб қўяман. Устидан увода боғлаб, қизиган ғишт

босиб, иссиқ қилиб турасан. Уч-тўрт кунда ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетасан... Мой олиб чиқай.

— Мой ўзимда бор,— деди Калий Житуга шишадаги мойни унга беришга ишора қилиб.

— Йўқ, йўқ, бу ерга силатишга келганлар мойни шу ердан олади. Ҳар йили бир ботмон тоза ўсимлик мойини атайлаб шу иш учун олдириб қўяман. Бундан кейин мойсиз ўзинг келавер,— деди Лаълу полвон Калийни меҳрибонлик билан койиб. Кейин ичкаридан бир шиша мой олиб чиқди-да, жароҳатга суриб, силар экан, деди:

— Худога шукур, ҳеч нарсадан камчилигимиз йўқ. Зориқмаймиз. Сабр-қаноат бўлса, киши озига ҳам бир кунини кўраверади. Бу ҳикматни ҳам менга устозим ўргатган. Унинг оламдан ўтганига кўкламда тўрт йил бўлади. Унинг сиймоси ҳали ҳам шундоқ кўз ўнгимда турибди, юрагимга жо бўлиб қолган. Вилоятда уни танимаган, ундан ҳайиқмаган одам йўқ эди.

Устози ҳақида гапирар экан, Лаълу полвоннинг кўзлари ёшланди, бир оз тин олгач, давом этди:

— Полвонларнинг ақли қисқа бўлади дейишарди, лекин манаман деган пандитлар ҳам унинг олдида оғиз очолмасди. Ўзи илмсиз бўлса ҳам худо берган эди. Тўғри сўз, лафзи ҳалол одам эди. Ундан фақат бир қиз қолди. У дарёнинг нарёғига тушган. Ҳар йили Ракша Бандҳан¹ байрамада мени йўқлаб туради, мен ҳам оғалик бурчимни адо этаман. Ҳар бир байрам арафасида унга ул-бул нарсалар юбориб тураман.

Лаълу полвоннинг кўзларидан ёш тирқиради, овози бўғилди:

— Менинг тоғдай таянчим эди у. Вафот этганида дунё кўзимга қоронғи кўрниб кетди. Унинг айтган ҳар бир гапи қулоғимдан сира нари кетмайди.

Лаълу полвон оғзи гапда бўлгани билан фикр-ёди қилаётган ишида эди. У ўн беш-йигирма минутча силагандан кейин қўлларини ишқалаб деди:

¹ Ракша Бандҳан — Ҳиндистон хотин-қизларининг байрами бўлиб, улар шу куни ўзларига ҳомий танлаб оладилар ва уларнинг билагига тумор ёки лента тақиб қўядилар. Бир йил давомида қиз танлаган киши уни асраб, муҳофаза қилиши керак бўлади. (ред.)

— Буни латта билан ўраб қўй, бўлмаса шамол тегади.

Қалий полвонга диққат билан разм солди. Гавдаси чинор каби баҳайбат, аммо қулоқлари чучварадайгина, бўйни йўгон, самимий чеҳраси гоят маъсум. Қалий кўзларини пастга олиб, полвоннинг сўзларини бир-бир дилдан ўтказа бошлади. «Полвон жуда яхши одам экан»,— деб ўйларди у.—«Бошқа човдхрийларга сира ўхшамайди».

Лаълу полвон мойли қўлини бошига суртиб деди:

— Илгариги кучлар қаёқда. Ҳали бу гўшту суякли бадан экан, шунча йил темирни ишқаласа, у ҳам ейлиб, адо бўларди. Не савдолар тушмайди бу бошга. Йигитлик чоғимда ўзимни филдай кучли сезардим. Тентак ёшликдаги тентак куч... энди бўлса ўзимни зўрға эплаб юраман. Бир гал бу ердан етти чақирим наридаги Маҳтобпур деган жойда жуда катта кураш бўлди. Томошага ноиб жаноблари ҳам келган эдилар. Бозорларда ҳам шунчалик одам кўп бўлмайди. Бянинг нариги ёғидан Нура полвон ҳам келганди. Мен жуда кўп курашларда майдонга тушганман, лекин бу одамни биринчи кўришим эди. Жуда ҳам келишган, қомати шамшоддай одам эди. Бадани оппоқ, ранги тоза; ҳаракатлари чақмоққа ўхшайди. Бадани ингичка қамишдай эгилувчан. Бир-иккита чакана жуфтларнинг курашидан кейин белбоғлик курашга ноғора чалиниб қолди. Панжоблик иккита мусулмон ўйинчиси довул қоқиб, полвонларни курашга чақирмоқда эди. Нура бир ёқдан сакраб келиб майдонга тушди. Ҳаммининг кўзи унда. Учинга рўмолча ва унинг бир четига өллик бир рупиялик кумуш билан бир олтин танга тугилган таёқни кўтариб бир одам Нурага қараб келаверди. Нура ҳар бир полвонлар тўдасининг олдига бориб тўхтарди-да, уларга қараб тупроқ отарди. Ҳеч қанақа жавоб олмагач, жилмайганча олдинга юриб кетарди.

Охири Нура бизнинг тўдамизга етиб келди. Устозим менга қаради ва: «Лаълу, тушасанми?» деб сўради. Мен, «устоз айтганидан кейин...» деб гапимни тугатганим ҳам йўқ эдики, устоз менга қараб белбоғни боғла дегандек ишора қилди. Нура тўғримишга келиб тупроқ отди. Устозни кўриб, таъзим қилди, оёғи остидан тупроқ олиб, пешонасига суртди. Устоз унинг

елкасига шапат уриб кўйган эди, полвон ирғишлага-
нича олдинга қараб кетди.

Мен белбоғни боғлаб устознинг олдига келдим-да,
бошимни унинг оёғига кўйдим. Устоз елкамдан қоқиб,
«Лаълу шер майдонга тушдимми, елкаси ер искамай-
ди», деб руҳимни кўтарди. Мен ҳам сакраб майдонга
тушдим. Ҳар томондан «Лаълу келди, Лаълу келди»
деган садолар янгради. Нура даврани айланиб ке-
либ, майдоннинг ўртасида ҳарифни кутиб турарди.

Мен ҳам рўмолчалик киши билан даврани айланиб
келдим. Ҳар тўданинг олдидан ўтганимда одамлар
қўлларини мен томонга узатиб, далда берар эди-
лар.

Даврани айланиб ҳам келдим. Иккала ноғорачи
довулни бошқа йўлга солиб чала бошлашди. Довул-
нинг гумбур-гумбур овозидан томирларимдаги қон яна
ҳам тезроқ югура бошлади. Нура билан қўл бериб
кўришдим-да, қўлларим билан тупроқни эзиб, унга
қараб отдим. Нуранинг бақувват гавдасини кўриб,
ўзимда қандайдир хотиржамлик ҳис қилдим. Унинг
қадди-басти шу қадар келишган эдики, гўё парвар-
дигор унга жуда ҳафсала билан сайқал бергандай.
Катта-катта кўзлари чақнаб турарди, ингичка бурни,
юпқа лаблари, бежиримгина мўйловини кўрган одам
уни асло полвон деб ўйламасди.

Довул овози тезлашгач, биз панжа уриштирдик.
Силкиб кўтаришлар бошланди. Мен икки-уч қур сил-
товда унинг чамасини олиб олдим. У жуда ҳам кучли
эмас эди, аммо шу қадар чаққон эдики, худди си-
мобга ўхшарди. Уни йиқитишга қанчалик уринмай,
барибир у ҳар гал қутулиб чиқарди. Мен уни тутиб
олиб пастга буксам, қамншдай эгиларди-да, чаққон-
лик билан қўлимдан чиқиб кетардики, ўзим билмай
қолардим. Бир оздан кейин томошабинлар кула бош-
ладилар. Хумпарнинг чигирткадай ўзини ҳар ёққа
уриб сакрашини-ей! Ахири боғ кучимни тўплаб ту-
тиб олишга ҳаракат қилдим, лекин у эпчиллик қилиб
шунақаңги чап бердики, қайтанга ўзим ағдарилиб
тушаёзим. Мен уни яна тутиб олмоқчи бўлган эдим,
илондай тўлғониб қўлимдан чиқиб кетди. Жаҳлим
чиқди. Яна тутиб олдим-да, аёвсиз унинг қўлларини
қайирдим. Оёғини товоним билан туртиб юбориб шун-
дай ағдардимки, ўзининг ва менинг оғирлигим унинг

билагига келиб тушди ва худди шох сингандай қарсиллаган овоз чиқди. Нуранинг чап қўли осилиб қолди. Мен ўзимни ~~чотга~~ олдим. Худди ҳушдан кетганга ўхшардим. Ҳаяжон билан фақат атрофга аланглар эдим. Нима қилиб қўйганимни ўзим билардим. Ҳа, қандай ўйлаган бўлсам, шундай бўлган эди.

Нура бирпас билагини ушлаб ўтиргандан кейин мен унинг олдига бордим. Оғриққа қарамасдан унинг кўзларидан ажиб учқун сачрар эди. У менга таънали бир нигоҳ билан қараб қўйиб деди: «Сиз кураш тушгани келганмидингиз ё менинг қўлимни синдирганими? Сиз чаклик устоз Меҳранинг шогирди эмасмисиз?..» Унинг бу охириги сўзлари мени ларзага солди.

Оғриқ кучайиб, Нура ерга юз тубан ётиб қолди. Довулчилар ғалаба куйини чала бошлаган эдилар. Халойиқ ҳайқириб юборди. Вилоятимиз одамлари хурсандликдан қий-чув кўтариб, шовқин сола бошладилар. Халойиқ биз томон ёпирилиб келарди. Энг аввал қошимга устозим етиб келди. У менга нафрат билан қараб қўйди-да, бориб Нуранинг елкасидан қоқди. Салласини ечиб, унинг билагини боғлаб қўйди. У яна бир бор Нуранинг елкасидан қоқди-да, «Нура, сен ютдинг. Лаълу билан бирга мен ҳам ютқаздим. Мен буни бир дарахт деб сув берган эдим, соясида ўтираман деб ният қилган эдим, лекин унинг бир қавагида илон яширинган бўлиб, охири ўша илон кўпчилик орасида мени чақди, бу менинг етти ухлаб тушимга кирмаган эди», деди. Устоз кўзларини ерга олди. Нуранинг кўзларида оғриқ азобидан ташқари қандайдир олов ҳам бор эди. Мен ўзимни устознинг оёғига ташлаб, пиқ-пиқ йиғлай бошладим. Устоз бир томонга чекинди-да, бундан ютқазганинг минг карра аъло эди, деди.

Устоз Нурани елкасига опичлаб олди. Довулчилар олдинда довул қоқиб борар эдилар. Устоз даврани тўлиқ бир айланиб чиқди-да, «нариги вилоятдан Нура полвон ютди, Лаълу полвон билан бизлар биргаликда ютқаздик», деб жар солди. Унинг овозида қандайдир бир дард бор эди. Ҳамма менинг мағлубиятимни тан олди. Устоз Нурани ноибнинг олдига олиб борди. Ноиб жаноблари унинг бошига ғалаба белбоғини танғиб қўйдилар ва олтин танга билан эллик

бир рупиялик кумуш пулни унинг чўнтагига солдилар.

Устознинг қишлоғи Маҳтобпурдан тўрт чақирим нарида эди. У Нурани йўл бўйи елкасида кўтариб, ўз қишлоғига олиб кетди. Бир тўда одам улар билан бирга эди. Уйга олиб кириб, унинг қўлини солди-да, ғаров ёғочи билан тахтакачлаб қўйди. Нурани у етти кун уйда парвариш қилди. Катта чорпояда Нура, қолганлар унинг атрофидаги чорпояларда ўтирар эдилар. Устознинг ҳовлиси бозор бўлиб кетганди. Қишлоқда Нурани шунчалик иззат-икром қилар эдиларки, гўё у қишлоқнинг куёви ёки жуда узоқдан келган дарвеш ёки қаландардай.

Етти кундан кейин Нуранинг қўли тузалди, устоз уни отга миндириб, Бяс дарёсининг қирғоғигача кўзатиб қўйди. Ун беш-йигирма чоқли одам ҳамроҳ бўлиб бирга борган эди. Ҳамма бир овоздан, бизнинг элимиздаги курашда сизни қийнаб қўйдик, деб кечирим сўради. Қайтиб келгач, устоз белимдан белбоғни ечиб олди-да, пийпалнинг баланд бир шохига боғлаб, мени иккинчи майдонга тушмайсан, деди. Уша кундан бери мен устоз билан курашларга бораман-у, аммо ишим йиғитларни уқалаш бўлади, холос. Уша кундан бери то ҳанузгача ҳатто ёш болаларни уришган банда эмасман. Биров мени ҳақорат қилса ҳам қўл қовуштириб туравераман. Кимки лат еган бўлса, суюғи синган бўлса, чиққан бўлса ҳар қандай зарур ишмни ташлаб, унга ёрдам беришга ошиқаман, қандай қилиб бўлмасин, ўзим қилган гуноҳни ювсам дейман.

Шундай ҳикоя қилар экан, Лаълу полвоннинг кўзларида ёш қалқди. Қалий ҳам болаларча маъсумият ва қайғу ила полвоннинг гапларига қулоқ солиб ўтирди. Полвоннинг юрагидаги дарду ҳасратлар дарёси, инсонни ҳайвондан фарқ қилувчи фазилатлар бамисоли тўлқинлар сингарни тобора мавжланмоқда эди. Унинг сўзларига қулоқ солган сари Қалий гўё полвоннинг чекаётган оҳ-фарёднинг олис-олислардан туриб эшитгандек бўларди.

Лаълу полвон ўрндан турар экан, деди:

— Ярангдан латгани олма. Албатта, иссиқ қил. Эртага яна силайман. Сен бу ерга келма, юришга қийналасан. Ўзим бораман.

— Пўқ, ўзим келавераман. Сиз ўша ахлатхонага қаандай борасиз,— деди Қалий шоша-пиша. Лаълу полвон Қалийга қаради-да, меҳрибонлик билан қойиб деди:

— Бу ахлатхонада гул ҳам ўсиши мумкин... Отанг Макҳа меннинг белбоғдош ошнам эди. У мени уқаларди, белимни бақувват қиларди. Иккаламиз бир-биримизга муносиб шерик эдик. Лекин мен илгарилаб кетдим, чунки орқамда ер бор эди, емиш бор эди. Бир ўзим битта қўтос сутни симрида юборардим. Уни эса меҳнат эди, қаттиқ, бефойда меҳнат. Аммо мард одам эди, ҳамма нарсага фаросати етарди. Ҳали ҳаётлигида кунда бир ров олдига ўтиб турардим. Сен ўша одамнинг боласан, мен эса бу ишни ўзимга касб билганимдан эмас, бурч билганимдан қиламан. Шу туфайли мен дунёнинг нариги чеккасига ҳам боришга тайёрман.

Лаълу полвон шу сўзларни айтиб турганда дарвозадан кимнингдир «ба-а, ба-а», деб эчкидай маъраган овози келди. Лаълу полвон, Қалий ва Житу — учовлон баравар ўша томонга қаради. Дарвозадан гандираклаганча, ўзини деворга, эшикка уриб, оғзидан боди кириб-шоди чиқиб Дилсух кириб келди. У дастгоҳда эзиб, шираси сўриб олинган шакарқамниш поясидай узун ва қилтириқ эди. Дастгоҳнинг олдига келиб тўхтади-да, атрофга алаң-жалаң қараб бақира кетди:

— Амаки!.. У-ўв амаки!

Унга ҳеч ким жавоб бермагач, яна қичқириб деди:

— Ҳай, қаёқдасан? Чиқ бу ёққа, бўлмаса полвонлигини кўрсатиб қўйман!

Полвон иккала йиғитга қараб қўйди ва ранги ўзгариб кетди, кейин ҳорғин овозда деди:

— Нўма дейсан, Дилсух? Бугун тагин ичиб келганга ўхшайсан-а?— Лаълу полвон айвондан ҳовлига тушди. Дилсух унинг олдига келди-да, диққат билан унга разм соларкан, сўкиниб деди:

— Сен кимсан?— Дилсух Лаълу полвонга яқинлашди ва башарасини унга юзма-юз келтириб, кулиб деди:— Амаки... сен бўласанми?

Лаълу полвон уни ушлаб, силкитди.

— Бугун сен яна ичиб келибсан! Тўрингдан гўршиг яқин. Уялсанг-чи!

Дилсух Лаълувинг гапнини эшитмаганга олиб деди:

— Бу ерга анави келмадимми... Лаччхў... Никку чаморнинг қизи? Алдаб кетди. Шундай панд бердики, ҳалигача дараги йўқ.

Калий билан Житу бир-бирига қаради. Калийнинг кўзларигача қизариб кетди. Номуснинг зўридан бўйни эгилди. Лаълу полвон Дилсухни сўкди-да, туртиб-туртиб ҳовлидан чиқариб юборар экан, деди:

— Агар гапни кўпайтирсанг, кавуш билан уриб бошингни пўла қилиб ташлайман.

Дилсух ғудранганича дарвозага қараб бурилди.

— Расволиги олам-жаҳонга сиғмайди. Шунча мол-мулкнинг эгаси бўла туриб, қилган иши — бу,— деди Лаълу полвон баттар ғуссага ботиб. Дилсух дарвоза олдига бориб, орқасига бурилди-да, Лаълу полвонга қараб «туф» деганича йўлига қараб кетди. Кўчага чиқиб у Амруни чақира бошлади. Ҳеч ким жавоб беравермагач, болохонадор қилиб сўкиниб деди:

— Синглиси-ку қуён бўлган эди, энди хумпар акаси ҳам қочиб қолибди. Шаробхўрлик қилиб ҳозир мен билан келган эди.

Буни эшитиб, Калий ҳанг-манг бўлиб қолди. Полвон айвонга келди-да, чорпояга ўтирди. Калий унга қаради. Йигит ҳам газабини босолмай тез-тез нафас олар эди. Учовлон анчагача жим қолди. Охири Лаълу полвон чуқур ўйга толганча, деди:

— Жотлар ерни ўз ога-инисидан ҳам яхши кўрадилар. Аммо худди шу нарса уларнинг бошига битган бало. Дилсух йигирма қўш ернинг эгаси. Қишлоқда бошқа ҳеч кимнинг шунчалик ери йўқ. Жот боласи дунёга келиши билан суюги қотмай темирқанот чиқаради. Хотин билан майга ҳирс қўяди. Баъзилари бир-икки шунақанинг кўчасидан ўтиб, қайтиб келади, баъзилари биратўла ўша ерда қолиб кетади. Дилсух беш қўш ерини гаровга қўйганига анча бўлди. Қолганини ҳам аста-секин қўяди... Ота-бобосининг номини кўтараяпти... Ҳафта-ўн кун илгари олдимга келган эди. Беш юз рупия бадалига бир қўш ерини гаровга қўяётган экан. Мен рози бўлмадим. Менинг бобом билан унинг катта бобоси бир қориндан талашиб тушган ака-укалар бўлган. Қўрдингизми, яқин қариндошгина эмас, қонимиз ҳам бир. Ҳалиги Ҳаршам

Синх оқсоқол билан бобаклик Жатега йигирма рупия фойдаси билан ерни гаровга бераётибди. Жуда хафа бўлиб кетдим, аммо, начора, эл-юртдан андиша қиласан, киши. Тенгшериклик иш. Эртасига эл, «ўз амакисн тўғаноқ бўлди» демайдимми?.. Мен уни яхши бир кишининг қизига уйлантириб қўювдим. Қайнота бўлмиш армияда субадор¹. Худо гулдай бир фарзанд берди. Бечора хотинга сира кун бермади. Охири у йиғлаб-сиқтаб отасиникига кетиб қолди. Бир бало қилиб Дилсухдан ярим қўш ерни ўғлига хатлатиб бердик. Тақдир экан-да. Бунинг ота-боболари тириклик вақтида буларнинг ҳовлисидан казо-казоларнинг қадами тийилмасди. Энди қишлоқдаги жамики безори-бетайин йигитлар ўша ерни маскан қилиб олган.

Полвоннинг бутун вужуди титраб кетди. Қулоғига қўлини олиб бориб тавба қилди:

— Эй оллоҳи карим, гофил бандаларингни ўзинг кечиргил.

Бир оз жим ўтирганидан кейин Калий кетишга ҳозирланди. Житу ҳам ирғиб ўрнидан турди. Полвон уларнинг кетишга чоғланганини кўриб деди:

— Қайтасизларми, хўп, майли. Бунга қараб туринглар. Шамол тегмасин. Албатта, иссиқ қилинглар. Эртага мен кун пешиндан оққанда етиб бораман.

Иккаласи Лаълу полвон билан хайрлашди, Калий Житунинг елкасидан қўлини ошириб, йўлга тушди. Улар дарвозагача жим юриб келдилар, нима деб гапиришга, нимадан гап бошлашга ҳайрон эдилар. Кўчага чиққач, иккаласи тўхтади. Хўш, сен нима демоқчисан, дегандек бир-бирига қараб қолишди. Иккаласи ҳам гап бошлашга тили бормаётгандек ерга қаради. Бир оздан кейин Калий қўлини Житунинг елкасидан олиб эшитилар-эшитилмас сўради:

— Житу, сен турли ишлар баҳонаси билан маҳаллага араллашиб турасан. Лаччхў ҳозир Дилсухнинг ёнига келиб туриши ростми?

— Мен ҳам худди шуни сендан сўрамоқчи бўлиб турувдим.

Бир нафас жимликдан кейин Житу қатъий оҳангда деди:

¹ Субадор — армия капитани.

— Келса керак, албатта, келади! Шу кунларда у тошган дарё сингари ўзини тўғри келган томонга уряпти.

22

Калий кун бўйи чорпояда чўзилиб ётди. Гиянў кундузи Калийдан ҳол-аҳвол сўраш учун қулай пайт излаб бир неча марта келиб-кетди, бироқ ҳар келганида маҳалладан бирорта эркак ё аёл унинг ёнида ўтирган бўларди. Ҳол сўровчиларга Калий деярли ҳеч нима деб жавоб бермас, бироқ кампир унинг қандай лат егани ҳақида узоқ ҳикоя қилиб берар, қилган гуноҳи учун Ҳардевга ўзинг жазо бер, деб худога нола қиларди.

Кўнгиш сўровчиларнинг кун бўйи кети узилмаслиги Калийни зериктириб юборди. Кечга бориб ётаверганидан юраги сиқилди, ташқарига чиқиб, тоза ҳавода айлангиси келди. Анчагача холасидан ҳайиқиб чорпояда қимир этмай ётди, бироқ Житу келиши билан дарҳол ўрнидан туриб ўтирди.

Калий оғайнисининг қулогига бир нима деган эди, Житу бурчакдан таёқни олиб, унга тутқазди. Пратапий жиянининг отланганини кўриб, ҳайрон бўлиб деди:

— Йўл бўлсин? Узлукиб қолсанг, тузалиш қийин бўлади. Жойингга ёт. Мен ёши т қиздириб келаман, ўша билан иссиқ қил.

— Хола, Лаълу полвон кечқурун оз-моз юриб, айлан, бўлмаса оғирлашиб қоласан, деб айтганди,— деди Калий. Житу ҳам унинг гапини қувватлагандан кейин, кампир жим бўлиб қолди ва иккаласи кўчага чиқиб кетди.

Калий оқсоқланиб, таёққа суяниб юрарди. Улар Мангунинг уйига етганларида эшик остонасида Гиянў кўринди. Қиз йиғитга, худди биринчи марта кўриб тургандек, диққат билан тикилиб қаради. Калий ҳам унга термилди, лекин Житунинг тиржайганини кўриб, кўзларини ерга олди. Гиянў, «Калий чиндан ҳам қаттиқ шикастланганга ўхшайди», деб дилидан ўтказди. «Унинг бўкса ва елка суякларини қисирлаб кетди» деб акаси бежиз айтмаган экан.

Қишлоқдан чиқиб, Чоунинг дамба солинган жойига бордилар. У ердан Қандҳана қишлоғи томон кетадиган сўқмоққа тушдилар ва дарё лабидаги дарахтзорга бориб ўтирдилар. Қоронғи туша бошлагач, яна қишлоққа қайтдилар. Дарёнинг бу томонига ўтишлари билан қулоқларига қандайдир овозлар чалинди. Узоқдан келаётгани сабабли овозларни илғаш мушкул эди. Житу сабри чидамай, ўша ёққа тезроқ етиб бориш учун қадамларини тезлатди ва Қалийни ортда қолдириб кетди.

Дамбанинг олдида Дилсух, Балванта ва Мангу кетиб борар, учаласи ҳам ғирт маст эди. Улар гандирак-лаб-гандирак-лаб, бир-бирини туртиб, шошмасдан қадам ташлаб боришарди. Житу уларга яқинлашгач, Дилсух дўқ уриб сўради:

— Кимсан, ҳўй?

— Мен, Житу.

— Ҳой, чамор, ярим кечада бу ерда нима қилиб юрибсан? Е бирон хуштор-пуштор плинтириш пайида юрибсанми?

Житунинг жавобини кутиб ўтирмай Мангу деди:

— Ҳозир бу чаморларнинг кичик бошлиғи. Катта бошлиғи — Қалий.

— Ундай бўлса, Никкунинг қизи бунинг ҳам ихтиёрида экан-да,— деди Дилсух кулиб.

— Йўғ-е, ўзимизнинг хушторимиз-ку. Бунинг баътарасига тупурмайди ҳам,— деди Мангу мақтанчоқлик билан.

— О-о, Мангу, сендай одам борми дунёда, қишлоғимиздаги ҳамма йигитларнинг гулисан. Бойвучча уни гунчадан гул очганига ҳам қўйгани йўқ. Унга эрта эгар уриб олди,— деди Балванта Мангунинг елкасига шап уриб ва кейин Дилсухнинг елкасидан туғиб деди:

— Дилсух, Мунший амакининг ҳовлисида ишлайдиган бир қиз бор-ку, ўшани ҳали онаси ўпмаган-да. Ёввойи товуснинг худди ўзи дейсан. Қорачадан келган, аммо қошу кўзларига беш кетаман. Бошига саватни қўйиб юганда кўрсанг, оҳ-оҳ, унинг ҳанда-лакдай-ҳанда-лакдай кўкраклари шунақанги диркиллайдики. Бир мартагина қўлингни юбориб силасанг борми, нақ тонгда очилган гунчадай пақ-пақ ёриламай дейди.

— Мангу, ким экан ўзи у? Кимнинг қизи?— сўради Дилсух бетоқат бўлиб. Мангу ҳеч нарса деб жавоб бермагач, елкасидан силкалаб деди:

— Хумпар, нега гапирмайсан? Дамнинг ичингга тушиб кетганидан ҳойнаҳой синглинг бўлса керагов.

— Ҳа, меннинг синглим,— деди сурбетлик билан Мангу. Балванта қиқирлаб кулиб юборди ва уни итариб деди:

— Қоп-қора тапписан-ку.

Сўнгги гапларни эшитган Қалийнинг миясига қон урди. Дилсух билан Балвантани янчиб ташлагиси келди. Човдхрий бўлса ўзига, бировларнинг келиш-қизларини ҳақида бундай уятли сўзлар айтишга нима ҳақи бор? Айниқса, ўз синглиси тўғрисида ёмон гапларни эшитиб туриб ҳам ҳиринглаб кулаётган Мангунинг виждонсизлигидан қаттиқ ғазабланоқда эди.

— Ким у?— сўради Дилсух.

— Мен,— деди Қалий таёғини итқитиб.

— О, Қалий, сен ҳали тирикмисан? Ҳардев суякларингни куйдириб, сурма қилди деб эшитувдим-ку. Оббо чамор-ей, хўп жондан ҳам берган экан-да, бир мартадаёқ суякларнинг ушалиб кетди-я,— деди Балванта кулиб.

— Шунчалик кучингга ишонар экансан, сен ҳам бир-икки қўл кўрсанг бўларди,— деди Қалий билакларини силаб.

— Воҳ, ана у баҳодирни кўринглар! Нима бало, иккинчи оёғингни ҳам синдириш ниятинг борми?— деди Балванта Қалий томонга қадам ташлаб.

— Қўй, қўй,— дея Житу Балвантани ушлашга ҳаракат қилди. Балванта уни итариб юбориб, Қалийга ташланган эди, бироқ Дилсух уни ушлаб қолди.

— Ҳозир эмас. Сизларнинг курашларингни эртага кўрамиз... Суҳбатимиз қандай ширин кетаётувди, ўртада уриш чиқардиларинг.

— Бўй қизлар ҳақида бунақа гаплар гапиргани уялмайсизларми?— деди Қалий жаҳл билан.

— Сен уялсанг, бор, йўлингдан қолма. Синглиси бўлган одам жим турибди-ю, бекорга нимага сенинг жазаванг тутади? Тўғримни, Мангу?— деди Дилсух. Мангу жавоб бермагач, Қалийнинг чинданами виждони чидамади, оғриққа ҳам қарамасдан, катта-катта одим ташлаб юриб кетди.

Калий кетганидан кейин улар анчагача жим қол-
лишди.

— Ҳамма кайфни бир пул қилди, падар лаъна-
ти,— деди тупуриб Дилсух. Кейин яна Мангуга юзла-
ниб деди:

— Бунинг ҳам Притўнинг қизи билан алоқаси
борми ё йўқми? Улар девор-дармиён қўшни-ку!

— Бизнинг маъшуқалар дуч келган сўтакнинг но-
горасига ўйнаб кетаверадиғанлардан эмас. Бунақа-
ларни оёғининг учи билан кўрсатади,— деди Мангу
димогдорлик билан.

— Қўйсанг-чи, Мангу, ёлгон гапириб нима қила-
сан? У бир соғин сигирдай гап. Ўтни кўрсатиб, уни
ҳар ким ҳам соғини мумкин.

Буни эшитиб, Калий яна тўхтади. Боплаб жавоб
бераймикан, деб ўйлади. Бироқ ўз маҳалласининг
одамлари оғзидан шу гаплар чиқаяпти-ю, бошқалар-
дан не умид, деб ўйлади-да, йўлига қараб кетаверди.

Ўйга келганда кампир чорпояда ётарди. Ёнида
кимдир ўтирарди. Қоронғида таниёлмади.

— Хола,— деди Калий яқинроқ келиб.

— Келдингми, бўтам?— деди Пратапий.— Ўйлай-
вериб, юракларим сиқилиб ўтирувдим. Нега ҳаялла-
дийкин деб нуқул ёмон хаёлларга бораман.

Кампир «ё пирим-эй» деб ўрнидан туриб ўтирди.
Калий унинг рўпарасидаги бошқа чорпояга ўтира
бошлаган эди, нотаниш кимса дик этиб ўрнидан
турди.

— Гиянў, қизим, сен нега турдинг?— деди-да, кам-
пир Калийга юзланди.— Боёқиш кун ботгандан бери
ўн марта келиб-кетди. Шу қиз бўлмаганда мен юра-
гим тарс ёрилиб ўлар эдим.

Калий Гиянўга қараган заҳоти Балванта билан
Дилсухнинг гаплари ёдига тушди. У чорпояга чўзи-
лар экан, деди:

— Хола, нега қоронғида ўтирибсиз?

— Бўтам, сен ёнимда бўлмасанг, менга кундуз
ҳам зимзиё тун бўлади.

Шундай деб кампир чироқ ёқнишга тутинди. Калий
Гиянўга шипшиди:

— Ўйингга бор. Мангу келяпти. Фирт маст.

Гиянў ўзини эшитмаганга солиб деди:

— Нима, жуда қаттиқ лат едингизми?

— Йўқ,— деди жаҳли чиқиб Қалий.— Бор деяпман сенга, бўлмаса Мангу ўлдиради.

Қалийнинг гапидан Гиянў лат унчалик оғир эмасга ўхшайди, деган хаёлга борди. Қизнинг билагидан ушлаб эшикка қараб итараркан, деди:

— Бор деяпман сенга, аканг билиб қолса, абжанингни чиқаради.

— Бормайман. Қалтак есам мен ейман, сизганима?

Гиянў жилмайган эди, қоронғида ҳам унинг оппоқ садафдек тишлари кўринди. Кампир чироқ ёққач, унинг хира нурида йигитга Гиянў жуда чиройли кўриниб кетди ва Дилсух билан Балванта айтган гаплар мутлақо тўғри дея кўнглидан ўтказди.

Гиянў чинданам вақт алламаҳал бўлиб қолганини кўчага чиққандан кейин билди. Оёқ учида юриб, ҳовлига кириб борганда онаси Жассў айвон устунига суянганча мудраб ўтирарди. Онасининг бу алпозда ухлаётганини кўриб Гиянўнинг раҳми келиб кетди ва гоят мўлойим оҳангда «ойн» деб чақирди.

— Келдингми, қоқвош,— деди Жассў кўзини очаркан,— қаерларга гумдон бўлдинг? Чақиравериб овозларим бўғилди.

Гиянў онасининг гапларини эшигмагандай деди:

— Ойн, Қалий қаттиқ шикастланибди. Ҳозир у Дину кулолнинг эшагига ўхшаб чўлоқланиб юрибди.

— Човдхрийлар билан олишгандан кейин шикаст топмай нима бўлади.

Онасининг гапини эшитиб Гиянў Қалийнинг яраси ростданам оғир экан, деган хаёлга борди. Шунини ўйлаб, у хомуш бўлиб қолди. Чорпояга ўтириб гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ёнбошларди. Қишлоқнинг тунги қорувули, «Наттҳа Синҳа, уйғоқмисиз!.. Бахтовар Синҳа, уйғоқмисиз!.. Шоҳ жий, ҳушёр бўлинг!» деб тун сукунатини бир дақиқа бузарди-да, яна атроф жимжит бўлиб қоларди. Гиянўнинг хаёли ҳамон Қалийда эди. Нега у бунчалик қайсар бўлиб қолган деса, яраси чиндан ҳам оғир экан-да. Кейин унинг назарида тун оғиб қолгандек туюлди. Итлар ҳам акиллай-акиллай ухлаб қолди. Фақат туннинг шарпаси-ю, онасининг хуррак овозигина эштилари. Гиянў ёнига ағдарилиб, онасига қаради. У донг қотиб ухларди. Хуррак овози қизга худди пўписа қи-

лаётгандай туюлди. «Бориб Калийни кўриб келсам, микан», деб уйлади. Кўз олди ёришиб кетди. «Тағин оиним уйғониб қолса, ё биров кўриб қолса, нима бўлади», деб яна фикридан қайтди Гиянў.

Қиз анчагача чорпояда илондай тўлганиб ётди. Охири бўлмади, ўрнидан туриб, аста-секин ёғоч зинадан пастга тушди. У зулфинни туширди ва эшикнинг бир тавақасини очган эди, худди қаёққа кетяпсан дегандек бир ғийқиллаб қўйди. Ташқарига чиқиб, зулфинни солиб қўйиш учун қўлини ичкарига суқди, бироқ яна тортиб олди.

Бутун қишлоқ уйқуда. Гиянў диққатини бир жойга тўплаганча оёқ учида кўча бўйлаб юриб кетди. Калийнинг уйига кирганимда кампир уйғониб қолса нима бўлади, деб кўнглидан ўтказди. Бироқ Калийнинг уйига етиб келгач, ҳамма нарсани унутди-да, лип этиб ўзини ичкарига урди.

Бир томонда чорпояда Калий ухлаб ётарди. Ундан салгина нарида муштдеккина бўлиб кампир ётибди. Унинг ярим очиқ тишсиз оғзи билан олаётган нафасидан ғалати овоз чиқар эди. Калийнинг бош томонига чўнқайиб қаеридан шикаст еганини билиш учун унинг елкасини пайпаслай бошлади. Калий сапчиб тушди. Қиз қўлини унинг оғзига босиб, жуда наст овозда «менман» деди.

Калий ҳолаши ётган чорпояга қаради ва унинг ухлаб ётганига ишонч ҳосил қилгач, Гиянўни қўлидан ушлаб, ғишт уюми орқасига олиб ўтди.

Калийдан илгари Гиянў сўз қотди:

— Қаттиқ лат еганмисиз?

— Йўқ.

— Тўғрисини айтинг.

— Улай агар.

Гиянў еңгил тортиб, чуқур нафас олди ва ўзига ўзи тасалли бериш учун Калийнинг қўлларини, сонларини, кўкраги ва орқаларини пайпаслаб силаб чиқди. Калийнинг вужудини қандайдир ғалати ҳис чулғади ва у Гиянўни қучоқлаб олди.

— Қаерингиздан лат едингиз?

— Енбошимдан.

— Ҳардевинг кўзига ришта чиқсин!— деди Гиянў кўкраги билан йигитга маҳкамроқ ёпишиб.

Калий Балванта билан Дилсухнинг сўзларини яна

эслади: «Хандалакдай кўкраклар...» Қалийнинг нафаси тикилиб, бутун вужуди таранглаша бошлади. У қизни оғушига олди. Кейин орқадан қучиб, қўллари-ни охишта унинг кўкракларига олиб борди. Гиянў бир мунча вақтгача Қалийнинг чангалидан чиқшига уринди, бироқ кўп ўтмай қўллари бўшашиб, осилиб қолди.

Шу алпозда улар анчагача туриб қолишди. Қалий дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, қўллари пастга ўрмалай бошлади. Гиянў уни тўхтатиш учун яна бир бор уринди. Қиз бўшашиб, ўзини қандайдир чуқурликка тушиб кетаётгандай ҳис этди.

Қалий бағрини бўшатган эди, Гиянў йиқилиб тушишига сал қолди. У зўрға оёқда турарди. Тўсатдан уни қўрқув ва уят ҳисси қамраб олди. Қалийнинг ҳовлисини тарк этиб, кўчага чиқди. Уйига келиб, ичкарига кирди-да, зулфини илди. Кейин чолворини ечиб, яхшилаб чайди-да, зинапоя панжарасига ташлаб қўйди. Белини узун, энсиз дурра билан ўраб, томга кўтарилиди. Гиянў батамом ҳолдан тойган одамдек, ўзини тапна чорпояга ташлади ва оғзини дурранинг учи билан маҳкам бекитиб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

23

Санта Сииҳ қолчиқдаги ҳамма асбобларини ерга тўкди ва уларни тозалаб туриб деди:

— Бугун шарт боғлашиб ишлаймиз: эртага кечгача шу деворни тиклаш!

— Мен тайёрман!

Қалий қўлларини қоқиб, лойтоғорани девор тагидаги харракчага қўйди ва тез-тез гишт узата бошлади. Устанинг қўллари чаққон ҳаракат қилмоқда эди. У ҳар бир гиштни қўлида салмоқлаб, тўрттала томонини кўздан ўтказарди, лой тўшаб, чаққонлик билан терар эди. Мана бу яхши пишган, мана буниси етилиб пишмабди, мана буниси аъло гишт бўлибди, деб ҳар бир гиштнинг баҳосини ҳам бериб борар эди. Лойдан гоҳо тош чиқиб қолса, у андава билан чиқариб ташларди-да, агар лой ёғдай мулойим ва тоза бўлса, гишт яхши ўрнашади ва деворнинг умри узоқ бўлади, деб уқтирарди.

Кун қизий борган сари уста Санта Синҳнинг ҳаракатлари сустрлашди. Сув ичгани судхўрнинг дўконига бориб келгач, зарда билан деди:

— Мен чаморларнинг ишини мана шу азоби учун олмайман... Ҳозиргина сув ичиб келувдим, яна сув-сай бошладим...

— Нанд Синҳнинг уйдан сув олиб келиб берай бўлмаса, ахир икковларингиз оғанини сикҳларсиз-ку.

— Секироқ гапир, меннинг у билан қанақа қариндошлигим бўлсин? У сикҳ динига кирган одам, — деди Санта Синҳ Нанд Синҳни сўкиб.

— Ахир Гуру сикҳидаги¹ одам-ку.

— Сикҳ динини қабул қилгани билан шохи чиқдими? Чаморлигича қолаверди-ку, — деди Санта Синҳ бир фиштни иккига бўла туриб.

Қуёш тиккага келиб, иссиқ забтга олгач, Санта Синҳ харракчадан пастга тушди. У челақда қўлини чайиб, деворга разм солар экап, деди:

— Бугун кун роса қиздирди. Мен пешиндан кейин келаман.

— Яхши. Мен ҳам мактаб котибининг олдига боришим керак. Кеча чақиртирган эди.

— Мангунинг синглиси ҳам чақиртирганмиди ё йўқми?

Санта Синҳ Калийга муғамбирона қаради-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб, давом этди:

— Уғлим, сен толеи кулган йигитсан. Қандингни ур. Кайфу сафо қилган чоғингда бизларни ҳам эслаб қўй.

Санта Синҳ кетгач, Калий нарсаларни йиғиштириб, ичкарига кириб кетди ва куннинг иссиғига қарамай, эшикнинг иккала табақасини ҳам зич ёпиб, чор-пояга чўзилди.

— Зоғора нон пиширдингизми? Бугдой уни тугадими? — деди Калий нон кўтариб кириб келган холадан.

— Тугагани йўқ, бўтам. Ҳар кун бугдой нони есак, ун чидайди? Биздақаларнинг уйда бугдой нони жуда арзанда бўлади. Маҳаллани бориб кўр, ҳамма зоғора, сули, тагин нима бало нонларини ейди, — деди кампир Калийга тушунтириб.

¹ Гуру Наънак — XV асрда яшаган мутафаккир, сикҳ динининг асосчиси.

Нонни еб олгач, Калий чиқиб лойга сув сепди-да, уйга кириб чорпояга чўзилар экан, деди:

— Бугун кун жуда исиб кетди.

— Чилла чиқаяпти-да, бўтам,— деди кампир. У тиши йўқлигидан эҳтиёткорлик билан кавшанар экан, ўзининг қариллигидан нолиди. Калийнинг ҳадеб чорпояда у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилаётганини кўриб деди:

— Бор, такагга бора қол, у ер шабада бўлса керак.

— Мени мактаб котиби чақирган, мактабга боришим керак.

— Нимага чақирибди?— сўради кампир нон бурдасини оғзига яқин олиб борганча.

— Билмасам. Кеча Нанд Сипҳнинг ўғли айтиб кетганди.

— Ишқилиб, яна бир балога йўлиқмасанг яхши эди. Ҳукуматнинг амалдори чақирса қўрқса бўлади. Бу котиб бечора бола ўқитади-ку. Бўтам, унинг сенда нима иши бўлиши мумкин?

— Бирон хат-пат келган бўлса керак. Шаҳарда озгина пулим қолган эди, балки ўша келгандир.

Кампирнинг шубҳаси тарқади ва жиянига насиҳатомуз деди:

— Бировнинг олдида пул олма. Шундоқ белиннга туккин-да, тўғри уйга кел.

Калий кулиб қўйди ва бошқа ёнбошига ағдарилиб, ухлашга ҳаракат қила бошлади.

Калий мактабга борганда бош котиб ўз хонасидаги супада ўтирар эди. Ташқарида ўқувчилар почта тарқатилишини пойлаб ўтирардилар. Котиб ҳар қишлоқнинг почтасини алоҳида-алоҳида тўдаларга ажратиб қўйганди. У ҳар бир хат бетига ёзилган адресни диққат билан ўқиб чиқар ва авайлаб муҳр босарди-да, тегишли тўдага қўшиб қўярди. Калий котибга салом берган эди, у бошини кўтариб савол назари билан қаради.

— Котиб жаноблари, менинг исмим Калий. Кеча сиз Нанд Сипҳнинг ўғлидан..

Калий жумласини ниҳоясига етказмасданоқ котиб мамнун ҳолда деди:

— Ҳа-ҳа, эсимга тушди. Сенга пул келибди. Сенинг номингни ўқиб, гангиб қолибман. Ҳайрон бўлга-

нимнинг сабаби шуки, бу номга ҳатто хат келмас эди, бугун пул қасқдан кела қолди экан дедим. Кейин болалардан суринтирдим, Нанд Синхнинг ўгли бизнинг маҳаллада шу исмдаги бир киши туради деди.— Котиб Калийга яна бир қур синчиклаб қараб олди.— Бундан кейин бир гап доим ёдингда бўлсин. Исминг билан бирга доим отангинг исмини ёки тоифангни ёки иккаласини ёзма-ён қилиб, албатта, ёзиб қўйишини одат қилгин. Шундай қилсанг, ҳеч қандай англашилмовчилик бўлмайди. Борди-ю, шу қишлоқда сенинг номингда бошқа бир киши бўлганда, у пулингни олиб кетарди-да, пулингдан ажралар эдинг, у одам қамалар эди, мен ишдан ҳайдалар эдим.

У қаршисидаги хатларга энгашиб қараганча Калийга деди:

— Мен почталарни бўлиб олгунимча сен иккита гувоҳ олиб кел.

Гувоҳ сўзини эшитиб, Калий сесканиб кетди.

— Гувоҳ нимага керак?

— Сенинг пул олганингни тасдиқлаш учун. Гувоҳлар хат танийдиган, имзо чекишни биладиган бўлишса, нур устига аъло нур. Аммо улар каттароқ ёшдаги кишилар бўлиши шарт.

Энди нимни гувоҳ қилиб етаклаб келаман деб ўй суриб кетар экан, Калий доктор Вишандаснинг дўконига етиб қолганини ҳам билмай қолди. Доктор деворга суяниб ёнбошлаганича аллақандай китобни ўқир эди. Калий салом бериб, шундоқ остонада чўнқайиб ўтирар экан, деди:

— Доктор, нимани ўқияпсиз?

— Янги китоб. Синфий кураш ҳақида,— деди доктор гавдасини тўғри тутиб ўтирар экан. Калий ҳеч нарса тушунмади. Унинг чеҳрасида акс этган ҳайрат ифодасини кўриб доктор кулиб деди:

— Бунда жамиятнинг алоҳида-алоҳида табақаларининг моҳияти очиб берилган. Бу табақалар ўрта-сидаги тўқнашувларнинг нима учун зарурий ҳодиса эканлиги ҳам баён этилган.

Доктор гапга тушиб кетаётганини кўриб, Калий уни тўхтатди:

— Доктор, мен олдингизга бир иш билан келиб эдим.

— Хўш?

— Менга пул келган экан. Сизнинг гувоҳлигингиз керак. Сиз почтахонага боришингиз керак бўлади.

— Пул қаёқдан келибди?

— Конпур заводидагилар менинг иш ҳақимни ҳисоб-китоб қилиб, жўнатишганга ўхшайди.

Доктор қизини чақириб, дўконга ўтқазди-да, Қалий билан кетди. Улар кўчага чиқишгач, Қалий деди:

— Доктор, яна битта гувоҳ керак.

— Ҳеч қисн йўқ. Дўконлардан ўтиб бораверайликчи, Ума учраб қолса, Умани ола кетамиз. Агар у бўлмаса, бошқа биронтасини тутамиз-да.

Ўзи-ку, дўконлар томондан юришга Қалийнинг оёғи тортмай турган эди, боз устига доктор суд-қонун тўғрисида гап бошлаб қолиб, бутунлай ҳафсаласини пир қилди. Аммо ўша ёқдан ўтиб борилмаса, яна бўлмасди.

Умани олиб, улар почтахонага келдилар. Котиб болаларга почтани тарқатиб бўлган эди. У доктор билан Умага жиндай у ёқ-бу ёқдан гап сотди-да, боя Қалийга ўқиган насиҳатларини буларга ҳам такрорлади. Сўнг қаршидаги сандиқчанинг қулфини очиб, ичидан буклоглиқ квитанцияни олди ва аввал унга ёзилган адресни ўқиди, кейин уни Қалийга узата туриб деди:

— Бармоғингни босасанми ё...

— Имзо чекаман. Мен мана шу мактабда тўрт синфни битирганман. Ушанда пандит Шивром котиб эди.

Қалий квитанцияни олиб, ўқиб кўрди, котибдан ручкани олиб, икки жойга «80 рупия маблағ олдим» деб ёзиб, имзо чекди-да, квитанцияни котибга қайтиб берди. Котиб ўқиб, унга квитанцияни қайта тутқазаркан, деди:

— Исминг билан бирга пулни сўз билан ҳам ёзиб қўй.

Қалий пулни сўз билан ҳам ёзиб қўйгач, котиб галма-галдан доктор ва Умага қўл қўйдириб олди, уларнинг имзосини сиңчиклаб текширди. Шундан кейин квитанциянинг пастки қисминини буклаб, йиртиб олгач, Қалийнинг қўлига тутқазди. Квитанцияни сандиқчага солиб, бир кичкинагина чарм халтачани олди ва унинг оғзидаги тугмадек келадиган қулфчани очиб, ичидан жуда ҳам эҳтиёткорлик билан бир нечта ўн

рупиялик олди. Уларни уч-тўрт қайта санади. Ун рупияликдан еттига, беш рупияликдан битта, бир рупияликдан тўртта қоғоз пул ҳамда битта тўрт анналик чақа пулни Қалийнинг қўлига берди. Қалий ҳайрон бўлиб котибга қараб деди:

— Жаноби котиб, квитанцияда саксон рупия-ку. Сиз бўлсангиз етмиш тўққизу чорак рупия беряпсиз.

— Ун икки анна почта ҳақи-чи,— деди котиб унга тикилиб қараб.

— Почта ҳақини юборувчи олдиндан тўлаган-ку?

Котиб Қалийнинг қўлидан чорак рупиялик чақани юлқиб олди-да, бир рупиялик қоғоз пулни унга отиб, деди:

— Худди маҳкамада тургандай шовқин солади-я!

— Жаноб котиб, сиз ўн икки аннани шундоқ ҳам олаверинг, аммо тартиб-қонда шунақа,— деди-да, Қалий бир рупия пулни котибнинг оёғи олдига қўйди.

— Сендан садақа олиб мен гадой эмасман. Гадойлик қилиш лозим бўлиб қолса, бирон бой ёки човдхрийга бош уриб бораман, сендақа ялангоёқнинг олдига эмас.

Доктор Вишандас котибнинг жаҳлини босиш учун деди:

— Қўйсангиз-чи, жаноб котиб.

— Доктор,— деди котиб,— ёнига тўрт пайса пул тушгани билан бу, гадой шоҳ бўлиб қолди, деган гап эмас-ку.

Қалий пулларни чўнтагига солди-да, доктор билан Ўманинг олдига тушиб, ташқарига чиқди. Ума кулгидан ўзини базўр тўхтатиб турарди. Мактаб ҳовлисидан кўчага чиққач, у хандон ташлаб кулиб юборди ва докторни олдинга итариб, деди:

— Қалий котибни роса бошлади-ку! Эсидан чиқмайди-ган қилди.

Қалий индамади, лекин доктор Вишандас ғоят жиддий оҳангда деди:

— Катта балиқ кичик балиқни егани сингари юқори табақа қуйи табақани эксплуатация қилади, яъни унинг меҳнати мевасини ўзига едирмайди, балки ўзи ейди. Худди шундан синфий кураш келиб чиқади. Бироқ инқилоб бу табақага барҳам бериб, пролетариат диктатураси ўрнатади.

Докторнинг ҳар бир гапини Ҷма бошини сарак-сарак қилиб маъқуллаб борарди, икки қадам олдинда кетаётган Калий эса хаёл дарёсига шўнғиб кетганди.

Калий ўз маҳалласи томон кета бошлагач, доктор уни тўхтатиб деди:

— Юр, Калий, дўконга борамиз. Уйга шошиб нима қиласан?

— Доктор, уйга ҳаракатни бошлаб юборганман. Уста Санта Синҳ мени пойлаб қолган бўлса керак.

— Ҳай майли. Эрта-кечин олдимга келиб тур. Сен билан гаплашсам, ҳузур қиламан. Бир-иккита одамдан ташқари қишлоқдагиларнинг биронтаси гапимга қулоқ солмайди. Ундан деворга гапирган яхши.

— Бораман, бораман,— деди-да, Калий ўз йўлига кетди.

Уйга келса, уста йўлга отланиб турган экан.

— Ҳа! Котиб сенинг фотиҳа тўйингни қилиб қолдими, мунча ҳаялламасанг?— деди Калийни кўриб.

— Пул келган экан, иккита гувоҳ топиш керак бўлиб қолди. Доктор Вишандас билан Ҷма иккаласини гувоҳликка олиб борган эдим. Докторнинг одатини биласиз-ку.

Уста Санта Синҳ қиқирлаб кулар экан, деди:

— Ҷша ҳам одаму ҳакка ҳам қушми. Олашақшақдай шақиллаб бир жағи очилса, сира ёпилмайди. Бунақа суст инсонни умримда кўрмаганман. На худонни билади, на пайгамбарни — қип-қизил даҳрий. Қишлоқдаги бекорчи ёшлар борки, унинг ошнаси. Кел қўй, у билан нима дардимиз бор асти. Лойдан, гишдан олиб кел, ишни бошлайлик.

Кампир ичкарида ухлаб ётарди. Калийнинг овозини эшитиб ташқарига чиқди.

— Болам, котиб нима деди?— сўради у ташвишлианиб.— Нимага чақирган экан.

— Қвитанция келган экан, шунга чақирибди.

— У нима деганинг?

— Почтадан пул келибди. Шаҳардаги ишлаган жойим бор-ку, ўша ердан пул келибди.

Кампирнинг чеҳраси кундай ёришиб кетди. Калийга ўзимнинг кўзим тегиб қолмасин дея ортиқча гап қилмади-да, урчуқ-арқоғини кўтариб, ташқарига чиқиб кетди.

Санта Синҳ билан Калий кун ботгандан кейин ҳам

нидан тўхтамади. Бутунлай қоронғи тушгандагина уста ирғиб пастга тушди-да; деворга ҳавас билан қараб туриб деди:

— Каллий, менга бугун ўн рупия бериб тур. Эшитишимча, қишлоқдагилар бошқа гишт терувчи уста олиб келишмоқчи эмиш. Билмадим, ҳолим нима кечади.— У бир оз жим қолиб, яна гапида давом этди.

— Сен шаҳарда юриб келгансан. У ерда гишт терувчилару дурадгорларнинг тирикчилиги бинойидек бўлса керак?

— Тўғри, қўлидан иш келадиган одам шаҳарда бекор қолмайди. Ишлаб топса бўлади. Аммо харажатлари ҳам шунга яраша. Э-э, уста, мусофир юрти мусофир юрти-да. У ерда тирноқча иш ҳам пулга юради. Лекин манави чамор экан, манави кулол экан, деб ўтирмайди. Тўғри, у ерда ҳам зот-пот деган гаплар бор, лекин ёнингда пул бўлса, чамор ҳам браҳман билан бир кўрпачада ўтираверади.

— Бўпти бўлмаса. бошқа бирор пайт бафуржа ўтириб гаплашармиз,— деди уста ўн рупияликни чўнтагига сола туриб.

Санта Сино кетгандан кейин Каллий холасининг олдига келиб ўтирди ва қовоғини солиб деди:

— Хола, қишлоқда ҳамма бизни ҳайвон, гўл деб ўйлайди. Бугун котиб мени лақиллатиб; ўн икки анна пулимни уриб қолмоқчи бўлди.

— Болам, сен бунақа гапларни ўйлаб, миянгини қотирма. Парвардигор бировини чамор қилиб яратгани, чаморлигича қолади, човдҳрий бўлолмайди. Булар тақдирин азалнинг иши,— деди Пратапий ўғит оҳангида. — Бўтам, сенинг ота-бобонг ҳам шу қишлоқда яшаган. Улар ҳеч бунақа гапларни хаёлларига келтирмас эди. Тақдирга тан бер-да, овқатингни е, ётиб ухла. Азонлаб қанча иш қараб ётибди сенга.

Каллий юз-қўлини ювиб келиб чорпоёга ўтираркан:

— Қани, хола, олиб келинг овқатини,— деди.

Холаси унинг ёнига ўтириб, ташвишланган оҳангда деди:

— Болам, Гияиў бугун ҳам кўринмадимми?

Шундай деб у ўй суриб кетди. Каллий кўзларини ерга тикиб олди. Чайнаётган лўқмаси заҳардай туюлиб, сира томоғидан ўтмас эди.

Камлир уйдаги қақир-қуқурларни остонага уйиб қўйилганини кўриб ҳайрон бўлди ва ҳовлиқиб деди:

— Болам, бу нима қилганинг? Уйдаги нарсаларни нега остонага қўйиб қўйдинг?

— Хола, бир қўлим текканида шу уйин ҳам тузатиб ола қолсам деган эдим.

— Бўтагиннам, менинг гапимга кирсанг, ётадиган уйимизни шундайлигича қолдир. Уйингнинг тенг ярми янги бўлди, шунинг ўзи ҳам катта гап. Энди уйланиб олиш тараддудини кўр. Минг қисиб-қимтиганингда ҳам кам деганда юз-юз эллик рупия кетади тўйга. Бизлар бирон бой-бадавлат эмасмики, асраб қўйган олтин-кумушимиз бўлса. Икки-учта кумуш тақинчоқ, олтин балдоқчалар, ё бўлмаса булоқни қилсак, шу етарли. Ҳозир сенга хоҳлаган қизинг тегаети. Мен ўлиб кетсам, бир умр уйланомай, доғда қоласан. Энди кичкина эмассан. Сен тенги йиғитларнинг тўрттадан боласи бор. Досунни қара. Учта боласи бор, яқинда тўртинчисин бўлади. Дилипа сендан бир ёш кичик бўлса ҳам учта боласи бор.

— Бўлди, бўлди. Сизнинг ўйлаганингиз тўй, уйлан. Вақти келганда уйланарман ҳам.

Пратапий хола Қалийнинг одатдаги жавобини эшитиб, юзини тескари ўгириб олгач, жияни унинг ёнига келиб ўтирди.

— Хола,— деди у.— Ётадиган уйимизни пишиқ гиштан қилмай, ҳозирча фақат устунларини пишиқ гиштан кўтарсамми деб турибман. Девори ҳам гиштан бўлса зарари йўқ. Шундан кейин уйланадиган бўлиб қолсам, қиз томондагилар, қизимиз яхши уйга тушди, деб ўйлашади-да. Нарн борса ўн беш куплик иш. Кейин, холажон, майли, мени бир йўла ўн марта уйлантиринг,— деди Қалий кампирнинг елкасида қоқиб.

— Сен ҳар гапни ҳазилга буриб юборасан. Болам, мен тўгрисини айтаман, бошида бирон соябони бўлмаган йиғитга, хоҳ унинг остонаси тиллодан бўлса ҳам, ҳеч ким қиз бермайди.

— Мен сизнинг гапингизни икки қилмайман, хола. Ахир ўн беш кунда қардайиб қолмасман, нима фарқи бор? Қўчамизда менинг ёшимдан кўп бўлмаса ҳам яна

икки бирдай бўйдоқ бор-ку: у ёқда Мангу, бу ёқда Жигу.

— Сен уларни гапирма. Ниҳалийнинг бу ёғида бўлганда Жигунни аллақачон уйлантирарди. Мангуга келадиган бўлсак, унинг икки жойдан фотиҳаси бузилган. Кўриб билиб туриб ароқхўрга ҳеч ким қиз бермайди. Бизларнинг вақтимизда ўн-ўн бир яшарликда тўйини қилиб юбораверарди. Баъзи ўғил-қизларни ундан ҳам кичкиналигида унаштириларди. Эрга берганларида мен бор-йўғи саккиз яшарлик қизча эдим. Сеннинг онангни мендан ҳам эрта чиқаришганди. Қизийгитларнинг ёши ўндан ошдими, тезроқ бирон жойга битиштирмаса, ҳамма айбита бошларди. Прасинний битта қизни айтаётувди. Акасининг қайноғасининг қизи экан. Ун бешга кирган дейди. Отаси оёқ кийими тикиб сотаркан. Қизининг ранг-рўйи ажабтовур эмиш. Сен бир огиз ҳа десанг, мен у билан гаплашаверардим.

-- Хўп, аввал уйни битириб олайлик, ундан кейин хоҳлаган кунингизда мени уйлантиринг. Энди туриб, ичкарини бир қараб чиқинг-чи, ҳеч нима қолмаганмикин.— деди суҳбатга хотима ясаб Калий.

Кампир ўйга толганча ўтираверди. Қалий такрор айтгандан кейин у даҳлиз эшигини ичкаридан беркитди. Шам ёқиб, қўлига олди-да, Қалийни орқасидан юришга имлаб, ичкарига йўналди.

Пратапий ичкарининг эшигини ҳам зичлаб ёпди-да, бурчакка ўтириб ерни титкилашга тушди. Қалий унинг тепасида ҳайрон бўлиб қараб турарди. Хола ўрнидан турди ва бир жойни кўрсатиб деди:

— Мана бу ерни қара, пишиқ ғиштлар бор.

Қалий ўша жойни титкилади ва куч билан бир ғиштни кўчириб олиб, уни бир четга қўяркан, деди:

— Мана, ғишт.

Пратапий уни нари четлатиб, яна ўша жойни титкилай бошлади. Иссиқ ва дим ҳаводан нафаси бўғилган Қалий холасига қараб жаҳл аралаш деди:

— Хола, нима қиялпсиз, қочинг, тупроқни ўзим чиқараман.

— Шошмай тур, болам,— деди кампир ва салдан кейин яна ўша жойни кўрсатиб буюрди:— Мана бу ердаги тупроқни ол.

Қалий ташқарига чиқиб, теша олиб келди ва тупроқни қазий бошлади:

— Секин-секин қази,— деди паст товушда кампир,— тешанинг овози Притўнниг уйига эшитилади.

Қалий таажжуб ичида холаси нима деса шуни қилиб турди. Ярим соатча қазигандан кейин ернинг тагидан бир кўза чиқди. Олиб, унинг оғзини очди ва ичидан яна бир миттигина кўзачани олди. Холаси кўзачани Қалийнинг қўлидан юлқиб олди-да, унгурини ерга ёйиб, кўзачани шўнниг устига тўнкарди. Кўзачанинг ичидан бир нечта кумуш пул жиринглаб пастга тушди. Кетидан позеб¹, иккита испирга ва яна бир неча зевар чиқди. Кампир қимматбаҳо тақинчоқларни ажратиб қўйди-да, жиянига деди:

— Бу тақинчоқлар сенинг онанг билан иккаламизники. Ота билан қайнота уйдан бизларга теккани шу Мана шу пулларни сана-чи, беш кам қирқ рупия бўлиши керак. Бу нарсаларнинг ҳаммасини сенинг тўйингга олиб қўйган эдим. Бундан, авваламбор, ўгри-пўгри кўтариб келиш хавфидан кўнглим тинч бўлади, қолаверса, пул қўлда турса, сарф бўлиб кетади.

Холасининг сўзларини эшитиб ва қаршисида ётган нарсаларни кўриб, Қалийнинг юраги тўлиқиб кетди, ўксиб-ўксиб йиғлагиси келди. Кампир ҳалиги нарсаларни бир жойга тўплар экан, деди:

— Ота-бобонг сенга деб шуларни мерос қолдирган. Энди буларнинг эгаси сенсан. Фақат кўзим тириклигида уйланиб олсанг дейман — армоним шу. Мен ҳам ҳовлимда елиб-югуриб юрган келинни кўриб қолай. Болам, бу қилдай жон қачон узилишини биллиб ўтирибманми.

Шундай дея кампир кўзларига ёш олди.

Қалий холасига ҳеч нима деб жавоб бермасдан даҳлизга чиқди ва у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир оздан кейин кампир ҳалиги нарсаларни унгурига солиб кўксига босганча даҳлизга чиқиб келди ва уларни Қалийга узата туриб, деди:

— Ма, буларни олиб қўй. Энди булар сенинг ихтиёрингда, нима қилсанг ўзинг биласан.

Қалий тақинчоқларни ҳовучига олиб пешонасига сурди ва йиғлаганча уларни бир латтага тугиб, сандиғига солиб қўйди.

Анчагача икковлари жим қолишди. Қалий холаси-

¹ Поzeb — оёққа тақиладиган кумуш қўнпроқчалар,

нинг чорпояси ёнида хаёл суриб ўтирарди. На бобосини, на отасини ва на поччасини мутлақо эслолмас эди. Ҳеч бўлмаса улардан биттасининг сиймосини кўз олдига келтириш учун кўп ҳаракат қилди. Йўқ, бўлмади; қайтанга юраги баттар ғашланиб, ўрнидан турди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Калий кетгач, кампир урчуқ-арқоғини кўтарди-да, даҳлизга қулф солиб, чавгон томонга йўл олди.

Жассў, Пригў, Прасинний, Бантў, Пашў, Ниҳалий, Ҳукма биби ва Гиянў — ҳаммаси чавгондаги дарахт тагида ўтиришган эди. Пратапийни кўриши билан Гиянў ирғиб ўрнидан турди-да, онасига қараб:

— Ойи, мен кўтосга ўт солгани кетяпман,— деди.

Пратапий унинг кетаётганини кўриб, Прасиннийдан сўради:

— Ким у ўрнидан туриб кетган?

— Гиянў.

— Шунақами. Қуриб кетсин кўз бўлмай. Менга тўрт томондан нуқул соялар кўринади, холос.— Кейин орқасига қайрилиб қараб, чақирди.— Ҳой Гиянў, гапимга қулоқ сол, қизим.

— Хола, кўтосга ўт солиб келай.

Пратапий ўтириб урчуқ йиғира бошлади.

— Хола, йиғирган ипингиз намунача текис чиқади?— деди Прасинний. Иккиқат бўлганидан у дам у ёнига, дам бу ёнига суяниб ўтирарди.

— Йиғиргандан армоним қолмади. Энди арқоқни ҳам кўзим кўрмайди,— деди Пратапий кўзининг ёшини артиб.

— Хола, даҳлизингиз бинойндай чиқибди.

— Ҳа, болам. Калий қўймади-қўймади. Узи биланди-да.

— Энди уни уйлантириб қўйинг. Қаридингиз, тирриқчиликка ярамайсиз.

— Э, болам, менинг гапимга ким қулоқ соларди. Айта-айта чарчадим ҳам. Бугун айтадики, иморатнинг қолганини ҳам бир йўла қўлдан чиқариб ола қолай, ана ундан кейин уйлантиринг эмш. Менга қара, сен бирон жойдан қиз топ.

— Тутни қоқсанг қиз тўкилади бу замонда, лекин, ким билади, Калийингизга ёқадики, йўқми. Унга фақат кўнгилдагидай иморат керак,— деб жавоб берди Бантў.

Бантўнинг гапини эшитиб, Притў жеркиб берди:
— Кўнгилдагидай иморат қурса нима қилибди, ахир бир парча ери бор чамор мингтадан битта. Ҳа-да, тер тўкиб, меҳнат қилиб топганга насиб қилади уй ҳам.

— Кўнгилдагидай иморат қилиб бошига урадим. Ишқилиб жуда бир кўчада қолган гадой-падойнинг қизи бўлмаса бўпти-да. Қолган ҳаммаси парварди-горнинг қўлида. Ким билан тақдири қўшилган бўлса, ўшага уланади, — деди Пратапий жиддий тусда.

— Хола, бир қиз бор, овсишимнинг жияни, лекин афт-ангори қоп-қорагина, — деди Бантў.

— Калий ҳам жуда сутга чайгандай эмас, — деди Притў. Буни эшитиб Пратапий тутақиб кетди:

— Притў, қачон қарама, тилингни қайраб турар экансан-да, чаморнинг боласи қора бўлмай нима бўлади?

Холанинг жавобидан ҳамма кулиб юборди. Прасиний билан Бантў айниқса қотиб-қотиб кўлди. Притў ҳам бўш келмади:

— Хола, сиз доим бировларнинг оғзига ургангиз-урган. Ўзингизни Момо Ҳаводай беғубор деб юргангизни кошқийди билмасам!

Притў гапни чўзаётганини кўриб, Ҳукма биби огоҳлантириб деди:

— Притў, ўлгудай бетгачопар бўлиб кетибсан.

— Бетгачопарликми ё... — деди-ю, Притў дарҳол гапни бошқа ёққа буриб юборди. — Мен ҳазиллашиб эдим. Худойим Калийни ҳеч нимадан кам қилмасин... Юз мингтанинг ичида битта. Ҳой Бантў, сен кимларга қиз топасан? Ҳалигина Житуни уйлантираётган эдинг. Энди Калийга топмоқчисан. Нима бало, битта қизни юз жойга бўлашиб юрмагин тагин?

— Житуни унаштирганми тўғрисидаги гап пишди-ку, шундай эмасми, хола? — деди Бантў Житунинг ошаси Ниҳалнига қараб.

— Тўғри. Пишди деса ҳам бўлади. Ўзининг оғзидан ҳа дегап гапни эшитсак, ишининг пишгани шу-да. Маҳаллада тўй қилса бўладиган қиз-йигитлар худо уриб ётибди, — деди Притў ва санаб кетди. — Калий, Житу, Мангу, Багга, Наттху, қизлардан Гиянў, Чамалий, Бедў, Насибў, яна ...

— Сен ўзингнинг Лаччхўйнинг билан Амруйингни нега айтмайсан? — деди Жассў ўгли ва қизининг номи эшитиб.

— Улар ҳали ёш. Амруни онаси бултур сутдан ажратди-ку, — деди Прасинний.

— Ҳозир йигит-қизларни ярим қаритиб уйлантириш расм бўлиб қолган, — деди Ҳукма биби. — Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, лекин бориб-бориб сут билан ақл ўзини билдирмай қўймайди.

Притў Прасиннийнинг қорнига қараб туриб деди:

— Бу йил маҳалламизга яна бир этак бола келди, — Қўзилаш ойида Бантўнинг, Прасиннийнинг, Дҳаннўнинг, Қармийнинг уйида чақалоқлар инга-лайди.

— Сен ўзингни нимага эсдан чиқарасан? Ўзингнинг ҳам қорнинг кажаводай бўлиб ётибди-ку, — дея Прасинний Бантўнинг қулоғига бир нима деб шивирлади ва иккаласи қотиб-қотиб кула бошлади.

— Нимага ҳиринг-ҳиринг қиласизлар? — деди Ҳукма биби уларни койиб.

— Қўявер, уларнинг куладиган пайти. Ёшлигингда сен ҳам худди шунақа кулмасмидинг?

— Қаёқда, у пайтларда ҳар бир уйда қайнопа қоровуллик қилар эди. Энди бўлса қайнонани ҳеч ким одам қаторида санамай қўйди. Илгарилари олти ой-етти ой ўз эринг билан кўришишга ҳам интиқ бўлиб юрардинг. Ҳозир-чи, ўтирганга ҳам, турганга ҳам хотинлар эрининг қулоғига қуйиб туради, — деди Ҳукма биби.

— Эшитганмиз, ёшлигингизда эрингизнинг кунда оёғи оғриб, сиз уқалар экансиз, эрингиз роҳат қилиб ётар экан.

Притўнинг бу гапини эшитиб ҳаммалари қотиб-қотиб кулишди. Ҳукма биби қарганганча пайпаслаб ҳассасини қидира бошлаган эди, Ниҳалий Притўни уришиб берди:

— Притў, сендай беҳаё хотинни биринчи кўришим!

Ҳаммалари шундай кулишиб турганда Қалий келиб қолди. У холасидан даҳлизнинг калитини сўради.

— Қалий, даҳлиз муборак бўлсин, нақ данғиллама иморатнинг даҳлизидай бўпти ўзиям, — деди Ниҳалий. Қалий жавоб ўрнида кулиб қўйди-да, қайтиб кетди. У кетгандан кейин Пратабий ҳам ўридан турди.

— Кеннойи, ичкарида тилла-миллангиз борми дейман, кундузи ҳам эшикни қулфлаб юрасиз?— сўради Притў.

— Ҳа, Притў, ўзингга эҳтиёт бўл, қўшинингни ўғри тутма дейдилар-ку.

Пратапий кетгач, Притў бурнини жийриб деди:

— Хола-жияннинг бунча сўхтаси совуқ бўлиб кетибди.

25

Калийнинг энди кўзи илинган эдики, Житу даҳлизга ўқдай учиб кириб, уни елкасидан силтади:

— Бобу жий, ухляяпсанми? Чиқиб ташқарига бир қара, дунё тескари айланяпти!

Калий апил-тапил ўрnidан турди-да, ҳам жаҳл, ҳам ҳайрат билан Житуга қарай бошлади.

— Бобу жий, ўзингга келсанг-чи,— деди Житу уни елкасидан ушлаб.

— Нима бўлди?

— Камна шоҳ бўляпти! Роҳиб билан гаплашиб турганингни ўз кўзим билан кўрдим.

— Нима бўлибди шунга?

Житу ихчамгина чорпояга Калийнинг бўйнида кучоқлаб ўтираркан, қулоғига шивирлади:

— Роҳиб мени катта роҳибнинг номига хат бериб шаҳарга жўнатяпти. Йигирма рупня озиқ-овқатга деб берди. Бир рупня хизмат ҳақи ҳам тегди. Ҳеч нарсани англаб бўлмаяпти. Эртага якшанба. Эшитишимча, черковда роса сайил бўлармиш. Катта роҳиб келармиш. Атрофлардан ҳам одамлар йиғилармиш.

— Сенга ким айтди?— сўради Калий кўзларини уқалаб.

— Роҳиб хотинига айтаётган эди... Мен яна бошқа бир гапни эшитиб қолдим. Тиртҳрамнинг дўкошига борган эдим. У ерда кимдир Нанд Синҳ билан бутун оила аъзолари христиан динини қабул қилаётганини гапириб қолди. Такияга келсам, бу ерда ҳам ўша гап қулоғимга чалинди. Шундан қўнглимда шубҳа пайдо бўлди, бунинг устига роҳиб каллаини саҳардан Нанд Синҳнинг уйига икки-уч марта бориб келди. Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди.— Житу оёғини

кўтариб кўрсатди.— Мана бу ботинкани роҳиб берди менга. Кўриниши ёмон эмас-ку, сал торлик қияпти.

Калий унинг оёғига қараб жилмайди. Житу ботинкани ечиб, қўлига олди-да, деди:

— Кетдик, судхўрнинг дўконига борамиз. У ерда ҳамма нарса равшан бўлади.

Улар дўконга келганларида Тиртҳрам билан пандит Сантрам иккаласи чуқур ўйга толиб ўтирарди. Доктор Вишандас бурнини ишқалаб ўнг оёғини ликиллатганча қурр-қурр чилим тортарди. Калий билақ Житу салом бериб, бир чеккага келиб чўкишди. Учала ҳамсуҳбатнинг, худди шарт бойлашгандай, жим ўтирганини кўриб, Житу гап қотди:

— Тақсир, мен шаҳарга тушаяпман. У ерда бирон ишингиз бўлса, айтинг.

— Нима иш билан бораяпсан?

— Роҳиб жўнатяптилар. Бир оз озиқ-овқат олиб келар эканман, катта роҳибга мактуб топширар эканман.

Житунинг гапини эшитиб, пандит Сантрам тутақиб кетди ва жаҳд билан деди:

— Роҳиб Нанд Синҳни христиан динига киргизяпти деган эдим, гапим тўғри эканми? Улиб кетсин. Не машаққатлар билан христианларнинг уругини қуритган эдик, энди роҳиб яна янги кўчатларни ўтқазяпти.

Дўкондор чилимни қулдиратиб тортаркан:

— Балки, гапинг тўғридир Сантрам. Лекин қўлимиздан нима келарди,— деди.

У ўйга толди. Пандит Сантрам қовогидан қор ёғиб деди:

— Қай йили бошқа диндаги бир кишининг ўз динидан кечиб, бошқа динга кирганини эшитган эдим. Дин ўзгаргандан кейин унинг қавми ҳам ўзгаради. Чунки унинг имонига путур етади-да.

— Пандит жаноблари, борди-ю, сизнинг гапингизни тўғри деб олсак, унда ҳеч қандай маъно қолмайди. Ахир дини ўзгаргани билан Нанд Синҳ ўша-ўша табақанинг вакили бўлиб қолаверади-ку. Ҳеч бир диннинг афзаллик томони йўқ. Ҳар қандай дин меҳнаткашлар табақаси учун бир оғу. Оғунинг ранги қора бўлди нима-ю, қўнғир бўлди нима,— деди доктор.

— Сен ҳам христиан бўлиб қўя қол,— деди пандит Сантрам жеркиб ташлаб. Бир оз сукутдан кейин ҳазин товушда гапирди:

— Нанд Синҳ ўзи азалдан пасткаш эди. Сигир терисидан пойафзал тикишга қўли борган одам унинг гўштини ейишдан ҳазар қиладими?

— Сантрам, сигир терисидан пойафзал тикиш бошқа, гўштини ейиш бошқа. Пойафзал тикиш бу касб-ку, — деди дўкондор чертиб-чертиб.

— Гапнинг пўсткаллеси шуки, роҳиб Нанд Синҳни қўлга олиб олган. Унинг тўнғич ўглини шаҳарда ишга жойлаб қўйган,— деди доктор.

— Жуда қанақа ишга жойлаштирарди, бирои жойга югурдак-пугурдак қилиб қўйгандир-да,— деди Сантрам.

— Югурдак бўлса ҳам давлатнинг одами ҳисобланади,— деди Тиртҳрам. Доктор чилим тортиб туриб деди:

— Айтмадимми, одам фойдага учиб ҳар нарса қилиши мумкин, деб. Ҳожатманднинг иши битмаса, ишини битириш учун минг мақомга ўйнайди.

— Ҳожатманд бўлмаган ким бор? Сен ҳожатманд эмасмисан? Мен ҳожатманд эмасманми? Сабр-қаноат қилган одамнинг ҳамма ҳожати чиқади,— деди пандит Сантрам қизишиб.

— Қорни оч одамнинг сўрагани бир бурда нон. Камбагалликдан қутулишнинг эса йўли битта, у ҳам бўлса инқилобдир. Пролетариат инқилоби, у бой билан камбағални теппа-тег қилади.

— Вишандас, қаёқдаги гапларни гапирасан-да. Парвардигор жамики жонзотни уларнинг феъли аъмолига яраша қилиб яратган. Одамни бир четга қўя турайлик, итни олайлик. Биттаси қўриқчи ит, биттаси овчи ит. Бирнга қарасанг, инглиз хонимларининг бағрида мириқиб ухляпти, яна биттасига қарасанг, сендан-мендан тепки еяпти. Аввал шуларни тег қил. Бой-камбағал, оқсуяк-фуқароларни кейин бир кўрпа-чага ўтқазарсан.

Дўкондор қаҳ-қаҳ уриб кулди. Пандит бунн ўзи учун олқини деб билиб, мамнуи оҳангда деди:

— Вишандас, Нанд Синҳ чаморларнинг ичида энг бахти кулганларидан. Житу билан Калий қаршингда ўтирибди. Булар христиан бўлса нима қилибди? Ник-

кунинг уйида қозон қайнаганини ким кўрган, у христиан бўлса нима қилибди? Нанд Синҳ аввал сикҳ динига кирди, лекин юқори даражадаги биронта сикҳ унинг эшигига бурнини суққани йўқ. Ҳозир христиан бўлиб ҳам ўша-ўша чамор бўлиб қолаверди: балки илгаригидан ҳам баттарроқ бўлар. Ҳозирданоқ чаморларнинг қавмидан юз ўгириб, банги-девоналарга ҳам-товоқ бўлиб олди.

— Сантрам, қуруқ гапдан фойда йўқ. Яхшиси, Нанд Синҳни бу фикридан қайтариш чорасини ўйла. Уйига бориб тушунтир,— деб маслаҳат солди дўкондор.

— Тавба қилдим, тавба қилдим! Мен Нанд Синҳнинг уйига бораёми? Нега имонимни куйдиришга маслаҳат беряпсиз? Менга деса ҳар нарса бўлсин,— деди пандит ёқа ушлаб.

Пандит Сантрамнинг гапини эшитиб, Қалийнинг зардаси қайнаб сапчиб ўрнидан турди. Нанд Синҳ христиан динини қабул қилиб хато қилмагани энди унга аён бўлган эди. Доктор «тўхта-тўхта» деганига ҳам қарамай, у уйига қараб кетди. Житу тўғри роҳибникига йўл олди.

Қалий остона ҳатлаб ичкарига кириши билан холаси гап қотди:

— Эшитдингми, бўтам?

— Нимани?

— Нанд Синҳ билан унинг хонадони христиан динини қабул қилаётганмиш. Ҳозиргина Притў ўшаларнинг уйдан келди. Притў, роҳиб Нанд Синҳга бир тугун газмол юборди, дейди. Каттаю кичик ҳаммага икки жуфт-икки жуфтдан эмиш, биттадан оёқ кийими, бу ерники эмас, четдан келганмиш. Яна бир талай буюмлар ҳам бор эмиш.

— Бўлса бўлаётгандир-да, ўзи билади,— деди Қалий бепарво оҳангда.

— Притўнинг гапи-да, эртадан Нанд Синҳ чамор эмас, христиан бўлармишми?— деди Пратапий қизиқсиниб.

— Шунақа эканми,— деди Қалий ўзини ҳеч нарсдан хабар йўқдай кўрсатиб ва кетмонни олди-да, девор бузишга тушиб кетди.

Якшанба куни қишлоқда ҳамма ёқ жиз-биз бўлиб кетди. Эркагу аёл, ёшу қари — ҳамма роҳибнинг уйи билан черков ўртасида айланиб юрарди. Нанд Синҳнинг эшигига тонг-саҳарданоқ қулф тушган: у хотин, бола-чақасини олиб, роҳибнинг уйига келган эди.

Черков биноси эрталабдан супуриб-сидирилиб, ҳамма ёғи ранг-баранг байроқчалар билан безатилган. Роҳибнинг уйида эса катта-катта қозонларда турли таомлар пиширилмоқда эди. Атрофдан келган христианлар роҳибнинг уйига ташриф буюрмоқда эдилар. Бош роҳиб билан вилоят христианлари роҳибнинг меҳмонхонасида курсиларда ўтирардилар, камбағал христианлар эса черков ичкарасига қўйилган скамейкаларда мудрашарди. Болалар гурас-гурас бўлиб гоҳ черков қаршисида, гоҳ роҳибнинг уйи олдида пайдо бўлар, Нанд Синҳнинг болаларини кўришга ошиқар, уларнинг христиан динини қабул қилгандан кейин қанақа бўлишларини кўришга қизиқишарди.

Қуёш тиккага келган сайин оломон ҳам кўпроқ жунбушга кела бошлади. Роҳибнинг уйида пишаётган таомларнинг ёқимли ҳиди чор-атрофга тараларди. Худди тўй бўлаётгандек, ҳамма ўзида йўқ хурсанд. Кўчада изғиб юрган оломон роҳибнинг уйдан чиқиб келган Житуга ёпирилди:

— Нанд Синҳ христиан бўлдим? Хотини-чи? Пашў-чи?

Житу болалар тўдасини ёрганча Сарна сартарошни чақириб келгани унинг уйига қараб кетди.

Сарна сартарош аввалига унамади, Житу роҳибнинг нақд бир рупия ваъда қилганини айтгач, нафси ёлиб келиб рози бўлди. Шунда ҳам одамларнинг таънасию маҳалладошларининг қаршилиқ кўрсатишини ўйлаб, юрагини ваҳима босди. Унинг хомуш туриб қолганини кўрган Житу роҳиб киши бошига бир рупиядан беришини айтди. Сарна ишонқирамай бир қараб қўйди-да, кўзларини ерга олди.

Житу унинг қулоғига бир нима деган эди, Сарна тутақиб устарани олди-да, сўкинганича Житунини қуллаб кетди. Житу шаталоқ отиб қочди. Уни қўлдан чиқариб юборганини кўрган Сарна болохонадор қилиб сўкиниб деди:

— Хой ит чамор, яна қўлимга тушсанг, мана шу устарани билан каллангни оламан.

Житу бозор орқали ўтиб, ҳаммани янгиликдан хабардор қилиб чиқди ва роҳибнинг уйига қайтди. Сарнанинг келишдан бош тортганини айтган эди, роҳиб иоқулай аҳволга тушиб қолди, чунки бу нарса қишлоқ аҳлининг Нанд Синҳ христиан бўлишига рози эмаслигини билдирарди. У Житуга «майли» деб қўйди-да, ҳассасини қидира бешлади. Бош роҳиб унинг нега ташвишланаётганини сўраган эди, ҳеч гап бўлгани йўқ деб уни тинчлантирди.

Житу кетгандан кейин Сарна ўйлашиб қолди. Пулни кўз олдига келтириб, шартта жўнаворсаммикан, деб кўнглидан ўтказди. Ахир, чаморларнинг соч-соқолини олади-ку, Нанд Синҳнинг сочини олса бир нима бўлиб қолармиди? Асбоблари солинган халтани кўтариб кўчага чиқди. Қишлоқнинг ярмидан ўтганида роҳибга дуч келди.

Сарнани кўриб роҳиб шунақанги суюниб кетдики, эҳтимол Нанд Синҳ христиан бўлишига розилик билдирганда ҳам бунчалик қувонмаган бўлса керак.

— Житу мени қўрқитиб юборди,— деди у Сарнани ичкарига бошлаб кираркан.

— Сиз ит чаморни нега юбордингиз? Менга қаёқдаги гапларни айтди. Бахти бор экан, қочиб қутулди. Қўлимга тушганида худди бўғизлаб ташлар эдим,— деди Сарна.— Хўш, нима хизмат?— деди у атрофга кўз югуртириб.

— Нанд Синҳ билан оиласи Исо-Масиҳ паноҳига кирмоқдадир. У билан икки ўғлининг сочини олиш керак.

Роҳиб Нанд Синҳни чақирди. Нанд Синҳ ҳовлига кирди-да, Сарнага қараб тиржайиб кула бошлади.

— Тишингни кейин кўрсатасан. Аввал бошингни кўрсат,— деди Сарна ҳам кулиб. Нанд Синҳ салласини олди ва сочини очиб, Сарнанинг рўнарасига ўтирди.

— Кокил қўй,— деди роҳиб.

— Тақсир, кокил қўйсам битлаб кетади. Бир сидра устарани юргизиб ола қолай,— деди Сарна кулиб ва бир қўли билан сочини тутамлади-да, қайчи билан шартта қирқиб ташлади.

Сочи олишгандан кейин Нанд Синҳ сўфи бўлди-қўйди. Сарна машинка билан соқолини олиб ташлади-

да, ияк-жагини сувлаб, бармоқлари билан ишқалай бошлади. Устара билан соқолини қиртишлашга тушган эди, бечора Нанд Синх огриқдан инграб юборди. Еноғи ва иягининг бир неча жойини кесиб олгандан кейин чидаёлмай деди:

— Сарна, соқол-олишни эсингдан чиқариб юборганмисан?

— Йўқ, мен-ку эсимдан чиқарганим йўғ-а, сен жу-да кеч соқол олдириясан.

Соқолини олдириб бўлгач, Нанд Синхни таниб бўлмай қолди. Хотини ва болалари унга ажабсиниб қараб туришарди. Шундан кейин Сарна Нанд Синхнинг иккала ўғлини ҳам тарошлаб қўйди. Роҳиб Сарнага пул билан бир оз ширинлик ҳам берди. У ширинликини шу ернинг ўзида тушириб ола қолди, чунки ташқарига кўтариб чиққани юзи чидамади.

Соч олдиришдан кейин бош роҳиб ҳовлига кириб келди. Сув тўла челакини стол ёнига қўйиб, ўша ерда турган инжилдан оятлар ўқиди. Унга эргашиб икки-уч бегона киши ҳам ўзларидаги инжилдан қироат қилди. Ярим соатлардан кейин бош роҳиб гоят эҳтиром билан шундай деди:

— Обиҳаёт, яъни тириклик суви муҳайёдир. Бунда Нанд Синх ва хотин-болалари ювиниб олсинлар.

Чўмилиб олганларидан кейин улар янги кийим ва пойафзалларини кийдилар. Бош роҳиб уларни қарши-сида турғазиб, таъзим қилди ва ҳар бирининг бўйнига ўртасида кичкинагина хоч осилган заррин занжир тақиб чиқди. Бу аснода барча меҳмонлар роҳибнинг уйига йинилиб, қўшиқ айтишни бошлаб юборган эдилар:

Болаларин чорладинг келгил яқин деб, эй Масих,
Бағринга олдинг яна жонимматин деб, эй Масих.
Айри вожиб-ла ато қилдинг аларга руҳи пок,
Ушбу кундан умматингдур, бағринга олгил бебок.
Ота-бола руҳи пок бўлди, қабул эт тавбасин,
Этмагайсан, эй Масих, соқит дилингдан ҳар сасин.

Ичкаридан барала эшитилиб турган бу қўшиқни кўчадаги болалар, айниқса, берилиб тингламоқда эдилар. Қўшиқ тугагач, одамларнинг кулган овози эшитила бошлади ва яна роҳиб уйининг эшиги очилди. Болалар қўрқиб ҳар томонга тум-турақай қоча бошлаган эди, уй эгаси уларни эркалаб чақирди:

—Кани, берироқ келинлар-чи, болакайлар, мен сизларга ширинлик бераман.

Роҳибнинг ёнида турган узун ридоли бош роҳиб ҳадеб жилмаярди. У қочаётиб йиқилиб тушган икки болани ердан кўтарди-да, чангини қоқди, меҳр билан елкаларига шапатилаб қўйди, уларга турли ширинликлар ҳадя қилди. Буни кўриб бошқа болалар ҳам қайтиб келдилар ва ширинлик олиш учун бир-бирини туртиб-суртиб чуғурлаша бошлади.

Бош роҳиб болаларни икки сафга тизиб турғазиб қўйди-да, ҳаммасига ширинлик улашиб чиқди. Улар ширинлик олиб ҳар томонга тўзғиб кетишди, бироқ кўп ўтмай яна ўша ерга келиб тўпланишди.

Кун оғиб, соат уч яримлар бўлганда черковнинг қўнғироқлари чалина бошлади. Болалар роҳибнинг уйидан черков олдига келишди. Баъзилари унинг учала томонидан ўраб турган деворга чиқиб, деразаларидан ичкарига мўралай бошладилар. Четдан келганлар черков ичкарисига тўплана бошлашди, бироқ эътиборли ва ўзига тўқ христианлар роҳибнинг меҳмонхонасида ўтираверишди.

Бирмунча муддатдан кейин роҳиб уйининг иккала эшиги ланг очилди. Энг аввал бош роҳиб ташқарига чиқди. У ҳар иккала қўлида ўртача катталикдаги хоч кўтариб олган. Ундан кейин кичик роҳиб кўрindi. Қўлида китоб. Ундан орқада Нанд Синҳ кўрindi. Унинг қўлида хочга осилган Исо-Масиҳнинг тасвири. Хотини ва болалари ҳам у билан бирга эдилар. Қолганлар ҳам уларнинг орқасидан изма-из келарди. Уларнинг бири қўшиқ айтганча битта-битта босиб черков сари бормоқда. Аввал бир киши айтади-да, кейин бошқалар жўр бўлиб уни такрорлайдилар:

Олам зулмат қўйнида ғойиб эди.
Равшан бўлди, қачонки тангри деди:—
«Эй гуноҳкор, бу ёруғ оламга кел,
Кўр эдим; кўрмоқдаман, равшан кўнгни!».
Барча гуноҳингдан ўтар бегумон,
Баски, Исога кетиргни сен имон.

Жўр бўлиб айтилган қўшиқ овозини эшитиб, жуда кўп одамлар черков олдига тўпландилар. Доктор Вишандас Калий ва унинг ўртоқлари ёнида турарди. Улардан сал нарида Никку тик турганча тинмай йўталарди. Чеккароқда эса жотларнинг болалари ҳам

бор эди. Притў бошчилигидаги чаморлар маҳалласининг хотини-халажлари кўча муюлишида турар, човдхрийларнинг хотинлари черков қаршисидаги Ҳарнам Синҳнинг тоmidан жой олган эдилар.

Қўшиқ айтиб келаётганлар черков эшигидан чиқиб келганларида христиан бўлгандан кейин Нанд Синҳ ва болалари қай аҳволга тушганларини кўриш учун ҳамма оёқ учида туриб қарай бошлади. Нанд Синҳ иккала ўғли билан янги оёқ кийимида қадамларини авайлаб босмоқда эди. Уларнинг бундай юришини кўриб баъзиларнинг кулгиси қистади. Эгниларидаги яп-янги либосини кўриб эса кўпчилиكنинг кўнглида ҳавас ҳам пайдо бўлди.

Нанд Синҳни диққат билан кузатар экан, Бантў деди:

— Соч-соқолини олдирганини ҳисобга олмаса, ҳеч қандай ўзгариш йўқ-ку унда.

— Христиан бўлиб афт-ангори ўзгариб қолади деб ўйловдингни? Ҳамма дин ҳам бир гўр. Бой ва сармоядорлар ҳалқни талаш ва уларни йўлдан оздириш учун бу нагмаларни ўйлаб топишган, — деди доктор.

— Нанд Синҳ христиан бўлишдан нима фойда кўради энди?— деб сўради Санту.

— Подшо бўлади. Ер юзига ҳокимлик қилади,— жавоб берди доктор киноя билан.

— Дўконда ўтириб кавуш тикади. Илгарин «воҳе Гуру, воҳе Гуру»¹ деса, энди «Исо-Масиҳ, Исо-Масиҳ» дейди.

— Сарик чақалик фойдасин йўқ,— деди доктор ва Калийнинг елкасига қўлини қўйди.— Булар ҳаммаси инқилобнинг ғирт душманлари, юр, кетдик.

Калий жойидан қимирламади, доктор ёлғиз ўзи кетди.

Тўда черков дарвозасига етиб келгач, скамейкада ўтирганлар оёққа туришди ва уларга қўшилиб қўшиқ айта бошлашди. Нанд Синҳ ва иккала ўғли роҳиб билан биргаликда олдиндаги скамейкага бориб ўтирди. Хотини ва қизин иккинчи қатордаги роҳибнинг хотини билан қаторнинг энг бошида ўтириб олди.

Бош роҳиб хочини деворга осилган Исо-Масиҳнинг

¹ Гуру Наънакин улуғлаб айтилган хитоб.

жуда катта сиймоси тагига қўйди. Кейин тўпланганларга қараб «турнинглар», деб ишора қилди: Одамлар ўрнидан тургач, у қўшиқ айта бошлади ва қолганлар унга жўр бўлди:

Оламини муназвар қилгучи танҳо
Ерни қиздиргучи ўзинг, эй худо!
Уриш-жанжал оловини ўчиргил,
Осойишта яшашни барқарор қил!
Тан-жонимиз сақла омон, эй худо,
Дилга роҳат бергил чунон, эй худо!

Қўшиқдан кейин бош роҳиб инжилдан баъзи оятларни қироат қилди, бир оз ваъз ўқиди. У Исо-Масих қандай қилиб ўз умматларининг гуноҳини зиммасига олиб, уларни гуноҳдан фориг қилиши ҳақида ўтирганларга гапириб берди. Нутқ ирод қилиш ниҳоясига етгач, ҳамма яна ўрнидан турди. Роҳиб тағин қўшиқ бошлаб юборди:

Энди рухсат бергил бизга, худованд,
Афу айла осий банданг гуноҳин.
Гуноҳқормиз, гуноҳқормиз, гуноҳқор,
Тингла, гуноҳқор бандаларинг оҳин.
Раҳматингни дариг тутма бизлардан,
Кўнглимизни равшан этсин каломинг.
Мендан ибодату сендан ижобат,
Энди рухсат, бизга бўлсин саломинг.

Роҳибнинг хотимасидан кейин ҳамма черковдан ташқарига чиқди ва хайрлашув маросими бошланди. Нанд Синх билан хотини кўчада турган одамларга, худди улардан ҳазар қилаётгандек, нафрат билан қарамоқда эди. Иккала ўгли эса нимадандир ҳайрон, нимадандир хурсанд эди. Улар эгниларидаги янги либосларга ва оёқларидаги ботинкаларга қараб кўзларини тўймади, дам-бадам кўчада турган болаларга қараб илжайиб эдилар.

Кечгача Нанд Синх синх мазҳабидан юз ўгириб, христин динига ўтгани элда дув-дув гап бўлиб кетди.

27

Калий хонаси билан даҳлиз томининг сувоғини кўздан кечирар экан, жазирама иссиқ туфайли баъзи жойларда узун-узун ёриқлар пайдо бўлганини кўрди.

У бир ёриқ ёнига ўтириб, синчиклаб текширар экан, деди:

— Хола, яна икки сувоқдан чиқса, том пухта бўлади.

— Ҳа, болам, янги идишга қалайини иккинчи сурганда олади. Бу-ку, қўл учидан чиққан том, сувоғи ҳам лойсувоқ. Майли десанг, бугун сувоқни бошласак. Сен ётадиган уйнинг пойдеворини қазди. Ёмғиргарчилик мавсуми эшик қоқиб турибди, бу кунлар ғанимат, ҳаммаси парвардигорнинг ихтиёрида — бирданига булутини юбориб, ёмғир бериб қолиши ҳеч гап эмас. Сен томга лой чиқариб бер, мен қалин сувоқ қилиб берай. Уч-тўрт кундан кейин устидан бир сидра юпқа сувоқ қилинса, томнинг тупроғи маҳкам бўлиб қолади.

Калий томга лой чиқариб, унга сув аралаштирди. Бирпас холасининг сувоқ қилишини томоша қилиб турди-да, кейин пастга тушиб пойдевор қазий бошладди. Шу топ Пҳатту бобо ҳасса таянганча унинг олдига келди. Калий кетмонни қўйиб, чолга пешвоз чиқди-да, эҳтиром ила салом берди. Пҳатту бобо пойдеворнинг кенглигини кўриб деди:

— Пишиқ ғишдан қуриладиган деворга бунча энли пойдеворнинг нима кераги бор?

— Бобо, фақат устунлари пишиқ ғишдан бўлади, деворларни хом ғишдан кўтармоқчимиз. Пишиқ ғишдан кўтаришга фуржамиз йўқ. Шунинг учун аввал устунларини пишиқ ғишдан тикка қилиб олайлик деб эдик...

— Худо қувват берсин... Қелганимнинг боиси шунки, озгина қуруқ чойингдан берсанг. Маҳаллада ҳеч кимда аввалига чойнинг ўзи йўқ, борди-ю, бўлганда ҳам ким берарди дейсан,— деди Пҳатту бобо.

— Бизда бўлса керак, қараб кўрай-чи,— деди Калий ва даҳлизга кириб кетди. У бир печта идишни кўтариб қаради, тугунларни ечиб кўрди, бироқ чойдан ном-нишон йўқ эди.

— Холамдан сўрай-чи, улар кўпинча нарсаларни шунақанги маҳкам бекитиб қўядиларки, излаб топпмайсан,— деди Калий ва томга чиқиб кетди.

Калий тепага чиқиб қараса, холаси... ҳушдан кетиб ётибди! Уни бу ҳолатда кўриб, тахта бўлиб қолди. Холасини чақирди, туртиб кўрди. Кампир ҳеч нарсани

сезмасди: Уни даст кўтарди-да, дастга олиб тушиб, чорпоёга ётқизиб қўйди ва вақима ичида чолга қараб деди:

— Холамга нима бўлди экан-а?

— Қўрқма, иссиқдан лоҳас бўлган, оғзига сув томизиб, юзига ҳам сеп,— деди Пўхатту бобо ва ташқарига йўналаркан, қўшиб қўйди:— Мен ҳозир момонгни айтдириб юбораман.

Калий холасининг оғзини очиб сув томизди, юзига сепди, бироқ кампир ҳамон қимир этмасди. Қўлнинг пешонасига, кейин қорнига теккизиб кўрди. Кампирнинг бадани унга муздай туюлиб, кўзларига ёш олди. У жон ҳолатда Житуларнинг уйига қараб чопди ва Ниҳалийни кўриб, энтика-энтика деди:

— Кенпойи, холамга бир нарса бўлди... У ҳушидан кетиб қолди... бадани музлаб қолган...

Ниҳалий урчуқ-арқоғини апил-тапил йиғиштирди-да, йиғитнинг орқасидан эргашди.

Калий уйга келса, Хукма биби холасининг отини айтиб чақириб турган экан. Бир оздан кейин Притў билан Прасиний ҳам етиб келди.

— Уйда жувоз ёғи бўлса, олиб чиқ. Ёғ билан қўлоғини силаса, ўзига келади,— деди Ниҳалий Калийга.

Калий ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб кичкинагина сопол ёғ идишни қидириб топди ва тўртовлон кампирнинг оёқ-қўлларига ёғ сура бошлади. Калий бирпас уларнинг тепасида тик турди. Холасининг баданида ҳаёт асари сезилавермагач, жуда қўрқиб кетди.

— Лаббхуром табибни чақириб келайми?— деди у.

— У нима қиларди? Ут-ўланлардан ўраб беради-да. Чақирсанг, доктор Вишандасни чақир. У ичак қўйиб, ичдаги ҳамма дардни билиб олади,— деди Притў.

Калий доктор Вишандаснинг дўконига қараб учди. Доктор уни кўриши билан севишиб кетди.

— Хуш келибсан, Калий! — деди у мамнуният билан. Бироқ Калийнинг ранги қув оқариб кетганини кўриб, дарҳол жиддийлашди.— Нима гап, тинчликми?

— Доктор, холам ҳушдан кетиб қолдилар. Баданлари ҳам муздай бўлиб қолди. Сиз бориб бир кўриб қўйинг.

Доктор оғир ўрнидан турди ва дўхўтийини қисиб боғлади. Қознқдан кўйлагини олиб қоқди-да, кейин

шкаф олдига бориб, дориларни қарай бошлади. Қалий тоқатсизликдан оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига соларди. Охири доктор иккита шишачани танлаб олиб, чўнтагига жойлади ва йўлга ҳозир бўлди.

— Доктор, анави ичакни ҳам олиб олинг,— деди Қалий стетоскопга ишора қилиб.

— Уни ҳам оламиз.

Доктор Вишандас йўлга тушгунча анча вақт ўтиб кетди. У дўконнинг тўридаги уйнинг деразасини очиб деди:

— Шарда, мен бемор кўргани кетяпман. Дўконга кўз солиб туришлар. Тағин ит-пит келиб эшик тагини ифлос қилиб кетмасин.— Кейин деразани ёпди-да, Қалийга деди:— Тунов кун сартарошларнинг бир ити келиб, дўконимнинг эшиги тагини ифлос қилиб кетибди. Ундан илгари ҳам шунга ўхшаган бир нарса қилиб кетувди. Бутун қишлоқни кезиб, жой топилмагандай менинг эшигим тагига келади. Бир кун эмас-бир кун шундай дори бераманки, тарракдек қотиб қолсин.

Қалий доктордан анча тез юргани учун унинг етиб олишини пойлаб, дам-бадам тўхташга мажбур бўларди. Чаморлар маҳалласига кириб келгач, доктор бурнини беркитиб деди:

— Бу ерга ариқдаги кўлмак сувнинг бадбўйи исн уриб турар экан. Маҳалла одамлари бутун қишлоқдаги ахлатни тозалаб туришади-ю, аммо ўзларининг кўчаларига сира аҳамият беришмайди.

Доктор пилч-пилч лойи чиқиб ётган кўчадан жуда эҳтиёткорлик билан қадам ташлаганидан, унинг юриши аввалгидан ҳам сустлашиб кетди. Нанд Синҳнинг уйи олдига келганда тўхтади ва ёпиқ эшикка қараб деди:

— Нанд Синҳ христиан бўлди-ю, ҳеч кимни назар-писанд қилмай қўйди. Роҳиб унга учиди хочи бор кумуш занжир берди. Уни бўйнига тақиб олиб юришини кўрсанг, гўёки бутун дунё унинг оёғи остида ётгандай!

Қалий ҳеч нарса деб жавоб бермади, у докторнинг суст ҳаракатларидан гижинганича орқасига қарамай кетаверди.

Эшик олдида турган бир талай болаларни кўриб ва аёлларнинг шовқинини эшитиб Қалийнинг юраги

шув этиб кетди. У болаларни орқага суриб ичкарига кирди ва бориб холасининг боши узра энгашди. Притў билан Прасиний кампирнинг оёқлари кафтини зўр бериб ишқаламоқда эдилар. Кампир энди сал ўзига келиб қолган эди. Заиф товушда тўхтовсиз войвойларди. Калий ҳаммани орқага суриб ташлади-да, эшик томонга қараб деди:

— Келаверинг, доктор!

Доктор даҳлиз ичкарисига кириб, чор атрофга кўз югуртирди. Янги иморат, янги том, мис идишлару темир сандиқчани кўриб, у ўзинча, «Калий ҳам ажаб-товур буржуа бўлиб қолибди-ку», деб қўйди. Кейин икки дона дорини берар экан, деди:

— Нега йнгилиб олдиларинг? Қочинглар, шамолнинг йўлини тўсманглар. Бундай тиқилинчда соппасоғ одам ҳам ҳушдан кетиб қолади.

Калий болаларни ҳайдаб юборди. Ҳамма аёллар бир томонга ўтиб турди. Доктор стетоскоп билан кампирнинг кўкрагини текшириб кўрди. Сўнг Калийга икки дона дорини берар экан, деди:

— Биттасини сув билан ҳозир ичир. Иккинчисини ўзига келгандан кейин ичир. Ҳеч шовқин бўлмасин, теварак очиқ бўлсин. Кечқурун беморнинг аҳволини менга маълум қиласан ва яна дори олиб келасан.

— Доктор, фақат пулни мен кечқурун бераман,— деди Калий холаси томонга қараб қўйиб.— Ейишничишига нима бериш керак?

— Бугун ҳеч нима еганмиди?

— Менимча, ҳеч нарса еганлари йўқ. Эрталаб битта-яримта чапати еган бўлсалар, эҳтимол. Томда сувоқ қилаётувдилар. Пўхатту бобо қуруқ чой сўраб келди, мен қуруқ чой қаердалигини холамдан сўрагани томга чиқдим. Қарасам, ҳушдан кетиб ётибдилар,— деди Калий воқеани батафсил гапириб.

— Сут, чой ёки норжил толқонидан бер. Аммо ортиқча ҳаракат қилмаслиги лозим. Аста-секин елиб тур.

Кўп ўтмай Калий бир стаканни олди-да, сут қидириб кўчага чиқиб кетди. У қишлоқ чеккасидаги қудуқ бошига келиб, энди сутни кимникидан топдим, деб ўй суриб қолди. Дўкондорлар ва Муншийни бир-бир хаёлидан ўтказди-ю, бироқ улардан биронтасиникига боргани кўнгли бўлмади. Нима қилишини бил-

май боши қотганча ўйлар эди; шаҳарда ҳеч бўлмаса пул бериб истаган нарсани топиш мумкин, қишлоқда эса ё садақа ўрнида беришадди ёки мутлақо топилмайдди. У яна бир мунча ўйланиб турди-да, охири таваккал дея Муншийникига қараб кетди.

Муншийнинг эшиги очилди. Қалий қўрқа-писа ичкарига қадам қўйди ва жуда паст товушда чақирди:

— Мунший жаноблари!

Шу ондаёқ аёл кишининг овози эшитилди:

— Ким у?

— Мен — Қалий.

Муншийнинг хотини ичкаридан чиқиб, даҳлиз эшигига келди ва Қалийга диққат билан қараб сўради:

— Ким, «Қалий»? Ҳалиги... Сен Пратапийнинг жияни эмасмисан?

— Ҳа-ҳа. Биласизми, холамини офтоб урди. Доктор унга фақат чой ёки сут беринглар деб тайинлади. Шунга сизларнинг олдингизга келувдим, озгина сут... — Қалий гапни тугатмасдан стаканни аёлга узатди.

— Битта қўтосимизнинг сути қуриб қолди, — деди Муншийнинг хотини, — униси ҳам жуда кам бераяпти. Иссиқдан қудуқлар қуряпти-ку... бу ҳали ҳам ҳайвон экан.

Қалийга, «шошмай тур-чи» деганча аёл ичкарига кириб кетди ва бир стаканнинг таккинасиди сут олиб чиқиб, уни Қалийнинг стаканига қўйди.

— Ўз ғамларингни ўзларинг есанглар бўлмайдингми? — деди аёл. — Қачон қарама, шу чаморларнинг камини тўлдириб кунимиз ўтади, ахир ҳаммага сут етказиб бўладими.

Қалий унга «мана, сутингизнинг пулини ола қолинг» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бироқ тили бормади. У ҳеч нарса деб жавоб бермай ташқарига чиқди ва стаканни ғоят авайлаб ушлаган қўйи тез-тез одимлар билан уйига қараб кетди.

Пратапий ҳамон батамом ўзига келганича йўқ эди. Унинг тепасида пашшалар гингилларди. Қалий тезлик билан ўчоққа ўт ёқди-да, чойга сув қўйди, кейин қуруқ чой билан шакарни қидиришга тутинди. Сув вақир-вуқур қайнаб қуриб кетди ҳамки, ҳалиги икки нарсадан лоақал биттаси қани топилса! У чов-

гумга яна сув қуйди-да, ўзи қуруқ чой билан шакар олиб келгани Чҳажжу Шоҳнинг дўконига қараб учди.

Нарсаларни олиб кетишга тараддуланиб турган эди, Чҳажжу Шоҳ тасалли бериб деди:

— Қалий, бунинг ҳеч қўрқадиган жойи йўқ. Иситмаси кўтарилган, вассалом, ҳадемай тушади. Утган йил мен худди шу кунларда икки ой офтоб уриб тўшакка багримни бериб ётганман. Ўзингни тут, худо меҳрибон, ўзи сақлайди.

— Шоҳ жий, гапингиз мутлақо тўғри. Иссиқ жон — бир кун иундай, бир кун бундай экан... Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим: бирон жойдан чорак серми, ярим серми сут топиб беролмайсизми? Эрталаб Муншийдан сўраб олиб келдим. Хотинлари жиндай сут берди-ю, лекин қўшиб эллик оғиз гапни ҳам гапириб олди. Чаморларнинг ҳожатини чиқариш билан кушимиз ўтади дейди. Қурумсоқ, хасис одамдан сут у ёқда турсин, айрон сўраш ҳам малол келади.

— Унинг гагида ҳам жон бор, Қалий. Хайр-эҳсон қилиш ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Одамлар нима деса деяверсин, лекин шу нарса аёнки, ким бўлмасин, ўзига бирон фойда келадиган ёки бўлмаса ўзига қариндошлиги бор кишига нарса илинади. Энди чорак сер-ярим сер сутга келсак...— шундай деб Чҳажжу Шоҳ ўйга толди, сўнг кўчадан ўтиб кетаётган бир кишини чақириб деди:

— Ҳўй, Ҳари Синҳ, жуда парвойингиз фалакда-ку!

Ҳари Синҳ дўкон томон бурилиб деди:

— Шоҳ жий, гап парвода эмас. Ҳовлига бораётувдим, қўтос билан ҳўкизларнинг хашагидан хабар олгани. Киникнанинг ойиси кечадан бери огасиникида эди.

— Янги ҳўкиз олдингми, йўқми?

— Э Шоҳ жий, янги ҳўкизни битимга оламанми? Кеча Пейновалда бир ҳўкизни кўрдим. Тиши еттига. Биласизми, эгаси қанча сўради? Нақд бир юз ўттиз рупия! Шунча пул менда қайёқдан бўлади. Ҳамма ҳосилни сотсам ҳам етмаса керак, — деди Ҳари Синҳ башарасини хунук қийшайтириб.

— Мана буни танийсанми? — деди Шоҳ Қалийни кўрсатиб.

— Пега танимай? Бу Калий-ку, Макҗа чаморнинг ўғли, — жавоб берди Ҳари Синҳ.

— Бунинг холаси касал. Озгина сут керак бўлиб қолибди.

Буни эшитиб Ҳари Синҳ сапчиб тушди.

— Э Шоҳ, ўзингизнинг ақлингиз билан айтяписизми бу гапни? Қамбағал бўлсам ҳам човдхрий деган номим бор. Сут сотиб, чаморнинг қўлидан пул олганимни эшитса, эл нима дейди?

Ҳари Синҳ дўкондан узоқлашди.

Чҳажжу Шоҳ қўлини ишқалаб деди:

— Кални, кўрдингми? Бошимиз кал-у, кўнглимиз нозик. Бор-йўғи битта ҳўкизда ер ҳайдайди-ю, димоғи осмонда. Майли, ташвиш қилма. Бошқа бировдан сўраб кўраман.

Кални ҳарид қилган нарсаларни олиб уйига келди. Бусиз ҳам унинг жуда хуноби ошиб турган эди. Ҳари Синҳнинг сўзлари дард устига чипқон бўлди.

— Хола, қани, бир чой ичиб олайлик, — деди у чой дамлаб бўлгандан кейин кампирни чорпоядан кўтариб. Кампирнинг гавдаси қаёққа оғса, боши ўша томонга шилқ этиб тушарди. Кални жуда зўрлаб унга икки қилтумгина чой ичкизди ва даҳлизга ётқизиб қўйиб, хамир қора бошлади. Ниҳалий уйга кириб келганда Кални нон пишираётган эди.

— Пратапий, тузукмисан энди? — деб сўради Ниҳалий чорпояга ўтираётиб.

Пратапий кўзларини очишга ҳаракат қилди, лаблари қимирлади, бироқ ҳеч қандай садо чиқмади. Ниҳалий у ёқ-бу ёққа қараб Калнини қидирди, ҳовлига чиқиб қарасаки, Кални оббо деб нон пиширяпти.

— Вой ўлмасам! Болам, нима қиляпсан сен? Хўп, Пратапий касал экан, мен оёқда юрибман-ку. Житу нима, сен нима. Қани, тур, бундан нари нон пиширганигни кўрмай! — деди Ниҳалий меҳрибонлик билан. Кейин уни турғазиб юбориб, ўзи куймана кетди. Кални бирпас ҳовлида тик турди-да, сўнг Ниҳалийга деди:

— Кеннойи, сиз кетмай туринг, мен бориб доктордан дори олиб келай.

Кални даҳлизга кириб, холасининг тепасига келди. Кампирнинг кўзларидан ёш маржондай тизилиб

чорпояга тушмоқда эди. Ҳуши батамом жойида эди. Чушончи, заиф товуш чиқариб деди:

— Болам, сен нон пишираётувдингми ҳозир?

Шундай деб у яна йиғлай бошлади. Калийнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди. Лекин холасининг ҳуши жойидалигидан хурсанд эди.

Калий докторнинг дўконига келса, Ума табиб ҳам шу ерда экан. Вишандас унга иккинчи жаҳон урушида совет партизанларининг қаҳрамонликлари тўғрисида жон куйдириб, бир нималарни тушунтириш билан овора эди. Калий аввалига қизиқиб тинглаб турди-да, кейин бирдан холаси эсига тушиб, шошиб деди:

— Доктор жаноблари, холамнинг иситмаси кўтарилиб кетяпти.

— Ҳеч қиси йўқ,— деди-да, доктор Умага қараб гапини давом эттираверди. Калий яна унинг гапини бўлди:

— Доктор жаноблари, менга дори бериб юборинг. Иситманинг зўридан ўзларини билмай қоляптилар. Эрталабдан бери фақат икки қултум чой ичдилар, холос.

— Ҳеч қиси йўқ,— шундай деб доктор яна ҳикоясини давом эттирди. У лаби-лабига тегмай гапирар, Ума эса гапларини маъқуллаб турар эди.

Калий ҳали-вери ҳикоя тугамаслигини кўриб, деди:

— Бўпти бўлмаса, доктор жаноблари, мен бир роҳибга учрашиб ўтай, озгина ишим бор эди унда.

Доктор ялт этиб қаради-да, «бўлмаса дарров қайтиб кел», деб яна ҳикоясини келган жойидан сўзлаб кетди.

Роҳиб уйида экан. Калийни жуда хушнуд кутиб олди, курси қўйиб ёнига ўтқазди ва ширин илжайиб деди:

— Ҳўш, Калий қандай шамол учирди?

— Роҳиб жаноблари, холамнинг товлари йўқ,— деди-да, Калий сут қидириб, кўрган-кечирганларини бир бошдан гапириб берди. Айниқса Ҳари Синҳнинг гапларини айтаётганда унинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Роҳиб тасалли бериб деди:

— Қалий, хафа бўлма, Исо-Масиҳ сенинг мушкул-лингни осон қилгай. Ҳамма ҳожатларнинг бароридан келгай. Бизнинг динимизда нақл борким, Исо-Масиҳ гарчи кўзга кўринмаса-да, ҳар бир христианнынг уйида мавжуд. Шу сабабдан ҳеч бир христиан уйида бор бўлган нарсасини бировдан аямайди. Исо-Масиҳ барчамизнинг табаррук отамиз. Унинг кўз олдида ҳеч ким на ўғрилиқ қилишга, на ёлғон гапиришга ва на панду фириб беришга ботина олади.

Роҳиб ичкаридан қоғозга ўроғли бир нима олиб чиқди-да, уни Қалийнинг олдида оча бошлади.

— Бу чет эл сут, қуруқ сут, — деди у. — Бунга озгина иссиқ сув қуйиб, то яхши аралашмагунча қўзгайверасан, кейин унга яна сув қуюсан, — сут тайёр. Менинг урғочи қўтосим бор, шунга қарамай биз кўпинча мана шу сутни истеъмол қиламиз.

— Биламан, роҳиб жаноблари, шаҳарда ҳам шунақа сут бўларди. Резинага ўхшаган қутичада жуда қуюқ бир сут ҳам бўларди.

Қалий докторнинг дўконига қайтиб келганда, суҳбат ҳамон ўша мавзуда кетарди. Вишандас Умага унинг фикрини билиш учун бир-икки савол берган эди, Ума жавоб бериш ўрнига шундай деди:

— Аввал менга бир нарсани айтсангиз.

— Хўш-хўш?— қизиқсиниб деди доктор.

— Боя «партизан, партизан» деб кўп айтдингиз, хўш ўша нарса нимадан бўлади, ёғочданми ё темирданми?

Уманинг бу гапини эшитиб доктор аччиғи чиққанидан қизариб кетди ва қўлини унинг оғзига олиб бориб деди:

— Сенинг бу гапинг тонг отгунча «Рамаяна» достонини тинглаб туриб, «Сита Рамнинг онаси эдими ё синглиси» деб сўраган овсарнинг гапига ўхшаб кетди!

Доктор Умага яна уч-тўрт оғиз аччиқ-тизиқ гап қилган эди, у номусига чидаёлмай ўрнидан туриб жўнаб қолди. У кетгандан кейин доктор деди:

— Бунақа эшакмия одамни умримда кўрмаганман. Етти синфни битириш учун умрининг неча йили-

ни хазон қилди, қанча пулларни елга совурди, унда кўра бир ҳўкиз ўқитсанг, саводи чиқарди.

Докторнинг гапини эшитиб, Калий кулиб қўйди ва бир оз сукутдан кейин деди:

— Доктор жаноблари, холамга дори беринг.

— Маъқул— деди-да, доктор тишини ғижирлатганча кўзларини шифтга тикиб олди. Калий гапини такрорлагандан кейин ўрнидан турди ва бир қоғозга тўрт юмалоқ дорини ўраб бераркан, уқдирди:

— Буни, чой, сўт ёки илқ сув билан ичи. Иккитасини ҳозироқ бориб ичир, иккитасини кечқурун... Эрталаб келиб беморнинг аҳволини айтасан-да, дори олиб кетасан.

Дорини олиб, Калий уйга келса, Ниҳалий кетиб қолган экан. Холасига дори ичириб, қўшни аёл пиширган нонларни ямлашга тушди.

Шу аснода Санта Синҳ келиб қолди.

— Тоби қочиб қолдимиз?— деб сўради Санта Синҳ кампир томонга имо қилиб.

— Ҳа, томда сувоқ қилаётиб ўзларидан кетиб қолдилар,— деди гамгин тусда Калий.— Аввал баданлари музлаб қолди, кейин иситмалари кўтарилди.

— Хў-ўш, мен ҳисоб-китоб қилгани келган эдим,— деди уста.— Ҳаммаси бўлиб ўн олти кун ишлабман. Кунига биру чорак рупиядан ҳисоблаганда, йигирма рупия бўларкан. Икки рупия садақаси ҳам бор. Мен сендан ўн рупия олганман. Ун икки рупия қолади. Бугун менга пул керак бўлиб қолди, шаҳар тушаётвудим.

— Уста ака, бир кун пешингача ишлаган эдингиз. Ўшани ҳам тўлиқ кун ҳисобига қўшиб юборяпсиз.

— Кунбай бўлгандан кейин тўлиқ ишлайдими, тўлиқ ишламайдими, барибир пули тўлиқ ҳисоб қилинади. Шунга айтиб қўяйки, ҳозир яхши уста кунга бир ярим рупиядан камга рози бўлмайди.— Кейин у янги қазилган пойдеворга назар ташлаб деди:— Буни қачон қурмоқчисан? Шу кунларда вақтим бемалол. Ун кунлардан кейин десанг, унда келолмайман.

Калий сандиқчасидан пул олиб, устанинг қўлига тутқазди. У пулларни битта-битта санаб чўнтагига жойларкан, деди:

— Анави итдан бўлган қора жанобнинг аҳволи қалай? Хумпар кокилини кесдириб ташлади-я! Гурудворнинг табаррук сувини макруҳ қилди! Дҳаррам човдҳрийни сен биласан-а, қанақа шарттаки одам. Бугун эрталаб у Нанд Синҳни кўриб, «Хўш, чамор, христиан бўлиб шохинг чиқдими? Орқа-олдинг ўша-ўшами ё ўзгариб қолдими?» деди. У ҳам аяб ўтирмади, хумпар. Дҳаррам кавушини ечиб, шу савалаб кетди баччағарни! Ҳамма қизиғи шундаки, ўша кавушни Нанд Синҳнинг ўзи тиккан экан, ҳали пулини ҳам олмаган экан. Шўрлик тўрт кавуш ебоқ суроби тўғриланиб қолди. Дҳаррам унга қараб: «тери хоҳ қора бўлсин, хоҳ қизил, хоҳ ошланган бўлсин, хоҳ хом, барибир тери-да!» деди. Нанд Синҳ кучала еган итдай вангиллаганича уйга кириб кетди.

Санта Синҳнинг жўшиб айтаётган сўзларини Калий маъюс тинглаб турди-да, устага қараб деди:

— Уста ака! Холам касаллар. Ҳозир ҳеч нарса кўнглимга сиғмаяпти. Пойдеворни қазншга қазиб қўйдим. Сиз икки кун вақтингизни берсангиз-да, устунларини кўтариб қўйсангиз. Ҳаммаси бўлиб олтига устун. Икки кун бўлмаса, уч кун кетар. Мен деворларини хом ғишдан кўтариб томини ёпиб ола қоламан. Қўлимга пул тушганда, уни ҳам пишиқ ғишдан қилиб оларман.

— Ўзинг биласан. Унда эртага келайми?.. Лойни тайёр қилиб қўй бўлмаса,— дея уста кўчага чиқиб кетди ва шу заҳоти яна қайтиб кириб, Калийга секин деди:

— Маъшуқанг нақ серсув ўсган маккажўхоридай роса етилибди ўзиям.

— Ким тўғрисида гапиряпсиз?— сўради Калий унга ҳайрон қараб.

— Уша-да, сенга ёғлиққина айрон келтириб берарди-ку. Мангунинг синглиси Гиянўни айтяпман. Чамаси, дон билан сувга баравар тўйдираётганга ўхшайсан, а?.. Бўлмасам-чи, айни донга ҳам, сувга ҳам сероб пайтинг.— Шундай деб уста йнгитнинг елкасига шап уриб қўйди.

Калий қизариб жаҳл билан деди:

— Уста, ақлга сиғадиган гапларни гапирсангиз-чи. Бировларнинг онаси, қизи тўғрисида бундай гапларни айтиш яхши эмас.

— Э, Калий, гапнинг тўғриси ҳам шу-да. Кун бўйи бир чимдим қўғирмоч билан тирикчилик қиладиган одам ёш қизни қандай ўзига сингил қилиб ола олади? Ешлик деган нарсанинг маъноси ўзи шунақа. Бунинг олдида манаман деган авлиёларнинг ҳам кўнгли мум-дай эриб кетади.

Санта Синҳ кулганича ташқарига чиқиб кетди.

28

Маҳаллада тўсатдан шовқин-сурон кўтарилди, бирданига бир нечта кишининг овози кела бошлади. Притўнинг ўғли Амру Бута Синҳнинг ўғли Палў, Жагганинг акаси Багга билан уришиб қолди, деб хабар келтирди. Изма-из етиб келган Шеру, Багга Палўни ўласи қилиб савалади. Бута Синҳ икки одамни олиб, далага қараб кетди, деб эълон қилди. Шерудан кейин Притув янгилик олиб келдики, Бута Синҳ Баггани тутиб олиб, ҳовлиси томон олиб кетибди. Бир гала бола Бута Синҳнинг ҳовлисига қараб югурди. Зум ўтмай яна бир бола оёғини қўлига олиб югуриб келди-да, ҳансирай-ҳансирай бу хабарни айтди:

— Багга Бута Синҳнинг ҳовлисида йўқ. Бута Синҳ уни Ҳарнам Синҳникига олиб кетган эди, лекин Ҳарнам Синҳ уни ўша ердан тўғри Муншийникига юборди.

Бу можаро ҳақидаги шов-шув эндигина бости-бости бўлиб турган эди, Досу Пҳатту бобо билан Басанта амакини дараклаб қолди.

— Муншийникида жамоа кенгаши бўлаяпти. Зудлик билан етиб боринглар,— деди у иккала қарияни чақириб.

— Багга нимага уришиб қолибди?

— Багга Бута Синҳнинг ўғлини урибди, менинг билганим шу. Тезроқ боринглар. У ерда Ҳарнам Синҳ, Бута Синҳ, Тиртҳрам, Лаълу полвон — ҳаммаси ўтирибди.

— Бу қишлоқда бир кун ҳам тинчлик бўлмай қолди. Уришни болаларга чиқарган, энди чоллар бир-бирининг соқолини юлшига тушди,— деди Пҳатту бобо маънос оҳангда. Улар Муншийникига қараб йўл

олган эдилар, бир гала катта ёндаги кишилар билан болалар уларнинг орқасидан эргашди.

Муншийнинг ҳовлисига бир нечта чорпоя қўйилган. Ҳарнам Синҳ, Мунший, Тиртҳрам ва яна бир гала одамлар ана шу чорпояларда ўтирардилар. Ҳаммаларининг авзойилари ниҳоятда бузук: қишлоқдаги аллақандай чамор човдҳрийнинг ўғлига қўл кўтарибди-я! Атрофдаги уйларнинг томида талай аёллар ҳам кўзга ташланарди. Чорпояларга шундоқ қарама-қарши томонда Багга бошини қуйи солиб ўтирибди. Болалар ўзларининг човдҳрий ёки чамор боласи эканлигига кўпда эътибор бермайдилар. Лекин мана шу аснода улар ҳам бу нарсани фаҳмлаб турардилар. Човдҳрийларнинг болалари чорпоялар ёнида саф тортган бўлса, чаморларнинг болалари қизиған ерда ўтиришарди.

Пҳатту бобо, Басанта амаки, Жагга ва яна бир қанча кишилар етиб келгач, катталар ўртасидаги ўзаро суҳбат бирдан тўхтади. Пҳатту бобо чорпоялардан сал нарига юриб бориб, шундоқ ерга ўтириб олди ва қолганлар унинг атрофига чўкди. Умумий жимликни фақат чилимларнинг қулқули-ю йўтал овозларигина бузиб турарди. Мунший Ҳарнам Синҳга «бошланг» деб ишора қилди, лекин ўша заҳоти «шошманг» дегандек бир йўталиб, томоқ қириб қўйди-да, ўзи гап бошлади:

— Бугун қишлоғимизда шундай бир иш содир бўлдики, бунга асло чидаб бўлмайди. Багга чамор Палў човдҳрийни унинг даласида калтаклабди. Авваламбор, Багга Бута Синҳнинг даласига сўрамасдан нега оёқ босади? Иккинчидан, қовун ўғирлашга ҳаракат қилган. Учинчидан, Палў бу ишдан қайтармоқчи бўлганда, қўл кўтарган. Одамзот ҳам шунчалик худо урган бўладими?! Заминдорлар ўз ерларида азалдан қовун-тарвуз экиб келадилар. Уларнинг қовун-тарвузидан сизлар ҳам егансизлар, чоракорлари ҳам. Лекин ўғирлаб эмас, сўраб еганлар. Бугун чамор зумрашалар човдҳрий болаларига қўл кўтарди. Эртага бундан баттари бўлиши мумкин. Эскилар, ўзбошимчаликнинг олдини олмасангиз, селдай ҳамма ёққа тошиб, бузиб кетади деб айтганлар, Мана, қолганини энди кенгаш ҳал қилсин. У шундай бир ҳукм чиқарсинки, ўзбошимчаликка шу ердаёқ чек қўйилсин.

— Баггаши жазолаш керак!— кимдир овоз берди.

— Битта Баггани эмас, бутун онласини жазолаш керак. Уларни қишлоқдан ҳайдаб юбориш керак. Уриб-уриб абжағини чиқариш керак. Ҳеч ким уларни ўз даласига қадамни бостирмасин,— турли овозлар кела бошлади.

— Баггани судга бериш керак,— деди човдхрийлардан бири.

— Судга бериб нима қиламиз, ўзимиз боппаймиз уни,— бирданига бир неча човдхрий хитоб қилди.

Чорпояда ўтирганларнинг ҳар бири мясига келган жазони таклиф қила-қила алабтовур шовқин кўтаришди.

Бу шовқинни кўриб Пҳатту бобо ўрнидан турди-да, кўлларини қовуштириб деди:

— Ҳурматли зотлар, менга ҳам икки оғиз гапиришга ижозат берсангиз.

Ҳамма бир-бирига «жим бўл, жим бўл» деб шовқинни босишга ҳаракат қилди ва орага жимлик чўккач, Пҳатту бобо паст овозда гап бошлади:

— Модомики, жазо беришга ўзларингиз ҳукм чиқармоқчи экансизлар, унда бизларни нега чақирдингиз.— У бир оз тин олди.— Бизлар чаморлармиз, човдхрийларга тобемиз. Хўжайинларимизсизлар. Қандай жазо берасизлар, кимга жазо берасизлар, хўп деб бош эгишга мажбурмиз. Дарёда яшаб туриб тимсоҳ билан ўчакишиб бўлмайди.— Чолнинг бу гапини эшитиб қутуриб турган човдхрийлар бир қадар ҳовуридан тушгандай бўлди. Пҳатту бобо гапида давом этди:

— Мана шу қишлоқда авлодма-авлод яшаб келялмиз. Биз сизларни тақсиримиз деб биламиз, сизлар бизни ўзимизнинг хизматкоримиз дейсизлар. Бизнинг вазифамиз сизларга хизмат қилиш, ёрдам бериш бўлса, сизлардан жоиз бизларни боқиш, бизларнинг кунимизга яраш. Яхши кунимизда ҳам, ёмон кунимизда ҳам тенг шерикмиз. Ешим етмишдан ошди. Хоҳ чамор бўлсин, хоҳ човдхрий, бир-биримиз билан келишиб иш қилардик. Урушиш у ёқда турсин, биронта чамор човдхрийнинг бетига тик қарамасди. Бизни назарписанд қилмай қўйганингиз: жотлар билан чаморлар бир-бири билан қон-қаридош бўла бошлаганларидан кейин ҳам мана шу машини давом этиб келяпти.

Бас, чамор танасида жот қони бөр экан, шунчалик мотам тутиш эпми сизларга! Бунн кўрган одам,—деди Пхатту бобо Баггага ишора қилиб,—бу чамор авлодидан, деб айта оладими?

Човдхрийларнинг ҳаммаси бошларини қуйи солиб олгандилар. Атрофдаги томларда ўтирган аёллар оғзини беркитиб кулмоқда эдилар. Имн-жимиди биттадан туриб кетаётган човдхрийларга қўл қовуштириб мурожаат қиларкан, Пхатту бобо сўзини шундай тугатди:

— Сизларга айтадиган гапим шу, холос. Қандай жазо берсаларингиз, ихтиёр ўзингизда.

Шундай деб у бошини эгиб олди.

Ҳамма миқ этмай ўтирарди. Бир неча лаҳзадан кейин Мунший жимликни бузиб деди:

— Замона айниди!

— Охирзамонда ҳар ким билганини қилади,— деди Тиртҳрам.

— Тур, қорангни ўчир,— деди Мунший Баггага қараб.— Агар бундан буён ўғирлик қилсанг ё уришсанг, нақ терингни шилиб оламан!

Жамоа қанчалик тез йиғилган бўлса, ундан ҳам тезроқ тарқалди. Ҳар бир хонадонда, бозордаги ҳар бир дўконда, чаморлар такясида фақат бир нарса устида баҳс давом этар эди: у ҳам бўлса Пхатту бобонинг сўzlари! Айниқса, Тиртҳрамнинг дўкониди суҳбат қизғин эди. Дҳаррам бу гапдан хабар топди-ю, тўғри унинг олдига келди ва дам-бадам носдан чимдилаб, жот билан чаморларни чангитиб сўка кетди. Дўкондор гоҳ жотларнинг тарафини олиб гапирса, гоҳ чаморларни қўллар эди.

Доктор Вишандас намозгарданоқ дўконини беркитиб, Тиртҳрамнинг олдига келди. Пандит Сантрам ҳам ибодатхонага бораётиб шу ерга қўнганди. Дҳаррам улар ўтирган сўрига чиқар экан, деди:

— Пандит, бу сен қачондан буён мазахўрак бўлиб қолгансан? Бор, сурнайингни пуфласанг-чи. Итларнинг ҳаммаси тўпланиб, йўлингга кўз тутиб турган бўлса керак.

Пандит Сантрам бир ўқрайиб қараб қўйди-да, дўкондорга деди:

— Бугун жамоа кенгаши нима иш юзасидан бўлувди?

— Ҳеч қанақа гап юзасидан бўлгани йўқ. Чаморларнинг Баггаси Бута Синҳнинг ўғли Палў билан сен менга бориб қолган экан, холос.

— Шунақами,— дея Сантрам тушиб кетаётган эди, Дҳаррам унинг қўлидан ушлаб жойинга ўтқаздида, деди:

— Йўл бўлсин? Ҳали кун ботишига бир соат бор.

— Йўқ, гақсир, мени ушламанг, ишим бор,— деди Сантрам ўрнидан тураётиб.

Дҳаррам носдан бир чимдим олиб бурнига тикди ва чуқур нафас олиб Сантрамнинг юз-боши аралаш қаттиқ акса уриб юборди. Сантрам қўрқиб ўзини орқага ташларкан, бақириб деди:

— Э башарангга! Кофир! Менга қара, энди кичкина эмассан, аҳмоқона қилиқларингни ташла. Бундоқ худони эсга олишни ўрган. Охиратни ҳам ўйласанг-чи!

— Пандит, сенинг ноинг бутун. Ёз демайсан, қиш демайсан, иссиқ демайсан, ёмғир демайсан — йил ўн икки ой буғдой ноинг тайёр. Худони сен эсламай ким эсласин? Икки кун белинг оғриб нон е-чи, кейин биласан, қориндан зўрроқ гуноҳкор бор-йўқлигини,— деди Дҳаррам кулиб.— Шу, сен ўлишинг билан ибодатхонани ўзим олсамми деб анчадан бери ўйлаб юрибман. Шу ҳам ишми? Эрталаб-кечқурун тҳокурларни¹ чўмилтириш, қўнғироқ чалиш, офтобга солиш, сурнай чалиш — тамом, қолган вақтларда ялло қилиб юриш. Ёзда ҳаммадан бурун эртапишар мевани сен есанг, қишда — қишки насибанг. Ҳамма кайфу сафони сен сурасан.

Пандит Сантрам жавоб бериш учун оғиз жуфтлаган эди, кўзи роҳибга тушиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Нега менга канадай ёпишиб олдинг? Роҳибнинг оёғига бош ур. Одамларни христиан динига киритяпти.

— Сендан ҳам муғамбирроқ. Сен фақат бут сотасан. У жумла мўминни кўтара савдо қилади. Фарқи фақат шундаки, сен етти хил нарса олиб, бир қултум сув берасан, у эса ҳеч нарса олмай, ўз ёнидан беради. Ҳа, роҳиб, гапим тўғрими?

¹ Тҳокур — ҳинду динининг қонун-қондаларини мукамал билган браҳман.

Роҳиб жавоб ўрнига кулиб қўйди. Дўкондор Дҳаррамни туртиб деди:

— Тақсир, тил югуриги бошга бўлмасин тағин.

Тиртҳрамнинг гапини эшитиб, Дҳаррам жим бўлиб қолди, бироқ Бела Сииҳни кўриши билан ўшшайиб деди:

— Хўш, оғайни, бир ёқлик қилиб келдиларингми?— Кейин сўкиниб қўйди.— Белбоғни қия боғлаб олиб чорпояда шунақанги савлат тўкиб ўтирган экансизки, кўрган одам бош прокурорми деб ўйлайди. Пҳатту бошлаб тузлади. Юз айтаман-ку, чамор хотинлар жотдан бола туғса, улар ер-мулкдан ўз ҳиссасини талаб қилиб олиши керак, деб.

— Жуда нишонга уриб гапирасан-да,— деди дўкондор қаҳ-қаҳ уриб кулиб.

— Бағга ўзи чамор авлодидан ҳам эмас. Қора браҳман билан оқ чамор иккаласи асли ҳаромзода бўлади,— деди Дҳаррам кўзини ўйнатиб.

— Гап бунда эмас. Хоҳ қора тан бўлсин, хоҳ оқ тан, қонининг ранги бир хил бўлиши исботланган. Бугунги можаронинг асл сабаби шундаки, меҳнаткаш халқ уйғонган. У ўз ҳақ-ҳуқуқларини тушуна бошлади. Чаморлар энди жотларнинг зулмига бардош қилолмайдилар.

Доктор қизишиб кетиб, қўшиб қўйди:

— Ана сенга гап керак бўлса!

Дҳаррам докторга нафрат тўла нигоҳларини қадаб заҳархандалик билан деди:

— Доктор, гап билан ҳаммани уриб енгасан-у, ammo тариқча ҳам фаросатинг йўқ. Нуқул поўрин ва ноўя гаплар қиласан. Агар гапларинг тўғри бўлса, чаморлардан қиз олиб, чаморларга қизингни бер.

— Айни жотларнинг гапини гапиряпсан. Сенинг гапингда тутантириқ йўқ. Мен эса илмий хулосаларга асосланиб гапиряпман,— деди доктор қатъий оҳангда.

— Кўрдик илмий асосларингни. Бурнингни ярим кун тозалайсан. Асосларинг илмийми, йўқми, билмадим-у, лекин ақлинг суюлиб қолгани шундоқ кўриниб турибди.

Дҳаррамнинг бу гапидан ҳамма кула бошлади. Докторнинг лунжлари осилди.

Ибодатхона қўнғироқлари занг урди ва кетма-кет чалинган сурнай овози кела бошлади. Дўкондор ўзинча

калималарни замзама қилганча фонусни ёқди. Утирганлар тарқала бошлашди.

Кўчада Бута Синхнинг ўғли Палў Гианўга соядай эргашиб борар экан, хиргойи қиларди:

Биттагина бўса берсанг-чи, ҳо қиз,
Болгинангдан тотай мен ҳам, ширин сўз.

29

Кампирга дори дармон наф қилмагач, Ниҳалий билан Ҳукма бибининг ундови билан Қалийнинг фолбинга таянишдан бошқа чораси қолмади. У Житу орқали унча узоқ бўлмаган Кандҳала Жаттан қишлоғидан Раккҳа Дҳевар деган фолбинни чақиртирди. Дуо-афсун қилишда унинг номи бутун вилоятда машҳур эди.

Кўчадан оташкуракнинг шақ-шақ овози эшитилганда қоронғилик анча қуюқлашиб қолганди.

Қалий ўқдай отилиб кўчага чиқди ва Житу билан бирга оташкуракли одамни кўриб севиниб кетди.

— Келдимми?— деб сўради у.

— Ҳа,— қисқагина жавоб берди Житу ичкарига кириб келаркан.

Унинг орқасидан Раккҳа Дҳевар ҳам атрофга олазарак кўз югуртганча даҳлизга кириб келди. Қалий ҳовлидаги чорпояни ичкарига олиб кирди.

— Қани, ўтиринг,— деди Қалий Раккҳа Дҳевардан кўзини олмай.

Жинчироқнинг нурида Раккҳанинг зиғир ёғи сурилган қоп-қора чеҳраси ялтирарди. Бўйнига йнрик-йнрик мунчоқ тақиб, бошига эса кир салла ўраб олганди. Бир қўлида тўрва, иккинчи қўлида катта темир оташкурак. Оташкуракка ҳам зиғир ёғи сурилганди ва фолбиннинг ҳар иккала билагада билакузуклар осилган бўлиб, сал қимирлаши билан шиқирлаб кетарди.

— Бу уйни янги қурдиларингми?— сўради Раккҳа.

— Ҳа, ўн беш-йигирма кун бўлди-ёв,— жавоб берди Қалий.

— Ҳм,— деди Раккҳа худди ўйга толгандай, кейин яна Қалийга кўзларини чақчайтириб қараганча гап

қотди:— Бунга киришдан олдин бирон қарияни чакирганмисизлар?

— Йўқ.

— Шунинг учун жинлар уя қуриб олган. Шу гап эсингдан чиқмасинки, қачон бир янги имораъ қурилса, унга жинлар кириб олади. Жинлар жонлиққа умидвор бўладилар,— деди Раккҳа.

Калий ҳеч нарса тушунмай, қовоғининг тагидан фолбинга тек қараб турарди.

Житу онасини чақириб келди. Ниҳалий кела-келгунча кўчадаги олти-етти уйга хабар берди. Бирпасда бир неча аёл жам бўлишди. Ҳаммалари Раккҳага эгилиб салом берар эдилар. Ниҳалий у билан гаплаша бошлади. Фолбин ҳол-аҳвол сўради-да, қаҳрли овозда деди:

— Ниҳалий, бу бола қип-қизил подон экан-ку. Янги иморатдан инс-жинсларни қувиб чиқармасдан илгари кириб ўтириб бўлмаслигини лоақал сен тушунтириб қўйсанг бўларди унга.— У тўрвасини Калийга узата туриб давом этди:— Буни эҳтиёт қил. Ичида қовунлар бор. (Ниҳалийга қараб) Ичига жин кирганларинг қани?

Ниҳалий жинчироқни кўтариб, унинг ёруғида Раккҳани ҳовлига олиб чиқди. Раккҳа беморга бир қур назар ташлади-да, қўлидаги оташкуракни шақиллатди. Кампирнинг гавдаси қўрққанидан бир силкиниб тушган эди, фолбин кулиб деди:

— Ҳали ҳеч нарса қилганим йўғу, элбурутдан қалтираяпсан,— Кейин Калийга мурожаат қилди:— Тутатқи, жийда шохи ва қуритилган қалампир олиб қўйганмисан?

— Ҳа, ҳа.

— Олиб кел барини,— деди Раккҳа оташкурагини ерга қўйиб.— Озгина ун билан қиём ҳам олиб кел.

Калийдан сўраб, Ниҳалий лаганда фолбиннинг айтганларини олиб келди ва Раккҳанинг олдига қўйди. Раккҳа лаганга қараб деди:

— Бунга тўрт анна сут пули ҳам қўйиб қўй. Жин жудаям қайсарга ўхшайди. Назаримда, осонликча кўнмайдигандай.

Калий лаганга тўрт аннани ҳам қўйди.

Раккҳа тутатқи билан жийда шохини норжил касасига ташлаб, устидан яллиғланиб турган кўмир пар-

часини қўйди ва уни беморнинг тумшуги тагига олиб борди, оғзини беркитиб, алланималарни пичирлай бошлади. Тўхтаб-тўхтаб дуолар ўқиб бўлгандан кейин оташкуракни зарб билан ерга уриб, баланд овозда деди:

— Чиқ бу ердан, сенинг пирларнингга, ҳазратларингга овқат бераман.— Раккҳа бу амалини етти бор такрорлади, бироқ кампирнинг баданида қилт этган ҳаракат сезилмагач, у ҳаммага қараганча деди:

— Мен сени танидим! Яхшиликча жўнаб қол, бўлмаса сени ҳеч жойда тинч қўймайман.— Раккҳа кўзларини юқорига қаратди.— Ҳарвел Синҳ деган номни эшитганмисан? Ҳарвел Синҳ Парияни?

Бу номни эшитиб ҳамманинг юраги орқага тортиб кетди. Ҳарвел Синҳ дегани Бяс дарёсининг нариги ёғидаги донғи чиққич каллакесар эди. У жуда кўп уйни талаган ва бир нечта одамни ўлдирган эди. Уни полициячилар бир уйга қамаб, тириклай ёндириб юборган эдилар.

Раккҳа оташкурагини шақиллатиб деди:

— Қароқчилигини ҳам бизнинг вилоятда қилар эди, энди жинга айланиб ҳам шу жойларда кезиб юрибди. Жўдалик дурадгорнинг ёш ўғлини авраб кетганди. Мен ундан бу жинни ит кунига солиб ҳайдаб юборгандим.— Раккҳа норжил косани кўтарди ва кўмирни пуфлаб-пуфлаб яллиғлантирди-да, устидан қалампирни қўйди. Қалампирнинг аччиқ ҳидидан сақланиш учун ҳамма бўрнини латта билан беркитиб, кўзини юмиб олди. Раккҳа ўзича тез-тез алланималарни ўқиди ва косани кампирнинг бўри тагига олиб бориб, ерга оташкуракни зарб билан уриб деди:

— Чиқ, чиқ, бўлмаса сени туққанларни чумолиларга ем қиламан!— У уч-тўрт карра оташкуракни ерга урди. Кампирнинг гавдаси билинар-билимас силкиниб қўйди, лаблари ва киприклари ҳам титрагандай бўлди.

— Энди қимирлади! Шошмай тур, мен сени отдай чопдирмасамми!

Шундай деб Раккҳа оташкуракни шақиллатди ва қалампир ёна бошлагач, косани беморнинг бурнига яна ҳам яқинроқ олиб борди. Кампир уч-тўрт пастбаланд акса ургандан кейин фолбин беморнинг боши

узра жуда яқиндан оташкуракни шақиллатаркан, деди:

— Чиқ деяман, чиқасанми, йўқми? Бу сафар мен сени Бяслап нари ёққа олиб бориб ташлайман.

Шундан кейин ичида яна бир нималарни ўқиди ва кампирнинг бурни тагида косани айлантира бошлади. Аччиқ тутундан кампирни йўтал тутди, юмуқ кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди. Дувиллаб оқаётган ёшни кўриб Раккҳа деди:

— Бундоқ йиғлагандан кўра илгарироқ гапимга кирсанг бўлмасмиди, еб-ичиб тинчгина жўнаб кетганинг яхшимасмиди?

Аёллар дамларини ичига ютганча ҳаммасини кузатиб ва эшитиб турар, ора-чора бир-бирининг қулоғига шивирлаб қўярдилар. Йўталнинг зўридан кампирнинг бутун гавдаси букилиб-букилиб кетар экан, Раккҳа оташкуракни шақиллатганча дерди:

— Энди нега қараб турибсан? Нега кетмаяпсан? Ё калтак егинг келяптими?

Йўталдан Пратапийнинг аҳволи тобора оғирлашаётганини кўриб Қалий Ниҳалийнинг қулоғига шипшиди:

— Холамнинг йўталлари тўхтамаяпти. Озгина сув ичирайми?

Қалий Раккҳага яқинлашди-да, эгилиб сўради:

— Холамга озгина сув берсам майлими?

— Холангнинг жонида қасдинг борми? Сал нарсага сув бераверса, арвоқларни чақирган бўлади. Душманга обиҳаёт бериш деган гап-ку бу.

Бир оздан кейин кампирнинг йўтали ўз-ўзидан босила бошлади, гавдасининг тўлғониши ҳам сусайди. Энди фақат билинар-билинемас титрамоқда эди.

— Энди титраяпсан-а? Ҳу нодон, гапимга илгарироқ кирганингда, бу аҳволга тушмас эдинг!

Раккҳа кампирнинг лаблари учаётганини кўриб унинг юзига энгашиб қараркан, дўриллаган товушда деди:

— Нима дединг? Кечирай?! Хўп, майли, кечираман!.. Нима дединг?.. Ҳақ керак? Нима.... Ниёзми? Бобонинг кулбасига?.. Ҳа, хўп, мен тўғрилаб бераман! Албатта, тўғрилаб бераман... Нима дединг? Бешу

чорак рупия? Йўқ, йўқ, ҳамманинг ҳол-қудратига қараб ниёз сўрагин-да! Бу човдхрийларнинг эмас, чаморларнинг уйи... А, нима дединг? Биру чорак рупия ниёз дейсанми?.. Ҳа, бу бўлади.... Ҳа, биру чорак рупия тўғрилайман,— деди Раккҳа бақириб-чақириб ва Калий томонга энгашиб туриб деди:— Бобонинг кулбасига ниёз сўраяпти, бошқа нарсанинг кераги йўқ деяпти. Аввалига у бешу чорак рупия ниёз сўраган эди, биру чорак рупияга аранг кўндирдим. Лаганга биру чорак рупияни дарров қўй. Тағин айнаб қолмасин.

Калий Ниҳалийга қаради ва унинг имоси билан лаганга биру чорак рупия пулни қўйди.

— Ана, ниёз ҳам келди. Энди жўна, чиқ бу ердан!— дея Раккҳа яна оташкуракни шақиллатди.

Шу аснода иссиқ шамол эсиб, жинчироқ лип этиб ўчиб қолди. Косада чўғланиб турган тутатқи ва жийда шохларидан учқунлар сочилди. Кейин ундан ҳам кучлироқ шамол эсиб, дарахт шохлари бир-бирига урилиб, шовуллай бошлади. Етти кунлик ой хира тортиб, тўзон оғиз, кўз ва бурунларни чангга тўлдирди.

Одамлар томлардан пастга тушдилар. Бўрондан безовта бўлган итлар вовуллар, снгир-эчкилар маърар эдилар.

— Бу Жумма Шоҳнинг бўрони,— деди бир аёл шамолдан тарақ-туруқ қилаётган эшик товушига қулоқ солиб.

— Ҳа, Жумма Шоҳнинг бўронига ўхшайди.

Бошқа бир аёл ёпинчиғини тўғрилаб туриб нидо солди:

— Худонинг қаҳри келди...

— Ҳарвел Синҳнинг арвоҳи унақа-бунақа арвоҳлардан эмас. У бўрон бўлиб келади. Ўзидан бир асар қолдирмай қўймайди. Беморни ичкарига олиб киринглар,— деди Раккҳа лаган билан оташкуракни қўлга оларкан.

Калий холасини кўтариб ичкарига олиб кираётган эди, ҳовлида бир нарса «гуп» этди.

— Нима у?— деди Ниҳалий қўрқиб ўзини орқага оларкан, чунки «гуп» этган нарса унинг оёғи остига келиб тушган эди.

— Арвоҳ кетишдан олдин нишона қолдирган бўлса керак, бундан бошқа нима бўлиши мумкин?— деди

комил ишонч билан Раккҳа. Ниҳалний ерда ўтириб олиб тимирскилана бошлади, қўли бир ғиштга тегди, унинг ҳамма томонини пайпаслаб кўрди-да:

— Ғишт тушибди,— деди. Ниҳалний шундай дейиши билан шамол бирдан кучайиб, яна бир ғиштни кўчириб юборди. Кампир ўзини четга олиб:

— Мана, яна бир ғишт тушди,— деди.

— Бунинг маъноси шуки, арвоҳ бу ерга қайта изини босмайди. Менинг олдимда ёвуз ниятли арвоҳлар ҳам бардош беролмайди,— деди қатъий оҳангда Раккҳа.

Беморни даҳлизга ётқизиб қўйишди. Бўрон тобора авжига минмоқда эди. Даҳлиз эшигининг табақалари тўхтовсиз ғижирлар, ғийтиллар эди. Аввал бошданок ўтакалари ёрилган аёллар бир бурчакка биқиниб олган эдилар. Қутураётган бўронни лаънатларкан, Раккҳа деди:

— Мен буни бир суф билан боғлаб ташлар эдим, лекин у авжига чиқиб, ёмғир олиб келса ҳам ажаб эмас. Ер юзидаги жамики мавжудоту махлуқот сувталаб бўлган ҳозир. Бу йилги ёз ҳам дўзахдан қолишмади.

Кейин у Калийга мурожаат қилди:

— Менга қара, чирогим, энди беморга беш кунгача оқ нарса бермайсан, бўлмаса арвоҳ яна уйга кириб олади. Ундан сўнг, авваламбор, чиқмайди, чиқса ҳам, беморнинг жонини олиб чиқади.

— Бунга ўзим кўз-қулоқ бўлиб тураман,— деди Ниҳалний.

Бир оздан кейин шамолнинг шовқинига момақалди роқнинг гумбур-гумбури келиб қўшилди. Орқасидан ёмғир томчилай бошлади. Ҳаво иссиқ бўлганидан муздай томчилар баданга игнадай санчила бошлади. Раккҳа ўзини чодра билан ўраб олди, бирданига тушган салқиндан бадани увишиб деди:

— Холангнинг ичига ҳам мана шундай совуқлик кириб олган. Қара, тарракдай қотиб ухляпти... Хўп, мен борай. Тун яримлаб қолди. Жинчироқни ёқиб, косамни қўлимга бер.

Калий жинчироқни ёқди ва косани унинг қўлига тутқазди. Фолбин косадаги тутатқи ва жийда шохини гугурт чақиб тутатди-да, ўзича бир нималарни замзама қилганча даҳлизнинг тўрттала бурчагини айланиб

чиқди. Ичкари хушбўй ҳидга тўлди. Раккҳа косани беморнинг чорпояси тагига қўйиб Калийга деди:

— Буни шу жойдан қўзғатма. Арвоҳ чиқиб кетди, энди уни тонггача жинлардан қўриқлаш керак. Қани, менинг тўрвамни ол.

Калий тўрвани фолбиннинг қўлига тутқазди. Фолбин тўрвани титкилаб кўрди ва лаганда ётган ун ва қиёмни қийиқчага боғлаб, шунга солди, пулларни олиб, чўнтагига жойлади.

— Хўп, мен кетдим.

Раккҳанинг кетаётганини кўриб Ниҳалий Калийга деди:

— Болам, унга бир рупия-ярим рупия тутатқи пули бермайсанми?

Калий биру чорак рупияни фолбиннинг қўлига тутқазар экан, Раккҳа унга қараб деди:

— Ҳарвел Синҳнинг арвоҳини ҳайдаш учун мен ўн биру чорак рупиядан кам олмайман, чунки бунақа арвоҳлар баъзан тескари туриб қоладилар. Ҳай, майли, шу ҳам кифоя, — фолбин пулга яна бир қараб қўйди-да, ташқарига чиқди. Унга эргашиб ҳамма хотинлар ҳам чиқиб кетишди.

Калий жинчироқ ёруғида холаси томонга кўз ташлади. Кампир кўзларини юмганча тўғри ётар эди. У билинар-билимас нафас олар эди. Чеҳрасига назар солар экан, Калий арвоҳ чинданам чиқиб кетганига ишонч ҳосил қилди. У энгил нафас олди-да, ҳовлига чорпоя қўйиб, уйкуга кетди.

30

Эрталабгача кампирнинг лаблари кўкариб кетган, кўзлари қотиб, юзлари сап-сарик бўлиб қолганди. Тўхтаб-тўхтаб, узук-юлуқ нафас олар, гўё нафаси қаердадир тутилиб қолаётгандек эди. Холасини бу аҳволда кўриб, Калийнинг кайфи учиб кетди. У оғзини холасининг қулоғига олиб бориб чақирди, бироқ кампир булк этмади. Унинг ҳозирги кўриниши аллақандай жонсиз махлуқни эслатарди. Қўрққанидан йигитнинг юраги қинидан чиқаёзди. У тез-тез юриб, эшиккача борар ва яна изига қайтарди. Холасининг ўлими тўғрисидаги хаёлнинг ўзиёқ уни нари олиб бориб, бери олиб келарди.

Остонадан Житунинг қораси кўриниши билан Қалий ўзини унга ташлаб, ваҳима ичида деди:

— Житу, қара, холамнинг кўриниши жуда қўрқинчли бўлиб кетди. Нафас олиши ҳам жойида эмас.

— Бекорга чўчийверар экан-да. Арвоҳ чиққандан кейин бўшашади-да одам. Арвоҳ чиққандан кейин баъзи касаллар олти ойлаб чорпоядан бағрини узолмайди.

— Югуриб бориб онангни чақириб кел,— деди Қалий.

Житу кетгач, Қалий холасининг устига энгашиб, унинг лаблари ва қулоқларига қўнган пашшаларни кузатди. Пашшалар бирпасдан кейин учиб кетарди-да, беморнинг атрофида айланиб-айланиб яна келиб қўнарди.

Ниҳалий кириб келгач, Қалий ўрндан турди. У энгашиб касалга разм сола бошлаган эди, Қалий яна ўтириб олди. Ниҳалий бир неча дақиқагача беморга тикилиб қараб турди-да, кейин холанинг исмини айтиб чақирди.

Пратапийдан садо чиқмагач, Қалий ўзини орқага олиб, бўғиқ овозда деди:

— Холам ҳеч нарса эшитмаяптилар ҳам, ҳеч нарса демаяптилар ҳам.

— Кўрқма, арвоҳ чиққандан кейин шунақа хумори бўлади,— деди-да, Ниҳалий яна беморни чақира бошлади. Бир неча марта чақириб ҳам унинг баданида ҳеч бир ҳаракат кўрмагач, у Пратапийни силташга тушди. Беморнинг иягини силкиган эди, ияги унинг қўлига қўшилиб бир томонга оғди. Буни кўриб Ниҳалий ҳам сесканиб кетди, бироқ Қалийнинг кўзларидаги жиққа ёшни кўриб, у сир бой бермай деди:

— Ия, йиғлаяпсанми?.. Пратапий арвоҳ чиқиб кетгандан кейин қаттиқ чарчабди. Болам, ўзинг ўйлаб кўр, баданингдан икки томчи қон чиқиб кетса ёки тиззангни, оёғингни шикаст еса, бутун баданинг қақшаб, оғримайдими? Бунинг ичидан ҳазилакам қароқчининг арвоҳи чиқдими! Арвоҳ келганида беҳол қилади, кетганида жонингни ҳиқилдоғингга келтиради.

Бироқ Пратапийни кучли бир ҳиқичоқ тутган эди, Ниҳалий жуда қўрқиб кетди ва югуриб бориб Ҳукма биби билан Притўни чақириб келди. Қалий ваҳима

ичида бир четга бориб турди. Ҳукма биби беморнинг пешонасини, қорни, билаклари ва оёқларига қўлини теккизиб кўрди-да, ўзини орқага олиб деди:

— Пратапийнинг бадани сумбуланинг сувидек муздек.— У Калийни ўзи томон чақирди-да, меҳрибон товушда деди:

— Болам, ўзингни тут. Бу дунёдан ҳамма бир кунмас-бир кун ўтади. Ниҳалий, Пратапийни ерга тушириб қўй. Унинг жони узилай-узилай деб турибди.

Буни эшитиб, Калийнинг қони тўхтаб қолгандай бўлди. У ўзича, холамни ўлгани қўймайман, деб қаттиқ аҳд қилди. Кўз ёшларини ичига ютди-да, доктор Вишандаснинг дўконига қараб шамолдай учиб кетди.

Доктор дўконининг эшигида каттакон қулфни кўриб, Калийнинг тарвузи қўлтиғидан тушди. У ердан тўғри докторнинг уйига қараб йўл олди. Келиб, эшигини қаттиқ-қаттиқ уриб, чақира бошлади. Ичкаридан докторнинг хотини овоз берди.

— У шаҳарга кетди. Тушдан кейин келади.

Калийнинг вужуди бўшашиб кетди. У бўйинини ҳам қилганча битта-битта қадам ташлаб уйи томон юриб кетди. Кўз олди тобора қоронғилашиб борарди. Холасининг ўлишига сира-сира ишонгиси келмасди. Бироқ унинг жонини сақлаб қолиш учун бирон-бир чора топишдан ожиз эди. Калийнинг кўзларидан ёш жилғадек оқа бошлади. Шу он шаҳарда қасалхона борлиги эсига тушди-ю, кўз ёши бирдан тўхтади, вужудига қайтадан жон кирди. У яна уйи томон чопиб кетди.

Калий уйига етиб келиб, ташқарида уймалашиб турган болаларга кўзи тушди. Даҳлизда бир гала хотин-халаж ўтирарди. Житудан ташқари у ерда Банту билан Санту ҳам турган эди. Аёллар кампирни ерга ётқизиб қўйишганди. Унинг бошида шам липилларди. Калийни кўриб Притў гап қотди:

— Болам, Пратапийнинг бошига дон қўйиб қўй. Охиратда табаррук дон ҳамроҳ бўлади.

Калий ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, сандиқни очиб, барча пулларини олиб чўнтагига солди ва холасининг ёнида ўтирган аёлларга қараб деди:

— Холамни шаҳардаги қасалхонага олиб бораман.

Буни эшитиб ҳамма Калийга таажжуб билан қарай бошлади. Калий чорпоя оёқларини ип билан боғлаётган эди, Ҳукма биби деди:

— Уғлим, ўчган оловни пуфлагандан фойда йўқ. Пратапийнинг умри битди, бир соатлиги қолдими, йўқми, худо билади. Унга азоб бериб нима қиласан? Тириклигида бирпас ором ололмади, энди тинчгина жон берсин.

— Йўқ, биби, мен холамни касалхонага олиб бораман.

— Болам, кўрар куни бўлса, дори-дармонсиз ҳам оёққа туриб кетади. Лекин куни битгандан кейин табиб ҳам, доктор ҳам, дори-дармону азиз-авлиёлар ҳам ҳеч нарса қилолмайди,— деди Ниҳалий. Қолган аёллар ҳам унинг гапини маъқулладилар, бироқ Калий ўзи билан ўзи овора эди. Холасини чорпояга ётқизди-да, Житуга деди:

— Житу, бўла қол, холамни шаҳарга, касалхонага олиб борамиз.

Онасининг гапини эшитиб Житу нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турган эди, Калий ҳўнграб чўборди-да, деди:

— Менинг ҳам биронта акам ё укам бўлганда, бировларга шунчалик ялинмас эдим, бировларга муҳтож бўлиб қолмас эдим.

Калийнинг йиғлаганини кўриб, ҳамманинг кўнгли бузилиб кетди. Ниҳалий кўзларини ишқалаб:

— Уғлим, бу нима деган гапинг? Булар ҳаммаси сенинг ака-укаларинг-ку,— деди Житу, Банту, Сантуларни кўрсатиб.

Буни эшитиб, Житу Калийнинг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Чиндан борадиган бўлсанг, тезроқ бўл.

— Болам, шаҳарга боришдан олдин қишлоқ докторини чақириб, кўрсатсанг-чи.

— Вишандас шаҳарга кетибди,— деди Калий кўзларини артиб.

— Бўлмаса Лаббхўрам табибни чақиринглар,— деди Ҳукма биби.

Калий чуқур ўйга чўмганча табибни чақириб келгани кетди. Притў ёнида ўтирган Прасинийнинг қулогига шивирлади:

— Калий битта кампирни деб бекорга ақлдан ожай деяпти, у бугун ўлмаса, эртага ўлади.

— Шундай дейсан-у, Калий холасини туққанидан ҳам аъло кўриб бошига кўтараётибди. Одамлар-чи,

сира бунчалик қайғуришмайди. Қайтанга, эртага ўладиган бўлса, бугун ўлиб қўя қолса, дейди.

Кўп ўтмай Лаббҳурам табиб келди. У бошидан оёғигача беморнинг томирларини кўриб чиқди-да, қўлини силтаб деди:

— Дори-дармон қилишнинг вақти ўтибди. Тақдирга тан бер-да, Пратапийнинг гўрида тинч ётишни худодан тила.

Шундай деб Лаббҳурам табиб кетди, бироқ Калий унинг гапига ишонмади. У соя қилиш учун чорпояни айлантриб ип тортди ва чодир боғлади, оёқ томонга бир идишда сув қўйиб қўйди. Чорпоянинг иккала оёғидаги иплардан узун, қорувли таёқ ўтказиб, беланчак ясади.

— Калий, болам, бекорга овора бўляпсан. Етган қазага чора йўқлигини наҳотки билмайсан?

Хукма биби гапни охиригача айтиб бўлмаган ҳам эдики, Пратапийни қаттиқ бир ҳиқичоқ тутди. Унинг бир қўли қалт-қалт титрай бошлади.

— Пастга олинглар!— деб шовқин солди Хукма биби. Калий бир томонга чекинди. Ниҳалий билан Притў кампирни чорпоядан олиб, ерга ётқизишди. Ниҳалий додли кўзани унинг бош томонига ағдарди-да, Притўга жинчироқ ёқишни айтди.

— Ҳой Калий, донга озгина пул ташлаб қўй.

Калий чўнтагидан пул чиқариб, донга итқитди. Хукма биби Пратапийнинг муздек баданига қўлини теккизиб:

— Вой, Пратапийдан айрилдик!— деди. У овозининг борича дод солган кўйи холанинг юзига мато тортди. Баъзи аёллар ростманасига йиғлай бошладилар, баъзилари хўжакўрсинга уввос тортар эдилар. Бирпасда Калийнинг ҳовлисида қий-чув, йиғи-сиги авж олди.

Калий холасининг ўлганига ишонч ҳосил қилгандан кейин, мурдага ёпишиб, ўкраб-ўкраб йиғлашга тушди. Унинг йиғлаганини кўриб шу ерда турганларнинг кўнгли бузилиб кетди. Хўжакўрсинга йиғлаётган аёллар ҳам ростманасига кўз ёши тўка бошладилар. Калийнинг йиғиси сал пасайиб, дод-фарёдлар ўрниши пиқ-пиқ йиғи эгаллаган дақиқаларда ҳозир бўлган аёллар ичидан биттаси холанинг номини қўшиб дийдиё бошлаб юборарди. Холанинг юзидан матонч олиб

қўйиб, «О, Пратапий, сен бизни ташлаб кетдинг!» деб дийдиё айтилганда, Қалийнинг юраги тўлиқиб кетарди-да, яна овози борича ўкраб йнглашга тушарди.

Туш оққач, Басанта амаки Қалийнинг олдига келиб деди:

— Мавлавий Рулду Рамни чақиргани одам кетди-ми, йўқми? Ҳозирдан тайёргарлик кўрилса, шомгача чиқарса бўлади.

— Мавлавийни чақиргани Санту кетган,— деб жавоб берди Житу.

— Ҳеч бўлмаганда ўтинни шмашонга¹ олиб бориб қўйинглар,— деди Басанта амаки.— Бунақа қўл қовуштириб ўтирган билан иш битадими.

— Ўтинни биз олиб бориб ташлаймиз,— деди Банту ўрнидан турар экан.

— Қалий, ўтин уйдан чиқадими ё сотиб оласанми?— сўради Басанта амаки.

— Сотиб олишнинг нима кераги бор, мана, ўтин бор-ку,— деди Қалий болор билан вассаларни кўрсатиб.

— Булар иморатбоп ёғочлар-ку.

— Энди нима кераги бор?— Қалийнинг дилида уйдаги ҳамма нарсага нисбатан бирданига совуқлик пайдо бўлган эди. У олдинга ўтиб, Сантунинг ёрдами билан бир болорни ажратди, яхши-яхши вассаларни танлаб олди.

— Мана шуларни олиб боринглар, камлик қилса, яна битта болорни олинглар,— деди Қалий Бантуга.

Чаморларнинг қишлоқ мавлавийси Рулду Рам келиши билан барча эркаклар сергак тортишди. Аёллар мурдани ювишга тайёргарлик кўра бошладилар, эркаклар тобут яшашга унаб кетишди. Ниҳалий, Притў, Прасинний ва маҳалланинг яна бир неча аёли, худди тўйда хизмат қилаётгандай, оёғи олти, қўли етти бўлиб кетди. Притў сувни иситиб, Қалийнинг олдига келди-да, Пҳатту бобо ва Басанта амакига кўзи тушиб, кичкинагина ёпинчиқ олар экан, паст овозда деди:

— Холангга нима кийгизайлик?

Қалий ичкарига кириб бир темир қутичани очди-да, ичидан гижимланиб кетган кўйлакни олди. Хола

¹ Шмашон — мурда куйдириладиган жой.

бу кўйлакни неча йиллардан бери асраб келарди. Уни кампир фақат улуғ айёмлардагина киярди.

— Холам бу кўйлакни кийганда худди маликаларга ўхшаб кетарди... Эй фалак-а, фалак! Энди бу ҳам унга қўшнилиб куйиб кул бўлади.

— О Притў, устидаги либосини ўзи билан бирга олиб кетолмайди-ку...— деди Ниҳалий хириллаган овозда.

Кун қиёмга етганда Басанта амаки даҳлиз эшигига яқин бориб, аёлларни енгил жеркиб:

— Камроқ гапириб, тезроқ бўла қолсанглар-чи, ишни кўпроқ қилинглар,— деди. Кейин у тобутга назар солиб, гапида давом этди:— Ипларини маҳкамроқ тортиб боғланглар. Салқи тобутни кўтариш қийин бўлади.

Мурдани ювиб бўлгач, аёллар уни кийинтиришди, Житу билан Қалий уни тобутга ётқизиб, ташқарига олиб чиқишди. Ниҳалий фарёд уриб йиғлар экан, деди:

— Пратапий, сен ростданам бизни ташлаб кетаётибсанми, а?— Аёллар бирваракайига яна уввос солиб юбордилар. Қалийнинг эшиги тагига тумонат бола йиғилиб олганди. Басанта уларни орқага сурар экан, деди:

— Булут босиб келяпти, тез бўлинглар. Ёмғир ташлаб қолса жуда ёмон бўлади.

Холасининг тобути кўтарилганда Қалий яна ўкириб йиғлаб юборди. Тобут орқасидан эркаклар борар эдилар. Улардан кейин болалар билан аёллар боришарди. Чоудан ўтгандан кейин болаларни орқага қайтариб юборишди. Шмашондан сал берига тобутни қўйдилар-да, аёллар сўнги марта кўриб қолишлари учун холанинг юзидан матонни олиб қўйишди. Аёлларнинг дод-фарёди кўккача етди. Улар чинакамига йиғлаб, кўз ёши тўкардилар. Пратапийдан ёшроқ бўлган аёллар келиб, унинг оёғига қўлларининг учини теккизиб видолашдилар. Ёши тенг бўлган аёллар эса, «энди нима қиламиз, сенсиз нима қиламиз» деб йиғлардилар. Мавлавий Рулду Рам уларга панд-насиҳат бергандан кейингина йиғи-сиғи сал босилгандай бўлди.

Рулду Рам тобут ёнига ўтириб дуо ўқиди ва Қалийга сув тўлатилган сопол кўзачани сипдиришни

буюрди: йигит йўл қўйган биронта кичик хатолик туфайли холанинг арвоқи озор чекмасин деган ўй билан мавлавийнинг ҳамма айтганларини гоят сидқиқдиллик ва эътиқод билан адо этмоқда эди.

Қуёш уфққа бош қўйган. Шарқдан босиб келаётган қора булут кечки қуёшнинг нурларидан қонташ кўринарди. Басанта амаки бемаҳалга қолмай мурдани тезроқ куйдириш учун ҳаракат қиларди. Рулду Рам тиловат қилиб, Қалийдан ризолик сўради. Мурдани тобут билан бирга саржинга қўйиб, унинг юзидаги матони олиб ташладилар. Холасини кўриши билан Қалий хўнграб юборди. Ўзини уриб йиғлаётган Қалийга тасалли берган бўлиб Рулду Рам деди:

— Уғлим, агар кўз ёши тўкиш билан ўлган одам тирилса, бу дунёда ҳеч ким ўлмас эди. Улим — ҳақ. Ундан ҳеч ким қочиб қутулолмайди. Бу — табиатнинг инкор этиб бўлмас қонун. Шунинг учун сабр билан иш тут.

Қалий учун бу пайтда мавлавий айтган сўзларнинг бир чақалик қиймати йўқ эди, чунки яна ярим соатдан кейин холасининг вужудидан фақат озгина суяклару бир ҳовуч кул қолажанини у ўз кўзи билан кўриб турарди. Басанта Қалийни ушлаб, унинг қўли билан саржинни олов олди. Шамол ва олдиндан сепиб қўйилган ёғ туфайли аланга тез кўтарила бошлади.

Саржин батамом аланга ичида қолиб, чарс-чурс қилиб ёна бошлагач, Қалий ўзини тутиб тура олмади. Телбаларча гулханга қараб чопди. Тўпланганлар уни базўр тўхтатиб қолишди.

— Тентак бўлиб қолдингми? Гулханга сакраб ўзинг ҳам ёниб кетасан, барибир холанг тирилмайди,— деди Басанта билан Рулду Рам жиддий оҳангда. Қалий ночор гувиллаб ёнаётган оловга қараб қолди.

Ловиллаган олов ва ўткир шуълалар саржинни бутунлай чулғаб олгач, Рулду Рам Қалийнинг қўлига бир узун ғаров таёғи бера туриб деди:

— Бу билан холангнинг бошини туртиб қўй.

Қалий ҳайрон бўлиб унга қараган эди, Рулду Рам уни олдинга итариб деди:

— Агар сен шундай қилмасанг, Праташйнинг руҳи чирқиллаб қолади.

Калий унинг айтганини итоагкорона бажарди. Рулду Рам гулханга диққат билан разм солиб қаради-да, одамларга қараб, «туринглар» ишорасини қилди.

Ҳамма эринчоқлик билан ўрнидан турди-да, қишлоққа қараб йўл олди.

Калий тўхтаб, гулханга қаради.

Ғарб томонда ўркач-ўркач булутлар ботган қуёшнинг сўнги ёғдуларидан қизаришиб кўринар, шарқ томондан келаётган қора булут осмоннинг ярмини қоплаб олган эди. Ловиллаб ёнаётган оловнинг борлиқни тўлдирган қизғиш нури ва қоп-қора осмон Калийнинг юрагига ваҳима солди; чунончи у тезгина гулханга орқа ўгирди-да, битта-битта одим ташлаб, бошини солиптирганча қишлоққа равона бўлди.

31

Калий тартибсиз сочилиб ётган нарсаларни бир жойга тўплаб, ҳовлини супура бошлаган эди, Притў унинг қўлидан тутиб:

— Биз ўлиб қолганимиз йўқ-ку, ўзинг ҳовли супуришга тушибсан, — деди бўғиқ овозда. — Буни қаранглар, сал бўлмаса бутун маҳаллани иснодга қўяётган эди-я! У супургини Калийнинг қўлидан юлқиб олди-да, сочилиб ётган буюмларга қараб гапида давом этди:

— Маъракалар бўлгунча уйингдан одамларнинг оёғи узилмайди. Хўп, хотинлар шу ернинг ўзида ўтира қолсин дейлик, унда эркакларни қаерга жойлаймиз?

— Ҳали ўйлаб кўрганми йўқ, — жавоб берди Калий синиқ товушда.

Притў ҳам ўйланиб қолди, кейин чиқиб кетаётган ўғлига қараб, тез отангин бу ёққа чақириб юбор, деб тайинлади. Эридан дарак бўлавермагач, аёл қарганиб деди:

— Бу одам мени куйдиргани-куйдирган. Ўз фойда-зарарини билмаган бундай одамга эрга теккандан кўра ерга теккан минг марта яхши эди.

Притў ёниб-тутаб ўрнидан туриб кетди.

Калий кўзаларни жой-жойига қўя бошлади. Буғ-

дой солинадиган кўзага қўлни суққан эди, ундан тошдай қотиб қолган бўғирсоқ чиқди. Улимидан худди бир ой илгари холаси унга шу бўғирсоқни берганида, емайман деб қайтаргани Калийнинг эсига тушди. Кейин бераман деб холаси шу кўзага яшириб қўйган экан-да.

Калий бирпас бўғирсоққа қараб турди-ю, кўзларига жиққа ёш олди. Холасининг сиймоси худди тирикдай кўз олдига келди. Бошини тиззалари орасига олганча кўз ёшлари ичидан холасининг аксини узоқ томоша қилиб турди.

Роҳибнинг даҳлизга кириб келганидан Калий бе-хабар эди. Кимдир гоят меҳрибонлик билан бошини силагандагина у биров келганини билди. Калий роҳибни кўриб, ҳўнграб юборди. Роҳиб шундоқ унинг ёнида ерга ўтираркан, деди:

— Калий, бу... нима бўлди ўзи? Бугун эрталаб хабар топдим-у, юрагим торс ёрилди. Яхшига юрим йўқ, ёмонга ўлим — худо яхши кўрган бандаларни бу дунё дўзахида узоқ сақламайди. Сабр қил. Худо бу шундай бир қудратки, унинг ишига на шоҳ, на гадо, на азиз, на авлиё, на қодир, на ночор дахл кўрсата олади. Ажали етганларни Исо-Масиҳ ўз раҳматига олғай. Илоё жойи жаннатдан бўлсин.

Калий бир оздан кейин кўз ёшларини артди-да, вазмин товuşда деди:

— Роҳиб жаноблари, холам шундай бир дардга йўлиқдиларки, ўрниларидан туролмай қолдилар. Кўп дори-дармонлар қилдим, барибир фойдаси бўлмади. Ахийри худога не манзур бўлса, ўша бўлди. Қўлимдан келгани дори дармон беришу югуриб-елиш эди, холос.

— Калий, ҳеч ким худонинг иродасига шак келтиролмайди. Дунёдаги энг тўғри йўл бу Исо-Масиҳ йўли. Калий, нимадан камчилигинг бўлса, тортинма, айт. Менинг бобом ҳинду эдилар. Улар ўлганларида отамнинг нечоғлик қийналганини, чиқимдор бўлганини яхши эслайман. Шу нарсалар жуда отамнинг жонидан ўтганидан кейин у Исо-Масиҳдан паноҳ топиб, христиан бўлиб олди. . . Хў-ўш, таъзияга келганлар учун қаердан жой қилмоқчисан?

— Ҳозирча ҳеч қаерни мўлжаллаганим йўқ. Хотинлар мана бу ерда ўтиришади. Эркаклар. . .

— Нанд Синхнинг дўкони ёнидаги хужрани ола қол, ўша жой тўғри келади,— деди роҳиб унинг сўзини бўлиб.

— Нанд Синхдан сўраганим йўқ-ку,— деди Калий иккиланиб.

— Мен сўраб бераман,— деди роҳиб ва ташқарига йўналди.

Роҳиб тўғри Нанд Синхникига борди. У Нанд Синхнинг жуда ҳафсала билан тери ийлаб тургани устидан чиқди. Роҳибни кўриб, удик этиб ўрнидан турди.

— Нанд Синх, хўш, ишлар қалай?— деди-да, унинг жавобини кутиб ўтирмай, гапида давом этди.— Калийнинг холаси ўлибди, шўрлик қаттиқ хафа. У ҳафта-ўн кунга сенинг хужрангни сўрапти.

Нанд Синх йўқ демоқчи бўлган эди, роҳиб ранжиган оҳангда деди:

— Нанд Масих, бундоқ танангга ўйлаб кўр: Калий маҳалладаги энг мўмин бола, одобли, ахлоқли, тўрт синф маълумоти ҳам бор. Бугун унинг бошига мусибат тушибди, унга ёрдам қил. Бир кун келарки, у ҳам сенинг бирор мушкулингни осон қилади. Қизинг бўй етиб турибди. Эртага агар Калий христиан бўлиб қолса, ажаб эмаски, сен уйда оёқни чўзиб ўтириб, шундай бир ажойиб куёвга эга бўлсанг.

Нанд Синх бирпас ўйланиб турди-да, кейин шартта деди:

— Калийга хужрамни бераман, яна ниманики керак бўлса, ёрдамимни аямайман.

Роҳиб бор гапни яхшилаб унинг қулоғига қўйди-да, уйига йўл олди.

Нанд Синх хотини Тҳокрий билан ўзи ва роҳиб ўртасида бўлиб ўтган суҳбат юзасидан бир фикрга келишиб олди-да, хужрани супуриб-сидира бошлашди. Роҳиб айтган гапларнинг маъзини чаққан сайин унинг ғайратига ғайрат қўшилиб бормоқда эди. Хужрани тозалаб бўлиб, ерга похол тўшади-да, ўзи Калийни чақиргани кетди. Нанд Синх бир йўла Калийни етаклаб келди ва похолни кўрсатиб деди:

— Таъзияга келган эркаклар шу ерга ўтиришади. Калий, мен сенга айтсам, ҳақиқий инсон бошингга мусибат тушганда билинади.

Нанд Синхнинг гапини эшитиб, Калийнинг юраги

тўлиқиб кетди ва миннатдорчилик ҳиссидан кўзларига ёш қалқди. Нанд Синҳ тасамли берганча унинг ёнига келиб ўтирди. Эркакларнинг суҳбатини эшитиб, Тҳокрий ҳам бу ерга келди ва Калийнинг бўйнига қўл солиб, йиғлай бошлади. Кейин кўз ёшларини артиб деди:

— Шундоқ кўчага чиқсам, худди холанг мени чақираётгандай бўлади.

Калий нима деб жавоб беришни билмай турар эди. Хаёлидан, дунёда ҳали яхшилар бор экан, ҳамма одамларни ҳам ёмон деб бўлмас экан, деган ўйлар кечмоқда эди.

Калийнинг ёнига ўтириб олган Нанд Синҳнинг оғзи гапдаю қўли ишда эди. Бундан Калийнинг кўнгли бир оз енгил тортди. У, Нанд Синҳдан нега христиан динини қабул қилгани сабабини сўрасаммикан, деб қайта-қайта ўйлади-ю, бунга журъат қилолмади. Аста-секин Нанд Синҳ дилидаги тугунни ўзи еча бошлади. У кавушнни бир четга қўя туриб деди:

— Менинг сира қишлоқда тургим йўқ, чунки қишлоқда камбағал одамнинг, айниқса, боқимонда камбағалнинг жуда ҳоли воӣ. Қишлоқда яхши тураман деган одамнинг ҳеч бўлмаса бир парча ери бўлиши керак. Бу ерда фақат ер билан кавушннинг обрўйи бор, қолган ҳаммаси бир пул.

Унинг гаплари Калийни шу қадар маҳлиё қилиб қўйднки, ҳатто Калий азадорлигини ҳам эсидан чиқариб юборди. У оғзини очганча кавушдўздан кўзини олмасди.

— Қишлоқда чамор бўлиб яшагандан дунёга келмаган яхши. Худо унинг икки юзини қора қилиб яратган. Энг паст, энг ярамас деҳқон хўжайин ҳам ўзининг қўли остидаги қаролнинг она сугини оғзига келтиради. «Чамор» деган номни эшитишга тоқатим йўқ. Мени ким чамор деб чақирса, жаҳлим чиқиб кетади.

Шом қоронғулиги аввал дала-тузни, уйларининг томларини бир-бир ямлади-да, кўп ўтмай бутун борлиқни жигилдонга урди. Бироқ иккала суҳбатдош ҳамон гап билан овора эди. Тҳокрий келмаганда, ким билади, қачонгача ўтирар эди улар.

— Хўп, энди мен бораӣ,— деди Калий ўрнидан турар экан.— Гап билан бўлиб, кеч тушганини ҳам билмабмиз.

— Нон тайёр, бирон тишлам еб кетгин, ахир,— деди Тҳокрий. Калий шунча «қўйинг, қўйинг» деса ҳам уй бекаси оёқ тираб туриб олди.

Нанд Синҳ хужра эшигига қулф урди ва калитни Калийга берди. Улар дўконнинг ичкарисидаги эшикдан ўтиб, чоққина ҳовлига киришди. Тҳокрий чаққонлик билан жой ҳозирлади-да, икковини ўтиришга таклиф қилди. Калий Нанд Синҳнинг тўнғич қизи Пашўнинг нон пиширишини томоша қила бошлади. У Гиянўни эслади ва ҳеласи ўлгандан кейин унинг таъзия билдиргани келмаганини кўнглидан кечирди-ю, бирдан кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди.

Тҳокрий кавушини оёғига илиб, ҳовлидаги ошхонада ивирсиб юрарди. Уларнинг бир неча кун ичида одатлари ўзгариб қолганини кўриб Калий ҳайрат билан қизиқиб кузата бошлади.

Пашў шўрвали косаларни буларнинг олдига келтириб қўйиб, ҳар бирининг қўлига нон тутқазганини кўриб, Тҳокрий ер депсиб деди:

— Пашў, сира одам бўлмадинг-бўлмадинг. Қачон ақлинг киради? Нонни ликопчада бермайсанми?

Ликопча олиб келгани Тҳокрийнинг ўзи кетаётганини кўриб, Калий уни тўхтагди.

— Мен доим нонни қўлимга қўйиб ейман.

Бироқ Тҳокрий нонни унинг қўлидан юлқиб олди-да, ликопчага қўя туриб деди:

— Катта жанобларга ўхшаб нон е. Роҳиб жаноблари нонни ана шундай ейдилар.— Кейин у иккаласининг олдига келиб ўтириб, уларни аста-аста елпий бошлади.

Нанд Синҳ Калийнинг қўлига бир дона пиёз тутқазаркан:

— Роҳиб жаноблари, бу пайтда пиёз ейиш керак, турли касалликлардан сақлайди, деб ўғит берадилар,— деди.

— Роҳиб жаноблари билмаган нарса йўқ. Нима сўрасанг, шунақанги қойиллатиб жавоб берадиларки, эшитиб яйраб кетасан,— деди Тҳокрий. Бир оз ўйлашиб тургач, эрига юзланиб, гапида давом этди:

— Ҳалигининг отини қанақа ота деятувдилар? Жудаям бир ширин номни айтдилар. . . —

Нанд Синҳ ҳам зўрга эслаб жавоб берди:

— Муқаддас ота.

Буни эшитиб Тҳокрий сапчиб тушди.

— Кўрдингизми, қанақа чиройли исм? Бизлардачи, бировнинг отасининг исми Наттху, Пҳатту, бошқасининг исми Рулду ё Рало. Роҳиб жаноблари уларни роса мақтадилар.

Калий жилмайиб қўйди ва дабдурустан сўраб қолди:

— Хола, нега уйда кавуш кийиб юрибсиз?

— Э, болам, роҳибнинг хотинлари ҳам уйда кавуш кийиб юрадилар. Христианларнинг уйда шунақа одат бор экан деб ўйлаб, мен ҳам уйда кавуш кийиб юрибман. Узимиз христиан бўлгандан кейин расмларимиз ҳам ўшанақа бўлиши керак-да.

Овқатланиб бўлгач, Нанд Синҳ чилим тутатди.

— Амаки, чилим чекмас эдингиз-ку?— деб сўради Калий ҳайрон бўлиб.

— Дастлаб чекар эдим. Сикҳ динини қабул қилганимдан кейин уни ташладим. Ҳозир эркин қушман, чилим чекмай нима қиламан,— деди Нанд Синҳ йўталиб. У чилим найини Калий томонга бурди.— Роҳиб жаноблари сени жуда яхши кўрадилар. Калий яхши бола деб мақтаб гапирадилар.

Бунга жавобан Калий кулиб қўйди. Нанд Синҳ христиан бўлгандан кейин қанақанги фойда кўраётгани тўғрисида сўзлай бошлаган эди, хотини унинг гапини бўлди:

— Калий, сен ҳам христиан динини қабул қилиб кўя қол. Чамор бўлиб, нима кўрасан!

Нанд Синҳ ҳам хотинининг гапини қувватлади. Калий ортиқ ўтириб бўлмаслигини сизди-да, апил-тапил хайрлашиб, жуфтакни ростлаб қолди.

Ҳувиллаб қолган уй ваҳимали кўринарди. Калий жинчироқни ёқди, унинг хира нури уйни баттар ваҳимали қилиб юборди. У жинчироқни ўчирди-да, эшик панасига похол тўшаб, шунга чўзилди. Кўчада йўловчиларнинг оёқ товуши деярли тинган эди. Эсаётган шамол ва зимзиё қоронғиликка қараб, Калий сўғир ёғса керак деб тахмин қилди. Унинг кўз олдида хола-сининг сиймоси дам-бадам пайдо бўларди. Узоқдан уни кимдир чақираётгандек туюларди. Овоз унга мутлақо ёт бўлгани учун Калий сесканиб тушар, ўрнидан туриб, яна ўтирарди. Охири ваҳимали сукунат билан

уйқу орасида ҳеч қандай фарқ қолмагандай туюла бошлади.

Бутунлай тун чўкиб, ер билан осмон инсон нигоҳидан батамом ғойиб бўлгач, Калий эшикнинг енгил чертилганини эшитди. Кўзлари йиртилгудек бўлиб эшикка қарай бошлади. Эшик иккинчи марта чертилгач, у ирғиб ўрнидан турди-да, ўзини ўша томонга отди. Қаршисида Гиянў турарди. Калий бунга сира шубҳа қилмаса-да, барибир «кимсиз?» деб сўради.

— Мен,— дея Гиянў ўзини ичкарига олди. Калий ўшандай оҳисталик билан эшикни ёпди-да, қизнинг олдига келди. Қиз бир дақиқа сукут сақлаб тургач, вазмин товушда:

— Холангиз энди сира қайтиб келмайдими?— деди-ю, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Калий унинг бошига кафтини қўйди, юраги эзилди. Гиянў унга ёпишиброқ турди, пешонасини йигитнинг кўксига қўйди. Калийнинг яяги Гиянўнинг бошига тегиб турар, кўзларидан чак-чак томган ёш қизнинг сочларини юварди.

Иккаласи йиғлаб, юрагини бўшатиб олгач, похолга чўкишди. Гиянў унгурига ўроғлиқ нонларни оларкан, сўради:

— Кечқурун нон еганмидингиз?

— Ҳа, битта нон еган эдим.

— Шу билан қорнингиз тўя қолдими?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, мана бу нонларни еб олинг.— У нонларни Калийга узатди. Калий нонларни пайпаслаб кўраркан, ўзида йўқ суюниб деди:

— Ичида мураббоси ҳам борми?

— Ҳа, анбаҳдан қилинган.

Калий чинданам жуда очиққан эди. У шошиб-пишиб нонларни туширди-да, устидан сув ичди.

Калий Гиянў билан мириқиб суҳбатлашгиси келди. Чунончи, гапни биринчи бўлиб ўзи бошлади:

— Охири холамдан ҳам айрилдим. Мен эрталаб сезган эдим, лекин ишонгим келмади. Мен уларни нима қилиб бўлса ҳам сақлаб қоламан деб ўйлаган эдим. Холамнинг ўлиб қолишини ўйласам, юрагим қинидан чиқиб кетай дерди.

Гиянў жимгина йиғлаганча Калийнинг гапларига қулоқ солиб ўтирарди. Калий жим бўлиб қолгач, у кўз ёшларини артиб деди:

— Холангиз ҳеч мени сўрармиди?

— Кунда сўрардилар. Лекин...— деди-да, Қалий узоқ тин олди. Ўзида гуноҳ қилиш туйғусини ҳис эта бошлагач, у бир оздан кейин ҳадиксираган оҳангда деди:

— Гианў, энди уйга бор. Вақт алламаҳал бўлди.

— Ҳеч ким йўқ, бораман-да.

Гуноҳ қилиш туйғусидан ўзини халос этиш учун Қалий яна холаси тўғрисида гап очди. Унинг ҳар бир гапига Гианў бирдек, «ҳа, биламан», деб жавоб қайтарарди. Қалий унинг сочидан ушлаб деди:

— Сен қаёқдан билар эдинг? Сен бизнинг уйга изингни босмас эдинг-ку?

— Билар эдим-да. Сиз айтмасангиз ҳам, кўча-кўйдагилар айтар эди. Кўча-кўйдагилар айтмаса, кўнглим айтар эди.

Буни эшитиб Қалий ҳам қайғуга ботди, ҳам қувонди. У Гианўни ўзи томон тортиб деди:

— Энди уйингга бор. Биров билиб қолса, иккимизга ҳам ёмон бўлади.

— Кетаман. Ё менинг бу ерга келганим сизга ёқмадими?— деди қиз ўзини Қалийдан четлаштириб.

— Сенинг бу ерда ўтиришингдан гўё бутун ҳовлим чарақлаб кетгандек бўляпти,— жавобан деди Қалий.

Ингит Гианўни ўзига тортиб, маҳкам қучоқлаб олди. Унинг лаблари қизнинг бошидан пешонасигача келди, у ердан ёноқларига тушди. Қўллари ҳам қизнинг елкасидан сийнасига сирғалиб туша бошлагач, Гианў зўр бериб унинг қучоғидан ситилиб чиқар экан, алам билан деди:

— Яна ўша гап. Сиз эркаклар ҳаммангиз бир гўр.

У даст ўрнидан турди-да, ўзини эшикка урди. То Қалий ўрнидан туриб, етаман дегунча, у эшикни очиб ташқарига чиқди-да, қоронғулик қўйнига кириб кетди.

32

Холасининг нариги дунёдаги йўли равон бўлиши ва тезроқ жаннатдан жой топиши учун Қалий мавлавий нима деса ҳаммасини бекаму кўст адо этишга тайёр эди. У ялиниб-ёлвориб қишлоқнинг бир қанча аёлларини кампирнинг йиғирмаси ўтгунча қўллари

бўш чоғларида уйда ўтириб туришга кўндирди. Улар келар эдилар-да, Пратапий холанинг ўлимини ҳам унутиб, фисқ-фужурга берилиб кетар ёки кампир ўзидан нималар қолдириши мумкинлиги ҳақида минг хил тахминларга борар эдилар.

Хотинлар бир-бирининг кўзини шамғалат қилиб, Калийнинг уйдан биронта идишни ёки бирор буюмни кўтариб жўнар эдилар.

Иигирмаси кун кампирнинг бу ердан ўн беш кўс¹ наридаги қишлоқда турувчи синглиси ҳам келди. У роса йиғлади. Нега илгарироқ хабар бермаднинг, хабар берганинда опамни кўриб қолар эдим, деб Калийдан қаттиқ хафа бўлди. Бироқ кўп ўтмай у жиянини бир четга тортди-да, шундай деди:

— Опам у-бу нарса қолдириб ўлдими?

Калий холасининг саволидан донг қотиб қолди.

— Қизик экансиз, холам нимасини қолдиради? Уйда на бир топармон-тугармони бўлса, на ер-суви бўлса.

— Мен-ку билмайман. Маҳалладаги хотинлар уни фойдага пул берар эди дейишяпти. Пули бўлганки, берган.

Калий холасига тушунтириш учун ҳарчанд уринса ҳам бўлмади, аксинча, тушунтирган сайин унинг шубҳаси ортиб борар эди. Охири Калий сандиғини кўтариб келди-да, очиб, ундан Пратапий берган тугунчани қидира бошлади. Тугунчани тополмагач, у қўрқиб кетди. Сандиқдаги ҳамма буюмни ташқарига чиқариб ташлади. Шунда ҳам тугунча чиқмагач, Калий бошини чангаллаб ўтириб қолди ва овозини зўрға чиқариб деди:

— Тугунчани биров ўғирлаб кетибди.

Холаси унга, ҳазилингни қўйсанг-чи, дегандек қараб қўйди, кейин босиқ овозда деди:

— Алдашнинг нима кераги бор? У ниманки қолдирган бўлса, ҳаммаси сеники. Мен фақат опамнинг охиратлик йўли равон бўлсин, дейман, холос.

Калийнинг пули ўғирланганини эшитган бошқа хотинлар ўзларини оқлаш учун етти пуштини шафёъ келтириб олтинчишга тушиб кетинди. Бир-икки аёл ҳатто Калий ўзи пулларни яшириб қўйиб, айбни ма-

¹ Кўс — 3,5,—4 чақиримга яқин масофа.

халла одамларига агдармоқчи бўляпти, деб маломат ҳам қилди. Сингил бир оздан кейин, опамнинг охи-рати куйди, деб овозининг борича дод солиб йиғлай бошлади.

Притў Ниҳалийга пул йўқолгани ҳақида гапирган эди, қиёмат бўлди-қўйди. Ниҳалий аввал йиғлаб, ўзининг бегуноҳлигини айтди, кейин бирдан дунёни бошига кўтариб бақирнишга тушди.

-- Пулни ўша мени айтган яшшамагурнинг ўзи ўғирлаган!

Притў туриб Ниҳалийга ўзини ташлади ва огзини қўли билан беркитиб туриб деди:

— Кун бўйи Қалийникидан бери келмайсиз. Ўзингиз ҳамма нарса яшириб-тиқиштирасиз. Пулни уйга кириб-чиқиб юрганлардан биттаси ўғирлаган, ҳеч ким ташқаридан келиб ўғирламайди.

Қалий нима қилишнинг билмай, боши қотди. Ҳам пулни ўғирласалар, ҳам айбни унинг ўзига тўнкасалар, бу қандай гап? У жон ҳолатда бу можарони бас қилинглари, деб гоҳ Ниҳалийнинг олдига, гоҳ Притўнинг олдига бориб қўл қовуштиради эди. Қани энди никовидан биронтаси унинг гапига қулоқ солса! Кўчага халойиқ тўпланди.

Батамом ҳолдан тойган Қалий бир четга ўтириб, ҳўнграб йиғлай бошлади. Холаси ўлди, пулни ўғирлатди, туҳматга қолди, боз устига ҳамманинг ундан ихлоси қайта бошлади — шуларни ўйлаб, унинг юраги пора-пора бўлмоқда эди.

Агар орага мавлавий Рулду Рам тушмаганда, бу можаронинг нима билан тугаши номаълум эди. У ҳаммани тинчлантирди-да, бўлар иш бўпти, Қалийнинг пешонасига нима ёзилган бўлса, ундан қочиб қутулолмайди, деб тушунтирди. Кейин Қалийга мурожаат қилиб деди:

— Салла ўрайдиган пайт бўлди. Одамлар чавгонда ўтирибди. Сен ўша ерга бор.

Бундай пайтда салла топиб келиб, ўраб қўядиган биронта яқин қариндоши ҳам йўқ эди Қалийнинг. У Рулду Рамдан эски бир саллани олди-да, ўшани бошига қўндириб олди.

Ҳозир бўлган одамлар Қалийга тасалли беришли, тезроқ рўзғорни қўлга ол, деб Рулду Рам насихат қилди, чунки ёруғ оламда яшаб туриб, худонинг бу-

юрганларини адо этмаса, марҳумнинг охирати куйиб кетади. Лекин ҳамма қусур шунда эдики, нималар қилиш лозимлигини Қалий билмасди. Пулни ўғри уриб кетди, уй қуриш ҳақида энди ўйламаса ҳам бўлади. Ер-сув бўлганда эди, далага чиқиб қўш ҳайдарди, мол-ҳол қиларди, дўкон-пўкони йўқки, савдо-сотик билан шуғулланса.

Унинг кўнглидаги гапларни сезиб тургандек, Пҳат-ту бобо шундай маслаҳат берди:

— Уғлим, белингни боғлаб, енгингни шимар-да, ота-боболаримизнинг йўлини туг — ўзингни меҳнатга ур. Қўлингга чодир билан ўроқни ол, ўт ўр!

Кўп ўтмай Қалий чодир билан ўроқни кўтарганча Бела Синҳнинг қудуғи ёнидаги дала томон кетиб борар эди. Қалий яшнаб турган кўм-кўк ўтлоқзорга ғурур билан қараб олди-да, ўт ўришга тушди. Ярим соат ичидаёқ чодирни яримлатди.

— Мен сени шаҳарда юриб, қўлингни совуқ сувга урмайдиган бўлиб қолгансан деб ўйловдим. Қарасам, қўлларинг чинакам меҳнаткаш қўллар экан, — деди ҳайрон қолиб Житу.

Қалий эндай тугунни бошига қўйиб қишлоқ томон йўл олди.

— Нима қилмоқчисан?— деб сўради йўл-йўлакай Житу.

— Ҳозир кўрасан,— деди-да, Қалий қадамларини тезлатди. Маҳалласига етмай, йўлни савдо расталари томонга солди. Житу уни тўхтатмоқчи бўлди, бироқ ўртоғи қулоқ солмади, тўғри Тиртҳрамнинг дўконига қараб кетди. Аксига олиб дўкон берк экан. Шундан кейин Қалий Чҳажжу Шоҳнинг дўконига бурилди. У қора терга тушганди. Дўконга етганда бошидаги тугунни ерга итқитиб ташлар экан, деди:

— Жаноб Шоҳ, ўт керакми?

— Қалиймисан?— ҳайрон бўлиб сўради Чҳажжу Шоҳ.

— Ҳа, менман!

— Утим-ку бор, бироқ...— дея дўкондор ўтга разм солди.—Ҳай, майли, мана бу ерга ташлаб қўй, эртага асқатиб қолади...

Ҳозир ўриб келтирганидан ўт кўм-кўк, ширали эди. Чҳажжу Шоҳ ичидан суюниб қўйди. Ташқаридан эса, сир бой бермай, ўтни қўлида эзгилаб деди:

— Намни қочириб қўйибсан... Қанча сўрайсан?
— Узингиз билиб бераверинг.
— Аввал бир нарса де-чи!
— Тўгриси — билмайман. Беринг берганингизни,
савдолашиб ўтирамизми...

— Фақат бугун олиб келдингми ё бундан кейин
ҳар кун олиб келасанми?

— Сиз нима десангиз — шу.

Чҳажжу Шоҳ Калийга қараб қўйди. «Худди ёшлик
сингари чаморнинг бахти ҳам қисқа бўлади», деб кўнглидан
кечирди у ва Калийнинг кафтига уч анна қўйди.

— Житуга уч кунга саккиз анна бераман, сенга
эса, кунига уч аннадан тўлайман; аммо бир шарт
бор: ҳар қандай об-ҳавода ҳам сендан ўтни мана шу
нархда сотиб оламан.

Калий ҳеч нима деб жавоб бермади. Дўкондан чиқди-да,
Санта Синҳаникига йўл олди. У уч аннани устага бера туриб деди:

— Биласизми, уста ака, менга аъло навли бир ўроқ
қилиб беринг. Пулидан қочмайман.

Санта Синҳ таажжуб билан кўзларини Калийга тикди,
соқолини снлаб, сўради:

— Сенга ўроқ нимага керак бўлиб қолди?

— Ут ўраман.

— Ростданми?

— Ҳа.

— Ҳали шу аҳволга тушдим де? — уста кулди.—
Хўп, эртага кел, тайёр қилиб қўяман.

— Менга эрталабга керак.

— Эрталаб бўлса, эрталаб-да.

Йўл-йўлакай Калий ўзининг кенг кафтларига,
бақувват билакларига назар солди, муштумларини тугди,
ҳеч кимнинг ёрдамисиз ҳам бу қўлларим билан тоғни
толқон қиламан, деб кўнглидан ўтказди.

33

Дала ишлари бошлангани билан ҳамма ишга шўнғиб
кетди. Деҳқонлар омовларини кўтариб тонг юлдузи
билан бир вақтда далага чиқар, кун чоштгоқга
келгунча ҳўкизларнинг бўйнига өсилган қўнғироқ-

ларнинг овози бир дам тинмас эди. Биров оқсоқолнинг ҳовлисида ишласа, биров унинг даласида тер тўкарди. Уйқучироқ баъзиларни ҳам одамлар иссиқ ўрнидан қўзғатиб, далага олиб чиқардилар. Эгри-бугри сўқмоқларда юнг юбка кийган ёш-ёш келинлар чапсон унгуларини юзларига ташлаганча эрларига овқат олиб кетишарди.

Қалий ҳали биронта човдҳрийга ёлланганча йўқ. У кунда икки маҳал ўт ўриб келиб, бир галгисини Чҳажжу Шоҳга, бир галгисини Тиртҳрамга ташлаб кетарди. Бир куни ўтдан қайтаётиб, Лаълу полвонни учратиб қолди.

— Ўт ўриб овора бўлгандан кўра биронта човдҳрийга ёлланганинг яхши эмасми?— деди Лаълу полвон у билан ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач.— Бундай кунларда фақат юрагида ғайрати йўқ чаморлар ўт ўриб, тирикчилик қилади.

— Гапингиз тўғри, аммо мен қайси човдҳрийнинг эшигига бош уриб борай? Ҳаммасининг чамордан қароли бор.

— Шу кунларда одам ортадиган пайтми? Бугун экин пайти, эртага—суғориш, индинига—ўрим-йиғим, ундан кейин—янчиш. Хуллас, икки ой ишнинг энг қизғин палласи. Сени ҳеч ким ёлламаса, меникига кел.

— Хўп бўлади.

— Гап битта-а? Қачон келасан?

— Сиз қачон десангиз, шу-да.

— Эртага азонда кела қол.

— Хўп бўлади, тақсир.

Шу билан ҳар иккаласи ўз йўлига равона бўлди. Ўтти ташлаб, Қалий Чҳажжу Шоҳдан нақд пул ўрнига буғдой уни, туз ва ёғ олди-да, уйига келди. У тандирдай қизиган ҳовлига чорпоя қўйиб ётди ва қаршисидаги ярим вайрона уйига қараб уйга толди. Шоҳона қасрни орзу қила-қила ўзининг ғарибона бошпанасидан ҳам жудо бўлди. У чуқур уҳ тортиб, пешонаси шўрлигидан худога нола қилди.

Ётавериб зериккач, Қалий кўчага чиқди. Қаёққа ҳам борарди. Қадамлари уни қудуқ томон олиб кетди. Бир вақт Нанд Синҳ чақириб қолди. Ёнгит унинг олдига борди.

— Хўш, Қалий, аҳволларинг қалай?— сўради Нанд Синҳ.

— Шукур,— уҳ тортиб жавоб берди Қалий.

Қалийнинг қайғусини англаган Нанд Синҳ меҳрибонлик билан деди:

— Қалий, кўзи тирик одам бекор юрса ҳам, чор-поядан бағрини узмаса ҳам, ҳар қалай, худованди каримнинг меҳридан бебаҳра қолмайди.

— Начора? Қўлимда бўлганда шундай бўлишини хоҳлармиди?

— Бундоқ юрагингдагини айтгани ҳам уйингда ҳеч ким йўқ. Икки-уч ой ўтгандан кейин уйланиб ол. Дунёда ҳар бир ишнинг ўз мавриди, ўз пайти бўлади.

Нанд Синҳ анчагача Қалийдан бирон жўялироқ жавоб эшитмагач, гапни бошқа мавзуга буриб сўради:

— Хўш, нима иш қилмоқчисан? Қишлоқнинг аҳволини кўриб турибсан— қора иш.

— Ҳали бир қарорга келганимча йўқ. Шаҳарга жўнаворсамми деб турибман.

— Катта ўғлим Пракаш Синҳнинг қанча вақтдан бери бекор юрганидан хабаринг бор. Ҳеч жойдан иш топилмади, аммо христиан бўлганимиздан кейин роҳиб жаноблари унга-мунга айтиб, ишга жойлаб қўйдди. Бизга қавмдош бўлсанг, хизматдан ҳам ёлчиб қолардинг, уйлик-жойлик қилиб ҳам қўярдик. Ҳаммадан ҳам чамор деган балодан чалос бўлганимизни айтсанг-чи.

Буларнинг суҳбатини кимнингдир бақириб-чақирган овози бўлди. У Мунший эди. Ташқарига чиқиб келган Нанд Синҳни бўралаб сўкар экан, Мунший деди:

— Падарлаънати чамор, маст бўлиб ётиб қолганмисан? Чақиравериб томоғим бўғилди. Қани кавушим, ол бу ёққа!

— Ҳали тайёр эмас,— деди Нанд Синҳ Муншийнинг чамор деб атаганидан фигони чиқиб.

— Битта кавушни тиккани бир йил кетадимми? Ҳой чамор, ишласанг бўлмайдимми? Очингдан ўласан-ку!— деди баттар зуғум қилиб Мунший.

— Ҳой, тилингни тий, мени ҳадеб чамор деб таъна қилаверма!— деди Нанд Синҳ овозини кўтариб.

— Ҳа, бўлмаса сени ҳазрати олийлари дейми? Вой итвачча-ей, худди қишлоқнинг ўтоғасидай кекирдагини чўзишини қаранглар!

— Бор, йўлингдан қолма. Аввал пулни чўзмагунингча, кавушингга қўл ҳам урмайман,— деди Нанд Синҳ кескин оҳангда.

Буни эшитиб Мунший аввал жим бўлди, кейин бақриб-чақриб сўка кетди.

— Ит чамор, ҳали шунақа тилинг чиқиб қолдими? Дўконимга деб мендан жарақ-жарақ пулни оласан-да, ишга қолганда без бўлиб тураверасан. Нақ терингни шиламан! Ўзи азалдан тентакнамо эдинг, христиан бўлиб, бутунлай қутурдинг-қўйдинг.

Шундай деб Мунший уни ташқарига сургай бошлади, Калий ирғиб ўрнидан турди-да, Муншийни итариб деди:

— Тақсир, бу қандай зўравонлик? Сиздан қилган меҳнатига ҳақ сўраяпти, калтак олиб ургани йўқ-ку!

— Ҳой, чамор, ҳали шунақаман де? Мени итаришга қандай ҳаддинг сиғди? Ота-боболарингни мен боққанман. Ҳар иккалангни тириклайин ерга кўман!— Мунший оғзидан кўпик сачратиб сўка бошлади.

Шовқинни эшитиб одамлар тўпланди. Басанта амаки ўртага тушиб, уларни мурасага келтириш ниятида Муншийга қараб қўл қовуштирганча деди:

— Ўзи нима гап? Нега бунчалик қизишасиз?

— У мени чамор деяпти. Мен чамор дема деб минг марта айтганман унга,— деди Нанд Синҳ қизишиб.

— Нима десин бўлмаса?

— Мен чамор эмасман, христианман.

— Оббо сени-ей, Нанд Синҳ! Қани, шох-похинг чиққанми шундан? Тентак, ҳар нарса бўлсанг ҳам, барибир таги-зотинг чамор-да. Қазисан, қартасан, ахир аслингга тортасан. Агар чамор номидан ор қиладиган бўлсанг, онангга айт, сени бошқатдан туғсин.

Муншийнинг чапараста жаҳли чиқди, Нанд Синҳни ёқасидан тутиб, ерга эгди-да, бўрсиқнинг боласидай дўппослай кетди.

— Лаънати чамор, шунақанги таъзиригини берай-ки, умрбод эсингдан чиқмасин.

Нанд Синҳнинг калтакланаётганини кўриб, Калий чидаёлмади. У орқадан бориб Муншийнинг қўлларидан ушлаб олди-да, тортиб, Нанд Синҳдан ажратди. Мунший типирчилаб, Калийнинг чангалидан қутулиб чиқишга ҳаракат қиларкан, деди:

— Лаянати чамор, нима қиялпсан? Қўлларимдан ушлашга қандай журъат этдинг?— Мунший Нанд Синҳни унутиб, энди Қалийга ёпиша кетди.

— Кеча холанг ўлиб, бугун зўравон бўлиб қолдингми? Сени хомталаш қилиб ташлайман!

Басанта амаки Қалийни туртиб деди:

— Уришган Мунший билан Нанд Синҳ иккала-си-ю, сен нега тумшугингни суқасан? Бор, жўна бу ердан.— У Қалийни бир четга сурди-да, ўзи Муншийга қўл қовуштириб деди:

— Хўжайин, Нанд Синҳ ўзи эсини еган одам. Уни қутурган ит тишлаган.

Мунший ҳамон Қалийни бўралаб сўкар ва дўқ-пў-писалар қилар эди. У оёғидан кавушини олиб, Қалийга қараб отди.

— Шошмай тур, қишлоқ кўчаларидан итдай судраб, сазойи қилмасам...

Кавуш орқасидан унинг ўзи ҳам етиб борди-да, Қалийнинг ёқасидан тутиб, силкалай бошлади. Қаттиқ силкалаганидан Қалийнинг ёқаси шарр йиртилиб кетди.

Шовқинни эшитиб, уч-тўртта човдҳрий ҳам бу ерга етиб келган эди. Улар ҳам бири олиб, бири қўйиб сўкар эдилар. Ҳарнам Синҳ келгандан кейингина шовқин сал пасайгандай бўлди. Оқсоқол Муншийни ғоят даргазаб кўриб, тўғри унинг қошига келиб сўради:

— Нима бўлди? Кимга қараб бунчалик куйиб-пишаяпсан?

— Макҳанинг ҳаромзодаси Қалийга қараб куйиб-пишаяпман! Мени итариб юборди. Қўлларимни қайириб, урмоқчи бўлди.

— Ҳўй, менга қара, Қалий, кавуш билан уриб-уриб миянгнинг қатинини чиқарайми? Шумқадам!! Жонингдан умидинг бўлса, тезроқ қишлоқдан даф бўл!

Қалий ўзининг ҳеч қандай айби йўқлигини айтмоқчи бўлган эди, Ҳарнам Синҳ тутақиб деди:

— Бу ёқдан келиб, бу ёқдан уриш бошлайсан. Қанақа одамсан ўзинг? Иккала қулоғинг билан эшитиб ол: човдҳрийлар билан жанжаллашганда айб ҳамниша чаморларда бўлади! Гиди-биди қиладиган бўлсанг, ўлигингни ҳам ҳеч ким кўрмайди.

Ҳарнам Синҳ Қалийни хумордан чиққанча сўкди, сўнг Муншийни ёнига олиб, қудуқ томонга кетди.

Басанта амаки ҳам Қалийни уришиб, қўлидан тутди-да:

— Бор, уйингга бор. Човдхрийлар билан ўчакишгандан фойда йўқ, охири вой бўлади,— деди.

Қалий бошини эганча битта-битта босиб уйига равона бўлди. У эшикнинг қулфини очаётган эди, лапанглаб Притў келиб қолди.

— Оқсоқол нега ҳадеб сени сўкаётувди?

— Билмасам,— деди Қалий ва ҳовлига ўтиб, эшикни ичкаридан тамбалаб олди. Притў гапнинг тагига етмагунча кўнгли тинчимайдиган хотин эди.

— Эшикни очсанг-чи,— деди у эшикни уриб.

Бироқ Қалий очмади. Притў қўшнисининг бу қилигидан ўзича турли хулосалар чиқариб, маҳалла ора-лаб кетди. Жассў билан гаплашиб ўтиргани устига Мангу келиб қолди. У Притўнинг ҳамма тахмин ва хулосаларини тўғри деб топди. Притў терисига сиғмай деди:

— Қалий шундоқ келди-да, таппа ташлаб ётиб олди. Мен унинг юзига бир қарашдан ҳаммасини билиб олдим. Узиям ҳоким тўралардай жуда кеккайиб кетган эди-да. Оқсоқол бошлаб таъзирини бериб қўйса, кўнгилдагидек бўлар эди деб юрувдим, ажаб бўлди.

— Агар сизга у-бу дейдиган бўлса, менга айтинг. Орқадаги уйни қуришга тушганда, шартта тўхта-тинг. Қолганини менга қўйиб берасиз,— деди Мангу нон кавшаб.

— Уйни қуриб бўлди. Лекин ҳозир бир бурда нонга зор. Анови жодугар Ниҳалий уни хонавайрон қилди. Қачон қарасанг «кеннойи, кеннойи» деб ўлар эди. Эрта-индин бир ёмғир қуйиб берсин, нақ кўчада қолмаса, Притў отимни бошқа қўяман!— деди аёл тез-тез, паст товушда.

Гиянўнинг қўли ишда, қулоғи буларнинг суҳбатинда эди. У ич-этинини емоқда эди. Айниқса, Қалийнинг кўчада қолиши мумкинлигини эшитиб ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Вужуди бўшашди. Ердан олган идиши қўлидан тушиб кетди. Ичкарига кириб кетаётган эди, ётган чархга чалишиб, қоқилиб тушди. Притў унга диққат билан разм соларкан, Жассўга деди:

— Жассў, кечаси кўзингга қандай уйқу келади? Гиянўнинг бўйи етиб қолган.

— Йигит қидириш эркакларнинг иши. Мангу бўлса на ўзини ўйлайди, на синглисини. Кечаю кундуз човд-хрийларнинг уйдан бери келмайди. Този ит билан от-бозликдан қўли бўшамайди. (Мангуга қараб) Менга қара, энди қўни-қўшинлар ҳам гапиряпти. Болам, синглингни эрга бериш сенга фарз, бошқа кими бор унинг? (Притўга) Бунга бир йигитни айтган эдим, қулоқ солгани ҳам йўқ.

Притў анчагача ўйга толиб, жим қолди, кейин чуқур уҳ тортиб деди:

— Мен ҳам кутгандан кутиб бўлдим. Ўйласам, юрагим бир тутам бўлиб қолади. Бисотимда тўрт кийимлик матом бўлганда, Лаччўни чиқариб юборардим. Ниҳалийга ўмарган молингдан менга ҳам бир оз бергин десам, ҳеч ўзига сув юқтирмайди, жодугар.

Жассўнинг уйдан чиқиб, Притў яна Калийникига келди. Эшик ҳамон ичкаридан берк эди. Ҳеч ким йўқмикан, деб кўчанинг у ёқ-бу ёғига кўз солди, кейин эшикнинг тирқишидан ичкарига мўралай бошлади. Калий, худди бирор ёққа отланаётгандек, нарсаларини йиғиштирарди. Притў оёғини қўлига олганча Жассўнинг уйига етиб келди ва Мангунинг енгидан тортиб деди:

— Калий нарсаларини йиғиштиряпти. Бирор ёққа кетаётганга ўхшайди.

— Ҳм, қишлоқда қандай туради? Оқсоқол унга, қишлоқдан чиқиб кетмасанг, ўлигинг чиқади, деб айтди-ку,— деди Мангу.

Бунини эшитиб Гиянў оёғи куйган товуқдай пиллаб қолди. У гоҳ бир парсани баҳона қилиб томга чиқар, гоҳ пастга тушарди. У Мангу билан Притўнинг тезроқ кетишини сабрсизлик билан кутар эди. Бироқ улар кетишни хаёлига ҳам келтирмасдилар. Шунда Гиянў бориб ўғирнинг ёнига ётиб олди-да, онасининг қақирғига жавобан:

— Қорним оғрияпти... вой қорним...— деди қорнини ушлаб.

— Бор, ташқарига чиқиб кел,— деди Жассў. Гиянў сапчиб ўрнидан турди-да, Калийнинг уйи томон чопиб кетди.

Келиб қараса, эшик қулф. У дала томонга йўл олди. Қудуқ бошида маҳалладан бир неча одам чўмилмоқда эди. Досу, оқсоқолнинг Калийни ҳақорат қилиб, ун-

га қишлоқдан тезроқ чиқиб кетсанг кетганинг, бўл-маса ўлигинг чиқади дегани ҳақида шерикларига сўзлар эди.

— Нима бўлган эди ўзи? — деди Пҳатту бобо.

— Уша-да, Мунший билан айтишиб қолди.

— Худонинг осий бандалари! Оқсоқол ноҳадан унга тухмат қиляпти,— деди Пҳатту бобо.

Гиянў қудуқдан узоқлашар экан, ўзича деди:

«Ҳали шунақами? Илоё оқсоқолнинг кўзлари ситилиб оқсин, ёруғ дунёни кўрмасин!» Яна у дунёда қанақанги ёмон дардлар бўлса, ҳаммаси шу оқсоқолга урсин, деб худога тавалло қилди.

У яна қайтиб Қалийнинг уйи олдига келди. Эшик ҳамон қулф эди. Гиянў тезроқ Қалийни бир кўришга ошиқарди. У уйга қайтиб кириш ўрнига йўлни бошқа ёққа солди. Ҳойнаҳой Қалий дўконларнинг бирида ўтирган бўлса керак. Қиз доктор Вишандаснинг дўконига қараб кетди. Сўнг Тиртҳрамнинг дўконига ўтди. У ерда ҳам Қалийни топмагач, умидини уза бошлади. Йўл-йўлакай Чҳажжу КЮҳнинг дўконига ҳам бир ров ўтиб келди. Қалийдан дом-дарак йўқ. Кейин Гиянў кунботиш томондаги маҳаллага ўтди — Лаълу полвонининг дўконига ҳам Қалий кўринмагач, у рўпарадаги кўчага кириб кетди—у ерда роҳибнинг уйи бор эди. Унга яқин боргач, Гиянўнинг қулоғига Қалийнинг овози чалинди. Қиз таққа тўхтади-да, эшикни тақиллатди.

— Биров чақиряпти,— деди Қалий роҳибга.

— Нарёқдан чақиряпти. Қимдир хотиним билан учрашгани келган,— деди-да, роҳиб суҳбатни давом эттирди. Бир оздан кейин эшик очилиб, Гиянў кириб келди. У ерда ўтирган Лаччҳўни кўриб, ҳайрон бўлди. Лаччҳў эса, худди қўлга тушган ўғридай, қўрқиб кетди. Бироқ роҳибнинг хотини Гиянўни кўриши билан юмшоқ оҳангда:

— Гиянўмисан? — деди.— Сен қандай адашиб бу даргоҳларга келиб қолдинг?

Гиянў гурс-гурс юриб келди-да, шартта унинг ёнига ўтириб олди. Роҳибнинг хотини унинг нимадандир безовта эканини ва қўрқиб кетганини фаҳмлаб, деди:

— Бемалол ўтиравер. Ҳозирги иссиқ ҳар қандай одамни бир ёқлик қилиб қўяди.— Шундай дея у Гиянўни елпий бошлади. Гиянўнинг кўзи бурчакда ўтир-

ган Лаччхўда бўлса ҳам қулоғи эркаклар бўлмасида эди.

Роҳибнинг Қалийга ҳадеб нималарни уқдираётганига Гиянўнинг сира ақли етмасди. Бир вақт эркаклар жимиб қолишди. Гиянў роҳибнинг хотини томонга бурилиб қаради. Тикув машинасида кийим тикаётган роҳиба унинг ўзи томон қараганини пайқаб деди:

— Лаччхўга мен бичиш-тикишни ўргатайпман. Қара, Лаччхў энди ажабтовур икки йўлни тикадиган бўлиб қолди.

Шу аснода ичкаридан роҳибнинг чақирган овози эшитилди. Роҳиба ўша ёққа кириб кетди.

Гиянў ўзича нариги ёқда роҳиб билан гаплашаётган киши Қалий бўлмаса-я, деб ўйлади. Ўзининг бу гумонидан қўрқиб кетди ва роҳиба қайтиб келгач, шошиб сўради:

— Роҳиб жанобларининг олдиларида ким бор?

— Сизларнинг маҳаллангиздаги Қалий бор. Роҳиб жаноблари уни жуда яхши кўрадилар.

Гиянў бошқа индамади ва нариги ёқдан роҳибнинг овози эшитилиши билан қулоғини динг қилди.

— Мана буни ол,— деди роҳиб.

— Роҳиб жаноблари, бу пулни сизга иложи бори-ча тез вақт ичида қайтараман.

— Э, кераги йўқ қайтаришининг. Бу пулни сенга бераётган Исо-Масиҳ бўлади, ўшанга қайтар,— деди роҳиб.

— Ахир пулни сиз бераётибсиз-ку.

— Мен бир сабабчиман. Берадиган—у.

— Мен уни қаерда учратаман кейин?

— Сен унга имон келтирсанг, унинг қадамларига йиқилсанг, ўзи қаршингда пайдо бўлади. У ўз умматларини дарров таниб олади.

Анчагача жимлик чўкди. Охири Қалий ўрнидан туриб, роҳиб билан хайрлашгач, Гиянў ҳушёр тортди. Роҳиб меҳмонлар бўлмасининг эшигини ёпган эди, Гиянў даст ўрнидан турди-да, ҳеч кимга бир оғиз гапирмай ва роҳибанинг гапларига қулоқ ҳам солмай, чопиб чиқиб кетди.

Черков олдида Қалийга етиб олди-да, тўхтатиб деди:

— Роҳибдан нега пул олдингиз? Шаҳарга кетмоқчимисиз?

Калий қизнинг чеҳрасидаги жиддиятни кўриб, беихтиёр «ҳа» деб юборди.

— Ҳозироқ пулни эгасига қайтаринг. Бировлардан пул сўрагани қандай юзингиз чидади? Боринг, ҳозироқ пулни эгасига қайтаринг.

— Гиянў, икковимизнинг гаплашиб турганимизга бировнинг кўзи тушса, балога қоламиз.

— Нима бўлса бўлар. Аввал сиз бориб пулни эгасига қайтаринг.

— Эртага қайтараман. Ўзи ҳозир олиб келяпман-ку. Дарров қайтариб олиб борсам, роҳиб нима деб ўйлайди?

— Нима деб ўйласа ўйлар, аммо пулни қайтаринг. Мен шу ерда тура тураман,— деди Гиянў қатъий оҳангда.

Калий бошини хам қилганча роҳибнинг уйи томон юриб кетди. Кўчадан битта-яримта йўловчи ўтиб қолса, Гиянў ўзини дарров панага олар, кейин яна кўча юзига чиқиб, йигитнинг йўлига кўз тутар эди.

Бир оздан кейин Калий қайтиб келди.

— Пулни бериб келдингизми?— дафъатан сўради Гиянў.

— Ҳа... Энди сен уйга бор.

— Бораман. Эл уйқуга кетганда келаман. Бир таъзиригингни бериб қўяй,— деди Гиянў жилмайиб. Шундай деди-да, у тез-тез одимлар билан Калийнинг олдига тушиб, юриб кетди. Қизнинг биргина жилмайиб боқишиданоқ Калий кун бўйи эзиб юрган хафачилигини бутунлай унутиб юборди ва тун чўкишини сабрсизлик билан кута бошлади.

34

Куннинг тезроқ ўтишини пойлаб Калий нон пишириб олди. Шошганидан бармоқларини куйдириб, ўнс кўяйдан пуфакча шишиб чиқди.

Уйда ўтиравериб зериккач, ташқарига чиқди-да, Чоунинг намхуш қумли соҳили бўйлаб олис-олисларга кетиб қолди. У Қандҳала қишлоғига кетадиган йўлга етгач, баланд дамба устига чиқди ва атрофдаги кечки шабададан чайқалиб турган маккажўхори зорни томоша қила бошлади. Ботаётган қуёшнинг заррин

нурларидан маккажўхоризор чинданам чиройли кўри-
нарди. Йўлларда ҳаккам-дуккам йўловчилар ва қиш-
лоқ сари йўл олган қўтослар кўзга ташланарди.

Соҳилдаги дарахтзордан кўтарилаётган қушлар шовқини қулоқни батанг қилгудек эди. Дарахтзордан сал нарида товуслар галаси думларини ёйиб, рақс тушарди. Осмонда кечки шафақнинг сўнгги ёғдулари қолганда ибодатхонадан сурнай овози янгради ва қўн-ғироқлар жаранглади. Атрофни қоронғулик чулғаб келган сайин Калийнинг юрагида ажиб бир ҳис жўш ура бошлади. У тезроқ тун чўкиб, Гиянўнинг истиқбо-лига эшигини ланг очиб қўйгиси келарди.

Гиянўни ўйлаб, Калийнинг кўнгли тоғдек кўтари-лар эди. Агар у қайтармаганда, Калий роҳиб берган пул билан эрталаб поездда мусофир юртларига бош олиб кетган бўлар эди. Қизиқ, Гиянў нега уни қиш-лоқда қолишга мажбур қиляпти. Бу саволга жавоб тополмасди. Ўйлаб-ўйлаб, охири шундай хулосага келди: тун чўкиб, эл уйқуга кетганда Гиянў келади!

Дарахтлар қоронғулик қўйнида гойиб бўлиб, кеч-ки шабададан шовуллай бошлагач, Калий қишлоқ то-мон йўл олди. Ярим йўлда доктор билан Ҳмани учра-тиб қолди. Калийни кўриб, ўзида йўқ суюниб кетган Вишандас деди:

— Хўш, Калий, қаерлардан сўраймиз? Баъзан сувга чўккан тошдай йўқолиб кетишинг бор-да.

— Доктор жаноблари, мен-ку юрибман, сиз ўзин-гиз сира кўринмайсиз?

— Эшитишимча, Ҳарнам оқсоқол сени қаттиқ хафа қилганмиш, дўқ-пўписи билан қўрқитганмиш.

— У қишлоқнинг оқсоқол, мен эсам оддий бир чамор бўлсам... У ҳамма чаморларга бозордан пулига сотиб олган қулдек қарайди,— деди алам билан Ка-лий.

— Мен сенга айтсам, бу ерда ҳамма қусур яшаёт-ган тузумимизда. Мамлакатимизнинг аҳволи, айниқ-са, бу борада оғир. Чунки бизда капиталистик тузум ҳали тўлиқ пишиб етилганича йўқ. Бошқа мамлакат-лар социализм сари интилиб бораётган бўлса, бизлар ҳалигача феодализм тузумида ўралашиб юрибмиз. Бу жуда ҳам узоққа чўзилмайди. Инқилоб юз беради, албатта, юз беради, капиталистлар, ер эгалари ва уларнинг гумашталари барҳам топади, инқилоб улар-

ни ер юзидан супуриб ташлайди. Кейин ҳамма сзодликка чиқади. Ҳеч қанақа човдхрнй бўлмайди, ҳеч қанақа чамор бўлмайди. Бой билан камбағал ўртасидаги фарқ йўқолади. Етиштирилган ҳосил ўртадаги умумий мулк бўлиб қолади. Ҳар бир киши ўз эҳтиёжига яраша истеъмол қилади, ўз имкониятига яраша меҳнат қилади.

— Уша инқилоб деганингиз қачон келади?— сўради Қалий жуда қизиқиб.

— Мана, мени айтди дерсан, инқилобга кўп вақт қолгани йўқ. Баъзи мамлакатларда аллақачон содир бўлган, баъзиларида энди бўлади,— деди доктор шавқ билан.

Қалий инқилобнинг қаердан, қандай содир бўлишини ўзича тасаввур қилиб кўришга шунча уринса ҳам уддасидан чиқа олмади ва охири доктордан сўрашга мажбур бўлди:

— Доктор жаноблари, инқилоб деганингизда ўзини ма бўлади?

— Жуда алғов-далғов бўлади. Капиталистлар билан ер эгалари инқилобни йўқ қилиб ташлашга ҳаракат қиладилар. Ўзларининг жосуслари ёрдамида инқилоб кучларига путур етказадилар, уларга таҳдид қиладилар, қон тўкишлар бўлади, дарё-дарё қон оқади, минглаб одамлар ўлади.

Буни эшитиб, Қалийнинг ҳафсаласи пир бўлиб ўйга чўмган ҳолда деди:

— Роҳиб жаноблари ҳам эрта-индн инқилоб бўлади дейдилар. Уларнинг айтишича, инқилобни бир киши олиб келаркан. Уша одам ҳамманнинг гуноҳини бўйнига олиб, ўзини дорга осаркан.

— Роҳибнинг қип-қизил мутгаҳам-ку. У одамларга хурфот оғусини ичириб, йўлдан уради. Эртақ айтиб, одамларнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиради, мен эсам илмий назарияларга асосланиб гапирман,— деди доктор роҳибдан нафратланиб.

Чуқур ўйга толган Қалий улардан илгарилаб кетган эди, Ума уни ҳушига келтириб деди:

— Қалий, омочдан қутулган қўтосдай қаёққа чопасан бунча?

Бунга жавобан Қалий жилмайиб қўйди ва одимларини секинлатиб, улар билан баравар юра бошлади.

Доктор билан Ума ўзларининг маҳаллалари томон бурилиб кетгач, Қалий шамолдай елганча ўз кўчасига келди. У севинчидан терисига сиғмас, бутун вужудди яйрамоқда эди. Тез-тез қадам ташлаганча зимзиё кўча бўйлаб уйи томон равона бўлди.

Уйда Қалий гоҳ чорпояга узала тушиб ётиб олар, гоҳ ўрнидан туриб ҳовлини айланарди. Тиқ этган товушга қулоғини динг қилар ва оёқ учида юриб, эшик олдига келарди. Тунги қоровул қишлоқни икки давра айланиб чиқди. Итлар ҳуриб-ҳуриб, чарчаб уйқуга кетди ҳамки, Гиянўдан дом-дарак йўқ эди.

Энди келишидан бутунлай умидини узиб турганда, бирдан эшикни кимдир оҳиста чертди. Қалий гарангсиз ўрнидан турди-да, бориб эшикни очди. Гиянў ичкарига кирди ва ниҳоятда паст товуш билан:

— Чироқни ёқинг!— деди.

— Нимага?

— Кейин айтаман, аввал чироқни ёқинг.

Қалий гугурт чаққан эди, Гиянў бурчакда турган сандиқ билан устидаги бўхчага кўз ташлаб деди:

— Учиринг...— кейин гоҳат хомушлик билан сўзида давом этди:— Тараддуд кўриб бўлдингизми?

— Қанақа тараддуд?

— Шаҳарга кетиш тараддудини-да.

Қалий ҳеч нима деб жавоб бермади. Қиз жойида тик турганча пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Йиғит бирпас жим қараб турди, кейин унга яқин келиб, бошини силлай бошлади. Гиянў унинг қўлини силтаб ташлади-да, эшикка қараб йўналди. Қалий унинг йўлини тўсиб чиққан эди, Гиянў йиғлаб туриб деди:

— Сиз шаҳарга кетяпсиз-ку, менинг йўлимни нега тўсасиз?

— Кетаётганим йўқ, кетмайман ҳам,— деди Қалий вазмин оҳангда.

— Ўз хоҳишингиз билан кетяпсизми ё оқсоқолнинг дўқи биланми?— сўради Гиянў.

— Кунда бўладиган уриш-жанжаллардан безиб, шаҳарга жўнаворсамми, деб ўйлаган эдим. Оқсоқол, агар қишлоқда қолиш ниятинг бўлса, обрўйингни тўкмай, иззатингни билиб юр, деган эди.

— У тағин нима деди?

— Жуда кўп гапларни гапирди. Ҳаммаси эсимда йўқ...

— Ҳм,— деди Гиянў чуқур уҳ тортиб, кейин заҳархандалик билан деди:— Шундан кейин шартга қишлоқдан кетадиган бўлдим. денг? Шунинг учун роҳибдан пул сўраган эдим денг?

Калий индамади.

— Нега индамайсиз?

Калийдан яна садо чиқавермагач, Гиянўнинг зардаси қайнаб кетди.

— Мен сизни юрагида ўти бор, ҳалол йигит деб юрардим. Осонликча бўйин эгмайди дердим. Бир шатта егандан кейин орқа-олдингизга қарамай қочиб қолар экансиз-ку, сиздан анави кўчадаги ит минг марта яхши, билдингизми?

Гиянў яна пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Калий хижолатдан бошини қуйи солганча қиз қаршисида тик турарди. Йиғлаб-йиғлаб, кўнглини бўшатиб олгач, Гиянў Калийга қараб деди:

— Эркак зотининг лойдан бўлгани ҳам бир ишга ярайди деб эшитардим, сиз ҳали бутун бошли тирик жонсиз-ку?

Калий ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Гиянў унинг қўлидан ушлаб силтамоқчи бўлган эди, Калий аста вой деб юборди.

— Нима бўлди?— сўради Гиянў чўчиб.

— Қўлимни куйдириб олдим. Пуфакча бўлиб чиққан.

— Қандай қилиб?

— Нон пишираётди.

— Ҳм,— Гиянў унинг қўлидан тутиб, пуфакчани пайпаслади ва пуфлаб туриб сўради:— Энди кетиб қолмайсизми?

— Ҳаргиз кетмайман. Токи сен қишлоқда экансан, мен ҳам шу ерда бўламан. Борди-ю, сен кетиб қолгудек бўлсанг, унда ўйлаб кўраман.

— Онт ичиб айтинг-чи.

— Онт ичаман,— деди Калий Гиянўнинг бошига қўлни қўйиб.

Шундан кейин севишганлар анчагача гаплашдилар. Уларнинг шивир-шивир гаплари ўқтин-ўқтин босиқ кулги билан бўлиниб турарди.

Вақтдан беҳабар иккаласи суҳбатга қаттиқ берилиб кетди. Шу он маҳаллада кимнингдир уйдан аёл кишининг вой-дод деган овози эшитилди. Улар жим

бўлиб, овозга қулоқ сола бошлашди. Кетидан эркак кишининг, «нима бўлди?» деган овози келди.

— Бир нима вишиллади, илон бўлса керак,— деди ҳалиги аёл. Гиянў қўрқиб ўрнидан туриб кетди.

— Шунга шунчалик қўрқасанми?— деб кулди Калий.

— Сиз ўзингизни маҳкам тутсангиз, мен нимадан қўрқардим?

Маҳаллада илон пайдо бўлганини эшитиб, кўпчилик уйғониб кетди.

— Энди уйга қандай кетасан?— деди Калий ташвишланиб.

— Кетавераман.

Шундай деди-да, Гиянў эшикни очиб кўчага чиқди ва қоронғилик қўйнида кўздан ғойиб бўлди.

Калий калтак кўтарганча Бантунинг уйи томон чопди. Онасининг эшик оғзида турганини кўриб, Гиянў деди:

— Ойи, Бантунинг уйдан илон чиқибди.

— Сен илондан илгарироқ ўша ерга борган эдинг.

Бироқ Гиянў илоннинг йўғонлиги бунча экан, узунлиги бунча экан, деб лоф ура бошлади. Калий унинг гапларини эшитиб, жилмайиб қўйди ва уйига келди-да, хурсандлигидан чорпояда гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдарилиб, уйқуга кетди.

35

Ошарҳ ойи тугаб, сован¹ ойи келди. Далалар яшил либосга буркана бошлади. Маккажўхори белга уриб қолди. Иккала қирраси қиличнинг дамидай кескир бўлиб кетган барглари юзидан тиканакка ўхшаган ўткир туклар ўсиб чиқа бошлади.

Кунлар очиқ бўлиб, ҳали ерга бир қатра ёмғир тушгани йўқ. Кун бўйи қуёш олов пуркайди. Чаморлар қишлоғи ёнидаги туриб қолган сув ҳидланиб, унинг устида гала-гала чивинлар пайдо бўлди.

Аёллар кун оғиб, иссиқ қайта бошлагач, маҳалланинг ўртасидаги дарахт тагига тўпланишадиде, фисқ-фужур гаплар қилиб, бир-бирининг устидан ку-

¹ Ошарҳ — июнь-июль, сован — июль-август ойлари.

либ ўтиришади ва қош қорайганда уй-уйларига тарқалишади.

Айниқса, сованнинг саккизинчи куни иссиқ жуда авжга чиқиб, нафас олиш мушкул бўлиб қолди. Ёши бир жойга бориб қолган аёллар гоҳо раҳм қил, деб худога ёлворар, гоҳо ундан ачиқланиб, койир эдилар. Ҳукма биби хафачилигининг чеки йўқ эди. Унинг бутун баданидан сариқ сув чиқиб, гадир-бутур қилиб тўқилган чорпояга ишқалаб қашинар экан, парвардигордан тинмай ёзғирарди.

— Биби, худога шак келтирганча, шукур қилсангчи? Сован қўшиғини айт, зора худо ёмғир бериб, қўтиринг сал қайтса,— деди Притў кампирни койиб.

— Мен билмайман, ўзинг айта қол,— деди Ҳукма биби чап қўлини қашиб.

— Мен фақат битта қўшиқни биламан,— деди Притў ва паст товушда хиргойи қила бошлади:

Ширгуруч емаган бўлсанг сованда
Нега туғдинг шўрпешана болани?
Ўз уйимда чакса гуруч топилмас,
Қайдан ейман ширгуручни, айт, қани?

— Тўғри айтасан, ширгуручни энди тушнимизда кўрамиз. Илгарилари, сут-қатиқлар пулга сотилмаган маҳалларда, човдхрийлар етим-есирларга ҳам йилда икки марта бир коса-ярим коса сут бериб турардилар. Сут бўлмаган пайтларда тарвуз-қовунларнинг уруғини тегирмонда тортиб, суг қилиб, шунга ширгуруч қилиб ер эдик,— деди Ҳукма биби афсусланган оҳангда. Кейин бирдан жим бўлиб қолди.

— Притў хола, қачон қарамай, нуқул емак-ичмакдан гапирасиз,— деди кулиб Прасинний.

— Оч одамнинг қориндан бошқа нима ғами бўлади,— деди Притў ва лабларини ялаб, сўзида давом этди:— Қани энди бир коса ширгуруч бўлсаю, тўйиб еб олсам.

— Пандит Сантрамга бориб айт, айвонингизни супуриб берай, де. Ҳам ширгуручга тўясан, ҳам нарса бериб сийлайди.

— Ордона қолсин ширгуручи ҳам, нарсаи ҳам. Уларнинг гапларини эшитиб, аёллар пиқирлаб кулиб юборишди.

Прасинний Пандит Сантрам билан Багганинг онаси Раккҳий ҳақида бир нималар тўқиб сўзлаб беради

экан, аёллар ҳузур қилиб кулишди. Прасинний Сантрамга тақлид қилиб бурнидан пинги овоз чиқарганча деди:

— «Ракқҳийжон, айвонимни супуриб берсанг, мен сенга икки анна пул берар эдим». Ракқҳий зинапоядан чиқа бошлагач, Сантрам ҳам унинг орқасидан ыргашади ва билагидан ушлаб дейди:

— «Ракқҳийжон, менга «холис» хизмат қилсанг ҳам янги кўйлақ берар эдим, ҳам пул берар эдим».

Бунн эшитиб аёллар ичаклари узулгидек кулишди. Притў қорнини чангаллаганча, нафаси тиқилиб, зўрға овоз чиқариб деди:

— Бўлди, бас қил, Прасинний! Кулавериб дамим ичимга тушиб кетди.

Бироқ Прасинний ўзини кулгидан тўхтатиб давом этди:

— Ракқҳий Сантрамнинг бошига супурги билан тушириб қолади-да, соқолидан тутамлаб, пастга судраб тушади. Притў хола, бир ров сўраб кўрсангиз, сиздан инма кетади, у сизга бир челак тўлдириб ширгуруч беради. Икковларинг маза қилиб туширасизлар-да, ўтириб қўшиқ айтасизлар.

Аёллар баттар қотиб-қотиб кулишди. Притў сал нафасини ростлаб олгач, деди:

— Одамзот ҳам шунчалик сурбет бўларкан! Аёлларга узоқдан кўзи тушиши билан дарров буқага ўхшаб пишиллаб, ўзини қўйгани жой тополмай қолади, худди келиб. . .

Притўнинг қолган гапини аёлларнинг қаҳ-қаҳи босиб кетди.

— Хасислигини айтмайсизми! У киши нон билан сувни увол кўрадилар биздан. Бир кун қўлидаги сутни кўрдиму бирам сутли чой ичгим келиб кетдикки. Мен атайлаб ҳалиги сутга қўлимни теккизиб олдим. Мени хўп уришди, индамай бошимни эгиб туравердим. Сутни ташлаб юбормоқчи бўлса, сўраб, ўзим олмоқчи бўлиб турган эдим-да. Лекин у сутни ибодатхона остонасига қўйди-да, ичкаридан бир чўп олиб чиқиб, сутга ташлади, кейин сутни кўтариб жўнаб қолди. Шунақа, у киши ҳамма нарсани чўп билан поклаб оладилар, чўндан пок бўлмаса, давоси икки оғиз камима-да.

Притў бурнини жийриб деди:

— Гумон имондан айирибди. Сантрам жа унақа одам эмасдиров.

— Агар ишонмаётган бўлсанг, ўзинг бориб бир кўрсанг бўларди,— деди Прасинний Притўга шама қилиб.

— Э-ҳа, ҳали бориб кўрганман де?— деди Притў. Ҳамма хандон ташлаб кулиб юборди.

— Улгудай бешармсан-да!— деди Ҳукма биби ўрнидан қўзғаларкан. Бошқа аёллар ҳам кула-кула тарқалишди.

36

Кеч кирди. Эл уйқуга кетишдан анча олдин, ҳали ўчоқдаги ўтлар совиб улгурмай, шамол турди ва осмонни қоп-қора булут босиб кела бошлади. Ёмғир ёғишидан хурсанд бўлган болалар чапак чалиб, қий-чув кўтариб, кўчама-кўча чопа бошладилар. Аёллар томларга чиқиб, босиб келаётган булутдан кўзларини узмас эдилар. Эсаётган шамол тобора совиб, кўн ўтмай булут бутун осмонни қоплаб олди. Кейин йирик-йирик томчилар туша бошлади. Жазирама иссиқдан қийналган одамлар енгил нафас олдилар ва очиқ эшик-деразаларидан ёмғирни томоша қилганча уйқуга кетдилар.

Ёмғир тун бўйи тинмади. Ўқтин-ўқтин, гўё нафасини ростлаб олмоқчидай, бир тўхтаб оларди-да, кейин яна шатир-шутур қилиб ерни савалаб кетарди. Момақалдироқ ва ёмғирга маҳлиё бўлиб, одамлар қай вақтгача чорпояларда ётганларини ҳам билмадилар. Кўчалар сувга тўлди. Ҳамма нарса ивиб кетди. Айниқса, гувала уйларнинг девори қоп-қора тусга кирди.

Кун пешин бўлди. Ёмғир тиниб, бутун қишлққ дарё бўйига чиқиб кетди. Чоунинг суви тошиб, болалар бақириб-чақириб чўмилмоқда эдилар. Дарёни томоша қилгани катталар ҳам келишганди.

— Бу далалардан оқиб тушган сув. Тоғнинг суви ҳали келгани йўқ,— деди кимдир дарёга қараб.

Ювилган дарахтлару экинлардаги тароватни, тўлиб-тошиб оқаётган дарёни кўриб одамларнинг кўнгли кўтарилса, қоп-қора булут ва момақалдироқнинг

бәсиқ гумбурлашини кўриб, юракларини ваҳима бо-сарди.

Орадан ярим соатлар ўтгач, яна шаррос ёмғир қўйди. Чаморлар маҳалласи қияликда жойлашганидан сувлар ариқ бўлиб оқар, қишлоқнинг қолган қисмида эса, сув ҳеч қаёққа кетмай, халқоб бўлиб қолмоқда эди.

Ёмғир туш оққандагина тиниб, булутларнинг чоки сўкила бошлади. Чоуга тоғ суви келгач, кўча-кўйларни, далаларни сув босди. Ҳамма дарё қирғоғига тўпланди. Тиззадан келадиган бўтана сув шиддат билан оқар, сап-сарик пўртаналар ичидан дарахт шохлари, қовун пўчоқлари, чириган анбаҳ мевалари ва турли-туман нарсалар кўзга ташланарди. Дақиқа сайин тошқин кучайиб, шарқи-шимол томондаги Шивалик тоғлари устида ҳамон жала ёғаётгани кўриниб турарди.

Кечга яқин яна булутлар қуюқлаша бошлади. Одамлар уйларига қайтганда чаморлар маҳалласидаги қудуқ атрофга тўпланган сув белдан ҳам юқори чиқиб кетганди. Чоунинг қоп-қора лойқа суви қишлоқда тўпланган сувга келиб қўшила бошлаганди.

Ҳеч ким тонг отгунча мижжа қоқмади. Кўчадаги сувлар уйларга ҳам кириб кетди, томлардан чакка тома бошлади. Сувни боғлаш учун ариқлар бўғилди, остоналарнинг олдига тупроқ ташланиб, пастак-пастак деворлар ҳосил қилинди. Ҳамма баравар худони тилга олиб, ундан мадад тиларди.

Эрталаб одамлар кўчага чиққанларида маҳалладаги қудуқдан ном-нишон кўринмасди. Кўчадаги сув тиззадан келарди. Қудуқ атрофи эса кўкракдан ҳам юқори эди. Маҳалла аҳли қаттиқ ташвишлана бошлади. Энди ичадиган сувни қаердан олишади? Ҳамма шу ҳақда бош қотирар эди.

Жотларнинг қудуғи бу ердан анча узоқ бўлиб, бунинг устига чаморларнинг у қудуқдан сув ичиши мумкин эмас эди. Ибодатхона қудуғи ҳаммасидан яқинда эди-ю, бироқ у ерда пандит Сантрам бўлиб, чаморларни қудуқнинг ёнига ҳам йўлатмас эди.

Шу аснода Притўнинг ўғли Амру, Нанд Синҳнинг қизи Пашў роҳибнинг водопроводидан сув олиб келди, деб хабар келтирди. Амру синглиси Лаччўни ёнига олиб, роҳибнинг уйи томон чопди. Кўп

ўтмай иккаласи иккита кўзани тўлдириб қайтиб келди. Шундан кейин уч-тўртта аёл ҳам роҳибнинг уйи томон равона бўлди. Улар қайтиб келгач, бир йўла ўнга яқин аёл йўлга тушди.

Краннинг атрофи чилп-чилп лой бўлиб кетганди. Чамор аёллари бир-бирини туртиб-суртиб, водопровод насосини қаттиқ-қаттиқ пишар экан, роҳиба эшик ёнида турганча уларга жаҳл билан қараб, дам-бадам бақирарди:

— Ҳой, секинроқ! Бунақа пишишда кранни синдирасизлар-ку!

Аёллар эса унинг уришганига парво ҳам қилмай, краннинг дастасини куч билан гоҳ кўтариб, гоҳ туширар эдилар.

Бир аёлнинг боласи шундоқ краннинг ёнига ёзилиб қўйганини кўрган уй бекасининг жон-пони чиқиб кетди.

— Дарров тозала буни!— зуғум қилди роҳиба боланинг онасига. — Бу уйда ҳайвон эмас, одам туради!

Ҳалиги хотин қўрққанидан қўли билан ўша ерни тозалани-да, икки кўза сув билан ювди. Сўнг кўзасини қайтадан сувга тўлдириб, боласининг устини ювмасдан жуфтаси ростлаб қолди.

Аёллар кетгач, роҳиба ичкарига кириб, эрини чақириб чиқди-да, краннинг атрофидаги лойларни кўрсатиб деди:

— Энди ҳеч кимга сув бермайман. Боласини бу ерга келиб тўсиш мумкин эмаслигига ҳам фаҳми етмайди уларнинг. Уйга энди оёғини артиб кирсин.

Роҳиба ҳалиги жойни яна бир супурги билан ишқалаб ювди-да, эшикни ичкаридан зулфин солиб беркитар экан, деди:

— Агар эшикни очсангиз, мендан яхшилик кўрмайсиз.

— Биров келиб чақирса, мен қандай эшикни очмай тура оламан?— деб жавоб берди роҳиб.

Хотини унга еб қўйгудек қаради-да, чиқиб, эшикни ташқаридан қулфлади ва айланиб ичкарига қайтиб кирди.

— Энди жимгина ўтиринг,— деди у эрига қараб.— Улар ўзи худо урган одамлар, бунинг устига

балчиқ кечиb, ўзлари билан минг хил касалликни ҳам илаштириб келадилар.

Роҳиб ҳеч нарса деб жавоб бермади. Чорпоясини ҳовлига қараб очиладиган эшик томонга суриб олиб борди-да, инжил ўқишга тутинди.

Бир оздан кейин ташқаридан бир неча аёлнинг ўзаро гаплашган овози кела бошлади.

— Вой-бўй, эшик қулфлог-ку,— дер эди улардан бири.— Энди сувни қандай оламинз. Мен кўзадаги бор сувни ҳам тўкиб ташлаган эдим.

— Булар дарров қаёққа кетишди экан?— сўради яна бир аёл.

— Қаёққа кетишарди. Ойимпошшанинг димоғлари осмонда. Эшикни ташқаридан қулфлаб, ичкарида ўтиргандир-да.

Бу гапни эшитиб, роҳиб инжилни яна ҳам берилиброқ ўқий бошлади. Хиёл вақт ўтгач, аёллар умидларини узиб, қайтиб кетишди.

Роҳиб билан хотиннинг қилиғи чаморлар маҳалласида дув-дув гап бўлиб кетди. Ўзларининг но-чорлигидан жонлари чиқай деб турган маҳалла аҳли уларни хумордан чиққунча сўқди ва сал ҳовуридан тушгач, қаердан сув олиб келиш ҳақида бош қотира бошлашди. Улар човдхрийлардан ё ўзимиз қудуқдан сув олайлик ёки ўзларинг олиб беришлар, деб ялинишга қарор қилдилар. Бундай маслаҳат икки-уч аёлдан чиққан эди, бироқ бориб айтишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Охири улар пандит Сантрамга ялинамиз дейишди. Ёмғир уриб туришига қарамай, бир неча аёл кўзаларини кўтариб ибодатхона томонга кетди. Ибодатхона баланд девор билан ўраб олинган бўлиб, ичкарига катта бир эшикдан кириларди. Ичкарида яна бир девор бўлиб, ундаги эшикдан осмонга бўй чўзган ибодатхона биносига ўтиларди. Ибодатхонанинг пойдевори ҳовли саҳнига қараганда анча баланд эди. Иккала девор ўртасида анчагина очик жой бўлиб, кичик девор ёнида бир қудуқ бор эди. Чап томонда айвон, унинг орқасида иккита кичик хона кўзга ташланарди. Баъзан бу хоналар ибодатга келувчилар учун қўналга бўлса, баъзан Сантрамнинг моллари учун оғил вазифасини ўтар эди. Аёллар ташқари эшикдан туриб Сантрамни чақиритган эди, ударров чиқа

қолди. Эшик тагида бир гала одамни кўриб, Сантрам зуннорини қулоғига ўраб олди-да, гиншиган ҳолда деди:

— Нима иш билан бу ерга келдиларинг?

— Пандит жаноблари, қудуғимизга сув тўлиб қолди. Бир қултун ҳам ичимлик сувимиз қолмади,— деди аёллар ичидан ёши энг улугроқ бири қўлларини қовуштириб.

— Ҳа, ибодатхона қудуғини оёқости қилмоқчимисизлар?— деб сўради Сантрам нафрат билан.

— Йўғ-е, пандит жаноблари,— деди ҳалиги аёл тавба келтириб.— Сиз Пракаш Дхеворга бир оғиз айтсангиз, у қудуқдан сув тортиб, кўзаларимизни тўлдириб берар эди.

— Нима, у отангизнинг малайими? Ё сизларнинг сотиб олган қулингизми?

— Ундоқ бўлса, ўзингиз сув тортиб бера қолинг,— деди Прасинний.

— Мен сенга сув тортиб берай?— деди Сантрам ғазабдан бир кўкариб, бир қизариб ва қўлига таёқ олиб, хотинларни қува кетди.

Қўрққанидан хотинлар тум-тарақай қочишди. Баъзилари йиқилиб тушиб, кўзалари чил-чил бўлди. Пандит Сантрам уларни сўка-сўка чаморлар маҳалласига бурилиб кетадиган жойгача қувиб келди.

Маҳаллаларига етиб келгач, хотинлар нафасларини ростлай бошладилар. Алам ва ғазабдан баъзиларининг кўзига ёш келди. Ночор ўзларининг суви ифлосланган қудуқларидан кўзаларини тўлатиб, уйларига тарқалишди.

37

Тобора тошиб бораётган сел катта йўлдан ўтиб, мактаб биносигача етган эди. Сув ичида қолиб кетган такя тўлқинлар орасидан кўриниб турарди. Дастлабки жаладаёқ унинг томи босиб тушган эди. Дарё суви унинг бир томонидаги деворини йиқитганди. Қутуриб оқаятган сувнинг товуши узоқ-узоқлардан эшитилиб турарди.

Тундан кейин бутун қишлоқ яма дарё бўйига тўпланди.

Мунший сел оқизиб келаётган омов, иплар, сопол кўзаларга диққат билан разм соларкан, деди:

— Бировнинг ҳовлисини сел кўтариб кетибди.

Лаълу полвон афсуслангандек «ҳм-м» деб қўйди-да, хаста овоз билан деди:

— Сув шундай тошиб кетаверса, қишлоғимизнинг ҳоли нима кечади?

Бу саволнинг жавоби ҳаммага аён эди, бироқ ҳеч ким уни тилга олишни истамасди. Ҳамма, нима бўлса бўлар, деб худога солганди.

— Балки худойи қилсак сел тинар?— таклиф киритди Лаълу полвон. Мунший, Бела Синҳ ва у ерда турган бошқа човдҳрийлар ҳам бу таклифни баравар маъқулладилар. Энди худойи учун жонлиқни қаердан топиш муаммо эди. Кўпчилик, одамлардан пул йнғиб, жонлиқ сотиб олиш керак, деб фикр билдирди.

— Лекин бир ишқал томони ҳам бор,— деди Лаълу полвон.— Пулни ерига қараб олишсинми ё жон бошига қарабми, аввал шунини ҳал қилиш керак.

— Полвоннинг гапида жон бор,— деди Мунший. Бела Синҳнинг иккита эчкиси бор эди. У олдинга чиқиб деди:

— Агар гапимга кирсангизлар, менинг битта эчкимни ола қолинглар.

— Нега битта сен берар экансан? Селдан зарар кўрадиган битта сен эмассан-ку. Бунинг устига уйнинг баландликда жойлашган. Кўрса бутун қишлоқ зарар кўради.

— Мен ҳам қишлоқда тураман-ку,— деди Бела Синҳ оёғини тираб. Охири унинг таклифи қабул қилинди.

Худойинга тайёргарлик қизиб кетди. Бела Синҳнинг ўғли Палў эчкини қозикдан ечиб келди. Пешонасига қизил суриб, хол қўйилди. Дилсух ойболтасини ҳозирлади. Энди эчкини дарёга қандай оқизиш ҳақида маслаҳатлаша бошлашди. Охири қиём пиширадиган катта қозонни олиб келиб, унинг иккала қулоғидан боғлаб, ичига бир одам ўтқазиб қўйилдиган бўлди. Лаълу полвон уйдан қозон билан арқон олиб келди.

Ҳамма нарса шай бўлгач, эчкини бир томонга олиб ўтишди. Жонивор жон ҳолатда маъбарди.

Лаълу полвон қўлларини қовуштириб, кўзларини юмиб юзини осмонга қаратганча худодан ҳамма-нинг гуноҳини ўтишини, қаҳр-ғазабдан тушишини илтижо қила бошлади. Кейин у Дилсухга ишора қилди. Бела Синҳнинг ўғли эчкининг бўйига боғланган арқоннинг бир учидан, Мунший эса эчкининг оёқларидан ушлаб турар эди. Дилсух чамалаб туриб эчкининг бўйига ойболта солган эди, эчкининг калласи чала кесилиб, осилиб қолди.

— Нарн тур, ким айтади сени йигит деб,— деди Бела Синҳ унинг қўлидан ойболтани олар экан. Кейин бир зарб билан эчкининг бошини танасидан жудо қилди.

— Эчки қимирлаб кетди-да,— деди Дилсух ўзини оқлаган оҳангда кулиб.

Типирчилаётган эчки танасини қопга тикиб, оғзини боғладилар-да, қозонга ташлаб қўйдилар.

— Мен бораман,— деди Дилсух.

— Қўй, эчкини сувга отаман деб ўзинг ҳам йиқилиб тушма,— деди Бела Синҳ. Кейин ўғлига қараб хитоб қилди:

— Бор, ўғлим, сен ташлаб кел. Ёнингга Баггани ҳам олиб ол. Икки киши бўлса қозон чайқалмайди.

Багга билан Палў қозонга қараб юрар экан, иккаласи бир-бирига қараб кулиб қўйди. Неча кундан бери иккаласи уришиб қолгани учун гаплашмас эди.

Кўпчилик бўлиб қозонни сувга туширишди. Бир арқоннинг иккала учидан Дилсух билан Бела Синҳ, иккинчи арқонни Лаълу полвон билан Мунший ушлаб олишди. Улар аста-секин арқонни бўшата бошладилар, Багга билан Палў таёқ билан дарёнинг чуқурлигини ўлчаб-ўлчаб, қозонни оқим томонга олиб кета бошлашди. Қозон оқимга етиши билан зўр бир тўлқин келиб урилди-ю, қозонни бир томонга оғдириб юборди. Багга билан Палўнинг юраклари қинидан чиқиб кетаёзди. У ернинг нақадар чуқурлиги таёқларининг сув тубига ботганидан яққол кўриниб турарди. Лаълу полвон арқонни тортиб олди-да, буларга қараб деди:

— Тўхтанглар энди, қопнинг оғзини очиб, аввал эчкининг бошини, сўнг танасини сувга отинглар!

Багга ўтирган кўйи таёқни сув тубига тираб, қозонни суяб туришга ҳаракат қила бошлади. Палў

қопнинг оғзини очиб, аввал эчкининг бошини, кейин танасини дарёга улоқтирди, у бу ишни бажараётиб мувозанатини йўқотди ва қаттиқ чайқалиб кетди. Қирғоқда турганлар кўрққанларидан, «эҳтиёт бўл» деб бақириб юборишди. Багга эса таёқни сувга ташлаб юбориб, Палўнинг қўлидан маҳкам ушлаб қолди. Қозон лопиллаб чайқалмоқда эди. Қирғоқдагилар уни жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилиб, сувдан тортиб олдилар.

Қурбонликдан кейин селнинг қайтишига ҳеч ким шак қилмас эди. Сувнинг қайтишини ўз кўзлари билан кўриш умидида кечгача одамлар қирғоқдан жилмадилар. Бироқ такянинг ёнидаги улкан дарахт оқимга бардош беролмай гумбурлаб ағдарилиб тушганда, ҳамманинг юрагини даҳшат чулғаб олди.

Дарахт йиқилгандан кейин оқим йўлини ўзгартириб, чаморлар маҳалласи томон силжий бошлади. Бирпасдаёқ сув анча ерни ювиб кетди. Тупроқлар палахса-палахса бўлиб шалоолаб қулар, қутурган оқим худди юҳо сингари уларни кетма-кет ямлар эди.

Сел тобора қишлоққа яқинлашиб келарди. Ана, тўлқинлардан сочилган сувлар Пҳатту бобо хужрасининг орқа деворига бориб урила бошлади. Ҳамма, айниқса, чаморлар маҳалласининг одамлари кўрқинч ва ғазаб тўла кўзларини селдан узмай қараб турар эдилар.

— Агар Чоу шу тариқа ерни ямлаб кетаверса, кечаси билан қишлоқнинг қоқ ярмини еб тугатади,— деди Мунший нураб тушаётган тупроқдан нигоҳини олмай.

— Ҳа, чаморлар маҳалласини сув олиб кетса, қишлоқнинг қолган қисмидан ҳам умидингни узавер,— деди кимдир.

Навбатдаги бир тўлқиндан сачраган сув хужрага урилиб, сел батамом яқинлашиб қолганини кўрган шўрлик чол човдҳрийларга қўлларини қовуштириб ялинишга тушди:

— Ердам беринглар, отажонларим, хопавайрон бўлдим! Уйимдан айрилиб қоламан! Уйимни сақлаб қолинглар, ҳой яхшилар!

~~Бироқ човдҳрийлардан сас-садо чикмади. Чол кутурган оқимга қараб қўйди-да, яна уларга ялина бошлади:~~

— Тақсир, нима бўлса ҳам уйимни сақлаб қолинглар! Уйим йиқилса, қайта тиклай олмайман. Кўчада қоламан...

Чолнинг борган сайин талвасага тушаётганини кўриб, Муншийнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Биз ҳеч нарсани кўрмаяпмиз-да. Бир оғиз айтсангиз-ку, қўлимиз билан селни тўхтатиб қолар эдик,— деди кесатиб.

Пҳатту бобо ҳафсаласи пир бўлиб, алланарсаларни ғудрағанича нари кетди. Мунший унинг уйига ишора қилиб деди:

— Худди қасри ағдарилиб тушаётгандай шовқин... — гапини тугатмаган ҳам эдики, тажя олдидаги иккинчи бир улкан дарахт қасир-қусур қилиб оға бошладида, нақ Чоунинг ўртасига ағдарилиб тушди. Оқим уни суриб-суриб биринчи дарахтга олиб келиб қўшди. Чаморлар маҳалласи томон келаётган сел камайиб, сув шитоб билан катта йўлдан оқа кетди. Оқим Ҳарнам Синҳнинг ҳовлиси олдидан ўтиб, човдҳрийларнинг уйлари ва яқин атрофдаги томорқаларга ёйилди.

Одамлар энди чаморлар маҳалласини тарк этиб, катта йўл ёнига келиб тўпланишди. Ўркач-ўркач тўлқинлару гирдобланиб оқаётган селни кўриб човдҳрийлар қаттиқ ташвишга тушиб қолдилар.

— Энди нима бўлади?— деди Бела Синҳ шу ерда турган одамларга қараб.

— Нима бўларди, уйлар битта қолмай йиқилиб тушади, экинлар нобуд бўлади,— деди Мунший.

Човдҳрийлар дамлари ичларига тушиб, итдай думларини қисиб, ириллаб селни кузатиб туришганда Ҳарнам Синҳ пайдо бўлиб қолди.

— Оқсоқол, тамом бўлдик! Сел шундай тошиб келаверса, қишлоғимиздан ном-пишон қолмайди,— дейишди човдҳрийлар бараварига.

Ҳарнам Синҳ дам сайин қутуриб келаётган селга тикилиб қарай бошлади. Лаълу полвон тутилиб-тутилиб деди:

— Ё қишлоқни қутқариб қолиш керак, ё экинни. Иккаласини баравар қутқаришга кучимиз етмайди.

Ҳаммаини кўзи унга қадалганини кўриб, овозини бир парда кўтариб деди:

— Сув кирмаган битта ҳам кўча қолмади. Менинг

Фикримча, агар тақядан юқоридаги дамбани бузиб ташланса, қишлоқни омон сақлаб қолса бўлади.

Дамбанинг бузилиши ҳақидаги гапни эшитиб, баъзи човдхрийларнинг жаҳли чиқди.

— Маккажўхоридан битта ҳам қолмайди,— дейишди улар.

— Лекин қишлоқ омон қоладди-ку. Бусиз ҳам маккажўхори ҳосили ҳар икки-уч йилда бир нобуд бўлиб туради. Бир йили ёмғир кўп ёғиб, сел ювса, бошқа бир йили ёмғир бўлмай, қурғоқчилик ёйди.

Лаълу полвоннинг гапини эшитиб ҳамма жим бўлиб қолди, бироқ ҳеч ким унинг фикрига қўшилмади. Ҳамма тахтадай қотганча тошқиннинг қилиқларидан кўз узмай қараб турарди: мактабнинг эски, нураб ётган девори, худди сирпаниб йиқилган одамдай, балчиқ устига ағдарилди ва сел илондай ўрмалаб ҳовлига кира бошлади.

— Бу ерда қаққайиб тураверсак, тобора кўпроқ зарар кўрамиз. Ҳозиргина мактаб девори йиқилди, бирпасдан кейин уйларимиз йиқилади.

Лаълу полвоннинг бу сўзларини эшитиб, одамлар ўзига келди ва дамбани бузиш ҳақида бир-бири билан маслаҳат қила бошлашди.

Бир оздан кейин тақянинг юқорисидаги дамбани бузишга қарор қилдилар. Чоунинг қишлоққа яқин бир жойда сув дам бўлиб оққанидан селнинг ҳамма кучи нариги қирғоққа бориб тушар эди. Ўша ердан бошлаб дарё ўзани тақя томонга қараб бурилди.

Ҳамма дамбанинг бузилиши лозим бўлган жойга ўтди. Мангу Ҳарнам Синҳнинг ҳовлисидаан арқон билан уч-тўртта кетмон олиб келди. Арқонни ёзиб, унинг лухталигини текшириб кўрдилар. Кейин қирғоқдан туриб, сувнинг оқимини кўздан кечира бошладилар.

— Менимча, иккита одам нариги ёққа ўтиши керак,— деди Ҳарнам Синҳ.

— Ҳа, иккита бўлиши керак,— уни қувватлади Лаълу полвон.

— Ким боради?— деб сўради Мунший ўша ерда турган йигит-ялангларга қараб.

Лаълу полвон ҳам йигитларга бир-бир кўз югуртириб чиқди-да, Қалий билан Ҳардевини чақирди:

— Икқаланг Чоун кечиб ўта оласанми?

— Бўлмаса-чи,— деди йигитлар бир овоздан.

Ҳарнам Синҳ Ҳардевга кийимларини ечишни айтди.

— Бировдан зиғир ёғи олиб келтиринг. Баданига ёғ суриб сувга тушилса, қичима бўлмайди. Ифлос сувдан баданга қичима тошиб кетади.

— Вақт қани унга? Қичима бўлса, уни кейин ҳам даволаса бўлади.

Калий билан Ҳардев дарё қирғоғига келишди. Арқонни уларнинг белига ўраганларидан кейин иккаласи, «эй худо, ўзинг мадад бер», дея дарёга сакраб тушди. Улар бир-бирининг қўлидан ушлаганча аста-секин, эҳтиёткорлик билан қадам боса-боса олдинга юриб кетдилар. Оқимга етганларида сув уларнинг кўрагидан келди.

— Арқонни маҳкамроқ ушланглар!— Лаълу полвон одамларни огоҳлантирди ва пичирлаб калима келтира бошлади.

Калий билан Ҳардев томоқларигача сув ичида қолишди. Дарё тубида оқим шу қадар кучли эдики, иккаласи базўр оёқда турарди. Улар бир-бирларини маҳкам ушлаб олишганди. Баъзан каттароқ тўлқин келиб бошларидан ошиб ўтганда, улар бир зум кўздан йўқолар эдилар. Минг қаршилик қилсалар ҳам оқим уларни аста-секин олдинга суриб кетмоқда эди. Қирғоқдагилар жонларини ҳовучлаганча нуқул худодан мадад тилар эдилар.

Бир вақт иккала йигит кўздан ғойиб бўлди-ю, одамларнинг жони нақ ҳиқилдоғига келди. Ҳарнам Синҳ қўрққанидан олдинга ташланди, бироқ шу аснода аввал Калий, ундан кейин Ҳардевининг боши кўринди. Калий, «омонмиз», дегандек уларга қараб қўл силкигандан кейин ҳамма, «хайрият-эй» деб юборди.

Бир оздан кейин Калий дамба устига чиқиб олди ва Ҳардевининг ҳам чиқиб олишига кўмаклашди. Уларнинг ҳаракатини кўз узмай кузатиб турган халойиқ чапак чалиб юборди, қийқириқ кўтарилди.

Ҳарнам Синҳнинг девордай оқарган юзига яна қизиллик югурди. Лаълу полвон иккита кетмонни битта қилиб боғлади-да, унинг бир учини Калийнинг белига ўралган арқонга улади. У кетмонни кўтариб Калийга кўрсатди, кейин сувга отди ва «торт» ишорасини қилди. Калий кетмонларни тортиб, сувдан чиқариб

олди-да, арқондан бұшатиб, биттасини Ҳардевга берди.

Калий кетмонни олиб, нариги қирғоққа қаради. Оқ-соқол кафтларини оғзига карнай қилиб қичқирди: — Сал наридан дамбани бузинглар!!!

Калий сал нарига бориб тўхтади ва яна одамлар томонга қаради.

Ҳарнам Синҳ яна бир оз юринглар деб ишора қилди. Калий оқсоқол кўрсатган жойга боргандан кейин Ҳарнам Синҳ муштларини тугиб, энди чопинглар, дегандек ишора қилди.

Иккала йнгит ишга тушиб кетди. Одамлар узоқдан туриб, «ҳа, баракалла», деб уларнинг руҳини кўтарар эдилар. Ярим соатча тупроқ отилгандан кейин дамбанинг талай жойи очилиб, сув ўта бошлади. Сув тупроқни ювиб, дамба кўпроқ очила бошлади. Боз устига Калий кетмон билан қулоқнинг оғзини кенгайтириб, тагини чуқурлади.

Яна бирон соат ўтгач, бир газлик жой ўрнида уч газча келадиган катта ариқ пайдо бўлган эди. Чуқурлиги бир-бир ярим қулоч бўлиб оқиб ўтаётган сув далаларга ёйилиб кета бошлади. Ҳаял ўтмай қутуриб турган дарё шаштидан қайтиб, сувнинг сатҳи анча пасайди.

Лаълу Калийга кетмонларни арқонга боғлашни буюрди. Калий кетмонларни арқонга боғлагач, полвон уларни тортиб олди. Шундан кейин Калий билан Ҳардев сувга тушишди. Боягина дарёнинг улар кўрнмай кетган жойида сув энди кўкракдан келарди. Иккаласи ҳеч бир қийинчиликсиз нариги қирғоққа чиқиб олди.

Кун оққанда булутлар тарқай бошлади. Қуёш кўришиб, нурлари дарахт баргларида, хўл деворларда, ҳамма ёқни босиб кетган бўтана сувлар юзида жимирлаша бошлади. Осмоннинг кунчиқар томонида битта ҳам булут қолмади, ёмғир ювган Шивалик тоғликлари кечки қуёш ёғдусидан яна ҳам тароватлироқ кўрнша бошлади. Гўё тошқин уларни ҳам оқизиб яқинга келтириб қўйганга ўхшарди. Уч кундан бери инларида қамалиб ётган қушлар чарх уриб парвоз қилар, дарё сувига тўш уриб, гоҳ дамбага бориб қўнар, гоҳ шохдан-шоҳга сакраб, тинимсиз қанот қоқар эдилар.

Дарёнинг нариги юзида истиқомат қилувчи кўзбой-

логичлар бола-чақалари билан қайтиб келганларида, халойиқ уларни худди ажал чангалидан чиққан кишилардек кутиб олди. Баъзи човдхрийлар экинларидан хабар олгани далага қараб от қўйди.

Қишлоқ аҳли селдан кўрилган зарарни ўзларича ҳисоб-китоб қила-қила тун ярмидан оққанда қаттиқ уйқуга кетди.

38

Эрталабгача сел тўхтаган бўлса-да, дала-дашт ҳамон сув остида эди. Тупроқлар ивиб, маккажўхори поялари ётиб қолган эди. На ёлғизоёқ йўл, на кўча-кўйлар кўзга ташланарди. Чор атрофни қоплаб олган сап-сарик бўтана сув худди улкан кўл сингари саргайиб кўринарди.

Сув хиёл ерга сингиб, унда-мунда дўмпайиб чиқиб қолган лой оролчалар узра турли-туман қурт ва ҳашоротлар ўрмалаб, кичик-кичик нақшлар чиза бошладилар.

Чоунинг таккинасида тиниқ сув жилдираб оқмоқда эди. Дарёнинг бир жойида сув дам бўлиб, энди йўл ҳосил қилган бўлса, бошқа жойида кичкина жилгача бўлиб оқар эди. Оқим гоҳ тўпланиб қолган қуюқ лой уюмига дуч келса, гоҳ ўпқон унинг йўлига ғов бўлар эди.

Уч кунлик жаладан кейин ҳаво бирдан қизиб, борлиқни бадбўй намлик қоплади. Ҳар бир буюмдан, кийим-кечаклардан, нондан, дондан, ҳаттоки одамларнинг ўзидан ҳам ачимсиқ ҳид анқий бошлади. Дево­рлар, томлар, шифтлар, ҳовлию тандир-ўчоқлар — ҳамма-ҳаммаси ёмғирда ивиб, ҳилвираб қолган эди. Уч кунгача кунжагу кавакларда биқиниб ётган пашша-чинвинлар ҳам қуёш чиқиши билан ғужғон ўйнаб, кўз очирмас эдилар.

Чаморларнинг болалари эрталабдан Чоуга тушиб, чуқур бўлмаган сувни шало­платиб кечиб ўйнай бошладилар. Баъзилари қумоқ лойларни ҳаммопиш қилиб ўйнаса, баъзилари йиқилиб тушган дарахтни от қилиб минар эди. Яна бир тўп бола такадаги ботқоқни кечиб, чиганоқ ва сел оқизиб келган турли ўланларининг илдизларини йиғиш билан овора эди.

Аёллар эса уйларидаги лойларни чиқазиб ташлаб, йиқилган деворларни тиклашга тушиб кетишганди. Маҳаллада сувоғи кўчиб тушмаган ёки томи ўйилмаган биронта кулба қолмаганди. Том ўйиқларини тупроқ босиб тўлдирар экан, аёллар жаладан етган зарарлар ҳақида бир-бирига ошириб-тошириб сўзлар эдилар. Ҳазирама иссиқдан кўтарилаётган буғларни кўриб, кўнгилларини янги ташвиш чулғар эди: тағин деворлар иссиқдан чатнаб, ёрилиб-ёрилиб кетса-я!

Эркаклар қудуқни лойқадан тозалашда эдилар. Олти нафар киши бири олиб-бири қўйиб қудуқдан челақлаб лойқа тортарди. Чарчаганларнинг ўрнини дарҳол ёшлар эгалларди. Лойқа борган сайин камаймоқда эди. Қуёш тиғи баданларига нинадай санчилиб, терлашса ҳам парво қилмасдилар.

Човдҳрийлар азонданоқ далаларига чиқиб кетгандилар. Ёмғир сувидан қаттиқ ивиган далага оёқ қўйиб бўлмас, нақ тиззагача ботиб кетарди. Далани айланиб юриб-юриб, улар бузилган дамбага келиб тўпландилар.

Ҳарнам Синҳ даласидаги чуқур ўпқондан кўзини узолмай турарди. Ўпқондан нарида бир дўнглик бўлиб, унинг орқасида ҳалқоб кўзга ташланарди. Мунший бир оёғи билан иккинчисини қашир экан, мунгли товушда Ҳарнам Синҳга қараб деди:

— Тақсир, бу дейман, далани қум босмаганми-кан?

Ҳарнам Синҳ узоқ-узоқларга чўзилиб кетган маккажўхоризорларга разм солиб истеҳзоли кулиб қўйди.

— Бизнинг далаларни қум босади-да,— деди оқсоқол.— Ҳосилдор лойқа қўшни қишлоқларнинг даласига тушган бўлса керак. Сен даланга ерёнгоқ билан тарвуз эк, қўшнилари пахта экади.

Улар ўпқон тагидан оқаётган сувни кўздан кечира бошладилар. Мунший катта бир кесакни олиб сувга отган эди, гувв этган овоз чиқди.

— Назаримда, сувнинг чуқурлиги камда бир қулоч бор.

Ҳарнам Синҳ миқ этмади. Кеча кўнгилчанлик қилиб даламга яқин жойдан дамбани бекор буздирган эканман деб ич-ичидан пушаймон бўлмоқда эди у.

— Қуёш шундай қиздириб турса-ку, даладаги сувларни бир амаллаб ҳайдаб олардик, шунда унча-мун-

ча ҳосил сақланиб қоларди,— деди у осмонга ишора қилиб.

— Човдҳрийлар ҳовли-жойига қарасинми, мол-ҳолини десинми, даладаги сувни ҳайдасинми — қайси бирига бўлсин?— деди Бела Синҳ.

— Бу йилги ёмғир бир офат бўлди. Билмадим, худонинг нега бунчалик қаҳри келди. Осмон ўйилганга ўхшайди. Дала билан хирмонларни қўяберинг, одамларнинг бадани зах тортиб кетди. Даладаги маккадан умидни узаверинг, ишқилиб омборда ётган бугдойлар чириб кетмаса бўлгани. Қиём билан қандлар эриб кетган бўлса ҳам ажаб эмас,— деди Мунший багтар ваҳимага тушиб.

— Дамба бузилмаганда,— деди Ҳарнам Синҳ,— менинг мана шу даламдан камида йигирма ботмон макка чиқарди, энди бир ботмон ҳам йўқ.

— Даладан сув чиқарилмай, поялар намда қолиб кетса, айтганингиздай, бир ботмон ҳам ҳосил ололмайсиз. Макка ҳам етти ойлигида туғилган чақалоққа ўхшаган бўлади. Ёмғирнинг кўпи ҳам бунга ёқмайди, қатгиқ иссиққа ҳам бечидам,— деди унга жавобан Бела Синҳ.

— Сизга бир маслаҳатим шу: чаморларни чақириб, қумлоқ дўнгликлардан йўл очдиринг, нариги даладаги сувлар ҳам чиқиб кетади,— деди Мунший.

Ҳарнам Синҳнинг ўйланиб қолганини кўрган Бела Синҳ деди:

— Бор-йўғи ярим соатлик иш. Сув далада туриб сасий бошласа, қолган-қутган ҳосилни ҳам нобуд қилади.

Ҳарнам Синҳ хомуш ҳолда қишлоққа равона бўлди. Бошқалар ҳам унга эргашди.

Улар чаморлар маҳалласидаги қудуққа етганларида эркаклар билан болалар марзага чиқиб олишган эди. Қудуқ атрофига сув тўлиб қолган ва кўча-кўйлар пилч-пилч лой эди. Човдҳрийларни кўриб ҳамма ишдан тўхтади-да, қўлларини кўтариб салом берди. Човдҳрийлар нима мақсадда келганларини айтишганда, чаморлар қудуқни сел тўлдирганини, ҳозир уни тозалашаётганини баҳона қилдилар.

— Ҳаммаларинг кудуқ тозаламаяпсизлар-қу,— деди Ҳарнам Синҳ.— Уч-тўртта киши кетмон олиб ке-

линглар, дамбанинг бузилган жойидан сал нарида тупроқ тўпланиб қолибди. Уша ердан йўл очиб, сувни чиқариб юбориш керак.

Оқсоқолнинг гапини эшитиб, қудуқ бошида турган кишилар бир-бирларига қарай бошладилар. Ахир улар учун ҳаммадан ҳам муҳими қудуқни тозалаш эди-да. Бироқ оқсоқол чаморлардан бир нечасининг номини айтиб чақирган эди, улар қўлларигагина челекни ташлаб, уйларидан кетмон олиб келишди ва човдхрийларнинг орқасидан дарё томонга қараб кетишди. Бир тўда болалар ҳам уларга эргашди.

Дамбага етгач, човдхрийлар тўхташди. Чаморлар дамба олдидаги қум дўнгликка бориш учун экинзорга тушдилар ва шалоп-шулуп сув кечиб, ўша ёққа қараб юрдилар. Жазирама қуёшдан сув илиб, маккажўхори барглари пичоқдай кескир бўлиб кетган эди. Дамба устида турган човдхрийлар макка пояларининг силкинишига қараб, уларнинг ўсиш-ўсмаслигини ўзларича тахмин қилар эдилар. Маккажўхори поялари силкинишдан тўхтаб қолган пайтларда чаморларнинг иши ҳам тўхтаб қолганни фаҳмлашар, бир оз ўтгач, чақиринишга тушар эдилар.

Уларнинг овозини эшитиб, Сантунинг жони чиқиб кетди ва қасдан маккажўхори пояларини бир бошдан янчишга тушди.

— Бу Муншийнинг даласи,— деди Житу Сантуга. Чунки Житу Муншийнинг даласида ишларди.

— Кимники бўлса ҳам менга барибир. Мен фақат бир нарсани, яъни бу даладаги ҳосилдан менга тегмаслигини жуда яхши биламан,— деди Санту энгашиб.

Чаморлар қумтепагача етиб келишди. Човдхрийлар эса йўл-йўриқлар кўрсата бошлашди. Бирпасда йигитлар қум дўнгликни ковлаб йўл очдилар ва сув ўлқонга келиб туша бошлади. Житу билан Санту бирпас сувнинг оқишини томоша қилиб туришди-да, кейин қишлоққа қайтишди.

Суви бир оз бўлса ҳам кўпайган дарё соҳилида болалар қий-чув кўтариб у ёқдан-бу ёққа чопа бошладилар. Човдхрийлар дамбадан пастга тушиб, қишлоққа йўл олар эканлар, ўзларича шундай хулосага келишди: ~~бу ерда дамбанинг ҳаёти бекитиш лозим~~, чунки сув қуриб, ҳосилни йиғиш чоғи келганда бу иш қолиб

кетиши мумкин. Кейин на човдхрийларнинг қўли тегади ва на чаморлар бу ишни бажаришга рози бўладилар. Улар қудуқ ёнидан ўта туриб, ўша ерда турган кишиларга қарата шундай дейишди:

— Эртага нонуштадан кейин кетмон билан саватларингни олиб, дамбанинг олдига тўпланинглар.

Човдхрийларнинг бу даъватидан чаморлар ўзларида йўқ суюниб кетишди. Улар сел ва жаладан кейин ҳам бўш қолмаганларидан хурсанд эдилар. Бироқ нима учун айнан нонуштадан кейин чақирилганларини ўйлаб, яна иккиланиб қолишди. Улар ўзларича турли-туман хаёлларга бориб юраклари ғашланди. Басанта амаки кунлик иш бадалига пул беришларини ишонтириб айтгандан кейин бечораларнинг қувоншини кўрсангиз, чаморлар аввалгидан ҳам неча бор куч-ғайрат кўрсатиб, қудуқдан челақлаб лойқа тортишга киришиб кетдилар.

39

Чаморлар маҳалласининг одамлари сават ва кетмонларини олиб азонда дамбага келишди. Ёшлар бир-бирига тупроқ отиб ҳазиллашар, кексалар эса дамба устида турганча бузилган жойдан оқиб ўтаётган сувнинг чуқурлигини ўзларича тахмин қилмоқда эдилар. Ҳаво пссик бўлишига қарамай, улар, гўё ҳеч нарсани сезмаётгандек, қишлоқ йўлига кўз тугардилар.

Ниҳоят, узоқдан Ҳарнам Синҳ бошлиқ бир неча киши кўринди-ю, чаморларнинг чеҳраси ёришиб кетди. Ҳазил-мутоиба ва ўзаро суҳбатлар тўхтади, ҳамма қўлини пешонасига соябон қилиб, келаётганларга тикилиб қарай бошлади.

Човдхрийлар дарё томонга тушиб кела бошлагач, бир неча чамор, худди уларни қарши олишга шошилгандек, ўша ёққа йўл олди. Човдхрийлар дамбага етиб келгач, чуқурни тўлдириш учун тупроқни қаердан олиш кераклиги устида маслаҳат қила бошладилар. Ҳарнам Синҳ тупроқни нариги қирғоқдан олиб келинса яхши бўлади деган таклифни ўртага ташлади. Чунки шундай қилинса, Чоунинг суви нариги томонга оғади-да, қишлоқ кейинги тошқинлар балосидан халос бўлади. Бироқ Бела Синҳ бу таклифга қарши чиқди.

Охири узоқ тортишувлардан кейин тупроқни дарёнинг ўртасидан қазиб чиқарилсин деган қарорга келдилар.

Шундай деб эълон қилиниши ҳамон чаморлар бор кучлари билан ишга тушиб кетдилар, саватларни пешма-пеш тупроққа тўлдириб, чуқурликка ота бошладилар. Ҳарнам Синҳ ишлаётганларни кўздан кечириб туриб, Бела Синҳга деди:

— Чаморларнинг ҳаммаси келмаганга ўхшайди. Булар чуқурни бир ҳафтада ҳам тўлдиролмайди. Уч-тўрт кундан кейин экинга ўроқ тушиши керак.

— Ҳа, маҳалладагиларнинг ҳаммаси келмаган,— деди Бела Синҳ ҳам чамалаб.

Ҳарнам Синҳ Басанта амакини чақириб сўради:

— Басанта, қолганлар қани?

— Назаримда, ҳамма келган,— деди Басанта одамларга кўз югуртириб.

— Йўқ, ҳамма келгани йўқ... Калий йўқ, Житу йўқ... Багга йўқ...

Ҳарнам Синҳнинг йўқлама қилаётганини эшитиб, бир неча чамор унинг олдига келди ва келмаганларни бир-бир санай бошлади:

— Багга йўқ, Бҳажна йўқ, Пҳирий йўқ, Никку йўқ... Мангу йўқ...

— Мангуни қўшма, у ҳовлимда ишляпти. Сен бориб ҳаммасини чақириб кел. Айт, саватларини олиб, дарров етиб келишсин.

— Аёллар уйда ўтириб, бит боқишаётган бўлса керак, уларни ҳам чақириб кел,— деди Бела Синҳ кулиб.— Улар саватдаги тупроқни олиб туришади.

Ҳарнам Синҳ қишлоқ томон чопиб кетаётган Амруни чақириб тўхтатди-да, хотинлар ҳам саватларини олиб, шу ерга келсин, деб топшириқ берди.

— Ҳой Амру, опамга ҳам бориб айт!

— Амру, келинойимни чақир!

— Холамни айт!— бараварига бир неча кишининг овози янгради. Ҳамма ўз кўнглида, «тошқин келиб, бизга шунақа мўмай иш топилиб қолар экан, худо ҳар кунни жала ёғдириб турсин», деб дуо қилар эди.

Кўп ўтмай Қалий, Житу, Багга ва яна бир неча кишининг келаётгани кўринди. Орқадан бошларига саватларини қўйганча аёллар ҳам келар эдилар. Уларни кўриб, тупроқ отаётганлар тўхтаб қолди.

Улар етиб келганларидан кейин иш яна ўз маромида давом этди.

Дамба устида туриб ишбошилиқ қилаётган Ҳарнам Синх тупроқ ташиётганларнинг қўли ёоғи андак суёт тортиши билан бўралаб сўкишга тушар эди. Бировлар нобуд бўлган экинлар тўғрисида гап бошласа, бошқалари бу фикрни қувватлар эдилар-у, яна чаморлар маҳалласининг омон қолганига шукур ҳам қилар эдилар. Кулбаларни сел олиб кетганда, қаерга боришарди?

Кун тиккага келганда човдхрийлар чаморларга ишни тўхтатманглар деб буйруқ беришиб, ўзлари қишлоққа йўл олишди. Улар йўлга тушишлари билан ишлаётганлар кетмону саватларини улоқтириб, хансираганча қумга ўтириб олдилар. Намхуш қумдан кўтарилаётган энгил буғ ва ҳарорат уларнинг баданларига ёқимсиз келиб урилмоқда эди.

— У-бу нарса тегадими ё шунчаки ҳашарми?— деб сўради Житу.

— Човдхрийлар-ку, ҳеч нима дейишгани йўқ, лекин менинг назаримда, улар кунбай иш ҳақи беришадди,— деб жавоб берди Санту ўзича мамнун бўлиб.

— Нонушталик беришмади-ку, шунинг учун бир кунлик иш ҳақига пул беришар,— деб уни қувватлади Банту.

— Бирон нарса ваъда қилишдими ўзи?— такрор сўради Калий.

— Бир кишининг иши бўлганда, шартта узиб қўя қолишарди, бутун қишлоқ бўлгани учун аввал пул тўплаб, кейин улашадилар,— деб ҳамманинг шубҳагумонига барҳам берди Басанта амаки.

Калий кетмонини олиб ўрнидан турган эди, Житу унинг қўлидан тутди.

— Бизлар кунбайга ишляпмиз, шошиб нима қиласан? Юз сават тупроқ отсанг ҳам ўша пулни оласан, эллик сават отсанг ҳам.

Калий шаштидан тушди. Ҳамма тамадди қилиб келгани маҳалла сари йўл олди.

Тушдан кейин одамлар чуқур тўлдиришни яна ғайрат билан бошлаб юбордилар. Кечга яқин дамба устида ажабтовур оломон йиғилган эди. Мол-ҳолларига қараб бўлгандан кейин човдхрийларнинг болалари ҳам шў ерга желиб тўнланган эдилар. Улар туп-

роқ бўшатиш ишини қўлларига олиб, чаморлар фақат тупроқни чуқурга отиб турдилар, холос, Човдҳрийлар билан чаморлар ўзаро ким ўзарга ҳаракат қилиб, жон-жаҳдлари билан тупроқ қазир ва чуқурга отар эдилар. Томоша қилиб турган кексалар «бўл ҳа, бўл» деб қисталанг қилар, чунки чуқурликдан оқиб ўтаётган сув Чоуга ёйилиб кетмоқда эди. Бироқ сувнинг кўп қисми ташна қумлар бағрига сингиб кетаётганди.

Кун ботишига яқин чуқурлик қарийб тўртдан бир қисмга кўтарилган эди. Бундан кўнгли тўқ бўлган човдҳрийлар чаморларга эртага вақтлироқ чиқинглар, деб огоҳлантирдилар-да, уйларига йўл олдилар. Чаморлар, иш ҳақи нима бўлди, қачон оламиз, деганларича ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарай бошладилар. Човдҳрийлар дарёнинг нариги юзига ўтишгач, чаморлар орасида шивир-шивир бошланди. Хўжайинлар узоқлашиб борган сайин шивир-шивир ўрнини шовқин-сурон эгаллай бошлади. Пул оламиз деб умид боглаб ўтирган кишиларнинг кўнглида ғазаб туйғуси пайдо бўлди. Улар тарвузлари қўлтиғидан тушиб қумга ўтириб олдилар-да, човдҳрийларни етти пуштидан олиб сўка бошладилар.

Охири ҳамма бирин-сирин маҳаллага равона бўлди. Ҳаммаларининг бошларида битта савол айланар эди — бугунги иш учун пул оладиларми, йўқми, оладиган бўлсалар, қачон? Оғзига толқон солиб олган Басанта амакини маҳалладошлари қаттиқ сўроққа тутишди. Охири у бақириб берди:

— Асли ҳар банда хом сут эмган бўлади, аммо сизлар керагидан ортиқча хом сут эмгансизлар. Кўчат экмай туриб ҳосил тама қиласизлар. Бугун ишларингиз—баракалла. Энди жиндай сабр қилинглар, ҳақини эртага оларсиз, эртага олмасангиз, индинга оларсиз, ишлатаётганлар шу ерда, қочиб кетишаётгани йўқ-ку.

— Амаки, ахир уларга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди-да. Жуда бўлмаса уч-тўрт кундан кейин оларсизлар деб умидвор қилиб қўйишсин,— деди Санту.

— Сен улардан сўрамадингми?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега шовқин кўтарасан? Иш бўлмаса, иш йўқ деб йиғлайсан, бўлганда, тағин йиғлайсан, Басанта амакининг гапидан одамлар жим бўлиш-

га бўлдилар-у, аммо кўнгиллари тўлмади. Қалий уларнинг мунгли чеҳраларига боқиб деди:

— Шаҳарда ҳар ўн беш кунда ойлик берилади, аммо чакана ишлар учун кундалигини кунда тўлаб боришади.

Қалийнинг гапидан Басантанинг қони қайнаб, оғзидан боди кириб, шоди чиқа бошлади. Халойиқнинг авзойида яна ўзгариш содир бўлганини кўриб Қалий деди:

— Бизлар ҳам ердан чиққан эмасмиз. Човдҳрийлар юлса бекорга ишлайдиган қароли ё чаморидан юлади, бутун қишлоқдан юлолмайди! Агар эртага кечқурунгача ўзлари билиб ҳақ беришса беришгани, бўлмаса, талаб қилиб оламиз.

Басанта амаки қавмдошларининг бу калтабинлигидан куйиб-тутаққанича олдинга юриб кетди. Бошқалар ўзларича хижолат тортиб, нимадандир пушаймон бўлган ҳолда маҳалла сари йўл олдилар.

40

Икки кунгача чаморлар чуқурни тўлдириш билан банд бўлдилар. Човдҳрийлар кетгандан кейин ўзаро узоқ тортишардилар-у, бироқ ичларидан биронтаси ҳам улардан бориб меҳнат ҳақи тўғрисида сўрагани юраги бетламасди. Донм бир бурчакда чилимни ўқтин-ўқтин қулдирадиб ўтирадиган ёки уни қил-буни қил деб кўрсатма бериб турадиган Басанта амакига ёпишар эдилар.

Учинчи кун чаморлар, одатдагидек, нонуштадан кейин дамбага келдилар. Лекин кетмон ва саватларини тағларига босиб ўтиравердилар. Дамбанинг бузилган жойи ярмигача тўлдирилган эди. Ҳамма қишлоқ томондан кўз узмай қараб турарди. Басанта амаки ўзига ёмғирдай ёғиб турган таъналарга парво қилмай, жимгина қулоқ солиб ўтирар эди.

Қишлоқдан чиқиб келаётган уч-тўрт човдҳрийнинг қораси кўриниши билан чаморлар орасида ғалати бир безовталиқ пайдо бўлди. Ҳаммалари ваҳимага тушиб, ~~Басанта амакининг атрофида гўж бўлиб олдилар.~~

— Амаки, агар ўтган уч кунлик меҳнат ҳақимизни беришса, ишлаймиз,— деди Санту. Бошқалар ҳам

бир-бир унинг гапини такрорлашди. Шунда ҳам чол чурқ этмагач, Бантунинг зардаси қайнаб кетди:

— Ҳой амаки, нима бало, нафасингиз ичингизга тушиб кетганми? Шунча гап-сўзлардан мурда ҳам тилга кириб бир нарса дерди!

Бироқ бу киноя ҳам Басанта амакига кор қилмади. Човдхрийлар яқинлашиб келган сайин чаморларнинг саросималиги ортиб борарди. Ҳатто баъзилари кетмонни, худди ер чопмоқчи бўлаётгандек, қўлларига олган эдилар.

— Қалий, энди нима қилиш керак? Қилган ишимизга пул олсак, қарзимиздан қутулармидик деган ниятда уч кун тер тўкдик,— деди Житу алам билан. Қалий човдхрийларга ёллангандан бери Житу уни «бобу жий» деб чақирмай қўйганди. Қалий қўли билан орқасига таянганича ерда оёқларини ёйиб ўтириб олганди. Житу гапини иккинчи марта такрорлагач, зарда билан:

— Басанта амакидан сўра!— деди.

Човдхрийлар жуда яқинлашиб қолгач, чаморларнинг ваҳимаси қўрқувга айлланиб, бир-бирларига қараганча ўринларидан туришди. Басанта амаки қимир этмай ўтираверди. Унинг пешонасидаги томирлар тараңлашганди. Мунший чаморларга ҳайрон бўлиб қараркан деди:

— Нега ишламай бекор ўтирибсизлар? Айтганимиздан кейин иш бошламоқчимисизлар?

Чаморлар ҳаракатга келган бўлсалар-да, кетмон ва саватлар ердан кўтарилмади. Ҳарнам Синҳ уларнинг авзойидаги ўзгаришни пайқаб деди:

— Булар ўзи асли паст халқ-да! Ҳўкиздан бир туки ўзгамас. Бошида типпа-тик турсанг ҳаракат қилади. Салгина кўзинг нари бўлдим, ялпайиб ўтириб олади.

Шундай дея оқсоқол чаморларнинг орасига кириб келган эди, Басанта амаки ҳам эринибгина ўрнидан турди. Мунший унга қараб дағдаға қила кетди.

— Ҳой Басанта, ўтираверасанларми чўпчак айтиб? Тур ўринингдан, иш бошла. Қара, кун ёйилиб кетибди-ку, сеңлар хали ўтирибсанлар!

Ранглари ўчган чаморларнинг қўрқув тўла нигоҳлари Басанта амакида эди.

Ҳарнам Синҳ ҳаммани бараварига ифлос сўзлар билан сўкиб туриб, Басанта амакининг юзига шундай деди:

— Падарингга минг лаънат сенинг!

Кейин у чаморлар томонга юзланиб, жаҳл билан сўради:

— Хўш, сенларнинг муддаоларинг нима ўзи?

Калий ҳамон боягидек чалқанчасига суюниб ўтирарди. Басанта амаки олдинга чиқиб гап бошлади:

— Оқсоқол, гап шундаки, уч кундан бери бу ерда ишлаяпмиз. Лекин ҳалигача бирон киши сариқ чақа ҳақ олгани йўқ. Кунда топганини кунда еб тирикчилик қиладиган киши уч кунлик меҳнат ҳақини олмаса қандоқ бўлади?

— Бу ишга ҳақ берилади деб сенга ким айтди?— деди Ҳарнам Синҳ дўқ уриб. Кейин у Муншийга мурожаат қилиб деди:

— Гоҳ-гоҳида миясига қурт тушиб, буларнинг шунақа гаплар ўйлаб топадиган одати бор.

Мунший ҳам ғазабдан кўзлари қонга тўлиб, тўртбешта ҳақоратни қалаштириб қўйгандан кейин деди:

— Ҳеч қанақа ҳақ тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Тур ҳамманг, ишла, бўлмаса биттама-битта уриб, бошларингни тарвуз пўчоғидай пўла қилиб ташлайман.

— Оқсоқол, сўкиш қочмайди, аввал менинг гапимга қулоқ солинг,— деди Басанта амаки босиқлик билан.

— Қанақа гапингга қулоқ солар эканман? Яхшиликча ишла, бўлмаса нақ...— деди оқсоқол оёғидан кавушини еча туриб.

Дарё томон келаётган чамор хотинлар ғала-говурни эшитиб изларига қайтдилар-да, маҳаллани оёққа турғаздилар. Пҳатту бобо ҳассасини дўқиллатганча дамбага қараб шошилди. Воқеадан хабар топган бошқа човдҳрийлар ҳам ўша ёққа қараб йўл олдилар.

Човдҳрийлар етиб келганида Мунший оғзидан кўпик сачраб, ҳансираб чаморларни сўқмоқда эди. Улар бўлса чурқ этмай сўкишларга қулоқ солиб турардилар. Пҳатту бобо ихраб-сихраб етиб келди-да, қўли билан қутуриб турган човдҳрийларга жим бўлинглар ишорасини қилди. Бироқ улар чаморларнинг ишдан

бош тортганларига чидай олмасликларини айтиб, баттар сўкинар эдилар.

Ноҳақ ҳақоратлардан Калийнинг қони қайнаб кетди. У ўрнидан туриб човдхрийларга юзма-юз келди-да, баланд овоз билан деди:

— Ким ишдан бош тортипти? Фақат иш ҳақимизни талаб қилянимиз, холос. Бунинг учун ҳақорат қилишининг нима кераги бор?

— Иш ҳақи деганларнинг нимаси? Бу дамба ўзидан-ўзи бузилгани йўқ-ку! Буни қишлоқ билан маҳаллани тошқиндан сақлаш учун атайлаб буздирган эдик, қанча экинимиз нобуд бўлди. Пахта даламизни лойқа босиб, энди у ерда гйёҳ ҳам унмайди. Сизлар бўлсанглар юзларингга тери қоплаб, бузилган жойни тўпроқ билан тўлдирганларинг эвазига пул сўраяпсизлар, — деди Ҳарнам Синҳ қизишиб. Чаморлар унинг гапига жавоб қайтаришдан ожиз эдилар. Ҳатто Ба-санга амаки ҳам мум тишлаб қолди. Ҳаммалари бир-бирига маъносиз қарай бошлашди. Калий алланима деб гудранган эди, Ҳарнам Синҳ унга ўшқириб берди:

— Ҳаммани йўлдан урган сен бўласан! Ҳаммага қутқу солаётган сенсан!

— Оқсоқол жаноблари, аввал унинг гапини эшитинг, — деди Пҳатту бобо титроқ овозда. Ҳазабдан Калий нима демоқчи эканини эсидан чиқариб қўйди. Унинг жим қолганини кўриб, чол мулойим оҳангда гап бошлади:

— Тақсир, гапингиз мутлақо тўғри. Биз қўл остингиздаги одамлармиз. Сизлар жонимизга оро кирмасангизлар, ким киради? Аммо ўйлаб қаранг, қилган ишимизга ҳақ бермасангиз кунимиз қандай ўтади? Бир кунлик-икки кунлик иш бўлганда бошқа гап эди, бироқ бунга камида бир ҳафта вақт кетади. Шунча кун уйнимиздан овқат еб, бегорлик¹ қилолмаймиз.

— Пҳатту, сен ҳам ақлингни ебсан. Бундоқ ёшинга муносиб гапларни гапирсанг-чи, — деди Ҳарнам Синҳ уни койиб.

Чаморлар оқсоқолни ичида ёмон кўриб турсалар ҳам чурқ этиб оғиз очишмасди. Калий бориб қумга

¹ Бегор — кун кечирини учун бойлар қўлдан текинга ишлайдиган деҳқон.

ўтирди. Пҳатту бобонинг дили қаттиқ оғриди. Муш-ний яна бир бошлаб чаморларга ҳақоратли сўзлар билан дашном берди-да, насиҳат оҳангида давом этди:

— Шунча кун уйда бекор ҳам ётар эдинглар. Даяларни сув босган, маккани ўриб бўлмайди, барибир сенларга биров текин овқат олиб келиб бермас эди-ку.

— Оқсоқол, гапингиз тўғри, бировнинг бекорчиликда иккита чапати билан ҳам кунин ўта беради, аммо эртадан кечгача кетмон чопиб, тупроқ ташиб меҳнат қилгандан кейин иккита чапати нима бўлади? Бунинг устига сизлар бадавлат одамсизлар. Ҳеч нимадан камчилигингиз йўқ. Бизнинг эса бир кунимиз ҳам ўтиши қийин,— деди Басанта амаки.

Барча гап-сўзларга жимгина қулоқ солиб турган Лаълу полвон баҳсининг чўзилиб кетаётганини кўриб, човдхрийларга мурожаат қилди:

— Ҳар бир хонадон ўзига қарам чаморни пул ё дон бериб рози қилсиз, вассалом. Ортиқча бақириб-чақирибдан нима фойда.

Бу гапдан Ҳарнам Синҳнинг тепа сочи тикка бўлди.

— Пишанг бериб турган ўзимиз бўлгандан кейин чаморлар қутурмай ким қутурсин?

— Мен ҳеч кимга пишанг бераётганим йўқ,— деди Лаълу полвон.— Гапнинг пўсткалласини айтдим. Сизлар нима десангиз, мен ҳам шу.

Ҳарнам Синҳ даврага кўз югуртириб, ҳар бир маҳалладан уч-тўрт одам шу ердалигини кўрди.

— Агар ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, чаморларни йўлга солиш унча қийин бўлмайди. Афсуски, орамизда уларнинг тегирмонига сув қуядиганлар ҳам бор.

Кейин у чаморлар томонга юриб, деди:

— Менга қаранглар, сизлар ўт билан ўйнашайинсизлар! Яхшиликча ишни бошланглар, бўлмаса ит кунини бошларингга соламан. Иккала қулоқларинг билан эшитиб олинглар: шу ишни бажариш сенларнинг бўйинида. Беш кун кетадими, ўн кун кетадими, фарқи йўқ — бир чақа ҳам олмайсанлар!

Чаморларнинг жим турганини кўриб, Ҳарнам Синҳ яна бир дағдага қилди-да, Басанта амакига қараб деди:

— Хўш, Басанта, сен нима дейсан бу гапга?

— Оқсоқол жаноблари, пулсиз қандай тиркичилик қиламиз?— деди Басанта амаки мунг билан.

— Онангнинг бошини ейсанми, менинг нима ишим бор? Аввал саволимга жавоб бер.

— Нима ҳам дердим мен. Ҳамма шу ерда турибди, шулардан сўранг,— деди Басанта амаки одамларга бир-бир кўз югуртириб.

Ҳамма чаморлар ҳайкалдай қотиб турар эдилар. Ҳарнам Синҳ кимнинг олдига яқинлашиб юзига қараса, бошини қуйи солиб олар ва чурқ этиб оғиз очмас эди. Навбат Қалийга келгач, у дангал:

— Пул бермасангиз ишламайман,— деди-да, саватини қўлига олди. Оқсоқол уни бўралаб сўка бошлаган эди, Қалий тутақиб деди:

— Оқсоқол, сўкишни мен ҳам биламан. Оғзингизга қараб гапиринг. Биз кучимизни сотамиз, номусимизни эмас. Ҳамманинг ҳам уйида онаси, синглиси бор.

Бу гапдан бошқа човдҳрийларнинг ҳам ғазаби тошиб кетди. Айниқса, Мунший ўз қўл остидаги чаморларнинг бунчалик бетгачопарлик қилишига сира чидаёлмаётган эди. У тишини ғижирлатиб деди:

— Буларни битта қўймай қишлоқдан қувиш керак!

— Бундан кейин далаларимизга изини бостирмаймиз!

— Қайси бирининг хотини даламизга чиқса, ўша ернинг ўзида номусини булғайверинглар!

— Чамор зоти борки, далада қорасини кўришларинг билан уриб-уриб дабдаласини чиқараверинглар!

— Итдан туққан чаморлар, ҳали итдай ўлиб кетасанлар, очингдан қириб юборамиз ҳаммангни!

Човдҳрийлар бараварига шовқин сола бошладилар.

Қалий олдинга икки-уч қадам ташлаб деди:

— Ҳой, жаноблар, бандаси ҳеч қачон розиқ бўлган эмас. Сизларнинг розиғингиз ким бўлса, бизники ҳам ўша. Сизлар ерларингиз билан гердаясизлар. Сизлардан эшитмаган дакки-дашномимиз қолмади. Лекин ҳар нарсанинг чеки бўлади. Бизлар тош эмасмиз, одамлармиз, ахир.

Пхатту бобонинг Калийни қўллаб-қувватлаганини кўрган Бела Синх унга қараб дўқ урди:

— Ҳой Пхатту, ўзи-ку гўр олдида турган одамсан. Ўз қонингни бировларнинг башарасига суркаб нима қиласан?

— Тақсир,— деди Басанта амаки,— кимнинг қанча умр кўриши сенинг қўлингда эмас.

— Ия, Басанта, сенинг ҳам тилинг чиқиб қолибдими?— деди Мунший кавушини еча туриб, Калий саватини итқитиб Басанта амакининг олдига келиб туриб олди. Можаро авж олаётганини кўриб, Лаълу одамларни тинчлантиришга ҳаракат қила бошлади. Мунший полвонни бир четга суриб деди:

— Қани, ишламаганларингни бир кўриб қўяй.

Шундай дея у рўпарасида турган бир чаморнинг елкасидан маҳкам ушлади-да, дамбанинг бузилган жойига қараб сургай кетди. У кавушини ҳавода ўйнатганча Калийга ҳамла қилган эди, Калий кескич товўшда деди:

— Пул бермасангиз, ишламайман! Мен ҳеч кимнинг гаровига тушган бегор эмасман!

Калий кетмон билан саватни олди-да, қишлоқ томон югуриб кетди. Уни кўриб бошқа чаморларнинг ҳам журъати ортиб, Калийнинг орқасидан кела бошладилар. Чаморларнинг бараварига йўлга тушганини кўриб човдхрийлар ғазабдан титрай бошладилар. Ҳарнам Синх уларни қарамоғида сақлашдан воз кечамиз деб дўқ урган эди, Басанта амаки шарттакилик билан жавоб берди:

— Майли, майли, модомики шундай қилиш ниятингиз бор экан, шуни ҳам қилиб кўринглар.

Човдхрийлар ҳар қанча жазавага тушмасинлар, ҳар қанча дўқ-пўписа қилмасинлар, чаморлар алланималар деб гудранганича дамбани тарк этиб, қишлоқ томон кетдилар.

Ғазабдан ўзларини йўқотиб, рўй берган можародан саросимага тушган човдхрийлар Тиртхрамнинг дўконига қараб чопдилар ва келиб, воқеани унга ошириб-тошириб баён қила бошладилар. Тиртхрам ёниб

турган оловга ёғ сепар экан, Чҳажжу Шоҳ унинг бу қўзиётдан қай мақсадда фойдаланиб қолмоқчи эканини билишга ҳаракат қиларди. Қаттиқ таъсирланган доктор Вишандас чилим найини дам-бадам оғзига олиб-солар эди.

Лаълу полвоннинг шу пайтгача мум тишлаб ўтирганини сезган Чҳажжу Шоҳ аста унинг олдига бориб сўради:

— Полвон, сиз нега жимсиз?

— Нима ҳам дердим? Таёқ ўйнатишни кўрмаяпсизми?

Чҳажжу Шоҳ мийиғида кулиб қўйди-да, човдҳрийлар тинчигандан кейин гапиришни кўнглига тугиб, жойига бориб ўтирди.

Шовқин бир оз босиларди-да, човдҳрийлардан яна бири пайдо бўлиши билан қайтадан бақриқ-чақриқ бошланиб кетарди. Халойиқ шу қадар кўп тўпланган эдики, Тиртҳрам дўконининг олдида игна ташласа ерга тушмас эди. Ҳамма бир овоздан чаморларнинг кулиши кўкка совуриш керак дер, бир-биридан даҳшатли жазоларни ўртага ташлар эди.

Лаълу полвон ўрнидан турди ва қўли билан жим бўлинглар ишорасини қилиб, баланд, лекин вазмин оҳангда гап бошлади:

— Менинг таклифим шуки, чаморларни чақириб, можарони бости-бости қилиш керак. Ҳали гишт қолишдан кўчгани йўқ. Бизсиз уларнинг куни ўтмайди, уларсиз бизнинг кунимиз ўтмайди.

Лаълу полвоннинг овози ғазаб билан кўтарилган шовқин-сурон тагида қолиб кетди. Човдҳрийлар баттар жунбушга келди. Гапиришга қулай пайт келганини фаҳмлаган Чҳажжу Шоҳ деди:

— Ҳой човдҳрийлар, аслида можаро сиз билан чаморларнинг ўртагиздан чиққан, менинг орага суқилишимга сира ҳаққим йўқ, аммо бир гапни айтмасам бўлмайди: жаҳлдан фойда йўқ, бундан кейин нима қилишимиз кераклиги тўғрисида дўппини ерга қўйиб яхшилаб ўйлаб кўрайлик!

Чҳажжу Шоҳнинг гапидан шовқин пасайиш ўрнига баттар кучайди. Ҳамма бараварига бақириб-чақира бошлади.

Ҳарнам Синҳ халойиқни ишора билан тинчлантирди-да, салмоқ билан сўзлай бошлади:

— Чқажжу Шоҳнинг гапида жон бор. Бекорга бу нақя шовқин кўтаришнинг ҳожати йўқ. Бизлар чаморларга қандай жазо берайлик — бундан келинг.

Шундай деб у Лаълу полвонга қаради. Лаълу полвон сўзини келган жойидан давом эттирди:

— Менимча, чаморларни чақиртириб, жанжални бир ёқли қилиш керак. Устозим менга «жанжални чўзиш керак эмас, уни бости-бости қилиш керак» деб ўнгит берар эдилар.

Човдҳрийлар шундайини ғала-ғовур қилиб тургани устига Дҳаррам келиб қолди ва уларга қараб деди:

— Ўзи нима гап? Нега ҳаммаи қарғадай қағиллайсан?

— Э тақсир, чаморлар билан уришиб қолибди булар,— деди Тиртҳрам.

— Ундай бўлса судга бориб хабар беринглар, бу ерда нега ўтирибсизлар?— деди Дҳаррам ҳаммага еб қўйгудек бир-бир қараб.— Агар ўз қўл остидаги чаморлар жанжал кўтаргудек бўлса, қўшни қишлоқдаги жотлар сенларни хомталаш қилиб ташлайди.

Дҳаррамнинг гапидан оломон яна ғовур кўтарди. Эрталабдан бери гапиравериш ҳолдан тойган Мунший томоғини қириб деди:

— Чаморларга далага чиқиб ишлашни, ўт ўришни, маҳалламиз кўчаларига қадамни босишни ман қилиш лозим!

— Бугундан бошлаб ошигимизга бош суқиб кирмасин! Уларга ҳеч қанақа ишни қилдирмаймиз. Икки кун ўз ҳолларига ташлаб қўяйлик, очликдан ҳаммаси бўлганича бўлади,— деди Ҳарнам Синҳ.

— Маҳалласига қамаб қўйиш керак уларни. Ҳожат чиқаргани ҳам жой тополмай, бир таъзирини есин лаънатилар,— маслаҳат берди Бела Синҳ.

— Сен уларнинг дарё билан катта йўлга чиқишини ман этолмайсан, бу жиноятга киради,— деди Дҳаррам.

Човдҳрийларнинг ўзаро маслаҳатларини эшитиб, Чқажжу Шоҳ деди:

— Сизлар чаморлардан воз кечинга қарор қилдинглар, бироқ биз тўғримизда ҳам ўйладингларми? Уларни маҳалласига қамаб қўйсанглар, бизнинг мол-қолларимиз қирилиб битади-ку. Ем-хашакни қаердан

оламиз? Бизлар дўконимизга қарайликми ё молларга ўт ўриб келайликми?

— Чҳажжу Шоҳ тўғри гапти айтяпти. Бу ёқда сизлар уришасизлар, у ёқда бизнинг молларимиз қирилади,— деди Тиртҳрам.

Човдҳрийларнинг сира наст тушгиси йўқ эди. Бела Синҳ Чҳажжу Шоҳнинг молларини ўз даласидаги ўтлар билан таъминлаб туришга розилик берди. Ўзи боролмаган куллари ўгли ўт олиб бориб турадиган бўлди. Ҳарнам Синҳ Тиртҳрамни шу тариқа зиммасига олгандан кейин Чҳажжу Шоҳ билан Тиртҳрам чаморларни шунақанги ёмонлашга тушишдики, ҳатто сира эсидан чиқмайдиган ва бундан кейин оғзини очмайдиган қилиб уларнинг адабини бериб қўйиш керак, дея қайта-қайта уқдиришди.

Доктор Вишандас шу дамгача чилимга ёпишиб ўтирган эди. Дўкондор чилим найини унинг қўлидан юлқиб оларкан, деди:

— Намунча чилимга сирачдай ёпишиб олмасанг?

Енгил кулги кўтарилди ва човдҳрийлар тарқай бошладилар. Дўконда уч-тўрт киши қолгандан кейин доктор фалсафа сўқиб деди:

— Тиртҳрам амаки, шу гапим эсингиздан чиқмасин. Бу ерсиз меҳнаткашлар билан заминдорларнинг тўқнашуви. Бу ишчилар билан сармоядорларнинг ўзаро жанги!

Тиртҳрам-ку лом-мим дегани йўқ, бироқ Вишандас ҳозиргина оғзидан чиққан гапларидан ўзи таажжубда эди. Ер юзида рўй берган муваффақиятли ва муваффақиятсиз инқилоблар худди шунга ўхшаган арзимаган воқеалардан бошлангани унинг ёдига тушди. Тадбиркор шахс раҳнамолик қилган инқилоблар муваффақият қозонган бўлса, инқилобий кучлар яхши ташкил этилмаган жойларда ҳеч бир натижага эришилмаган. Хаёлан тарих саҳифаларини бир-бир варақлар экан, доктор Россиядан Францияга, Франциядан Испанияга бориб қолди. Унинг кўнглида лаҳза сайин туйгулар ғуфрон ура бошлади. Икки-уч бор чилимини қаттиқ-қаттиқ тортди-да, шошиб ўрнидан турди ва кавушини шалоп-шулуп судраганча чаморлар маҳалласи томон юриб кетди.

Маҳалла яқинидаги қудуққа яқинлашар экан, бир неча одамнинг баланд овозда гаплашаётгани доктор-

нинг қулоғига чалинди. У тўхтаб, овозларга қулоқ сола бошлади. Кейин маҳалла ичкарисига кириб кетди. Кўчадаги ҳамма хонадонларнинг эшиги очиқ бўлиб, ичкарида жон асари кўринмасди. Чавгон томондан келаётган шовқин докторни беихтиёр ўзи томон тортди. У чавгондан сал берига бориб тўхтади-да, аниқ эшитилаётган овозларга қулоқ тутди.

Чаморлар човдхрийлар эълон қилган бойқот туфайли юзага келган қийин аҳволдан қутулиш чоралари устида ўзаро фикрлашмоқда эдилар. Ёшлар бойқотга қарши бойқот билан жавоб бериш керак, борди-ю, човдхрийлар ўз ниятларидан қайтган чоғда ҳам биз оёқ тираб туриб оламиз, дер эдилар. Буни эшитиб, доктор ич-ичидан мамнун бўлди. «Ҳа, меҳнаткашлар синфи уйғонгудек бўлса, дунёда унга бас кела оладиган куч топилмайди!» кўнглидан ўтказди у.

Кекса чаморлар бойқотга қарши эдилар. Уларнинг фикрича, човдхрийлар билан улар орасидаги муносабатни мутлақо йўққа чиқариб қўйиб, қишлоқда туриш асло мумкин бўлмай қолади. Бу қишлоқда истиқомат қилиб, бошқа қишлоқда ишлаш эса тўғри келмайди. Лекин ёшлар икки оёғини бир этикка тикиб олавергач, Пхатту бобо насихат тарзида деди:

— Болаларим, ўн кун иш бўлмаса қаёқдан қорин тўйғазамиз, бу ёғини ҳам ўйланглар-да. Сизлар хоҳ ишланг, хоҳ ишламанг, барибир қорин ўлгур нон берди.

— Бошқа жойларга бориб мардикорлик қиламиз,— деди бир неча овоз бараварига.

— Сизлар ҳали ёшсизлар, дунёнинг аччиқ-чучугини тотмагансизлар. Ҳеч жойни қилма орзу, ҳар жойда бор тошу тарозу. Сизларга бошқа қишлоқда биров иш тайёрлаб қўйгани йўқ. Ўша қишлоқнинг ҳам ўз чаморлари бор. Нонини сизлар есангиз, улар нима тирикчилик қилади?— деди Пхатту бобо.

— Ўт ўриб сотамиз.

— Ўтни осмондан олиб бўлмайди-ку. Човдхрийлар даласидан ўт ўргани қўймагандан кейин қаёққа ҳам борардингиз?

— Очдан-оч юраберамиз.

— Унда билганингизни қилинг,— деди Пхатту бобо ноилож.

«Ишчи синфи кураш учун астойдил бел боғлаган!»

деб ўйларди доктор севинчидан тирайсиза енгмай. Ҳая-жон ичида уч-тўрт қадам олдинга юрди. Яхши бир раҳнамо бўлса, буларнинг кураши бесамар қолмаслигига имони комил бўлди. Яна чаморларнинг гапига қулоқ тутди. Энди улар, хотишлари эрталаб човдхрийларнинг ҳовлисига гўнг ташигани борсинми, йўқми, шу тўғрида баҳслашар эдилар. Ёш чаморлар бормаслик тарафдори бўлса, кексалари жилла бўямаса бир қарра кўриниб келгани яхши дер эдилар. Борди-ю, човдхрийлар инкор этишса, бир йўла бормаи кўя қолишади. Бу борадаги тортишув узоқ давом этиб, бир тўхтамага келиш анча мушкул бўлди.

Гап чўзилиб, чаморлар ўзаро сан-манга бориб қола бошлаганини кўрган Калий охири тилга кириб деди:

— Менга қаранглар, шовқин солишдан ҳеч қандай фойда йўқ. Човдхрийларнинг зўравонлиги олдида бўйиё эгмаймиз, аммо подадан аввал чанг чиқаришдан эҳтиёт бўлиш лозим. Бугун ҳам улар бошлашди можирони. Эртага ҳам худди шундай бўлишини пойлаш керак.

Калийнинг гапларига биринчилардан бўлиб Банту, Санту ва бошқа ёшлар иқрор бўлдилар. Бироқ эртага эрталабдан аёллар кундагидек човдхрийларнинг ҳовлисига чўриликка бораверсин деб эълон қилинганч, доктор тараддудланиб қолди. У, чаморлардаги инқилобга бўлган қизиқишни сўндираётгани учун Калийдан қаттиқ жаҳли чиқди. «Афтидан, шаҳарда пул топиб, болакай бир оз буржуача кайфиятга берилиб қолганга ўхшайди!».

Чавгондан болалар билан аёллар тарқалаётганини кўриб, доктор қудуқ ёнига келди. Қудуқ ёнида бирпас турди-да, кейин яна изига қайтди. Калийни учратиб, яқшилаб гаплашиш ҳамда унинг дилида инқилоб оловини ёқиш ниятида эди у.

Хиёл фурсатдан сўнг қудуқ боши серқатнов бўлиб қолди. Доктор бир чеккага бориб ўтирди-да, Калийни кута бошлади. У Калийни кутаётганимни биров билиб қолмасин деб атайлаб кўздан паңароқ жойга бориб ўтирган эди. Калий билан бўлган мулоқотни кўрганлар улар шунчаки гаплашаётибди деб ўйлашларини ҳам истар эди. Узоқдан Калийга кўзи тушиб, доктор даст ўрнидан турди-да, қудуқ томон юриб кетди.

Ювиниб бўлган Калий салласини сиқмоқда эди. Докторни кўриб у эгилиб салом берди. Доктор тўхтаб, деч нарсадан хабари йўқ одамдай, деди:

— Бугун човдхрийлар билан орангиздан оламушун ўтибдими?

— Хабарингиз йўқми ҳали?— деди таажжуб билан Калий ва бўлган воқеани оқизмай-томизмай жикоя қилиб берди. Вишандас чуқур уф тортиб туриб деди:

— Капиталистлар билан помешчиклар азалдан меҳнаткашлар ва ишчилар синфига ситам ўтказиб келганлар, уларни эксплуатация қилиб келганлар. Аммо ишчилар синфида инқилоб туйғуси уйғониши билан у тошқин сингари бу муштумзўрларни хас каби оқизиб кетади.

Калий човдхрийлар кўрсатган зулму ситамларни айтган сари докторнинг ҳаяжони шунчалик ортиб борарди. У Калийга уқдириб деди:

— Мен ҳаммасини биламан. Тиртхрамнинг дўконидеги суҳбат мен боримда бўлган эди. Қишлоқ бойлари бир-бирларини қўллаб-қувватлашмоқда. Лекин кўнглингни тўқ тут: ишчилар синфи енгади! Фақат яхши бир раҳнамо сув билан ҳаводай зарур. Сизларга кўмаклашишга ҳаракат қиламан.

Доктор Вишандас Калийга кечқурун яна учрашишга ваъда бериб, тез-тез қадамлар ташлаганча Қандҳалага қараб кетди. У ерда қадрдон дўсти ва вилоятдаги энг кекса коммунистлардан Таҳал Синҳ яшар эди. Доктор Гҳореваҳа қишлоғидаги чаморларнинг синфий ҳаракатларига раҳнамоликни партиянинг ихтиёрига топширмоқчи эди. Гап ўз қишлоғидаги можаролар ҳақида бўлганлиги учун у раҳбарликни зиммасига олмади. Таҳал Синҳ, аввалига, бошқа қишлоқ аҳлидан бўлса, қолаверса, жотлардан эди. Қишлоқдошлари сирдан воқиф бўлиб қолган тақдирда ҳам унга қаттиқ гапиришдан ҳайқишарди.

Таҳал Синҳ уйда экан. Улар муштарини тутиб кўрсатиб бир-бири билан коммунистларча саломлашишди-да, ҳол-аҳвол сўрашиб чорпояга чўкишди. Таҳал Синҳ ўрта ёшлардаги киши эди. У докторга чойпой қилайми деб сўраган эди, доктор ўзини босолмай деди:

— Ҳозир чой томоқдан ўтадиган пайтми? Қишлоғимизда бугун катта тўқнашув юз берди.

— Нима бўлди?— ташвишланиб сўради Таҳал Синҳ.

— Чаморлар билан човдҳрийлар уришиб қолишди.

— Бу ҳар куни бўладиган ҳангома-ку,— деди Таҳал Синҳ кулиб.

— Бу унақа жанжаллардан эмас. Улар бир-бирини бойқот қилдилар,— деди доктор ҳаяжонланиб.

Шундай деб у жанжал воқеасини бир бошдан сўзлаб берди. Таҳал Синҳ диққат билан тинглади. Охири доктор бу ерга келишдан муддаоси нималигини айтган эди, Таҳал Синҳ ўйга толиб жиддий тусда деди:

— Бу чамор зотига сира ишониб бўлмайди. Аввалига хўп тошади-да, кейин кўпикдай бирдан босилади-қолади.

— Бундай бўлиши мумкинмас. Масала жуда чигаал. Қишлоқ дўкондорлари ҳам човдҳрийлар тарафига ўтиб олганлар. Қишлоқ деҳқонларига қарши помешчиклар билан буржуа иккаласи бир бўлиб курашяпти.

Таҳал Синҳ билан доктор Вишандас суҳбатларини давом эттирганча ўринларидан туришди ва дарё соҳилидаги улкан дарахт тагига бориб ўтиришди. Роса фикрлашиб олишгандан кейин ғалаёнчиларни қўллаб-қувватлаш учун қоронғи тушганда дўконда йиғилиш ўтказишга қарор қилишди. Калий, Санту ва Банту таклиф этиладиган бўлди. Ума билан юқори маҳаллалик Чаънан Синҳлар ҳам келишади.

Доктор Вишандас Ума билан Чаънан Синҳни кун ботмасдан илгарироқ чақириб келди. Калий билан Таҳал Синҳ келгунча бу иккаласига узоқ-яқинда содир бўлаётган инқилобий ҳаракатлар ҳақида изоҳ берар экан, қандай қилиб мамлакатнинг турлича бурчакларида, узоқ-узоқ ўлкаларда, шаҳару қишлоқларда ишчилар ва инқилобий кучлар помешчикларнинг фитналарини фош қилиб, ўз мақсадлари сари бораётганларини тушунтириб берди.

Таҳал Синҳ келгач, доктор гапни тўхтатди. Кейин у Таҳал Синҳ буларга синфий ҳаракатларнинг моҳиятини англатар экан, бунга Россия инқилоби та-

риҳидан мисоллар келтира бошлади. Таҳал Синҳ га: пириб чарчади. Умани мудроқ босди, шундагина доктор қоронғи тушганини пайқади. Таҳал Синҳ осмонда маржондай жимжима қилиб турган юлдузларга боқаркан, ташвишли оҳангда деди:

— Ўртоқ коммунист, одамларингдан ҳалигача дарак бўлмаяпти-ку?— Кейин ўзича ишонч билан давом этди.— Чаморларни жуда яхши биламан. Жангу жадални унчалик хуш кўрмайдиган тоифа у. Зўравонлар билан курашиш учун озмунча матонат керак бўлмайди.

— Сен ҳақсан, ўртоқ, лекин худди шундай матонат Қалийда бор. У олти йил шаҳарда ишлаб келди. Бу тўқнашувда бизлар чаморларга раҳнамолик қилишга қодир партия ходимини қидириб топишимиз ва чиниқтириб олишимиз учун имкон туғилади. Бизнинг сафларимизда жотлардан, кшатрийлардан, браҳманлардан, хуллас, ҳамма тоифадан вакиллар бор, фақат биргина чаморлардан йўқ,— деди доктор.

Яна анча кутишди. Чаморлар маҳалласидан ҳеч ким келавермагач, охири Чаънан Синҳ ўзи бориб Қалий билан Бантуни етаклаб келди. Доктор бу йиғилишнинг сабабини тушунтирган эди, Қалий суюниб кетди ва уларга ёрдам бериш учун талай кишилар шай турганини айтди.

Иссиқ бўлишига қарамай, эшикни ёпиб олишди. Ҳаммалари ис босган бир жинчироқ теварагига жам бўлишди. Доктор Таҳал Синҳга Қалий билан Бантуни таништирди. Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашишгач, Таҳал Синҳ йиғилганларга, хусусан, Қалий билан Бантуга синфий кураш ўзи нима эканини тушунтириб берди. Шундан кейин доктор, Таҳал Синҳ ва Чаънан Синҳ орасида қизгин мунозара бошланди. Улар сигарет тутунини бурқситганча Маркс, Энгельс, Ленин сингари доҳийларнинг сўзларидан мисоллар келтириб, баҳсларига салмоқ бағишлашга ҳаракат қилар эдилар. Ума яна пинакка кетган эди. Таҳал Синҳ докторга қўлини бигиз қилиб шундай деди:

— Ўртоқ, сен тутган йўл душманларимизнинг йўлидан сира фарқ қилмаяпти!

Доктор унга жавобан яна бир қанча номларни санаб ташлади ва улар ёнларида ўтирган кишиларни ҳам унутиб юбориб, яна мунозарага берилиб кетдилар.

Мунозаранинг негизи битта эди, у ҳам бўлса доктор Калийнинг, агар чаморлар узоқ муддатгача қаровсиз қолмасалар, човдҳрийларнинг бойқотиға бардош бера оладилар, деган фикрини қўллаб-қувватламоқда эди. Бироқ Таҳал Синҳ бу фикрга қарши чиқди. Бундай фикрлаш пролетарий шаънига иснод келтиради, чунки бундан пролетариат синфи текиртомоқ экан деган тасаввур келиб чиқади. Ҳолбуки, инқилобнинг туб маъноси фақат очликка бардош бериш бўлмай, ўқларга кўкрак тутиб, жонни фидо қилиб, курашмоқ дегани!

Узоқ тортишувдан кейин даставвал қишлоқдаги чаморлар орасида ташвиқот олиб борилсин деган қарорга келинди. Қолган гаплар ҳақида кейин ўйлаб кўриладиган бўлди.

Ўул-йўлакай Банту Калийдан сўради:

— Булар кесакдан ўт чиқармоқчимиз?

— Ким билади дейсан, балки кесакдан ҳам ўт чиқаришар, — деб жавоб берди Калий ва иккаласи маҳалла томонга бурилди.

42

Эрларининг гапи билан чамор хотинлар тонг қоронғусидан човдҳрийларнинг ҳовлилари томон йўл олдилар. Эркаклардан бир нечтаси хўжайинларнинг нима қилишини билмоқ учун чавгонга тўпланди, қолганлар ўт ўргани чодра ва ўроқларини олиб, қишлоқдан чиқиб кетишди.

Ҳаял ўтмай хотинлар қайтиб келишди ва эрларидан ёзгуриб, човдҳрийларни шунақанги ёмонлашга, қорғашга тушишдики, қўяверасиз. Уларнинг айтишича, човдҳрийлар аёлларни қишлоқ чеккасидаги қудуқ олдида ноқ қайтариб юборишибди ва устига устак жуда кўп ёмон сўзлар билан ҳақорат қилишибди. Прастиний саватини бир томонга отиб юборди-да, жаҳл билан деди:

— Ер ютсин ўшаларни! Ишингни қилдирмасанг қилдирма, ҳар нималарни айтиб сўкишингга бало бэрми?!

Кейин улар йиғламоқдан бери бўлиб дейишди:

— Ажалинг келгурларнинг уйида ҳам онаси, опа-

синглиси бордир, ёмон ишларини ўшалар билан қилсин!

Чамор хотинлар човдхрийларнинг гўрига шунда-йин гишт қалаб, ҳар бири ўз дардини айтиб тургани ўстига ўт ўришга кетган эркак чаморлар ҳам қайтиб келиб қолишди. Уларнинг жуда таъблари хира эди. Эркаклар келиши билан аёллар жим бўлиб қолишди. Басанта амаки ерга чодрасини ёйиб ўтирди-да, бошини иккала қўли билан чангаллаб деди:

— Худонинг қаҳрига гирифтор бўлдик, банда бандасига розиқ бўладиган замонлар келди. Ҳеч бир зolim шоҳ шу қишлоқ бойларичалик бедодлик қилмагандир.

— Нега бунақа деяпсиз?— деб қизиқсиниб сўради Санту. Шу аснода чодраларини елкаларига ташлаб, ўроқларини қўлларига кўтариб олган Калий билан Житу ҳам етиб келди. Басанта амаки уларга кўзи тўшиши билан сўради:

— Қаёққа бориб эдинглар?

— Қунботиш томондаги қўшни қишлоқ даласига.

— Хўш... нега қайтиб келдинглар?

— Дарёга етгунча ҳеч ким индагани йўқ. Катта йўлга чиққанимизда ҳам биров қаёққа бораяпсан деб сўрамади. Энди экинзорларга қараб бурилган ҳам эдикки, қўлларига калтак тутган қўшни қишлоқ йигитлари йўлимизни тўсишди,— деб жавоб берди Калий.

— Мен қишлоқдан жанубга чиқиб кетган эдим,— деди Житу,— Никку билан Амру ҳам мен билан бирга эди. Биз такадан энди ўтиб, сўқмоққа қараб бурилувдикки, Муншийнинг ўғли менга қараб таёғини ўқталиб қолсами, «экинзорга қадамнингни босма, худди оёғингни уриб синдираман» дейди.

— Тўрт томонга ҳам йўл йўқ. Азонда маҳалланинг уч-тўртта аёли заруратдан далага чиқиб ўтиришганда човдхрийларнинг болалари уларни қувиб солибди, шўрлик аёллар иштонбоғларини ушлаганча қудуқнинг олдиғача қочиб келишибди.

Шу топ Гиянў бошидаги саватни олиб, эшикдан улоқтираркан, алам билан қичқирди:

— Эндигитдан нари Бела Синҳ билан Муншийнинг остонасини елкаминг чуқури кўрсин. Яшшамагур Палў таёқ кўтариб орқамдан чопиб келди-да, со-

чимдан тутамлаб олди. Мен ҳам бўш келмадим, сават билан солиб юбордим.— Шундай дея Гиянў сийнасида қаттиқ оғриқ сезиб, баттар ғазаби қайнаб кетди.— Ер ютгурларнинг пияти бузуққа ўхшайди.

Ҳамма Гиянўга қаради. Човдҳрийларнинг ҳовли-сига бориб келган аёлларнинг ҳар бири дийдиёсини айтавергач, Басанта амаки баланд овозда деди:

— Келин-қизларимизнинг номусига тегишга уларнинг нима ҳаққи бор?! Биз ҳам уларга шундай қиламиз!

Унинг ёнида турган ёш чаморларнинг қони қайнаб кетди. Банту Калийнинг қўлидан ушлаб деди:

— Калий, юр, таёқ олиб йўлда учраган човдҳрийнинг бошини янчамиз, Бугун ё ўладиган, ё қоладиган кун!

Калийнинг хаёли Палўда эди. Гиянўнинг номусига тажозуз қилмоқчи бўлган бу лаънатидан қандай ўч олсам экан, деб боши қотди. У Бантуга зимдан қараб қўйди-да, халойиққа мурожаат қилиб деди:

— Ишларини қилдириш ва қилиш улар билан бизнинг ихтиёримиздаги нарса. Лекин маҳалламиз хотин-қизларининг номусига тегишга уларнинг сира ҳаққи йўқ.

— Пҳатту бобо билан сен айтмаганмидинг аёлларимиз ҳар кунгидай азондан човдҳрийларнинг ҳовли-сига боришсин деб?— деди Банту таъна билан.

— Уларнинг бунақа номаъқул ҳаракатлар қилиши кимнинг хаёлига келибди дейсан.

Човдҳрийларнинг бу зўравонлигига қандай жавоб бериш хусусида ўйлаб туришгани устига Багга ҳал-лослаганча чавгонга кириб келди. Палў сўкинганича уни қувалаб келмоқда эди. Буни кўриб Калийнинг жони чиқиб кетди, шердек ўша томонга ташланиб, деди:

— Тўхта, ҳой ҳароми, мен сенга зўравонлик нима-лигини кўрсатиб қўяман!

— Ушла бу лаънатини! Булар бизни маҳалласи билан даласига қўймадим, биз ҳам уларни маҳалламизга йўлатмаймиз.

Калийнинг ўзи томон келаётганини кўриб Палў таққа тўхтади-да, изига қайтди, бироқ Калий югуриб бориб уни муюлишда тутиб олди-да, сочидан чаңгаллаб бошини силкитаркан, деди:

— Ҳали оға сути оғзидан кетмаган гўдаксан-у, яна онага мушт кўтарасанми? Нақ қонингни ичман!— шундай деб у Палўнинг бошини қаттиқ-қаттиқ силкитди-да, орқасига бир тепиб:

— Агар яна шунақа номаъқулчилик қилганингни кўрсам, ражиб ташлайман,— деди.

Калий чавгонга қайтиб келди. Багга ўзига келгач, одамлар ундан нима бўлганини суриштира бошладилар. Багга тутила-тутила ҳикоя қилди:

— Мен дарё бўйида ўтирганимда узоқдан Палў бир қучоқ ўтни кўтариб келаверди. У менинг яқинимга келиб, ўтни ерга ташлади-да, дамани ола бошлади. Дамани олиб бўлгандан кейин менга қараб «ўтни кўтар» деди. Кўтармайман дедим, у мени сўқди. Мен ҳам сўқдим. У дўқ урди. Мен ҳам боладим: таҳбандимни ечиб, кўрсатадиганимни бир кўрсатган эдим, у мени қувалаб кетди.

Ҳамма завқ билан кулди. Басанта амаки меҳрибонлик билан койганча Багганинг қилиқларига қойил қолиб, ўзича мақтай бошлади. Кулгидан ҳамманинг дилидаги ғусса бир оз аригандай бўлди.

Чаморлар эрталабки воқеалар гирдобидан халос бўлганларича йўқ эдики, Досу ноғорасини гумбурлатганча чавгонда пайдо бўлди ва маҳалладошларининг деярли бари шу ердалигини кўриб, баланд овозда жар солди:

— Бирор чамор човдҳрийларнинг даласига, ўша ёққа борувчи сўқмоқларга, уларнинг маҳалласига, қишлоқ дўконларига изини боса кўрмасин! Акс ҳолда қилмишига яраша жазоланади!

— Э ўша даласи билан қўшмозор бўлсин човдҳрийларинг,— деди Басанта амаки туфлаб. Атрофдагилар ҳам бараварига шовқин солиб бақира бошладилар.

Досу ноғорасини гумбурлатганча човдҳрийлар маҳалласига ўтиб кетди. У ҳар қадамда бир тўхтаб, баланд овозда жар солиб борарди:

— Қишлоқ жамоасининг қарори шундай: ҳеч бир заминдор, дўкондор чаморларни ҳовлисига, уйига, даласига ва дўконига яқин йўлатмасин. Уларга ишини қилдирмасин. Қимда-ким шундай қилар экан, яккамдҳов бўлиб, элдан ажраб қолади.

Доктор Вишандас эълонни эшитиб чилимни оғзидан олди-да, Чаънан Синҳга кўзини қисиб қўйиб деди: — Тиртҳрам, бунақа жар солишдан тирноқча фойда йўқ. Меҳнаткашлар синфига зулму ситам ўтказил-япти.

Шу ерда ўтирган оқсоқол докторга кўз қирини ташлади-да, дўкондорга қараб кулиб қўйди. У ҳам кулди. Доктор чилимни икки-уч чуқур-чуқур тортиб туриб деди:

— Бутун дунё чаморларнинг тарафида. Шундай эмасми, Чаънан Синҳ?

Чаънан Синҳ «ҳа» дегандек бош ирғади. Бунга дўкондор кулиб деди:

— Уша бутун дунё деганинг сен билан Чаънан Синҳ иккаловингми? Борлиқни хилқат қилган руҳ билан худо деган гаплар бекор экан-да?

Докторнинг баданини олов олгандек бўлди.

— Мен бор гапни айтяпман. Бутун мамлакат меҳнатчилари, дунёдаги жами эл-элатлар чаморлар билан бирга. Қишлоғимизда инқилоб сари биринчи қадам қўйилди. Зулм қанчалик кучайса, синфий кураш ҳам шунчалик тезлашади, охирида ишчилар синфи енгиб чиқади-да, барча ишлаб чиқариш воситалари — ерлар ҳам, машиналар ҳам халқ мулкига айланади.

Ҳозир бўлганлар докторнинг оғзидан бундай гапларни энди эшитаётгани йўқ эди. Бироқ унинг гапи қишлоқ аҳлига келиб тақалгач, Тиртҳрамнинг сабр косаси тўлиб кетди:

— Бор, сен ҳам кўч-кўронингни кўтариб, ўша чаморларга бориб қўшил. Сен ўшаларга ўзингни хеш тутяпсан. Менга қара, Вишандас, сен ўзимизнинг қавмдансан, менга шуни айт-чи, қишлоқда бизсиз ҳам кунинг ўтаверадими?

Доктор жавоб бериш учун оғиз жуфтлаган эди, Мангу келиб бир боғ ўтни дўкондорнинг суласига ташлади. Кўм-кўк ўтни кўрган Тиртҳрам хурсанд бўлиб унга томон юраркан, деди:

— Оқсоқолга айт, бир бизнинг томонларга ҳам қадам ранжида қилсинлар.

— Э, тақсир, шу кунларда жуда иш кўп. Мол-қолларга емиш-терт қориш оқсоқолнинг ўзларига қолган.

Мангу кетгандан кейин доктор деди:

— Бу йигит чаморларнинг бошига битган бало.

Бунақаларни бешинчи устун, яъни буржуазиянинг тумашталари дейлади. Буларнинг қўлидан ишчилар инқилобига халал бериш келади, холос.

Тиртҳрам докторнинг гапини бир қулоғи билан эшитиб, иккинчи қулоғидан чиқариб юбораркан, Мунший деди:

— Биласизми, Мангунинг отаси бизнинг жамоа бошлиғимиздан беш юз рупия қарз олган эди. Бечора умр бўйи меҳнатдан чиқмай ўлиб кетди, лекин қарзини узолмади. Мангунинг жамоага ишлаб келаётганига ҳам олти-етти йил бўлиб қолди, чамаси. Шундай бир хизматкоринг бўлгандан кейин жонинг ҳузурдада. Бутун чаморлар маҳалласи ишда бош тортди-ю, битта шу чурқ этмай ишини қилиб юрибди.

— Бу қулчилик белгиси, — деди доктор.

— Вишандас, бас қиласизми, йўқми? Келганингиздан бери тинмай жаврайсиз. Агар яна чаморларнинг тарафини олиб гапирадиган бўлсангиз, сиз билан орани очик қиламиз: ё у ёқлик бўлинг, ё бу ёқлик, — деди Мунший зардаси қайнаб.

Тушдан кейин човдхрийлар тирикчиликдан бўшаб, Тиртҳрамнинг дўконида жам бўлишди. Бела Синҳ бугун чаморлар бир қадам ҳам жиллолмаганини, ишга келган хотин-халажларни улар уриб-сўкиб ҳайдаб юборишганини айтди. Экин даласига ўт юлгани келган чамор йиғитларини ҳам қувиб юборишди. Зарурат учун чиққан хотинларини болалар эрталаб қандай қувлаганларини, айниқса, завқланиб гапирди.

— Падарлаънатилар икки кундаёқ ўзига келиб қолади. Эртага тавба-тазарру қилиб оёғимизга бош урмаса, оқсоқол номи менга ҳаром, — деди у сўзини тугатиб.

Чаънаң Синҳ чаморларни ёқлаб оғиз очган заҳоти човдхрийлар бараварига уни итдай талаб ташлашди. У ҳам елкаларини қисиб, жим бўлиб қолди. Охири доктор имо қилиб деди:

— Қўявер, буларнинг вақт-соати яқин қолди. Золимларнинг куни битган сайин талвасага тушади.

Шундан кейин у ғала-ғовур қилиб турган одамлар ичидан Чаънан Синҳни ёнига олиб, дўконига келди.

Кечқурун човдхрийлар ҳам, чаморлар ҳам ўзининг иши билан ўзи бўлиб кетишди. Уйида ўтирган доктор Вишандас воқеаларнинг қандай ривожланиши тўғрисида хаёл сурарди.

43

Човдхрийлар хизматкорлардан юз ўтирганларидан кейин чаморлар ўзларини эркин қушдай ҳис қилдилар. Хотин-халажлар чавгондаги дарахт тагида ўтириб урчуқ йигирганча гап сотар ва бойларни орқасидан қарғар, эркаклар турли-туман ўйин-эрмаклар билан кунни кеч қилар эдилар. Бу орада Житу билан Банту шаҳарни айланиб ҳам келди.

Тўртинчи кун аҳвол бошқача тус ола бошлади. Дон-дун билан бирга ўтин-чўпнинг ҳам баракаси кетиб, чаморлар ташвишга тушиб қолишди. Агар аҳвол шу тарзда давом этаверса, бутунлай хонавайрон бўлиш ҳеч гап эмасди. Ҳамма бир-бирига таскин-тасалли беришга ҳаракат қиларди. Бу ҳол уларни бир-бирига жуда иноқ қилиб қўйди. Аёллар илгаригидек бўлар-бўлмасга уришмасди, бир-бирининг жонига оро киришга ҳаракат қилар эди. Бутун маҳалла қуршовда қолган қўшинга ўхшаб, сергак бўлиб қолган эди.

Бешинчи кун деганда Притўнинг уйида бир чимдим ҳам дон қолмади. У яшириниб-пусиб Мангунинг олдига борди-да, кўз ёши қилганча ундан Никку билан Амруга иш беришларини ёлвориб сўради. Мангу маҳалладагилар бунга асло йўл қўймасликларини айтиб, унинг илтимосини рад қилган эди, Притў шанғиллаб берди:

— Уйига ўт тушсин маҳаллангнинг! Болаларим очидан ўлай деяпти! Улар топиб келиб қорнимни тўй-ғазармиди, сен айт, човдхрийлар болаларимга иш беришсин, маҳаллани мен ўзим бир ёқлик қиламан.

Мангу остона ҳатлаб кўчага чиқмаган ҳам эдики, Гиянў ўқдай учиб бориб Притўнинг Никку билан Амруга човдхрийлар уйида иш беришга акасини кўндирганини Қалийга етказди. Қалий Притўнинг уйига чиқиб, унинг очликдан инграб ётган болаларини кўргач, юрак-бағри эзилиб кетди. Чунончи, дон солинган кўзани олди-да, Притўнинг олдига келиб деди:

— Хола, манг, мана буни болаларингизга нон қилиб беринг. Бу мусибат бирон гуноҳимиз бўлгани учун бошимизга тушгани йўқ, бизларни шундай аҳволга тушишга мажбур қилдилар. Бардам бўлинг. Бир бурда нонимизни ҳам бўлишиб еймиз, очлик азобини бараваар тортамыз.

Қалийнинг гапларини эшитиб, аёлнинг кўнгли тоғдай кўтарилди ва қилмишидан хижолат чекиб деди:

— Биласанми, мен ун сўраб Мангунинг олдига борган эдим. Човдхрийларнинг ювиндихўри эмасми у, нима дейди де: ишдан бош тортишнинг сенларга нима кераги бор эди, хўжайинга айтиб Амру билан отасига иш олиб бераман, эмиш. Мен кўнмадим, очимиздан ўлсак ўламиз-ки, маҳалладан айрилмаймиз дедим.

Қалий унинг гапини охиригача жим туриб эшитди-да, яна далда бериб, Пҳатту бобонинг уйига йўл олди. Шўрлик чолнинг ҳам озуқаси тугаб, шунчалик силласи қуриган эдики, овози ҳам чиқмаётганди. Сўнг Ниҳалийникига ўтди, унинг ҳам аҳволи бундан бешбаттар эди. Банту бурнидан тортса йиқилгудек бўлиб ўтирарди. Басанта амакиникига борса, у ҳам чорпояда ўликдай чўзилиб ётарди. Қалий ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, у туришга ҳаракат қилиб деди:

— Аввалига кунига иккита чапати ердим, кейин биттага ўтдим, ҳозир яримтадан ейман, эртага бир луқмага тушсам, индинига у ҳам йўқ.

Қалий қаттиқ ташвишга ботганча уйига қайтиб келди ва анчагача ўтириб қолди. У маҳалланинг тобора тинкаси қуриб бораётганини сизди. Ҳеч нарсага эриша олмасликларига ҳам кўзи етди, фақат шарманда бўлганлари қолди, холос!

Сув босган далалар тақирга айланган, ерлар палахса-палахса бўлиб ёрилиб кетганди. Маккажўхори илдизлари метиндай қотиб, поялари қовжирай бошлаган эди. Човдхрийлар мактабга қатнайдиغان болаларини ҳам ўроққа солган эдилар. Мол-қолларга қараш уларнинг хотинлари зиммасига тушганди. Бироқ минг чиранишмасин, барибир ҳосилнинг кўп қисми нобуд бўлиш хавфи остида эди.

Човдхрийлар одам қидириб, кўзбойлоғичлар қишлоғигача боришди. Одатда уларнинг ўроқ-чопиш ишларига қўллари бормасди. Кун бўйи кўзбойлоғичлик

қилиб қолдан тойгандан кейин бундай ишга рози бўл-
гандар ҳам икки барабар ҳақ талаб қилар эдилар. Ча-
морлар, эса бегона қишлоқнинг ишини қилишга асло
унамасдилар, чунки, бир томондан ўзларининг иши
бошларидан ошиб-тошиб ётган бўлса, иккинчи томон-
дан ўз қавмларининг номини яримта қилишдан анди-
ша қилар эдилар. Жазирама иссиқ ва қаттиқ чарчоқ-
дан, силласи қуриган човдхрийлар чаморларнинг
ўжарлигидан баттар жиғибийрон бўлар, оғизларига
келган сўз билан ҳақорат қилар, қолаверса, ўзларича
бу машмашалар тезроқ бир ёқлик бўлса яхши эди,
деб орзу қилардилар. Офтобда қовжираб, кўз ўнгла-
рида нобуд бўлаётган ҳосилни кўриб, чаморлар ич-
нидан куюнар, бундай бўлишига човдхрийларнинг
ўзи сабабчи, деб ҳамма айбни уларга тўнкар эди-
лар.

Можаро рўй берган дастлабки кунларда Чҳажжу
Шоҳ билан Тиртҳрам ўзида йўқ хурсанд эди. Сабаби,
булар уйда чордона қуриб ўтирсалар ҳам ем-хашак
текинга келмоқда эди-да. Лекин бу узоққа чўзилмади,
уч кун ўтмаёқ човдхрийларнинг қадами тийилди. Бир
кун Чҳажжу Шоҳ Бела Синҳдан нолиб шу тўғрида
гап очган эди, у бирдан тўнини тескари кийиб, тўн-
гиллаб берди:

— Сенинг молингни боқайми, ўзимникиними? Ке-
рак бўлса, ана, далага чиқиб, ўзинг ўриб кел ўтни.
Малайнинг эмасман.

Дўконида савдоси касодга учраб, Чҳажжу Шоҳ
икки тарафлама зарар кўрмоқда эди. Човдхрийлар
туз ва ёғдан бошқа нарсаларни кам олар эдилар. Тур-
ли нарсаларни сўраб келгувчи чаморлар унинг асосий
мижозлари эди.

Ҳарнам Синҳнинг даласидан ўт кўтариб келаётиб
Тиртҳрамнинг бўйини букилиб қолди. У зўрға қишлоқ-
қача етиб келди-да, дўконидан анча берига ўтни таш-
лаб, ўтириб қолди.

Тинка-мадори қуриган Тиртҳрамни кузатиб ўтир-
ган Дҳаррам супадан тушиб унга яқинлашаркан, ку-
либ деди:

— Пайти келганда фоҳишалар ҳам урчуқни қўли-
га олади. Эҳ, Тиртҳрам, Тиртҳрам, ўт ташиниш сизга
ўхшаган дўкондорларнинг иши эмас.

Тиртҳрам жаҳли чиқса ҳам заҳрини ютиб деди:

— Бу чаморлар жонимни нақ ҳиқилдоққа келтирди. Очидан ўлай деса ҳам бош эггиси келмайди.

Доктор Вишандас дўпписини осмонга отиб деди:

— Мана, кўрдингизми, Тиртҳрам, дунёдаги энг катта инқилобий куч — бу ишчилар бўлади. Уларга ҳеч қандай куч бас кела олмайди. Мана, Россияни олайлик. Неча юз минглаб қўшини бўлган рус подшошининг қўлиданки ҳеч нарса келмади, бу пандавақни човдхрийларингиз нима бўлибди!

Дўкондор докторга еб қўйгудек ўқрайиб жаҳл билан деди:

— Вишандас, ҳозироқ кўзимдан йўқолинг. Узингизга ёмон бўлади.

— Имперналистлар билан капиталистлар ўзларининг куни битини олдидан мана шунақа талвасага тушадилар. Шунда уларнинг кўзига ҳеч нарса кўринмайди.

Доктор дўкондорнинг жавобини ҳам кутмай, ҳозирги вазият хусусида гаплашиб олиш учун тез-тез қадамлар ташлаб, Таҳал Синҳнинг олдига кетди.

Чаморлар маҳалласининг қудуғи ёнида ўтирсан Қалий докторни кўриб ирғиб ўрнидан турди.

— Доктор, сизни кутиб тургандим,— деди у.

— Мен билан юрма. Чоу қирғоғи бўйлаб дарахтзорга бор. Мен эса ўртоқ Таҳал Синҳни бошлаб бораман. Уша ерда учрашамиз, — деди доктор илгарилаб.

Қалий докторнинг бу қилиғидан ҳам ҳайрон, ҳам бир оз хафа бўлди. Бироқ уларнинг қўлидан бирор ёрдам келар, деган умидда дарахтзор томон йўл олди.

Кун охишлаб қолганда доктор ва Таҳал Синҳ ҳам кўринди. Сабрсизлик билан кутаётган Қалий уларнинг шошмасдан келаётганини кўриб ўзи пешвоз чиқди.

Таҳал Синҳ унга қўл узатди. Таҳал Синҳнинг қўл беришиб кўришгани Қалийга жуда ёқди, чунки ўта камбағал жот ҳам чаморларга қўл бериб кўришишини ўзига эн билмасди.

Улар дарахтзордан ўтиб Чоу қирғоғига тушишди. Таҳал Синҳ биттадан сигарета улашди.

— Ўртоқлар, вазият қандай?— деди у сигаретани кетма-кет тортиб,— доктор, сиз аввал қишлоқ капиталистларининг аҳволини гапириб беринг.

— Уларнинг иродаси букилиб, анча саросимага тушиб қолишган. Урталарида нифоқ юзага келган,— деди доктор жўшиб,— яна озгина қатъият кўрсатилса, жанг майдонини тарк этишади.

Уртоқ Таҳал Синҳ докторнинг ҳар гапига бош силкиб қўярди. У бир сигаретани тугатиб, иккинчисини ёндирди-да, Калийдан сўради:

— Уртоқ, сенинг маҳаллангда аҳвол қандай?

— Жуда ёмон,— жавоб берди Калий.— Баъзиларнинг ўтини, ейишга нони қолмади. Жуда қийин аҳволга тушиб қолишган. Бир аёл Ҳарнам Синҳнинг хизматкори Мангуга ялиниб, эри билан ўғлига иш топиб беришни илтимос қилибди. Уша аёлга уйимдаги бор донни беришга мажбур бўлдим. Шундан кейингина у аввалги фикридан қайтди.

— Уртоқ, нотўғри иш қилгансан,— деди Таҳал Синҳ.— Бу, ахир, пролетар синфининг инқилобий руҳини пасайтиришга олиб келади. Улар ҳар қандай қурбонлик беришга тайёр бўлиши керак, шуни тушунтиргин... Энди гапингни давом эттиравер.

Калий ажабланиб деди:

— Агар аҳвол шундай давом этаверса, одамларнинг бардоши етмайди. Ишлаб тополмасалар, тугиб қўйган пуллари бўлмаса... Шу зайлда яна неча кун ҳам бардош беришлари мумкин! Бир кун оч қолишса, човдхрийларнинг оёғига ётиб тавба қилишади.

Таҳал Синҳ чуқур ўйга ботди. Сўнг докторга қарата деди:

— Уртоқ, назаримда қишлоғингдаги пролетар синфи ташкилий жиҳатдан анча заиф кўринади. Бу унинг онги етук эмаслиги, ғоявий гўрлигидан далолат беради. Уйлашимча, сенлар курашни бевақт бошлагансанлар.

— Уртоқ, пролетариатнинг онги фақат кураш жараёнидагина ўсиши мумкин. Буни тарих ҳам исботлаб берган. Россиядаги биринчи инқилоб мағлубиятининг асосий сабаби ҳам халқнинг синфий кураш тажрибаси йўқлигидан эди.

— Лекин зафар қучган инқилобнинг асосий сабаби шундан иборатки, муваффақият учун юксак онг ҳамда ғоявийлик зарур,— жавоб қайтарди Таҳал Синҳ.

Кеч тушди. Бироқ уларнинг баҳси тугашидан дарақ йўқ эди. Қалий тоқатсизланиб, мавзунни ўзгартирди.

— Бир оз дон топиб берсангиз, одамларга мадад бўларди.

— Ўртоқ, бу инқилобий руҳга энд деяпман-ку... Тарғиботни кучайтиришимиз керак. Бу курашни умум-халқ курашига айлантиришимиз зарур... Ўртоқлар, астойдил ҳаракат қиладиган вақт етиб келди. Энди мажлислар уюштириш керак. Дастлабки мажлисни шу қишлоқда ўтказамиз,— деди Таҳал Синҳ.

— Қайси куни?— сўради доктор қизиқиб.

— Индин оқшомга тайинласак. Қишлоқда мажлис ўтказиш учун унча кўп тайёргарлик керакмас.

— Жуда соз!

Улар хайрлашиб, аста тарқалишди. Ҳўреваҳага олиб борадиган сўқмоқча Қалий доктор билан борди. Доктор қишлоқдаги пролетар ҳаракатини умум-халқ курашига айлантириш зарурлигини таъкидлаётганди. Аммо Қалийнинг хаёли бутунлай бошқа нарсада эди: эртага одамлар оч қолишса, човдҳрийларнинг остонасига бош уришлари мумкин.

Улар сўқмоқда ажралишди. Қалий Чоу соҳили бўйлаб, доктор эса далалар оралаб кетди.

Қалий уйга келиши билан Гиянў келиб қолди.

— Бор донни Притўга бериб юбордингизми?— сўради у оҳиста.

— Сенга ким айтди?

— Ўзим биладан,— деди у пичирлаб,— хўш, энди қоринни нима билан тўйғазасиз? Оч ўтираверасизми?

— Бир ўзим эмасман-ку, бутун маҳалла оч!

— Сизга нон олиб келдим,— деди Гиянў тугунини очаркан. Қалий унга ҳайратомуз тикилиб қолди.

Гиянў чиқиб кетиши билан Притў кириб келди. Уни кўриб Қалийнинг қути учиб кетди.

— Ҳой, Қалий, тансиқ бир таомнинг ҳиди келяптими? Ниманг бор?

Нон шундай юзада турганди. Яширишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Қалий нонни Притўнинг қўлига тутқазди.

— Нонни қаердан олдинг? Ўзинг ёпдингми?— сўради била туриб Притў.

— Хола, сиз сўрадингиз, мен бердим! — деди Калий гижиниб.

— Озгина уи сўраб чиқувдим, — деди Притў кулиб таваққарига йуналаркан.

Калий эшикни қулфлаб, чавгонга келди. У ерда Басанта амаки, Житу, Банту, Санту, Пҳатту бобо қамда маҳалланинг бошқа эркаклари ўтириб маслақатлашаётгандилар. Нарироқда бир гала хотин-калаж. Қамманинг фикри хаёли қорин тўйғазнишда эди. Аёллар болаларини ўртага қўйиб уйда бир бурда нов қолмагани ҳақида қасам ичишарди. Эркаклар ҳам шу тўғрисида ҳасратлашаётгандилар. Йиғилганларнинг серташвиш, гамгин нигоҳлари фалакка тикилган. Уйда ҳақиқатдан ҳам ейишга ҳеч вақоси қолмаганларнинг қиёфаси, айниқса, аянчли эди.

— Амаки, энди нима бўлади? — сўради Житу Басанта амакидан.

— Мен қайдан билай...

— Ушанда ўзингиз бу ишга бош бўлгандингиз, энди эса «қайдан билай» дейсиз.

Баъзилар Житунинг гапини маъқуллашга тушди, баъзилар эса Басанта амакининг ёнини олди. Бақс муштлашувга айланишига оз қолганди, Пҳатту бобо орасга тушди.

— Ҳой, бир-биринг билан уришиб нима қиласанлар! Оч-наҳор кун ўтказиб шундай ҳам қолдан тойгансанлар. Кўп гапираверсаларинг, чўзилиб қоласанлар.. куч бирликда.. сабр-тоқат ҳам керак... Нима қилсаларинг ҳам биргалашиб қилинглар.

— Гап билан қорин тўймайди, — деди Калий Пҳатту бобонинг гапини маъқуллаб. — Нега Басанта амакига ёпишиб олдиларинг? Ишга чиқмаслик фикрини ҳамма маъқуллаганди, бу фақат Басанта амакининг қарори эмас-ку!

— Калий, сен бир амаллаб кунингни ўтказишинг мумкин, донинг ҳам, пулинг ҳам бор... Лекин уйда ҳеч парсаси йўқ бечоралар нима қилсин? — деди Санту.

— Уйимдаги бор донни Притў холага бериб юбордим. Ишонмасанг, ана, ўзидан сўра, — деди Калий бир оз қизишиб.

— Притўга дон берган бўлсанг нима қилибди, уйингга овқат келиб турибди-ку! — деди Банту.

Калий жавоб тополмай қолди. Утирганлар дара-
ҳасратини ҳам унутиб, мийиғида кулганча уйга қараб
туришарди.

Санту билан Житу човдхрийлардан кечирим сўраш
кераклигини зўр бериб уқдирш билан овора. Калий
ўридан туриб кетди. Сал нарига бориши билан
Санту Банту томон эгилиб сўради:

— Ким экан унга овқат пишириб келадиган?

— Гиянў,— деди у Сантунинг қулоғига личирлаб.

— Иккови кўз уриштириб юрганини-ку мен ҳам
эшитгандим,— деди Санту.

— Кўз уриштириш қолиб кетган гап... Притўдан
сўрасанг, бутун достонни эшитасан.

Калий Чоу бўйлаб юриб, Лаълу полвоннинг ҳов-
лисига келди. Темир дарвоза ёпиқ эди. Ингит сёкин
бир табақани очди. Лаълу полвон айвонда ётганди,
ўзи томон келётган шарпани эшитиб ўридан туриб
баланд, таҳдидли овозда:

— Ким у?— деб сўради.

— Мен, Калий, Макҳаннинг ўғли,— деди қадамни
тезлаштириб Калий.

Лаълу полвон бир оз ҳовуридан тушди.

— Хўш, нега келдинг?— сўради у, Калий яқин-
лашгач.

— Ҳузурингизга жуда зарур бир иш билан кел-
дим,— деди Калий.

Меҳмоннинг жим қолганини кўриб, полвон саволи-
ни яна қайтарди.

— Маҳалламиздаги кўпчилик хонадонда бир чим-
дим ҳам дон қолмади,— деди Калий тутилиб,— биров-
лар ярим оч, сув билан кун ўтказишяпти.

— Мендан нима истайсан?— деди Лаълу полвон.

— Икки ман¹ дон бериб турсангиз, уч-тўрт кун
амаллардик.

Лаълу полвон ўйга толди.

— Калий, мен сенга икки эмас, тўрт ман ҳам дон
беришим мумкин,— деди у нолиб,— бироқ онт ич-
ганман, ишга чиқмасаларинг бир сиқим ҳам берол-
майман. Чиққанларингдан кейин ўн ман ҳам олим-
шинг мумкин.

¹ Ман — турли жойда турли миқдорга эга бўлган вақт
ҳамда ер ўлчови.

Лаълу полвоннинг жавобини эшитиб, Қалий миқ дея олмади. Бир оздан сўнг хайрлашиб, у ортига қайтди. «Одамларнинг ейишга нони бўлганда, Гиянўнинг овқат келтиришини бунчалик гап-сўз қилишмасди,— деб ўйлар эди у.— Биров билса ҳам бу гапни кўпчилик орасида ёймасди. Лаълу полвон дон берганда, ҳаммага улашардим. Кейин Гиянў ҳақидаги гаплар ўз-ўзидан бости-бости бўлиб кетарди».

Қалий кечаси билан ўртаниб, Басанта амаки айтган мақолни қайтариб чиқди — «Бой бойга боқар, сув сойга оқар».

44

Эртаси кун азонда Гиянў нон келтирди. Қалий нонни олмайман деб туриб олди. Гиянў қисталанг қилмоқчи бўлувди, уни кўчага ҳайдаб чиқарди-да, эшикни тамбалаб қўйди.

Қалий нима қилишини билмай пешингача уйда ётди. Қорни очликдан таталай бошласа, сув ичиб яна ётаверди. Нанд Синҳ чақириб қолмаганда, эҳтимол, кечгача шу тариқа ётаверарди.

Нанд Синҳ чақиртирган заҳоти у роҳибни эслади. Докторнинг кетидан санқиб, Лаълу полвонга ялиниб юргандан кўра тўппа-тўғри роҳибнинг олдига борсам бўларди, деб ўйлади у. Балки, роҳиб бирор ёрдам кўрсатар?

Ана шу хаёллар билан бўлиб у Нанд Синҳнинг дўконига келди. Роҳиб ҳам шу ерда экан, Қалийнинг сўлғин чехрасига назар ташлаб юмшоқлик билан сўради:

— Хўш, Қалий, тузукмисан?

— Раҳмат, тузукман,— деди у саломлашиб. Роҳиб Қалийга курси суриб, ўтиришга таклиф қилди.

— Човдхрийлар билан бирор битимга келдиларингми?

— Ҳозирча ҳеч қандай гап бўлгани йўқ, лекин аҳвол шундай давом этаверса, бугуноқ бўлиши мумкин.

— Гапингни тушунмадим,— деди роҳиб сергакланиб.

— Айтмоқчиманки, одамлар оч-наҳор кун ўтказишяпти. Маҳаллада нони бор хонадон бўлмаса керак.

— Исо-Масиҳ шафқат қилсин, бандаларини мусибатдан ўзи халос этсин,— деди роҳиб чўқиниб.— Ғариб-ғурабонинг очликдан ўлиши гуноҳи азимдир. Човдҳрийлар жуда ошириб юборишибди! Бундайларга жаннатда асло ўрин йўқ...

Нанд Синҳ ҳам бир нима дейишга оғиз жуфтлаганди, роҳиб ишора билан уни тўхтатди. Сўнг чертиб чертиб деди:

— Чаморлар христиан динини қабул қилса, биз уларни асло оч қўймасдик. Лекин начора, маҳалладошларингга ёрдам беролмайман, ахир улар билан ҳеч қандай олди-бердим йўқ-да.

— Роҳиб жаноблари, иложи бўлса озгина дон бериб турсангиз,— деди Қалий бошқа гап тополмай.

— Донни қоплаб берардим-ку, лекин ўйлаб кўр, мазҳабимиз тўғри келмайди. Мабодо маҳалладошларинг илтимос қилса, берардим. Бироқ улар бундай қилмайди.

— Сен бошқа гап, хоҳласанг ўн-йигирма сер дон бериб туришим мумкин,— деб қўшиб қўйди роҳиб бир оздан сўнг.

Қалий ҳеч нима демади. Кўнглидан, роҳибдан дон олиб, маҳаллада тарқатсаммикан, деган ўй кечди. Маҳалладошлари ҳеч бўлмаса бир маҳал овқатланиб олиши мумкин. Роҳиб саволини қайтаргач, Қалий қўлини қовуштириб ўрнидан турди.

— Меҳрибончилигингиз учун ташаккур. Ҳозирча менга ҳеч нима керак эмас.

Қалий Нанд Синҳнинг дўконидан чиқиб чавгонга келганда, маслаҳат ҳамон давом этарди. У секингина бир четга бориб ўтирди. Чеҳраси жуда қайғули эди. Барча маҳалладошлар Пҳатту бобо билан Басанта амакини ўртага олиб, тезроқ бирор чора излаб топшни талаб қилишаётганди. Уларнинг кетма-кет қистовларига жавобан Басанта амаки чуқур «уф» тортиб деди:

— Нима ҳам қила олардик. Пҳатту бобо билан ҳозир бориб човдҳрийлардан шафқат тилаб оёқларини ўпайликми?

— Нима қилсаларинг қилинглар, оч болаларнинг йигисига чидаб бўлмаяпти,— деди хотинлардан бири.

— Агар бизни қариганда беобрў қилмоқчи бўлсаларингиз, майли, ихтиёрингиз... лекин бир нарсани эсларингдан чиқарманглар. Қурғоқчилик бўлгандачи, унда нима қилардик?.. Болаларим, сизлар у кунларни кўрмагансизлар... Ушанда биз дарахт барги, қуриган ўт илдизлари билан кун кўрганмиз.

Басанта амаки гапини тамомлаб Калийга юзданди:

— Калий ўғлим, сен ўқимишлисан, кўп юртларда бўлгансан. Узинг бир нима дегин.

Басанта амакининг жавобини эшитиб, тўпланганлар хомуш тортиди. Шунинг учун ҳеч ким Калийга эътибор бермади.

— Мен нима ҳам дердим, бошим қотиб қолди, — деди Калий нам кўзларини ерга тикиб. — Доктор бизга ёрдам қилар деган умидда эдим. Ўзи доним камбағаллар тарафдориман, дерди. Ундан дон сўрасам, мажлис қиламиз, дейди. У жуда кўп гапиради-ю, гапини ҳеч тушунмайман. Лаълу полвоннинг олдига ҳам бордим. Одамгарчилик қилар, бир-икки ман дон берар деб ўйловдим. Лекин у ҳам онт ичибди. Ишга чиқмасак бир сиқим дон бермасмиш.

Калийнинг гапини эшитиш учун аёллар ҳам яқинроқ сурилиб ўтиришди. Калий маҳалладошларига бир сизра кўз югуртириб чиқиб, яна гапини давом эттирди:

— Сўнг роҳибга ҳам учрашдим. У мени Нанд Синхнинг уйига чақиртирган экан. Ундан ҳам ёрдам сўровдим, мазҳабдан гап бошлади.

— У бизнинг христиан динига ўттишимизни истайди, — деди Басанта амаки зарда билан.

— Нима қилсак экан? Човдхрийларнинг ҳам ақволи яхши эмас, ўзлари ҳам қийналиб қолган. Уларнинг олдига бормайлик десам, гапим кўпчиликка ёқмайди. Лекин човдхрийларга ялғиниб-ёлворишга ҳеч кўнглим бўлмапти. Илгарини ҳам қишлоқда эътиборсиз эдик, боз устига тавба-тазарру қиладиган бўлсак, бутун умр уларнинг қули бўламиз-қўямиз. Ундан кейин ҳақингни талаб қилиб кўр-чи. Бироқ очликдан судайган одамларни кўриб, айниқса, ёш гўдакларнинг шогасини эшитиб, ҳозироқ бориб човдхрийлар оёғига йиқилсам дейман.

— Юринглар мен билан, уйимни тинтиб кўрамиз, — деди у Басанта амакига қараб, — нима топсак,

Ўртада баҳам кўрамиз... Пулим бор эди... Бир қисми уй солишга кетди, яна бир қисми холамнинг ўлимлигига. Қолганини ўғри уриб кетди.

Калий гапини тугатгач, анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади. Мангунинг онаси кўз ёшини артиб деди:

— Шу тўрт куннинг ичида ўғлим озиб-тўзиб, қоқ суяк бўлиб қолди. Кечалари уйга келмай қўйди. Келсаям эрталабгача оқ-воҳ қилиб чиқади.

Сўнг энгашиб Притўнинг қулоғига шивирлади:

— Амру келсин, деяпти ўғлим.

— Йўқ-йўқ,— деди унинг гапини шартта бўлиб Притў,— маҳалладошлар ишга чиққандан кейин бо-ради.

Халойиқ пешинга яқин тарқалди. Аёллар уй-уйига кетишди, эркаклар эса ювингани қудуқ атрофига тўпланишди. Аҳён-аҳёнда катта кўчадан ўт юлиб қайтаётган човдхрийлар ўтиб қоларди. Чаморлар уларни диққат билан кузатиб туришарди-да, сўнг яна ювиниши давом эттиришарди.

Қуёш нури дарахтлар учига етганда Мунший ва уйнинг мактабда ўқийдиган Ниранжан исмли ўғли бошларида ўт кўтариб қудуқ олдида пайдо бўлишди. Уларнинг кетидан Бела Синҳ, Дилдор ҳамда Ужагар келаётганди. Қудуқ ёнига келганда Ниранжан бошидаги ўтни ерга ташлади. Мунший орқасига ўгирилиб, ўғлини сўка кетди:

— Мактабда ниманиям ўргандинг, қайтага уйнинг иши қолиб кетяпти. Юк кўтариб бечоранинг бўйини синая дейди-я!

— Муншийнинг боласи битта томонни тутийши керак — ё ўт ўрсин, ё ўқисин,— деди Бела Синҳ ҳам бошидаги ўтни ерга улоқтириб.— Уч-тўрт марта қатнагандан кейин бўйин ҳам оғримасинми.

— Мана бу чаморларнинг аҳволига қарасанг-чи! Очдан ўламан дейди-ю, бирортасининг иш қилгисин йўқ,— деди Мунший қудуқ томон тикилиб. Сўнг баланд овозда қичқирди:

— Ҳой Басанта, хўш, бизларсиз кунинг қалай ўтаркан?!— шундай деб у бир-икки бошлаб сўкиб ҳам қўйди.

— Хўжайин, биз сенга ҳечам бундай деганимиз йўқ. Аксинча, доним сизларни хўжа, ўзимизни эса қул деб билганмиз. Биз иш ҳақини талаб қилдик, холоб.

Ахир иш ҳақимизни бермасаларинг, қоринни қандай тўйдирамиз?..

— Басанта, намунча кекирдагингни чўзмасанг!

— Тақсир, ўзингизнинг дағдағангиз ҳам мингбошиникидан қолишмайди.

Чаморлар қудуқ теварагидан тушиб кела бошлашди. Мунший Бела Синҳ ва шериклари ҳам чаморларга яқинлашди. Бела Синҳ оғзини тўлдириб сўка кетди:

— Ҳой, итдан тарқаган чаморлар, виждон борми ўзи сенларда? Ҳосилнинг ярмини тошқин нобуд қилди, қолгани эса чопиқсиз қолганидан қовжираб ётибди. Ўлгиларинг келган бўлса, ўзларингни поезд тагига ташлай қолмайсанларми?

— Ким бизни чопиққа чақирди?!— деди Басанта амаки.

— Хўш, энди нима қилмоқчисанлар?

— Нима ҳам қилардик, хўжаларимиз буюрганнида. Қани айтинг, ўзингиз нима дейсиз?

Басанта амакининг жавобини эшитиб, Мунший Ниранжанни тўғонга бориб Ҳарнам Синҳни чақириб келишга буюрди. Дилдорни эса Лаълу полвоннинг уйига юборди. Ўзи ўтнинг устида ўтириб олиб тиззасини уқалашга, пойма-пой сўкишга тушди. Атрофдагилар унинг бу қилигидан завқланиб кула бошлашди.

Бир оздан сўнг қишлоқнинг барча човдхрийлари қудуқ ёнида тўпланишди ва яна ғала-ғовур бошланди. Лаълу полвон Ҳарнам Синҳ билан Муншийни бир четга тортди.

— Тезроқ бирор қарорга келиш керак,— деди у,— бу жанжалдан на бизга, на уларга фойда бор.

— Бир ярим кунлик иш ҳақини берсак, бошлари осмонга етади. Шўрликларнинг аҳволи ҳаммага маълум. Бегона бўлмаса, ҳаммаси ўзимизнинг чаморлар,— деди Ҳарнам Синҳ.

— Ҳар ким ўз чаморининг ҳақини тўласин,— деди Лаълу полвон.

Бу фикрни ҳамма маъқул топгач, Ҳарнам Синҳ тўпланганларга қарорни эълон қилди. Басанта амаки чаморларга тикилиб, уларнинг юзида ризолик аломатини кўргач, бошини қуйи солиб деди:

— Биз сизнинг қулингизмиз.

— Эртага азондан ҳамма ишга чиқсин!

— Эртага эмас, ҳозироқ! — деди Мунший ва Жигуга буюрди, — қани, ўтги ҳовлига ташлаб кел-чи.

Битим тузилгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида бутун қишлоққа тарқалди. Хотин-халаж човдхрийлар уйи томон югурди. Эркаклар у-бу нарса сотиб олгани дўқонларга ёпирилди. Кўча-кўйда кўришиб қолган човдхрию чаморлар эски қадрдонлардай сўраша кетишди. Човдхрий аёллар чўриларини кўриб хурсанд бўлишди.

— Беш-олти кун келмовдинг, ҳовлимиз ҳувиллаб қолди-я, — дейишарди улар.

Оқшом қўнғач, қишлоқ осмони дуд-тутун билан қопланди. Чаморлар маҳалласида бугун неча кундан бери биринчи бор қозон осилди.

Доктор Вишандас Чоу қирғоғида ўтириб чаморларнинг бу қилмишларини қоралаётганди. Унинг фикрича, чаморлар сулҳ тузмай, курашни давом эттиришлари керак эди.

45

Маҳалланинг барча эркаги далага ишга чиққан, хотин-халаж ҳам оғилхона тозалаш, ҳовли супуришга кетган. Кичик ёшдаги болалар оналари билан бирга, катгароқлари эса чавғонда чиллак ўйини билан машғул эдилар.

Калий уйида, чорпояда чўзилиб ётибди. Унинг фикр-хаёли ўтган ҳафта воқеалари билан банд. Шу етти куннинг ҳар лаҳзаси унинг кўз ўнгидан бир-бир ўтаётганди. Сантунинг шамаси эсига тушиб, хаёли бўлинди. Гиянўнинг меҳр-садоқати ҳақида ўйлаганда Калий дам даҳшатга тушар, дам севинчи ичига синамай, ирғишлагиси келарди.

У очликни сув билан енгилга уринаётганди. Охири, қорнида сув гўлдирай бошлагач, ўрнидан турди. Уйда бир чимдим ҳам ун қолмаганди. Уни Пригуга бериб юбориб чакки қилибман, деб пушаймон қилаётганди у. Бироқ шаронт шуни тақозо қилганини ўйлаб, яна тинчланди. Кеча эрталабдан бери ҳеч нима емаганини эслаб, бир оз таажжубланди. Бир кўнгли Лаълу полвоннинг уйига бораё деди-ю, лекин яна чўланиб қолди. «Лаълу полвон нима яхши-

лик қилди? Керак чоғида ёрдэм қилмаган одамдан нимани умид қилсин?! Узи чақиртирса, бошқа гап», деб кўнглидан ўтказди у.

Ҳар гал у ёнидан-бу ёнига ағдарилганда Калийнинг азбойи бадани зирқираб оғрир, шу сабабли у қимирламасдан ётишга ҳаракат қиларди. Бироқ очлик азобига чидолмай, ўрнидан туришга мажбур бўлди. Нанд Синҳдан озгина нон сўрасаммикин, деган фикрга борди. Лекин шу заҳоти Нанд Синҳнинг христиан динига мансублигини эслаб, бу фикридан қайтди. Гиянўдан бўлак қишлоқда бирорта ҳам яқин кишиси йўқлиги уни қаттиқ азобларди. Аслида бу яқинлик ҳам яширинча, бировга кўз-кўз қилгулик эмас. Биргина нон келтирганини қанча гап қилишди-ю!

Очликдан Калийнинг борган сари силласи қуриб борарди. У эшиккача судралиб келди, сўнг даҳлизга чиқди. Офтоб нуридан кўзлари қамашди. Кўчага кўз югуртирди... Ҳеч зог кўринмайди. Узоқдан Нанд Синҳнинг тери пйлаётгани ва ўйинқароқ болаларнинг қийчуви қулоққа чалинарди.

Калий кўчага қадам қўйиб, Притўнинг эшигига кўз ташлади — ланг очик, ичкарида ҳеч ким кўринмайди. Притўнинг уйига кириб нон-пон қидириб кўрсаммикин, деган фикрига ўзининг кулгиси қистади. Яна даҳлизга қайтди.

Бир оздан сўнг қудуқ томонда Гиянў кўринди. Калий унинг яқинлашишини кутиб турди. Гиянў, бошида сават, вазмин қадам ташлаб келарди, унгурида эса пон бор эди. Калий ҳамон ундан меҳрли нигоҳини узмасди. Лекин қизнинг қовоғи баттар уюлди. У қарамасликка тиришиб ўтиб кетмоқчи эди, Калий «Гиянў» деб чақирди.

Гиянў қайрилиб ҳам қарамади, лекин қадами селкиллашди. Калий уни яна бир бор чақирганди, у чўчиб тўхтади.

— Нега гапирмайсан?— деди йигит қизнинг йўлини тўсди.

— Керак бўлиб қолсам чақирасиз, ишингиз битгандан кейин ҳайдаб юборасиз, шундайми?— деди Гиянў норози оҳангда.

Калий уялгандан лом-мим дея олмади, уйи томон бурилди. Гиянў бир неча қадам юриб тўхтади-да, ортига қайтди. Этагидаги нонни Калийга тутқазди.

Калий даҳлиздан Гиянўнинг уйига тегириб кетгунча кузатиб турди.

Нон орасида бир бўлак қотириган қиём борлигини кўриб, Калийнинг баҳри дили очилиб кетди. Бироқ, негадир қиёмга чўзган қўли муаллақ қолди. У нонга тикилганча хаёлга чўмди, иштаҳаси ҳам бўғилди.

Гиянў саватини уйга ташлаб, Калийнинг ёнига қайтди. Эшикни ёпиб, қаршисига чўккалади. Калий гамсини қиёфада ўтирарди. Гиянў унинг қўлига нот тутқазиб «еб олинг» деди. Калий ҳамон қимир этмай ўтирганини кўриб, Гиянў нондан бир тишлам ушатиб унинг оғзига соларкан, деди:

— Нонни увол қилманг. Ахир шуни деб бир ҳафта оч қолдингиз-ку!

Калий кулиб юборди, сўнг нонни тез-тез чайнашга тушди. Гиянў эса елиб турди.

— Атиги бир соат илгарини бетимга қарагинг ҳам келмовди-я,— деди Калий тиржайиб. Гиянў елпишда давом этиб:

— Мен сизни кўрагингиздан итариб, итдай қувиб юборганим йўқ-ку!— деб узиб олди.

Нон Калийнинг томоғига тикилди.

— Аҳволимни тушунмайсан-да,— деди у ютина-ютина,— одамлар доим ғийбатимни қилишади, устимдан кулишади. Кеча нон бериб кетганингни Притў кўриб қолган, шекилли... ё Сантуми... Чавғонда ҳаммамнинг олдида мени изза қилди, сен ишламаслигинг мумкин, уйингга овқат олиб келадиганинг бэр, деди.

— Бўхтонини биров ёғдиради, жаҳлингизни менга қиласизми?— деди Гиянў норози бўлиб.

— Сен ҳақингда ёмон гаплар гапиришларини истамайман,— деди Калий куюниб.

— Уларнинг олдида жим ўтириб, қилингангизни менга кўрсатасиз-да. Менга ҳам маҳалламизнинг хотин-халажи кўп гапларни айтади. Шаллақи Притў-ку қар-куни онамнинг қулоғини бир нималар деб ишиттади. Маҳалланинг йиғитлари эса мазах қилгани-қияган. Менинг ҳам жаҳлим чиқади, лекин заҳримни сизга сочмайман-ку! Ҳалдидан ошғаяларини эса боллаб қарғаб бераман.

Калий уялганидан нидамай ерга қараб ўтирарди.

— Нон есангиз-чи, ё ундан ҳам аразлаганмисиз?— деди Гиянў кулиб.

Калий хомуш ҳолда нондан чўқилай бошлади.

— Хўп, мен кетдим. Бўлмаса бир оздан сўнг яна ҳайдаб юборасиз,— деди Гиянў ўрнидан тураркан. Калий унинг қўлидан ушлаб бағрига тортди. Унинг қўллари Гиянўнинг баданини пайпаслай бошлади.

— Шу иш бўлса, сизга ёқаман-да,— деди Гиянў уни итариб ташлаб. Сапчиб бурчакка ўтиб олди, сўнг у ердан бошқа бурчакка отилди. Қочиб қолмоқчи эди, Калий уни сочидан тугиб олди. Гиянў пиқир-пиқир кулиб унинг қўлидан чиқишга уринди. Калий унинг белидан маҳкам сиқиб, ўзига тортди.

— Ўзингни мендан ҳам кучли деб ўйлайсанми?

— Кучсиз бўлмаганимда шунча ҳайдашларингизга ҳам қарамай олдингизга келармидим,— деди қиз енгилган овозда.

Калий мамнун қиёфада чорпояга ёнбошлади. Гиянў ҳам унинг рўпарасида ерга ўтирди.

— Одамларнинг гап-сўзини эшитиб, сен билан бошқа учрашмайман, деб ўзимга бир неча марта сўз бердим... Мени деб сени беобрў қилишларини асло истамайман,— деди Калий Гиянўга меҳр билан тикилиб.

— Ўзингиз мени хоҳлаганча беобрў қилишингиз мумкин экан-да?!

— Қачон шундай қилдим?

— Ҳозир нима қилмоқчи эдингиз? Бу иш обрўйимни оширади, деб ўйлайсизми?

Тўсатдан кўчадан кимнингдир йўталган овози эшитилди. Икковининг ҳам нафаси ичига тушиб кетди. Калий бир нима демоқчи эди, Гиянў қўли билан унинг оғзини ёпди.

— Мангу ўтиб кетди,— деди бир оздан кейин Калий титроқ овозда.

— Қўрқиб кетдингизми?— сўради Гиянў унинг бўзариб кетган юзига тикилиб.

— Қўрққанним йўқ, хоҳласанг эшикни ланг очиб қўйишим мумкин.

Гиянў кулимсираб йўлак томон интилди, Калий уни тўхтатиб, бағрига босди.

— Кечаси келгин, хўлми?

Гиянў «хўп» деди-да, кўчага отилди.

Жўхори ва тариқ пишиб етилган сари Гиянў билан Калийнинг севгиси тўғрисидаги гаплар кенгроқ тарқала борди. Далаларда ўтоқ бошланди. Бегона ўтлар қайтадан ўсиб чиқар, қайтадан ўтоқ қилинарди. Гиянў билан Калий ҳақидаги миш-мишлар ортиб борган сайин, қизнинг боши калтакдан чиқмай қолди. Шу йўл билан унинг уйдагилар гап-сўзни камайтиришга уринишарди. Севишганлар бир-икки кунгача учрашмасдилар-да, сўнг яна висолга ошиқишарди.

Бу севги ҳақидаги фисқ-фужур маҳалладан четга — далалар, дўконлар, човдҳрийларнинг ҳовлисига-ча етиб борганди. Қишлоқ ёшлари Гиянўга «Товус» деб лақаб қўйиб олишди. Калтагу таъқиқларга қарамасдан икковининг муҳаббати кун сайин авж олиб борарди. Улар яширинча кўча-кўйда, далаларда, томларда, қоронгилик қўйнида учрашиб туришарди. Энди одамлар Гиянўнинг лақабини бир оз ўзгартириб, «Калийнинг товуси» дейдиган бўлишди.

Жотлар ҳам бу можародан фойдаланиб қолишга уринишарди. Улар Гиянўга тегишадиган, дўқ-пўписа қиладиган ҳам бўлишди. Лекин Гиянў яна ҳам чўрткесар, яна ҳам жангари бўлиб борарди. Кўча-кўйда ё далада биров тегажоқлик қилса, қарғаб берар ва ҳатто муштлашишдан ҳам тоймасди.

Чаморлар Калийнинг олдида ҳеч нима демаса ҳам, кетидан роса гап қилишарди. Буни Калий эшитмай қолмасди. У турли баҳоналар билан аламини олишга ҳаракат қилар, донм йигитлар билан жиқиллашгани-жиқиллашган эди. Жотлар Калийни ўртага олиб, Гиянўни ўзингга қандай қилиб ром қилиб олгансан, иссиқ-совуқ қилганмисан, деб гапни айлантиришарди. Калий гапни ҳазилга буриб юборар ва агар биров ҳаддидан ошиб Гиянўга тил теккизгудек бўлса, муштини ишга соларди.

Чаморлар-ку, қўрққанидан Мангуга бу ҳақда гапирмасдилар, бироқ жотлар унга синглиси билан Калийнинг ошиқ-маъшуқлиги ҳақида доим пичинг қилишарди. Мангу уларнинг олдида жим турса-да, уйга келиб Гиянўни дўппослар, онасига ҳам роса танбеҳ берарди. Калийни кўрганда ғазабдан қони қайнаб

кетарди-ю, гап қишлоқ човдхрйларига етншндан чў-
чиб, индамасди.

Одамлар Қалий билан Гиянў учрашиб юрганини билишарди, бироқ ҳалигача ҳеч ким буни ўз кўзи билан кўрмаган эди. Йигитлар далада беш-ўн поя жўжори эгилиб қолганини кўришса, дарров кўз қисиб «ҳойнаҳой Қалийнинг товуси шу ерда рақс тушган», деб кулиб қўйишарди.

Одамларнинг пинҳона кузатишлари кучаяверган, улар учрашув жойи ва вақтини ўзгартирадиган бўлишди. Қалий Маълум полвоннинг ҳовлисида яшайдиган бўлди. Ярим тунда маҳаллага келиб Пҳатту бобонинг томи орқали Мангунинг ҳовлисига тушарди.

Одамлар шундан ҳам хабар топгач, улар каллаи саҳарлаб далаларда учрашадиган бўлишди. Иккови турли томондан келиб, маълум жойда учрашарди. Таъқиб кучайгач, севишганлар бир-бирини унуттишга уриниб кўришди, бўлмади. Икки-уч кун кўришмай қолишса, чидай олмасдилар.

Бир кун эрталаб ошиқ-маъшуқлар мазор яқинидаги чангалзорда ўтиришганди. Қандай тонг отганидан иккови ҳам беҳабар. Тўсатдан кимнингдир йўталган овози эшитилди ва унинг шу томонга келаётганини кўриб, иккови ҳам саросимага тушиб қолди. Қалий мазор орқасидаги далага ўзини урди. Гиянў эса чангалзор оралаб Чоу томон югурди. Аксига олиб, ҳалиги одам унинг йўли устида турган экан. Шартта унинг қўлидан ушлаб олди.

— Ҳа, бир-бирининг дийдорингга тўйиб олдиляришми? Хушторингни қаёққа қочирдинг?— деди Дҳаррам ҳиринглаб,— Товусхон, мунча оташ бўлмасанг! Бай-бай-бай...

Гиянў қўлини тортиб олди-да, ҳеч нима демасдан қишлоққа югурди. Дҳаррам бутун қишлоқни бошлагач кўтариб, сўкина-сўкина унинг кетидан кетди.

Кун ёйилганча Дҳаррам янгиликни бутун қишлоққа тарқатди. Мангунинг уйига бориб, уни ва орасини ерга киргизди. Дҳаррам чиқиб кетгач, Мангу эшикни беркитиб олди-да, Гиянўни калтаклашга тушди. Шўрликнинг фарёди маҳаллани тутди.

Бу пайтда Пҳатту бобо билан Басапта амаки замонадан полиб ўтиришарди. Қизнинг дод-фарёдини эшитиб Пҳатту бобо сўради:

— Ким бу йиғи-сиги қилаётган?

— Ҳунийнинг хотини Пуниё, ё бўлмаса Мангунинг синглиси Гиянў бўлади. Туғмас хотин, ё муҳаббат ўтида куйган қизгина бундай дод-фарёд кўтариши мумкин. Қўриқ ер, туғмас хотин, муҳаббат ўтида куйган қизни одамларнинг жини суймайди,— деди Басанта амаки уф тортиб.

— Маҳаллада ҳар хил гап-сўзлар кўпайиб кетяпти, Мангуга тушунтириб қўй, синглисини чиқариб юборсин,— деди Пхатту бобо.

— Ҳеч нарсадан хабари бўлмаса экан, мен тушунирсам,— деди Басанта амаки.

Гиянўнинг фарёди кучаявергач, Басанта амаки сўкига-сўкина Мангунинг уйи томон кетди. У ерда хотин-халаж, болалар тўпланишганди. Басанта амакини кўриб хотинлар орқага тисланишди. У болаларни уришиб ҳайдаб юборди-да, эшикни тақиллата бошлади.

Гиянўга қўшилиб Жассў ҳам дод солганча Мангуни қаргарди:

— Бўлди, бас қилсанг-чи, қуриб кетгур! Жонини олмоқчимисан?.. Келиб-келиб шу Дҳаррамнинг гапига ишонасанми?

Басанта амаки эшикни тепкилаб, баланд овозда деди:

— Ҳой маҳалланинг шунқори, қани эшикни оч!

Мангу жавоб бермагач, у Пхатту бобонинг томига чиқди ва ундан Мангунинг томига ўтди. Гиянў ерда беҳуш ётарди. Жассў Мангуни зўрға тутиб турганди. Мангу нафасини ростлаб олди-да, онасини силтаб ташлаб, синглисини бўға бошлади.

Басанта амаки томдан сакраб ҳовлига тушди. Амакини кўриб Жассў юзини беркитиб, ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Жинни-пинни бўлиб қолмаганмисан? Уз синглингга шундай қўл кўтарасанми?— деди Басанта амаки жаҳл билан бақириб, Мангунинг қўлидан тор-таркади.

Мангу қарияни силтаб ташлади. Бечора аранг ўзини тутиб қолди. Кейин жон ҳолатда йиғитнинг ёлкасига муштлай кетди.

— Узингдан катталарни ҳам писанд қилмайсан... ўлдириб қўясан-ку бу ҳолда... сени дорга оқийлади...

Бу шўрликнинг ҳоли нима кечади!—деди у онасини кўрсатиб. Жассў унга сайини уввос солиб йиғларди.

Басанта амаки бир амаллаб Мангуни ажратиб олди. Сўнг Гиянўнинг устига энгашиб, диққат билан тикилди-да, деди:

— Сув ичиринглар. Бсчора додлайвериб ҳолдан тойибди.

Басанта амаки Мангуни ичкари уйга бошлаб кирди.

— Одам деган ўз синглисини бунчалик калтакламайди,— деди у ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилиб.

-- Амаки, одамларнинг гап-сўзини эшитавериб жонимдан тўйдим. Бу обрўйимни ер билан битта қилди. Қайга бормай, таъна-дашном эшитаман. Бу расвоининг жонини олмагунимча менга тинчлик йўқ,— деди Мангу алам билан.

— Аввал гапимни эшит, кейин билганингни қил,— деди Басанта амаки гаёққа интилган Мангуни тўхтатиб.— Бу ишинг яхши эмас, бутун қишлоққа текин томсша кўрсатяпсан. Бунақа пайтда эҳтиёт бўлиш керак, ортиқча шов-шувдан фойда йўқ. Обрўйинг кетса кетадики, ортмайди. Эшикни очиб қара, бутун маҳалла шу ерда... Аҳволингни тушунаман, бироқ сен тўғри қилмаяпсан.

Басанта амаки Жассўни ҳам ичкарига чақирди.

— Жойи чиқса, тезроқ бериб юборинглар,— деди у,— Бўйдоғи топилмаса, бевасига бериб юборинглар. Адашганин йўлга солмоқ лозим, калтакдан фойда йўқ... сен эса, Жассў, қизингга кўз-қулоқ бўлиб юр. Ҳуда-беҳуда кўчага чиқавермасин... Шовқин-сурон кўтарсаларинг, ўзларингга зарар.

Басанта амакининг ўнгини эшитиб, Мангу бир оз ҳовуридан тушди. Жассў Гиянўни кўтариб чорпоёга ётқизди.

— Одамда озгина бўлсаям номус бўлиши керак! Яна бирор марта сен ҳақингда ёмон гап эшитсам, ўзингдан кўр. Ота-она, ака-уканиннг обрўйинини тўккан одам одам эмас,— деди Басанта амаки Гиянўнинг тепасига келиб.

У Мангу, Жассў, Гиянўга яна кўп гапларни уқтирди. Сўнг Қалийнинг уйи гомон йўл олди. Унинг уйи қулф-лоғлигини кўриб, Лаълу полвонникига қараб

кетди. Калий у ерда ҳам йўқ эди. Лаълу полвондан сўраганиди, у далада бўлса керак, деб жавоб қайтарди.

Басанта амаки кўчага қараб йўл олаётган эди, Лаълу полвон тўхтатди.

— Басанта, сен кўпни кўрган одамсан,— деди Лаълу полвон,— балким, тушунтириб берарсан... Кейинги пайтларда Калий анча ўзгариб қолди... Бир ишласа, тиним билмай ишлайди, бир дангасалиги тутса-чи, сира иш қилмайди... Бошида, холасини эслаб қайғурди, деб ўйловдим. Лекин бугун эрталаб Дҳаррамдан бутунлай бошқа гапни эшитдим.

Лаълу полвон қизиқсиниб унга тикилди. Басанта амаки унинг одатини яхши биларди. Лаълу полвон даладаги бутун ҳосил нобуд бўлса ҳам парво қилмаслиги мумкин, бироқ дангасаларни кўрса, ҳеч тоқат қилолмасди.

— Лаълу полвон, Дҳаррам Синҳни ўзингиз яхши биласиз, болалар итнинг кетидан қувса ҳам дарров шубҳаланади. Ўзингиз ўйланг, аёллар заруратга чангалзорга бормаи, очиқ майдонга борсинми?

— Ҳа, ҳа тушунаман... Бу гапларни Дҳаррам Синҳнинг ўзи ўйлаб топган.

Басанта амаки Лаълу полвоннинг далаларини бирма-бир айланиб чиқди. Калийни анбахзордан топди. Басанта амакини кўриб унинг ранги қув ўчди.

— Пешин ҳам бўлиб қолди, қишлоққа бормаи-санми?

— Йўқ, ҳали бир-икки ариқни чопиқ қилиш керак,— деди Калий пешонасидаги терни сидириб.

У Басанта амаки ҳозир эрталабки гапни кўзгайди, деб чўчиб турганиди. Борди-ю, Басанта амаки тўғридан-тўғри эрталаб нима қилиқ кўрсатдинг, деб сўраганда, Калий унинг оёғига йиқилиб тавба қилган бўларди. Басанта амаки гапни айлантириб муддаога етгунча Калий ўзини ўнглаб олди. Дҳаррамнинг гапларию Гиянўни калтаклашгани ҳақидаги хабарни у бепарволик билан тинглади.

Калийнинг кўп гапиртирмай дарров қишлоққа боришга рози бўлиши Басанта амакини ўйлантириб қўйди. «Эҳтимол, Гиянўнинг ёнида бошқа йиғит бўлгандир» кўнглидан ўтказди у. Шундай бўлса-да, йўл-йўлакай Калийга маҳалла қизларини ўз синглингдай бил қабилида маслаҳатлар берди. Калий ҳар бир гап-

га бош силкиб маъқуллаб борса-да, фикру ҳаёди Гиянў билан қандай кўришсам экан, деган уйлар билан банд эди.

Қош қорайганда Калий уйининг эшигини қулфлаб, ҳамманинг кўзи олдида Лаълу полвоннинг ҳовлисига кетди. Энди одамлар Гиянўга ачиниб, Калийдан нафратлана бошлаганди. Гиянў Калий билан ҳеч қачон учрашмасликка ошт ичди. Лекин ярим тунда нарвондан тушиб келаётган шарпани кўрди-ю, бир зумда оштини ҳам унутиб, ўзини Калийнинг бағрига отди ва ўксиб-ўксиб йиғлай бошлади.

47

Жассў Гиянўни унаштириш тараддудига тушиб қолганини эшитиб, Притў келди. Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

— Гиянўни унаштирамоқчи эмишсанми?— деди қўшни аёл гап орасида.— Илгари ҳам неча марта айтдим, гапимга кирмадинг.

Жассў «ҳа» дегандек бош ирғаб қўйди.

— Притў, қиз чиқариш, ўгил уйлантириш эркакларнинг иши. Мангуга, синглининг бўйи етиб қолди, ҳаракатингни қил, деб олти ойдан бери жаврайман. Қиз бола бировнинг хасми. Қизни чиқармагунингча тиҷчлик йўқ. Ешлик — бебошлик дейдилар.. Гиянў тўғри келганинг уйига кириб кетаверади, далаларга боради. Бир кунмас-бир кун ёшлик қилиб, юзинггй сизга қаратиб қўйиши мумкин.

— Тўғри айтасан,— деди Жассў синиқ овозда.

— Узинг Гиянўни жуда эркалатиб қўйгансан. Қўриқчисиз экинга ўтган-кетган мол оралаши турган гап. Бир шунга ўрганса, кейин минг уриб-қайдаганинг бяр пул, айланиб келиб ёпишаверади.

Притўнинг гапидаи Жассўнинг жаҳли чиқди-ю, аламини ичига ютди.

— Тузукроқ йиғит топилса, ушлаб ўтирармидим,— деди у чуқур уф тортиб.

— Яхши йиғитлар бор.

— Қим экан?— сўради Жассў қизиқиб.

— Тагли-тугли оиладан. Узига яраша касби корй ҳам бор. Отаси тикувчи, ўзи эса этикдўз қосиб. Улар

ўн бир ака-ука эди, ҳозир еттита қолишган, — деди Притў.

— Қаерда туришади? Сен уларни яхши танийсанми?

— Уйлари унча узоқ эмас. Бу ердан Нейновалгача икки чақирим бўлса керак... Нейновалдан Сикригама бир чақирим... Сикридан атиги бир ярим чақирим нарида Шерпур қишлоғи бор. Улар худди ўша ерда туришади,— деди Притў.

— Уларни тузукроқ танийсанми?— яна сўради Жассў.

— Таниш ҳам гапми... яқин қариндошим бўлади... бела меҳнаткаш... Илгари шиппак, этик тикарди, ҳозир шаҳарликлар княдиган туфли тикади,— деди Притў керилиб.

— Йигитнинг ёши нечада?

— Аниқ эсимда йўқ... Гиянўга тенгқур бўлса керак. Жуда нари борса икки-уч ёш каттадир. Тўйим бўлганда у ўғлим Амрудек эди. Келаси баҳорда Амру ўн бир ёшга тўлади... Бу ёғига ўзинг ҳисоблаб кўр,— деди Притў ўйга ботиб.

— Шунча ёшга кириб ҳалиям уйланмаганми? Ишқилиб қўл-оёғи бутунми?

— Вой, шундай топарман йигитнинг қўл-оёғи бутун бўлмайди?! Ҳозир у ўзинга иккита шогирд ҳам олган.

Жассў қайта-қайта йигитнинг тўрт мучаси соғми, деб савол берар, Притў эса гапни унинг ишбилармонлигига олиб келиб тақарди. Жассў тўғриси айт деб туриб олгач, Притў бир оз бўшашиб деди:

— Гиянўнинг тенги эди-да, яна ўзинг биласан.

— Бу нима деганинг?— сўради қўполлик билан Жассў.

— Ёшлигида чечак чиқиб... бир кўздан айрилган. Лекин соғ кўзи нуқрадай тоза.

— Тўғридан-тўғри сўқир деб қўя қолмайсанми?— деди жаҳл билан Жассў,— қизимни келиб-келиб сўқирга бераманми?! Э, ўргилдим маслаҳатингдан!

— Ўзингнинг қизинг жуда қанақа фааришта? Бундайларни фақат кўр-сўқир, чўлоқ-мўлоқлар олади,— деб узиб олди Притў.

Маҳалланинг бошқа аёллари ҳам турли маслаҳатлар бериб юришди, бироқ тузукроқ жой чиқма-

ди-чиқмади. Йигитларнинг бирови чечак, бирови сил ва ҳоказо эди. Жассў гоҳ юм-юм йиғлашга тушар, гоҳ аламидан қизини қарғарди. Бироқ ноумид — шайтон, яна кўзи одамларнинг оғзида.

Бир куни уйда ёлғиз ўтирганида Прасинний кириб келди. Гап орасида у муҳим иш билан келганини айтди.

Жассў, бир оз ҳайрон, бир оз чўчиган ҳолда Прасиннийга тикилди.

— Мен бировни ёмонлагани келганим йўқ. Узи ёмонлар бировларни ёмонлайди,— деди у мулойимлик билан.

Бу гапларни эшитиб Жассўнинг кўнгли бир оз хотиржам бўлди.

— Пандорида яшайдиган холамнинг бир ўғли бор. Ёши йигирмаларда. Тўрт мучаси соғ. Йилнинг олти ойини шаҳардаги корхонада ишлаб ўтказди, олти ойини қишлоқда. Улар олти ака-ука, бу уларнинг тўнғичи. Хўп десангиз, шуни бир гаплашиб кўрай.

Жассў чуқур ўйга толди.

— Йигит ўзи соғ, қўл оёғи чаққонгина. Гапимга ишонмасангиз, ўзингиз бориб кўринг, ё Мангунни юборинг. Шу кунларда у қишлоқда,— деди Прасинний унинг нимадан ташвишланаётганини сезиб.

Прасинний ўзини яқин олиб гапираётганини кўриб Жассўнинг гумонлари тарқалди.

— Бўлди, бўлди, ишонаман сўзингга. Ишқилиб, йигитни тузукроқ кўрдингми?— деди Жассў дадиллашиб.

— Бултур холамникида бир ой тургандим. Худо хоҳласа, Гиянўнинг бахти очилди деявер... Ёшликда хатолик кимдан ўтмайди. Ҳар хил гап тарқатувчиларнинг ўзи ёшликдаги қилмишларини унутиб кўяди. Ўз болалариники эса ўзига билинмайди.

Жассў яна тараддудга тушиб қолганини кўриб, Прасинний йигит ва унинг оиласини таърифлашга тушди. Охири Жассўни ишонтариб, розилигини олди.

— Лекин бир шартим бор,— деди Прасинний.

— Қандай шарт?— сўради Жассў чўчиб.

— Амакимнинг қизини Мангуга олиб берасиз. Қиз ўн олтига қадам қўйди,— деди Прасинний Жассўнинг жавобини кутиб ўтирмай,— ранги мендан тезда. Фақат кўзига оқ тушган. Катта бўлса, ўзи тузалиб.

кстади. Сурма суртса, ҳозирам билинмайдн. Кўрини-
шидан ихчамгина, аммо рўзгор деганни тиндиради.¹
Уйингиздан бир Гиянў кетиб, иккинчиси келади. Унинг
исми ҳам Гиянў.

— Қарши қуда бўларканмиз-да,— деди Жассў ти-
килиб.

— Йўқ, ундай эмас. Қизингиз холамнинг уйига
тушади, уйингизга амакимнинг қизи келади.

— Амакимнинг қизи де. Тоғаннинг қизими, деб
ўйлабман,— деди Жассў хурсанд бўлиб,— ҳозирча ма-
ҳаллада ҳеч кимга оғиз очмай тур. Унаштирганимиз-
дан кейин ўзлари билиб олишар.

— Опа, мен бу маҳаллани жуда яхши биламан.
Ташвиш қилманг.

— Унда сен бугуноқ Пандорига йўл ол. Гиянўнинг
шагунини¹ олиб бориб, ишни пишит. Сўнг амакингни
уйидан Мангунинг шагунини олиб қайтасан. Шу иш-
ни ўринлатсанг, бир умр дуои жонингни қиламан.

Етти кундан сўнг Басанта амаки билан Мангу
Гиянўнинг шагунини олиб боришди. Йигит уларга
ёқди, иккови ҳам уни мақтади. Бир неча кундан сўнг
Прасиннийнинг акаси Мангуга шагун бериб кетди.

Унаштирувдан кейин Прасинний Жассўнинг уйига
танда қўйиб қолди. Гиянўнинг ёнида ўтириб олиб
бўлажак куёв ҳақида гап очар, уни кўкларга кўтариб
мақтарди. Гиянў эса ўз хаёли билан бўлиб; унинг
гапларига бош силкаб қўярди, холос.

Калий эртаю кеч Лаълу полвонникида бўларди.
Оби овқати ҳам ўша ерда. Маҳаллага ҳар келганида
Гиянўнинг унаштирилгани ҳақида, албатта, бирор
гап эшитар; одамлар энди нима қилмоқчисан, деган-
дек унга савол назари билан қарашарди.

— Ҳой чамор,— дейишарди мазах қилиб жот-
лар. — Товусинг ўлмай туриб бева бўлиб қолибсан-
ку!

— Э, буни нима деяпсанлар, маҳалланинг шовво-
зи-ку. Яна биттасини илнтириб олади!— деб луқма
ташларди бошқаси.

Одамлар ҳадеб гапираверганидан Калий, Гиянў
унаштирилганидан хурсанд экан-да, деган фикрга

¹ Шагун — ҳиндулар одатига кўра, фотиҳа қилганда қўш-
ниларга тарқатиладиган ширинликлар.

келди. У кечаларц ўрнидан туриб, илгарц иккови учрашиб юрган жойларни кезар, бироқ Гиянўнинг қорасини кўрмасди. У маҳаллада ҳам кўринмай қолганди. Энди Қалийнинг гумони ишончга айланмоқда эди. Наҳотки Гиянў ундан юз ўгирган бўлса? Кеч бўлмаса бир бор Гиянўни учратиб, унинг хурсандлигини ўз кўзи билан кўришни истарди.

Бир куни кечқурун Қалий Лаълу полвоннинг уйдан қайтаётганида Гиянўларнинг уйи томон қаради-ю, юраги ҳаприқиб, қадамлари чалишди. Эшик лаңг очик, айвоннинг бир бурчагида чироқ липилларди. Гиянў эса ўчоқ бошида тиззасини қучоқлаб ўтирар, юзига ўчоқдаги олов шуъласи тушиб турарди.

Қалий турган жойида қотиб қолди. Сўнг даҳлизга яқинлашиб, аста «Гиянў» деб чақирди.

Гиянў қилт этмади. Қалий бир қадам олдинга юриб, яна чақирди. Гиянў чўчиб унга ўгирилди. Қалийни кўриб даст ўрнидан турди-да, югуриб унинг олдига келди. Ҳаяжондан қизнинг кўзлари катта-қатта очилиб, лаблари титрарди. Қалий бир неча дақиқа унга тикилиб турди-да, сўнг бошини қуйи солиб, эшик томон ўгирилди. Гиянў унинг қўлидан тутди.

Иккови энди гапиришга оғиз жуфтлаган эди, Ниҳалий осмондан тушгандай пайдо бўлди ва Қалийни бу ерда кўриб, уришиб берди.

— Ҳа, яшшамагур, бу ерда нима бор сенга!

Сўнг овозининг борича Жассўни чақирдишга тушди:

— Жассў, ҳой Жассў! Уйингда ўтирасанми, йўқми? Қизингни нега ёлғиз ташлаб кетаверасан? Уйнашлари билан дон олишгани ўзинг қўйиб берар экансан-да!

Ниҳалийнинг ҳайқирғини эшитиб, бутун маҳалла Мангуникига тўпланди. Қалий турган жойида қотиб қолди. Гиянў унинг қўлини қўйиб юбориб ўзи ичқариса урди. Жассў келиб Қалийни қарғашга тушди. Қалий миқ этмай тураверди. Мангу жон ҳолатда Қалийни калтаклашга тушди. Гиянў уларни ажратмоқчи бўлган эди, Жассў туртиб четга чиқарди.

Мангуга қўшилиб Житу, Санту, Банту ва Баггалар ҳам Қалийга ёпирилишди. Қалийнинг ғазаби қўзиб, Бантунинг биласидан қайириб ташлади. Житунинг жағига бошлаб мушт туширди. Сантуни эса те-

ийб йиқитди. Лекин Мангунинг калтагига индамай чидаб тураверди.

Басанта амаки Мангуга «бас қил» ишорасини қилди. Сўнг ўзи Калийнинг сочидан чангаллаб, силкалаб кетди.

— Итвачча, бу ерга нега келувдинг?

Калий жавоб бермагач, Басанта амаки унинг юзига кетма-кет тарсаки туширди. Аёллар Калийни етти пуштигача қаргамоқда эдилар. Одамлар унинг тарафида эканини кўрган Мангу Калийни яна дўппослашга шайланди.

Пҳатту бобо келиши билан Басанта амаки ўзини четга олди.

— Амаки, Макҳанинг ўғлини қаранг, шарм-ҳаё нималигини билмайди, ифлос...

Пҳатту бобо ҳаммани тинчлантирди-да, Калийни сўроққа тутди:

— Хўш, Калий, бу ерга нега келувдинг?.. Мангуда бирор ишнинг бормиди?

Калий «йўқ» деган маънода бош чайқади.

— Бирор нарса сўраб келувдингми?

— Йўқ.

— Уғрилиқ қилмоқчимидинг?

— Йўқ.

— Бўлмаса онангнинг...— Басанта амаки жаҳл аралаш сўкиб берди. Пҳатту бобо уни тўхтатиб яна Калийдан сўради:

— Бирор шумлик қилмоқчимидинг? -

— Йўқ.

— Бўлмаса, айт, нима мақсадда келувдинг?

Тўпланганлар нафасини ичига ютиб, Калийдан садо чиқишини пойларди. Лекин у индамасди.

— Сен Мангунинг уйига келганингда Гиянў ёлғиз ўзи эди. Агар кўнглинг пок бўлса, Гиянў менга сизни бил бўлади, деб сўз бер. Шунда ҳаммамизнинг кўнглимиз тинч бўлади,— деди тушунтириб Пҳатту бобо.

— Аввал Гиянўдан сўранглар,— деди Калий хаста овозда.

— Майли, айтганинг бўлсин,— деб Пҳатту бобо Гиянўни чақирди.

— Болам, қани; Калий аням бўлади, де.

Гиянў миқ этмади.

— Ер ютгур, нега гапирмансан? — деди Жассў жони чиқиб.

— Агар у қўлини кўксига қўйиб, синглим бўласан деса, мен ҳам уни акам дейман, — деди Гиянў Калийни кўрсатиб.

Калий аянч билан Гиянўга тикилди. Сўнг силтаниб Басанта амакининг қўлидан чиқди-да, деди:

— Йўқ, мен бундай демайман!

Яна тўс-тўполон бошланди. Калий оломон орасидан ёриб ўтиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

48

Эртасигаёқ Лаълу полвон Калийни уйдан ҳайдаб юборди. Уч кун ўтиб Прасиний Гиянў билан Мангунинг фотиҳасини бузди. Гиянў билан Калий мушкул аҳволга тушиб қолишди. Човдҳрийлар ва дўкондорлар ҳам Калийдан юз ўгирди, ҳеч ким унга иш бермай қўйди. Маҳаллада севишганларнинг бирорта ҳам хайрихоҳи йўқ эди. Калий кун билан кўчадан ўтган-кетганининг сўкишини эшитиб, уйда қамалиб ўтирар эди.

Мангу билан Жассў қўни-қўшилариининг ёрдамида Гиянўни қаттиқ назорат остига олишди. Қизи ташқарига чиқса ҳам Жассў унга эргашиб чиқарди. Ҳечаси ётганда Гиянўни оёқ-қўлидан чорпояга боғлаб қўярди.

Лекин вақт ўтган сайин бўлиб ўтган воқеа ҳаманинг эсидан чиқа бошлади. Одамлар Калий билан Гиянўга илгаригидай ёмон қарамас, бефарқ бўлиб қолишганди. Калий қўшни қишлоқдан иш топиб олди. Қишлоғидан тонг қоронғусида чиқиб кетиб, ярим тунда қайтади. Гиянў ҳам энди ул-бул юмуш билан кўчақўйларга чиқа бошлаганди.

Орадан бир мунча муддат ўтгач, Жассў яна Гиянўни унаштириш ҳаракатига тушди. У Притўнинг ҳалиги сўқир қариндошига совчи¹ юбормоқчи бўлди. Лекин Притў шартга йўқ деди.

— Билмаганимда бошқа эди, кўра-била туриб ким ўзини тўзоққа солади? Фотиҳаси бузилган қизининг

¹ Ҳиндуларда йигитга совчи келади.

тўйи ҳам бузилади,— деб Притў Жассўни ўзиб олди. Жассў уйга қайтгач, Гиянўни ўласи қилиб дўппослади, сўнг ўзи ҳам унга қўшилиб обдон кўз ёши тўкди. Жассў нима қилиб бўлса ҳам қизини чиқариб юборсам дерди — куёв кўрми, соқовми, чўлоқми, мўлоқми, унга барибир эди. Охири уч болали бир бевага оғиз солишди.

Жассў ўша бевага совчилик қилиб юрган кундарнинг бирида Муншийнинг хотини чақириб сирли оҳангда аста сўради:

— Жассў, қизинг ҳомиладор эмасми мабодо?

— Нега бундай дейсиз?— деди Жассў ҳайратдан ёқасини ушлаб.

— Кеча қизинг бизникида ишлаганди. Роса қайт қилди, худди оғироқ аёллардек. Сўрасам, мазам бўлмапти, ошқозоним оғрияпти, кунига неча қайта қайт қиламан, деди. Мен гумон қилиб қолдим, тагин ҳам ўзинг ётиги билан сўраб кўр.— Қиз бола бировнинг хасми,— гапда давом этди Муншийнинг хотини,— агар гумоним тўғри чиқса, ҳолинг вой. Қизинг бир умрга айбли бўлиб қолади.

Гапни айлантиравергач, Жассў бир нарсани баҳона қилиб, уйга қайтди. Жаҳл ва қўрқув ҳиссидан аъзойи баданини қалтироқ босди. Бир амаллаб уйга етиб олди. Юмуш қилиб юрган қизини диққат билан кузата бошлади. Гиянўдан, шу гаплар ростми деб сўрасаммикан, деб ўйлади-ю, гапни нимадан бошлашини билмай гаранг бўлиб қолди. Она эртаю кеч фақат шу ҳақда ўйлайдиган бўлиб қолди. Борди-ю, Гиянў ростдан ҳам ҳомиладор бўлса; оқибати нима бўларкин?! Кейин ким ҳам уйланарди унга? Маҳаллада қандай бosh кўтариб юради? Мангуга ҳам ҳеч ким қизини бермайди.

Кечаси Гиянў уйқуга кетгач, Жассў унинг чорпояси ёнига келди. Чўккалаб ўтирди-да, қизининг қоринини пайпаслай бошлади. Гиянў уйғониб кетиб, онасига ҳайрон бўлиб тикилди.

— Нима гап, ойна?

Жассў аввалига гапни узоқдан бошлади. Лекин Гиянў гап нимадалигини тушунавермаганидан кейин тўғриси сўраб қўя қолди. Гиянўнинг ранги қув ўчди.

— Ойна, мен билмасам.

— Болам, ҳаммамизнинг обрўйимиз, нээвт-номусимиз шунга боғлиқ,— деди Жассў меҳрибонлик билан,— фақат ростини айт, жон қизим.

Жассў кўнглида бегойимнинг гумони ёлгон бўлиб чиқсин, деб худога илтижо қилаётганди. Гиянў аниқ жаноб беролмагач, у қизини турли саволларга кўмиб ташлади. Унинг жавобларидан она ҳақиқатни билишга уринарди. Жассў гапни айлантириб, қизидан охири марта қачон ой кўрганигача сўради. Унинг кўп йиллик тажрибаси бегойимнинг гумони тўғри эканлигини айтиб турарди.

— Эсинг қурғур, нима иш қилиб қўйдинг?! Тугилган заҳотинг ўлиб қўя қолсанг бўлмасмиди!!

Жассў уввос тортиб дам Гиянўни муштлашга тушар, дам ўзининг сочини юларди.

Бошига тушган мусибат ҳақида қанчалик кўп ўйласа, шунчалик уни ваҳима босарди. Гиянўни Калийга берсаммикан, деган ўйга ҳам борди. Бироқ бир қишлоқ, бир маҳалла, бир кўчада турадиган, бунинг устига бир қавмдан бўлган йиғитга қиз бериб бўлмаслигини ўйлаб, ич-ичидан куйнарди. Ҳали ҳеч ким урф-одатни бузиб, бундай иш қилмаган, Қизини Калийга берса борми, қишлоқдагилар унинг ўлигини ҳам сиздиринмайди.

Жассўни яна бир нарса қийнаётганди — бу гапни Мангуга қандай маълум қилиш керак? Қизининг аҳволини кўриб, Жассўнинг хўрлиги келиб кетарди. Қизи тўйдан сўнг ҳомиладор бўлганда эди, қўни-қўшнилари муборакбод қилгани чиқарди. Жассўнинг ўзи биринчи бўлиб бу гапни қўшиллар орасида ёйган бўларди. Маҳалла хотин-халажи унга ҳазил-ҳузўл қилиб, ширин гаплар айтиб кўнглини кўтарарди. Куёв томондан эса сарполар келарди.

Гиянўнинг ўзи ҳам қаттиқ ташвишга тушиб қолди. У ҳам бир қишлоқда туриб Калийга эрга тега олмаглигини яхши биларди. Калий билан учрашишнинг ўзи анча қийин бўлиб қолганди. Калий қишлоққа фақат тунагани келиб кетарди. Гиянў унга қийин аҳволда қолганини қандай етказишни ўйлаб, ўйига етолмаётганди.

Жасеу ҳозирча Мансуга ҳеч нима демасликка қарор қилди. Муншийнинг хотини яна чақирғирганди, гумонингиз бекор экан, деб жавоб берди. Бироқ гапираётиб овози бехосдан титраб кетди. Муншийнинг хотини буни сезиб, гумони тағйи ҳам кучайди. Энди у маҳалланинг бошқа хогинларига ҳам Гиянунинг сирини ёя бошлади. Қўшни хотинлар ҳам Гиянунинг юриш-туришини кузатадиган бўлишди.

Жасеу Гиянуга турли дориворлардан ичира бошлади, ҳатто молга бериладиган ўгкир доривордан ҳам бериб кўрди. Гиянў ҳам заққумдай дориворни индамай ютаверди. Икки-уч кундан сўнг Гиянунинг ошқозонида оғриқ пайдо бўлди, ичи тўхтовсиз кета бошлади. Жасеунинг кўнгли жойинга тушди. Гиянў кечалари ҳам ташқарига чиқишга мажбур эди. Бошида Жасеу билан чиқиб юрди, кейинчалик Гиянунинг бир ўзи чиқадиган бўлди.

Бир кун кечаси Гиянў дала томондан қайтиб кетаётган эди, Қалийнинг уйида чироқ ёнганини кўрди. Иккиланиб ўтирмай, у ўзини тўғри ўша томонга урди. Эшикни тақиллатган эди, эшик шу заҳоти очилди. Гиянунинг озиб-тўзиб кетганини, юзидаги чуқур мунгли кўриб Қалийнинг юраги эзилиб кетди. Пигитнинг сўлгин чехрасига қараб қизнинг ҳам раҳми келиб кетди.

Иккови анчагача бир-бирига тикилиб хомуш ўтирди. Илгарилари учрашганда дард-ҳасратни унутишар, чақчақлашиб ўтиришарди. Лекин бугунги учрашувда икковининг ҳам ичи чироқ ёқса ёришмасди. Гиянў нигоҳини ерга қадаб олди, Қалий меҳр билан унинг иягидан кўтарди. Гиянунинг кўз ёшлари маржон-маржон бўлиб яноғидан оқиб тушаётганди.

— Мени бу ердан тезроқ олиб кетинг, ортиқ чи-долмайман, — деди Гиянў йнги эралаш.

Кейин у сўнгги кунларда бошига тушган муқибатларини гапириб берди. Унинг ҳомиладор эканлигини эшитгач, Қалийнинг кўзлари қинидан чиқди, қўрқувдан вужудини титроқ босди. Бир оздан сўнг ўзини дадил тутишга ҳаракат қилиб деди:

— Бир-икки куннинг ичида, албатга, бирор чора уйлаб толамам.

Шундай деб у чуқур ўйга ботди.

— Сен христиан динини қабул қилишга розими-

сап? — сўради у Гиянўнинг бошини силаб, дабдурустдан.

— Сиз учун ҳар нарса қилишга тайёрман, фақат мени бу ердан тезроқ олиб кетинг, ўтиниб сўрайман.

— Дуруст, эртага сенга маълум қиламан. Эртага тунда мозор ёнида кутаман.

Калий азонда туриб роҳибнинг уйига йўл олди. У ҳар галгидек Калийни хушнуд кутиб олди. Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

— Қишлоғимиз одамларининг мафкураси бузуқ, тирноқ ичидан кир қидиради бари. Исо-Масиҳ уларга инсоф ато қилгай,— деди роҳиб ҳасратли овозда ва чўқиниб қўйди.

Роҳибнинг меҳрибончилигидан руҳланиб, Калий кўнглидаги гални тўкиб солди. Роҳибнинг унга нисбатан ҳамдардлиги борган сари ошиб борарди. Калий христиан динини қабул қилмоқчилигини айтган эди, унинг юзи ёришиб кетди.

— Бир кунмас-бир кун қалбингда Исо пайғамбарга нисбатан меҳр-муҳаббат ҳисси уйғониб, муқаддас отамизнинг қадамларига бош уришингга амин эдим.

— Бир ўзим эмас, Гиянў ҳам мен билан бирга христиан динини қабул қилмоқчи.

— Унинг онаси билан акаси ҳамми?— сўради роҳиб қизиқиб.

— Йўқ; уларсиз. Христиан динини қабул қилгач, Гиянў билан икковимиз никоҳдан ўтмоқчимиз... Динингизда бундай никоҳ таъқиқланмагандир?

— Йўқ, ҳеч қандай таъқиқ йўқ... Бироқ Гиянў ҳали балогат ёшига етмаган... У онасининг рухсатисиз мазҳабини ўзгартира олмайди.

— Роҳибнинг жавобини эшитиб, Калий чуқур қайғуга ботди. У роҳибнинг оёғига йиқилиб ёлвора бешлади:

— Роҳиб жаноблари, бизга ёрдам беринг... Бизга бирор йўл-йўриқ кўрсатинг... Қочсак, полиция орқамиздан тушади... Қаёққа ҳам борардик?

— Калийнинг кўзлари жиққа ёш эди.

— Бу борада сенга ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмайман,— деди роҳиб қўлини унинг бошига қўйиб:— ҳаққинга фақат дуо қилишим мумкин.

Калий роҳибнинг уйдан тўғри қўшни қишлоққа кетди. У кун бўйи дарахтлар тагида ўй суриб ётди.

Гиянўни олиб қочиш ҳақида ўйласа, кўз олдига полициячиларнинг даргазаб қиёфалари келар, уларнинг уриб-суришларини яққол тасаввур қилиб, қўрқиб кетар эди. Баъзан қишлоқдан бир ўзим қочиб кетсамикан, деган фикрга борарди-ю, бундай қилолмаслигини яхши тушунарди.

Кечаси у мазор чеккасидаги экинзорда Гиянўни жуда қайғули бир тусда кутиб ўтирди. Юраги гуп-гуп урарди. Қизга нима жавоб қилишини билмасди. Бундай қийин муаммони ҳал этишга унинг ҳеч кўзи етмаётганди. Барг шитир этса ҳам қулоғини динг қилиб, нафасини ичига ютиб оларди. Қишлоқда тунги қоровуллик бошланди, ҳамон Гиянўдан дарак йўқ. У экинзордан чиқиб, аста қишлоқ томон юра бошлади. Гиянўнинг эшиги тагида бир оз пойлади, бироқ ичкаридан ҳеч қандай овоз эшитилмагач, у ердан жилди.

Уйига келиб чорпояга чўзилди-да, Гиянўнинг келмагани сабабини ўйлаб чуқур ташвишга тушди, чунки Гиянў ваъдасидан қайтадиган қиз эмасди. У кечаси билан мижжа қоқмай чиқди.

Жассў Гиянўга етти кун давомида доривор ичирди. Бироқ у кутган ўзгариш содир бўлмади. Унинг тоқати тоқ бўлди. Гиянўни тутиб олиб роса калтаклади. Ўзи ҳам тоза обидийда қилди, ёш боласидан айрилган жувондай уввос тортди. Сўнг Мангуни оқсоқолнинг уйдан чақиртириб келди. Уни ичкари уйга олиб кириб, эшикни қулфлади.

— Ўғлим, шўримиз қуриди,— деди у кўкрагига муштраб. Кейин Мангунинг қулоғига пичирлаб, боргани айтди. Мангунинг жон-пони чиқиб кетди.

— Икковини ҳам ўлдираман!..— деди у тишини фижирлатиб.

Жассў унинг оғзини қўли билан ёпиб, аста пичирлади.

— Нега шовқин соласан, ўзи шундай ҳам шарманда бўлганмиз. Обрўйимизни бутунлай ерга кўмоқчимисан? Узимиздан ўтди. Бировга тўнкашдан фойда йўқ.

— Мангу бир оз ҳовуридан тушди.

— Ҳар турян чора қўллаб кўрдим, бироқ нафи

бўлмади,— деди Жассў қайғули овозда,— маҳалла-дагилар ҳам гумонсираб юришибди. Биронтасининг оғзидан эшитмасам ҳам, бизнинг гийбатимизни қилишларини сезиб юраман... Сен менга заҳар таяиб бер, қиз ўлгурса ичираман. Бошқа йўл йўқ. Улса, ҳаммаси тинчиб кетади. Шундай қилмасак, сенга ҳеч ким қизини бермайди.

Жассў ичидаги бор гапни айтиб бўлиб йиғи-сиги қилишга тушди. Бир оз ўйланиб тургач, Мангу уйдан чиқиб кетди.

Уч кун ўтиб, Мангу онасига заҳар келтириб берди. Жассў заҳарни қўлида тутиб, узоқ йиғлади. Неча бор заҳарни ариққа ташлаб юбормоқчи ҳам бўлди. Бироқ саккиз ой ўтар-ўтмас эрсиз қизи туғишини кўз олдига келтириб, уни титроқ босарди.

Яна уч кун Гиянўга турли дориворлардан ичириб кўрди. Кечаю кундуз қизимнинг гумонасини тушир, деб худога илтижо қиларди. Учинчи кун у негадир доривор таъсир қилишига қаттиқ ишонганди. Бироқ Гиянў ҳеч нарса бўлмагандек юришини кўриб, заҳар беришга аҳд қилди. Бундан у Мангунини огоҳ этди. Сўнг унсиз йиғлаганча заҳарни қотирилган қиём бўлагига қўшиб, думалоқлади.

Мангу кечқурун уйга келганида Гиянў нон ёпарди. Синглисини кўриб, акасининг кўзлари ёшланди. У чироқ ёруғидан қочиб, қоронғи бурчакка ўтиб олди. У ердан синглисини кузатиб турди. Сўнг Гиянўнинг қўлидан нон еди. Бугун у синглисини сўкмади, эҳтимол, умрида? биринчи бор шундай бўлди. Аввал уйда тунамоқчи бўлди, сўнг бу фикридан қайтди.

Жассў ҳам қизига бугун жуда меҳрибон бўлиб қолган эди, уни эркалаб, қизалоғим, деб чақирарди. Гиянў онасининг бу қадар ўзгарганига ҳайрон эди. Охири, худо онам билан акамга инсоф берибди-да, деб ич-ичидан суюнди.

Жассў Гиянўнинг ўринини айвонга ўзи солиб берди. Етишдан илгари қўлига бир бўлак қиём тутқазиб, пиёлада сув ҳам берди.

— Еб ола қол, қизим... — деди у титроқ овозда. Бошқа гапиролмай, этаги учини юзига тутиб, йиғлаб юборди.

Гиянў ҳеч нима демасдан қиём бўлагини ютиб юборди. Анчагача у бамайлихотир ётди. Сўнг қорвида

қаттиқ оғриқ сеза бошлади. Аъзойи бадани куз баргидай титрай бошлади. У чорпояда ётганча типирчилашга тушди. Онаизор эса кўз ёшлари дарё бўлиб, унинг атрофида парвона эди.

Тонгга яқин Гиянўнинг кўнгли айнаб, қуса бошлади. Жассў йиғи-сиғини йиғиштириб, чироқ ёқиб Гиянўнинг устига эгилди. У беҳуш ётар, нафас олиши тобора қийинлашиб борарди. Бир оз туриб яна қусди, шундан сўнг ҳаракатдан тўхтади.

Жассў дод солиб қизига ёпишди. Мангу ҳам тонг отарда уйга кириб келди. Онасининг фарёдини эшитиб, ҳамма гапни тушунди. Гиянў оила шаънига тушган доғни ўзи билан нариги дунёга олиб кетганди. Мангуни кўрган заҳоти Жассў дод-фарёд қилишга тушди. Бечора шу пайтгача ўзини босиб турганди. Мангу синглиси устига энгашиб, унинг юзини кўз ёшлари билан ювди. Барча мусибатларнинг сабабчиси бўлган Қалийдан қасос олишга онт ичди. У сўйил кўтариб, эшикка отилди. Жассў туртиниб-суртиниб унинг кетидан югурди ва бир амаллаб ўғлини тўхтатиб қолди.

— Ўғлим, аввал бу ишларни бир ёқлик қилайлик,— деди у оҳиста,— сўнг у ёғини ўйлаб кўрамиз. Токи тирик экан, ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайди. Узи жони ачиб туққан қизини заҳар бериб ўлдирган она ғанимининг жонини олмай қўймайди.

Она-бола ичкарига кириб кетишди. Жассў уйни супуриб-сидириб қўйди. Тонг ёриши билан айвонда туриб фарёд қила бошлади:

— Ҳой одамлар, уйим куйди!

Унинг фарёди бутун қишлоқни тутди. Одамлар бу ҳайқириқ Жассўники эканлигини дарров тушунди, унега йиғлаётганини ҳам билишарди.

Қишлоқда эрсиз ҳомиладор бўлиб қолган ҳар бир қизнинг қисмати шу эди. Бундай бахти қароларнинг оналари солган фарёд юракларни ларзага солади, чунки уларнинг фарёдида айбига иқрор бўлиб, худодан нажот тилаш шундоқ сезилиб туради.

Зум ўтмай маҳалланинг бутун хотин-халажи Жассўнинг уйида тўпланди. Басанта амаки Мангуга тобутни тезроқ чиқариш кераклигини уқтирарди. Биргина Жассў йиғлар, бошқа аёллар эса уни юпатиш билан овора эди. Улар бир-бирига кўзи билан

имо қилиб, Гиянўга заҳар бериб ўлдиришганини англаштирди. Оғзида эса ҳеч ким лом-мим демасди. Гиянўнинг ўлими сабабини на биров сўради, на биров айтди.

Кун чиқиши билан Гиянўнинг тобутини шмашонга элтиб қўйишди. Урф-одатлар бажо келтирилмади, бироқ маҳалладошларнинг ҳаммаси унинг тобутига бирма-бир елка қўйишди. Чунки улар Гиянў бу дунёга алвасти бўлиб қайтиб келганда безор қилишидан қўрқишарди.¹

Гиянўнинг танаси гулханга қўйилгач, ҳамма ўз ишига кетди. Ҳеч ким Гиянўни таърифламади ҳам. Ҳамманинг вужудини қўрқув ва қайғу қамраб олганди. Жассўнинг ёнида биргина Ҳукма биби ўтирганди. У ҳам Жассўни юпатиш ўрнига, яратгани тилга олиб, одамларга имон берсин, деб дуо ўқиди.

Қалийнинг эшигига қулф урилган. Жассўнинг фарёди эшитилган ондаёқ у ғойиб бўлганди. Йигитни биров на уйида, на кўчада, на далада кўрди. Қалийни бамисоли ер ютганди.

Баъзилар қуёш қорайганда Қалийни шмашонда кўрдик, деб гап тарқатишди. У Гиянўнинг хоки устида энгашиб турган эмиш, одамларни кўриб, экинзорга беркинганмиш. Шундан сўнг унинг дарағи ҳам бўлмади.

49

Уч ойгача Притў Қалий тунда ҳам уйига келмай қўйгани ҳақида хабар бериб турди. Бир неча кунгача одамлар унинг гапларини қизиқиш билан тинглашди. Бироқ Гиянў эсдан чиқа борган сари Қалийга бўлган қизиқиш ҳам сусайиб борарди.

Кунлардан бир кун кимдир хабар келтирдик, Бҳогпур ва Чуланг станциялари ўртасида бир одамни поезд босиб кетибди. Унинг боши мажақлангани сабабли кимлигини аниқ билиш мушкул эмиш. Айтишларича, гавдаси Қалийнинг гавдасидай келармиш.

¹ Ҳиндуларнинг ақидасига кўра, марҳумнинг руҳи алвасти кўрнишида яна қайтиб келармиш-да, биров кишининг жонини олармиш.

Шундан сўнг уч чақирим нэридаги эски қудуқдан кимнингдир ўлиги чиқди, деган гап тарқалди. Одамларнинг гапига қараганда, унинг юз кўриниши Калийга ўхшаб кетармиш.

Бу икки хабарни ҳамма эшитган бўлса-да, ҳеч ким уларнинг рост-ёлгонлигини текшириб ҳам кўрмади.

Далаларда ҳосил етилиб, буғдой ҳам ердаи анча кўтарилиб қолган, шакарқамиш ўрими бошланганди. Эрталаблари оқар сувлар юзини туман қопларди. Одамлар иссиқ гулхан атрофида ўтириб, қиш фаслини ёмонлаб, ёзни мақтарди.

Мангунинг қўтоси кечалари совуқдан қалтирайди. Бир куни осмонни булут қоплаб, ёмғир томчиларди. Мангу сўйилни кўтариб, Калийнинг уйига келди. Қулфни лиқиллатиб кўрди, занг босиб кетибди. Мангу сўкиниб, сўйил билан бир уриб қулфни синдирди. Занжирни ечиб, қўтоснинг арқонини бурчакда ётган ўғир дастасига боғлади. Сўнг дарвозани ёшиб, чиқиб кетди.

АСАР ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Ушбу роман муаллифи Жагдиш Чандр 1930 йили Панжобда туғилган. Асл касби иқтисодчи бўлса-да, асосан журналист сифатида шuhrат қозонди. Бу борадаги тинимсиз меҳнат ва турмуш тажрибалари эндиликда уни йирик ҳажмдаги бадиий асар устида қалам тебратишга ундайди. Шунинг натижаси ўлароқ 1972 йилда мазкур роман оламга келди. Асар муаллифининг болалик таассуротларига асосланган бўлиб, у ҳинд адабиётида ҳали «теша тегмаган» мавзунини, ҳозирги замон шароитида тоифачилик қурбони бўлган ҳарижанларнинг ижтимоий аҳволи масаласини кўтариб чиқади. Асарлардан бири ҳикмрон синфининг зулм-ситамларини чекиб келаётган алам-зада, жабрдийда ҳарижанларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, урф-одатлари, шодлиғу гам-ғуссалари ниҳоятда реал далиллар воқеасида ҳикоя қилинади. Гарчи адиб воқеалар баёнида ҳолисликка интилган бўлса-да, тасвирга олинган кишилар ва ҳодисаларга нисбатан унинг муносабати бутунлай бефарқ эмас. Романга асос қилиб олинган қадимги ҳинду дини юзага келтирган тоифачиликнинг зарарли иллатлари ҳал этилиши зарур бўлган муаммолардан биридир. Шу бондан ҳам роман чоп этилиши билан кенг жамоатчилик эътиборини қозонди, мутахассислар томонидан ҳинд адабиётида сезиларли воқеа деб тан олинди. Жумладан, роман рус тилига таржима қилиниб, Бунтнингфоқ китобхоналари эътиборига ҳам ҳавола этилди.

Ҳинд жамоасидаги табақачилик, кишиларни туғилишига қараб тоифаларга ажратиш ижтимоий ҳодиса бўлиб, у бир неча минг йиллар илгари юзага келган ҳинду дини ақидаларига кўра, кишилар машғулотларига қараб тўрт асосий социал табақа, яъни тоифаларга бўлинади. Биринчи, олий табақа вакиллари браҳманлар диний масалалар билан шуғулланганлар. Иккинчи тоифа кшатрийлар бўлиб, улар ҳарбийлардан ташкил топганлар. Учинчиси, вайшилар савдо ишлари билан шуғулланганлар.

Тўртинчиси, энг қуйи тонфа вакиллари шудралар деб аталиб, қўл меҳнати билан кун кўрувчи барча косибу ҳунармандлар, деҳқонлар шунга кирганлар.

Ҳиндунизмда талқин этилишича, одам вафот этгач, унинг руҳи гўё ўлмайди, тирнклик пайтида қилган савоб ёки гуноҳ ишларига қараб, кейинги туғилишда у юқори ёки паст табақа вакили бўлиб қолар эмиш. Бу ақида одамларни умр давомида фақат яхши, эзгу ишлар қилишга ундаган бўлиши мумкин. Аммо асрлар давомида тонфачилик бора-бора жуда кўп урф-одатлар билан тўлдирилиб, натижада у ижтимоий тараққиётга халақит бера бошлади. Чунки тонфачилик системаси юқори табақа вакилларига жуда катта имтиёзлар бериб, паст, қуйи табақа вакиллариини мазлумликка маҳкум этади. Одамларнинг қайси тонфада туғилишига қараб, уларнинг қобилиятларини, малакаларини, жамият учун келтираётган фойдаларини ҳисобга олмаслик, юқори тонфа вакилларига кенг имконият ва имтиёзларни бериш пировард натижада кишилар орасида синфий тенгсизлик келиб чиқишига сабаб бўлади. Қолаверса, тонфачилик системаси бора-бора шу қадар чуқур илдиз отиб кетадики, эндиликда унинг олдини олиш ёки йўқотиш борасида спёсий арбоблар, ҳукумат раҳбарлари алоҳида бош қотиришга мажбур бўлмоқдалар. Мутахассислар ҳисоби бўйича ҳозирги кунда икки юздан ортиқ тонфа мавжуд. Улар орасидаги ижтимоий муносабатлар амалдаги урф-одатларга қатъий риоя қилишини тақозо этади.

Тўғри, ҳинд тараққийпарвар афкор оммаси тонфачиликка қарши кураш олиб борса-да, бу асрий ижтимоий иллатни сақлаб қолишдан манфаатдор гуруҳлар ҳам йўқ эмас. Ҳиндистон ҳукуматининг ҳарижанлар ақволини яхшилашга қаратилган қатор тадбирлари туфайли ва жамият иқтисодий тараққиёти натижасида тонфачилик шаҳар шароитида маълум даражада сусайди, аммо ялписига саводсиз, урф-одат ва хурофот қон-қонига сингиб кетган ҳинд қишлоқларида бу иллатлар ҳамон сақланиб қолмоқда. Қўлингиздаги роман сюжети ҳам худди шу мавзу асосига қурилган.

Конпур шаҳридаги фабрикада олти йил ишлаб, бир оз пул орттирган чамор йиғити Қалий ўз қишлоғига қайтгач, ҳаётини янгидан қуришга, чаморлар билан човдхрийлар ўртасида тенглик, адолат ўрнатилга интилади, меҳнаткашларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқади. Бу, турган гапки, қишлоқ зодагонлари — човдхрийларнинг гашига тегади, газабини кўзгайди. Ахир уларнинг асрлар бўйи давом этиб келаётган тонфа имтиёзига ким даҳл қилиши мумкин? Йўқ! Тонфавий урф-одатлар, қонун-қондалар олдида бошқа ҳамма нарса ўтаверсин! Човдхрийлар эъти-

қоди, уларнинг синфий манфаатлари мана шуни талаб қилади. Аммо Калий тоифадошларининг кўзини очнишга ҳаракат қилади, унча-мунча натижага ҳам эришади, хусусан, чаморлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини тан ола бошлайдилар. Бу ҳол дарё суви тошиб, қишлоқ ҳаёти хавф остида қолганда яққолроқ кўринади. Човдхрийлар чаморларни ишлатиб, уларга ҳақ беришдан бўйин товлайдилар. Чаморларнинг меҳнатлари эвазига ҳақ талаб қилишининг ўзи човдхрийлар учун кутилмаган ҳол бўлиб туюлади, қолаверса, буни ўзлари учун ҳақорат деб биладилар. Чунончи, чаморларнинг адабини бериб қўйишга бел боғлайдилар. Улар тил бириктириб, чаморларнинг хизматидан воз кечилади. Бизсиз улар очидан ўлиб кетадилар, эртасигаёқ даъволаридан воз кечиб, бир умр қулимиз бўлиб қолаверадилар, деб ўйланади. Аммо чаморлар ўзларини йўқотиб қўйиш ўрнига бир ёқадан бош чиқариб, човдхрийларга хизмат қилишдан бош торгадилар. Бу тоифачилик асосида юзага келган рақобатда икки томон иқтисодий имкониятлари тенг эмас; чаморлар хароба кулбаларда оч-яланғоч кун кечирар, човдхрийлар эса чаморлар меҳнати асосида пайдо бўлган бойликларга эга. Бу муросасизлик оқибати чаморлар билан човдхрийлар ўртасида сулҳ тузилиб, ижобий тугалланган бўлса-да, мазлумларнинг норозилиги келгусида улар ўзларининг ҳақ-ҳуқуқларини дадил ҳимоя қила олишлари мумкинлигига бир ишорадир.

Тоифачилик иллатлари фақатгина ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда эмас, балки бир гуруҳ ичидаги муносабатларда ҳам ўз ифодасини топган. Калий бир кўчада турадиган Гиянў исмли қизни севиб қолади. Қоидага биноан битта маҳаллада турадиган ва битта тоифага мансуб кишилар яқин қариндош ҳисобланиб, уларнинг бир-бири билан қуда-андачилик қилишлари қатъий ман этилади. Шунинг учун ҳам Гиянўнинг онаси Жассў ва акаси Мангу уни Калийга турмушга чиқаришдан кўра, тоифа «обрў»сини сақлаб қолиш мақсадида, қизнинг ўлимини афзал биладилар.

Тоифачилик деган баъло халқ онгини шу қадар заҳарлаганки, ҳатто ҳудодлар ҳам унинг олдида ҳеч нарсага арзитай қолади. Ҳинду динидан воз кечиб, сикх ёки христиан динини қабул қилиш ҳолатлари тасвирланган ўринлар фикримизнинг яққол далили бўла олади.

Қишлоқ шаронтида фаол кўрсатаётган турли табақа ва снессий гуруҳ вакиллари орасида Ҳиндистон коммунистик партияси аъзоларидан доктор Вишандас ва деҳқон Таҳал Синх образлари китобхон эътиборини тортади. Улар марксча-ленинча дунёқарашга; Совет Иттифоқи ютуқлари тўғрисида бой маълумотга эга, юз бераётган воқеалар моҳиятини тўғри айглайдилар, лекция назарий

билимларини амалда, конкрет шароитда қўллай билмаганликлар учун ҳам стихияли тарзда юз берган чаморлар ҳаракатига бош бўла олмайдилар. Бу ҳолни 50-йиллар учун табиий дейиш мумкин. Лекин бугунга келиб, Ҳиндистон коммунистик партияси мамлакат меҳнаткашлари манфаатларини ҳимоя қилувчи жуда катта сиёсий кучга айланган.

Тараққийпарвар ҳинд адиблари Рабиндранат Тагор, Прем Чанд, Кришан Чандр, Хўжа Аҳмад Аббос сингари жаҳонга таниқли ёзувчиларнинг қатор асарлари совет китобхоналарига анчадан бери таниш. Мана, ўзбек китобхони истеъдодли адиб Жағдеш Чандрнинг «Ўз уйида бегона» романи билан танишар экан, у дўст ва тинчликсевар қўшни ҳинд диёрининг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган бурчакларига саёҳат қилгандай бўлади. Бу ҳеч шубҳасиз, халқимизнинг Ҳиндистон тўғрисидаги тасаввурини бойитади, мамлакатларимиз ўртасидаги дўстликнинг яна ҳам мустақкамланишига кизмат қилади.

А. Мадримов,
санъатшўнак кандидати

ДЖ. ЧАНДР

СВОЕЙ ЗЕМЛЕ НЕ ХОЗЯИН

Роман

На уробенском языке

Перевод сделан с языка хинди Дж. Чандр,
«Своей земле не хозяин», Дели, 1972

Перевод с языка хинди
А. ФАЙЗУЛЛАЕВА и Х. ДЖАББАРОВА

Редакторлар А. Қосимов, Н. Зуннунов
Рассом З. Трасикова
Расмлар редактори А. Лигаёв
Техн. редактор Г. Мақсудова
Корректор Р. Ортиқова

Теришга берилди 17.08.83. Босишга рухсат этилди 26.10.83. Формати 84x108^{1/32} Босмахона қоғози № 1. Кегли 10, липсисиз. Адабий гарнитура. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 17,64. Нашр. л. 17,43 Тиражи 30000 экз. Заказ 4320 Баҳоси 1с. 90 т. Нашр № 30196.

СССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Радуга» нашриётининг Тошкент бўлими, Тошкент, 700011. ГСП, кв-т. Ц-14, уй. 33.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети, Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1983.

Государственное предприятие ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Книга изготовлена на линии бесшвейного скрепления блоков ТППО «Матбуот».